ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKI - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

İmpakt faktorlu beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal with impact factor

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал с импакт-фактором

№12/61

Bakı – Baku –Баку
2020

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

DOI: 10.36719/2663-4619/61/4-7

Fərəh Cabbar qızı Cəlil
Bakı Slavyan Universiteti
Calil.farah72@mail.ru

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD DASTANINDA OĞUZ-QIPCAQ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ QARA DONLU KAFİRLƏR FAKTORU: İMAQOLOGİYA KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *imaqologiya, komparativistika, dastan, stereotip, hakimiyyət*

Oghuz Kipchak relations and black-robed infidels in the book Dede Korkut epos

Summary

The article is devoted to imagery, one of the fields of modern comparative studies. The research is based on the epos "Kitabi-Dada Gorgud". The prototype of historical figures is determined in the saga. Against the background of these historical figures and events that took place within the historical time, the issues of "one's own" and others are clarified. The historical roots of the conflicts between the Oghuzs and the event of their expression in the saga are clarified with the images of the enemy, such as "Kipchak Malik", "Shoklu Malik", "Black-robed infidels", "Black Takur".

Key words: *imagery, comparative studies, saga, stereotype, power*

Giriş

İmaqologiya bu gün müasir komparativistikanın bir sahəsi kimi bu yöndə aparılan tədqiqat obyektlərinin əsasını təşkil edir. İmaqologiya (ingilis dilində hərfi mənada obraz) humanitar elmin bir sahəsi kimi milli təfəkkürdə "özünün", "özgə" etnosların, ölkələrin, mədəniyyətlərin sabit stereotip obrazlarının öyrənilməsi predmetidir. İmaqologiya elm sahələri arasında əlaqələrə dayanaraq (dil, etnoqrafiya, folklor, ədəbiyyat, mədəniyyətşünaslıq, incəsənət və s.) mövcud mənbələri araşdırmaqla ümumi bir paradqma kimi bu və ya digər mədəniyyətdə öz əksini tapmış "başqa", "özgə", "yad" məvhumuna aydınlıq gətirir.

İmaqologiyanın nəzəri prinsipləri İncəsənət sahəsində bu tip strereotiplər daha adekvat təzahürdə ortaya çıxır və buna bədii imaloqologiya deyilr (Алексеевна, 2017: s.7). İmaqalogiya kəliməsi ilk olaraq XX əsrin 20-ci illərində sosiologiya ilə bağlı termin olaraq ortaya çıxsa da, filologiya elmi bu elm sahəsini tezliklə mənimsədi. İlk dövrlərdə Fransada daha sonra isə Avropanın müxtəlif ölkələrində o cümlədən Amerikada bu sahə ilə bağlı geniş araşdırmalar aparılmağa başladı. Rusiyada bu sahədə ilk iş 1975-ci ildə A.B.Davidsonun "Uzaq ölkənin obrazı (Afrika haqqında)" əsrində öz əksini tapdı (Бойцов, 2010: s. 5).

Ədəbiyyatla bağlı elm sahələrində bədii imaqologiya ədəbiyyatşünaslıq imaqologiyası (komporativistika sahəsi) kimi dəyərləndirilir, digər xalqların şifahi yaradıcılığında obrazların interpretasiyasının təhlili ilə məşğul olur. Folklor imaqologiyası mətn olaraq şifahi yaradıcılığı və onun müxtəlif janrlarının öyrənilməsi ilə məşğul olur. "Özgə" obrazı (onun milli mentaliteti, xarakteri, dəyərlər sistemi, dünyagörüşü, davranış növü və s.) bu və ya digər etnosun *etnostereotipi* baxımdan qavranılır. İmaqologiya milli qavramında subyektin ziddiyyətliliyi və bənzərliyinə münasibətdə məsələyə mentaliltetin dünyanı dərki kontekstindən yanaşmaqdadır. Bədii imaqologiya müasir tədqiqatlarda geniş humanitar və mədəniyyətşünaslıq kontekstlərində araşdırılır. Metod olaraq belə araşdırmalarda əsasən müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə olunur və yuxarıda da qeyd olunduğu kimi "özgəsi", "yad", "başqa" (başqa ölkə, başqa millət və s.) nəzərdə tutulur. "Yad" haqqında təsəvvür imaqologiya anlayışında etnostereotip olaraq qəbul edilir və burada əsasən bir xalqın digər xalqa münasibəti nəzərdə tutulur. Etnik stereotip isə daha çox hər hansı bir etnik qrupun sabit obrazı kimi qavranılır.

Etnostereotiplər milli bilikləri və həmin xalqın nümayəndələrinin emosional dəyərləndirici xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. (talkoviy slavar) Xalqlarası münasibətlər zəminində formalaşan belə sterotiplər donmuş sxem yaxud da məntiqi qavrayiş deyil, tam əksinə formasına görə emosional obrazlılıq baxımdan canlı bədii obrazlılıqdır və bu obrazlar şəxsi xarakterli daha dəqiq desək fərdi xüsusiyyətli deyil. (Алексеевна, 2017: s.11).

S.Stepanov "fərqli formalarda bütün mədəniyyətlərə nüfuz edən və hər hansı bir kollektiv kütlənin, populyar, milli dünyagörüşünün əsas anlayışlarından biri olaraq qarşıdurma pozisiyasını əsas götürüdü. (Степанов, 1997: s.4). Tarixən hər bir konkret cəmiyyətdə "yad"a, "özgə"yə münasibət həmin cəmiyyətin dünyayagörüşü ilə əlaqəli idi, bu səbəbdən "özümün və özgə" qarşıdurması hər dövrdə fərqli məzmuna sahib olmuşdur. «Özü-özgəsi» konsepti arxetip anlayışında obrazların ilkin sxemi kimi ortaya çıxır (Бойцов, 2010: s.8). Şüursuzluq və apriori fəaliyyətinin formalaşdırdığı istiqamətlər və məktəblər-bütün dünya

mədəniyyətinə nüfuz edən və bəzən daxili antinomiya ilə təchiz olunmuş "(itirilmiş cənnət – tapılmış cənnət)" çoxyönlü bir quruluş kimi təxəyyül fəaliyyətini formalaşdırmaq fərdi əsərlərin elementar obrazlarında və ümumilikdə bütün ədəbiyyata ortaya çıxır (Алексеевна, 2017: s.17). Arxetib xüsussiyyətlərinə malik "özgə" obrazı görünür "başqa" milliyətdən olan real insanlar kimi orjinal mənbələrdən götürülmüş, lakin nəsillərə miras qalan konseptual mücərrədlikdən çıxış etməkdədir (Алексеевна, 2017: s.17).

İmaqologiya mentallıq prizmasından çıxış edərək, bir fərdin yaxud da kollektivin obrazlı düşüncəsini, mənəvi dəyərlərini özündə ehtiva edir.

Milli mentalitet anlayışı millilik anlayışına çox yaxındır. Xaraktercə hər ikisi də tarixən formalaşmış millətin içtimai şüurunu, mədəniyyətini, davranış elementlərini, kollektiv özünüdərki ehtiva edir.

Fərdin yaxud etnik qrupun özündən fərqli digər fərdə və ya etnik qrupa münasibəsi dil vasitəsi ilə ifadə olunur. Bunun üçün həmin etnik qrupa məxsus olan əsas elementlər qabardır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqudda Qara donlu kafirlər" ifadəsi bunun ifadəsidir. Bu ifadələr sabit xarakterli olur və birmənalı şəkildə qəbul edilir. Struktural konteksden məsələyə baxsaq bu zaman, kafirlərin dünyası xalqın tarixi-psixoloji əhvalı və onun mentaliteti ilə bağlıdır.

Məhz bir xalqın digər xalqın xarakteri haqqında formalaşan sterotip təsəvvürləri kimi davranış biçimi, mentaliteti haqqında qəliblənmiş fikirlər imaqologiyanın əsas predmetini təşkil edir. İmaqologiya gənc və fəal şəkildə inkişaf edən bir elm sahəsidir. 1980-ci illərdən Almaniyada, Fransada, Hollandiyada bu sahə ilə bağlı geniş tədqiqat mərkəzləri yaradıldı. Çağdaş dövrümüzdə bir millətin digər xalq tərəfindən qəbul edilməsi məsələləri bütün dünyada elmi araşdırmaların predmetinə çevrilmiş və geniş humanitar baxımdan nəzərdən keçirilməkdədir. İmaqologiyanı folkor mətnlərinə tətbiq etməklə yanaşı mif mətnlərinə də şamil etmək mümkündür. Bu fikrə aydınlıq gətirmək üçün bəzi folklor nümünələrinə nəzər salmaq vacib şərtlərdəndir.

Hakimiyyət və obraz: Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi müasir komporotivistikada bədii imaqologiya və ədəbiyyatşünaslıq imaqologiyası terminləri mövcuddur. Bədii imaqologiya dedikdə milli etnostereotip düşüncənin ədəbiyyatın obrazlı dili ilə ifadəsi nəzərdə tutulur. Ədəbiyyatşünaslıq imaqologiyası terminінə isə bu obrazların interpretasiyası və obrazların təhlili daxildir. İmaqologiyada yalnız "Özgə" obrazları deyil, "Özgə" hakimiyyətlər da tədqiqat obyektinə çevirir. Təbii ki, "Özgə" obrazı eyni zamanda "Özgə" hakimiyyətlə də bağlıdır. Bu məkan dövlətçilik və dövlətçiliyə qədərki dövrlə bağlı ola bilər. Esasən dövlət quruculuğuna qədər olan xalqlar arası münasibət "yanımda" yaxud "ayrılıqda" "potestar" termini ilə ifadə olunur. (Бойцов, 2010: s. 7). Boysova görə isə potestar ifadəsi həm dövlət qruculuğuna qədərki dövrlərdə, həm də ondan sonrakı dövrlərdə hakimiyyətlər arası və eyni zamanda xalqlar arası "yanaşı" və "başqa" ifadəsi kimi istifadə oluna bilərdi.

Dastan yaradıcılığı hər bir millərin əsasən dövlət quruculu dönəmində ortaya çıxdığı üçün burada bir çox tarixi şəxsiyyətlərin prototipi kimi meydana çıxan obrazlarla qarşılaşmaq mümkündür. Xoyslerin "Alman eposu və Nibelunqlar nəğməsi" adlı əsərində müəllif məhz tarixi şəxsiyyətlərin dastandakı prototiplərinə aydınlıq gətitir. Bu əsərdə Ditrix obrazının tarixi şəxsiyyət Teodrixin, Etselin Atillanın prototipi kimi ortaya çıxmasının şahidi oluruq və s. Bu qanunauyğunluq demək olar bütün xalqların dastan yaradıcılığında müşahidə etmək mümkündür.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da belə tarixi prototiplərlə qarşılaşırıq və bu obrazlar "Özünün" və "özgəsi" qarşıdurmasında ortaya çıxır. "Özünün" anlayışı dastanda oğuzlarla bağlı keçsə də "özgəsi" anlayışı "qara donlu kafirlər", "Qıpçaq Məlik", "Şöklü Məlik" obrazları ilə bağlıdır. Bu obrazların dastan a düşməsi bir təsadüf idimi yoxsa bu adlar arxasında tarixi gerçəklikmi yatırdı? Buna aydınlıq gətirmək üçün XI-XIII əsr Azərbaycan ərazisində və çevrəsində mövcud olan siyasi hadisələrə nəzər salaq.

Tarixdən məlum olduğu kimi, XII əsrdə Səlcukların tənəzzülə uğraması I Məlikşahın hakimiyyətə gəlməsinə səbəb olur. Ərazilərini genişləndirmək və dövlətini möhkənləndirmək səbəbi ilə Məlikşah 3 dəfə Gürcüstana səfər edərək Gürcü kralına Böyük Səlcuq Dövlətinin hakimiyyətini qəbul etdirdi (Вартанов, 2016: http://vzglyad.az/news/74450/news.html).

Burdan Səlcuq türklərinin başçısı Məlikşahın dastanda adı keçən Gürcüstan və gürcü təkürü Qara Təkürlə əlaqəsi bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Həmin dövr Türk-Gürcü əlaqələri ilə daha bir maraqlı məlumat Rusiyanın 2016-cı ildə nəşr olunmuş "Müasir elm: nəzəriyyə və təcrübənin aktual problemləri" jurnalının "Humanitar elmlər" seriyasında Eduard Vartanovun "Erməni-qıpçaqların Eçmiəddinxanı tərcihi və onların məcburi deitnizsiyası" məqaləsi yayınlanır. Uzun illər ermənilərlə bağlı tədqiqt aparan müəllif Polşa, Ukrayna, krım və Don ermənilərinin etnik mənsubiyyətinin hay deyil türk etnosuna malik olduğunu sübut etməyə çalışır.

Onun fikrincə bu subetnosa daxil olan toplumun doğma dili erməni "hay" deyil məhz qıpçaq qrupuna daxil olan türk dillərindəndir.

Müəllif eyni zamanda qeyd edir ki, XII-XIII əsrlərdə Cənubi Qafqazda monofizmi qəbul edən qıpçaqlar yaşayırdı. Belə ki, hazırkı Ermənistanın Şirak eyalətində bu günə qədər qorunub saxlanılmış Xrpçaxavank adlı məbədin hərfi mənada adı "Qıpçaq mədədi" dir. Vartanov məntiqi şəkildə əsaslandıraraq sübut edir ki, "qriqoryan" məhzəbindən olan ermənilər ani qıpçaqlarından törəmişlər və Qızıl Orda dönəmində şimala doğru yayılmışlar.

Eyni zamanda müəllif qeyd edir ki, türk-qıpçaqları Qafqazın cənubuna gürcü çarı David Aqmaşenebeli yerləşdirmişdir. Bu hadisə Oğuz türklərinin (səlcukların) Gürcüstanı fəthindən sonra baş vermiş və Gürcü şəhəri Tiflisə elecə də Ani şəhərinə qıpçaqların yerləşdirilməsi bu şəhərin gürcü-türk şəhərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə Tanrıçılıq dini baxışlarına sahib olan qıpçaqlar bu əraziyə yerləşdikdən sonra xristianlıq dininin provoslavla yanaşı monofizit təriqətinə də sitayiş etməyə başlamışlar. Cənubi Qafqaz ərazisinə yerləşdirilən qıpçaqlar müsəlman oğuz türkləri ilə qarşılaşırlar. Bu həmin dövr idi ki, həlı erməniləşmə prosesinə başlanılmamışdı.

Beləliklə qıpçaqların bir hissəsi xristianlığı qəbul etdikdən sonra gürcüləşir, digər qismi isə müsəlmanlığı qəbul edərək müasir azərbaycanlı- Borçalı əlalisinə çevrilir Nəhayət monofeist məhzəbli xristianlığı qəbul edən qıpçaqların bir qismi Cənubi Qafqaza yerləşmədən öncə hazırkı Ermənistanda pozisiya qazanmış oldular (Вартанов, 2016: http://vzglyad.az/news/74450/news.html).

Əsərdə bəhsi keçən oğuzlarla bağlı isə qeyd etməliyik ki, Səlcuk imperiyasının çöküçündən sonra Azərbaycanın güneyində qurulan hülakülər (1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan (1256-1265) özünün Hülakülər dövlətini (1258-1357) (https://az.wikipedia.org/wiki/Elxanil). Qurdu. Elxanilər dövləti (Hülakülər) yenidən gücləndi. Qazan xan özü islam dinini qəbul edərək Mahmud adını götürdü. Bu addım nəticəsində o yerli feodal və müsəlman ruhaniləri ilə münasibətləri möhkəmlədə bilmiş, onların dəstəyini qazanmışdır (https://az.wikipedia.org/wiki/Elxanil)

Bu tarixi faktlara nəzər saldığımız da bir daha aydın olur ki, dstanda öz əksini tapmış Qazan xan obrazı Hülakü xani tarixi şəxsiyyət Qazan xanın prototipidir. Bu səbəbdən də Qazan xan və bütünlükdə oğuz eli "özünün" "Qara donlu kafirlər", Qıpçaq Məlik, Şöklü məlik, Qara Təkür isə "özgəsi" obrazı olaraq ortaya çıxır. Onlar arasında baş verən qarşıdurmalar bu səbəbdəndir. Daha dəqiq desək Şöklü Məliyin, Qıpçaq Məliyin qara donlu kafirlə yanaşı "özgəsi" tituluna sahib olması məhz həmin dövrdə qıçaq-gürcü, qıpçaq-erməni paralelindən ortaya çıxmaqdadır.

Öncə qeyd etməliyik ki, Oğuz türklərinin semiotik etnostereotip işarələr sistemində *"özününkü" və "özgəsi"* anlayışını təyin edən və "yadı" doğmadan ayıran söz vahidi kimi "yağı" ifadəsindən istifadə olunurdu. Yağı sözü isə "Kitabi -Dədə Qorqud dastanı"nda belə izah olunurdu: "Qazan bəğ oğlı Uruz bəgin tutsak oldığı boyı boyı bəyan edər, xanıç hey!" "Oğlan aydır: "Yağı" deyü, nəyə deyirlər?". Qazan aydır: "Oğul anuncun yağı deyirlər ki, biz anlara yetsəvüz, öldürəriz. Anlar bizə yetsə öldürər", -dedi" (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: s.70) Yağı obrazının sinonimi kimi isə dastanda Şöklü Məlik: Mərə kafər, Qara donlu kafirlər, kafər, təkur ifadələri işlədilməkdədir.

Nəticə Apardığımız təhlillərdən belə nəticəyə gəlirik ki, folklor yaradıcılığında öz əksini tapmış imaqologiya anlayışı yalnız tarixi hadisələrin etnostereotik obrazlar şəklində folklor mətnlərdə ortaya çıxır "Kitabi - Dədə Qorqud" da Qara donlu kafirlər, Qıpçaq Məlik, Qara Təkür və s. Kafir qızı, kimi obrazlar tarixi şəxsiyyətlərin "özgə" prototipi kimi ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
2. Алексеевна С.А. Компаративистический анализ русской и немецкоязычной культур в Росии XVIII-XIX веков. Выпускная квалификационная работа по направлению: философия основная образовательная программа: бакалавриат Санкт-Петербург. 2017 109 s.
3. Бойцов М. Что такое потестарная имагология?// Власть и образ. Очерки потестарной имагологии. Санкт-Петербург, Алетея, 2010. С. 5- 38.
4. Большакова А.Ю. Архетип в теоретической мысли XX в. //Теоретико-литературные итоги XX в. Т.2. М.: Наука,2003. С.288.
5. Большакова А.Ю. Архетип - концепт - культура// Вопросы философии. М., 2010. №7. С.47-57.
6. Виноградова Л.Н Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. М., 2000. Виноградова Л. Н
7. Новый энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия; Рипол Классик, 2001. С.713.

8. Толковый словарь обществоведческих терминов. Н.Е.Яценко. С.-П.; Лань, 1999. С.148.)
9. Егорова Л.П. Литературоведческие аспекты имагологии (инновации и традиция)// Изв. Южного федер. унив-та. Филол. науки. №1-2.2007. С.31.
10. Ощепков А.Р. Имагология //Знание. Понимание. Умение. 2010. №1. С.251.
11. Поляков О.Ю. Принципы культурной имагологии Даниеля –Анри –Пажо//Филология и культура. Phılology and culture. 2013. №2 (32)
12. Песнь о Нибелунгах. Серия литературных памятников. Санкт Петербург, Наука, 2004, 339, с.
13. В.Б.Земсков. М.: Новый хронограф, 2011. С.3.
14. Земсков В.Б. Теоретические аспекты: о рецепции и репрезентации «другой» культуры // На переломе: Образ России прошлой и современной в культуре, литературе Европы и Америки (конец XX - начало XXI в.). Отв. ред. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. М.: Изд. центр «Академия»; Высшая школа, 2000. С.149.
15. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М.: Языки русской культуры, 1997. С.472.
16. К.-Г. Юнг. Об архетипах коллективного бессознательного // Архетип и символ. IV1.: Ренессанс, 1991. С.97-99.
17. Хализев В.Е. Сознание и самосознание персонажа. Психологизм//Теория литературы. М.: Высшая школа, 2002. С.215.
18. Хойслер. А. Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах.

İnternet qaynaqları

19. Как тюрки-кыпчаки из грузинского города Ани стали «армянами» http://vzglyad.az/news/ 74450/ news.html
20. https://www.chukfamily.ru/gabbe/sborniki-sostavlennye-tamaroj-gabbe/byl-i-nebyl/skazka-bylina-pro-ilyu-muromca
21. https://az.wikibooks.org/wiki/H%C3%BClak%C3%BC_d%C3%B6vl%C9%99ti/H%C3%BClak%C3%BCl%C9%99r_d%C3%B6vl%C9%99tinin_yaranmas%C4%B1,_y%C3%BCr%C3%BC%C5%9Fl%C9%99ri.
22. https://az.wikipedia.org/wiki/Elxanil%C9%99r_d%C3%B6vl%C9%99ti.

Rəyçi: dos. F.Musayeva

Göndərilib: 23.12.2020 Qəbul edilib: 24.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/8-11

Lalə Məzahir qızı Bayramova
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
bayramova78@hotmail.com

"ƏYYƏMU-L-ARAB" TOPLUSUNUN YARANDIĞI DÖVR VƏ MƏDƏNİ-TARİXİ MÜHİT

Açar söz: *toplu, cahiliyyə dövrü, insanlar, janr, ədəbiyyat, oxuma, görünüşlər, cəmiyyət*

The period estabilichment and cultural history environment of the collection "Ayyamu-L-Arab"

Summary

The Ayyam al-arab one of the early Arabian epic genres, describing the wars amoung and within the tribes and the adventures of the heroes. The Ayyam al-Arab were composed by the Bedouin of Arabia during the fifth through seventh centuries. Individual chronicles are tales in prose, interspersed with verses attributed to the heroes. These individual chronicles began to be assembled into cycles at an early date. This article is devoted "Ayyam al-arab" of the period of its estabilichment. Specially is investiqated the cultural history environment and determined his plase in word literature.

Key words: *collection, jahiliyya period, people, genre, literature, sings, appearance, society*

Giriş

Cahiliyyə dövründən bizə böyük ədəbi irs miras qalmışdır. Poeziya və nəsrin vətəni Ərəbistan yarımadasının səhralıqları olmuş, ilk ərəb şairləri isə bədəvilər **(بدوى) -** yəni, səhrada yaşayanlar olmuşdular.

Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının müəyyən hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bu dövr ədəbiyyatının nümunələri ancaq VIII-X əsrlərdə yazıya köçürülmüşdür. Bizə qədər gəlib çatan poeziya, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən belə məlum olur ki, Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının tarixi hicrətdən iki əsr öncəyə gedib çıxır.

Dahi ərəb mütəfəkkiri Əl-Cahiz ərəb poeziyasının qədimiliyi haqqında demişdir: "Şeirə gəlincə, onun tarixi qədim deyil... belə ki, bu dövr şeir tarixini islamdan 150, 200 il öncəyə qədərki dövr kimi müəyyən etmək olar" (Cahiz, 1898: 19).

İslamaqədərki ərəb poeziyasının əsas janrı qəsidə olmuşdur. Bu dövrün mühüm ədəbi abidəsi yeddi şairin-İmru-l-Qeysin (doğ.520-öl.565), Tərəfə ibn əl-Əbdin (doğ.543-öl.569), Zuheyr ibn Əbu Sulmənin (doğ.530-öl.627), Əntərə ibn Şəddad əl-Əbsinin (doğ.525-öl.615), Ləbid ibn Rəbiənin (doğ.560-öl.661), Əmr ibn Gülsümün (doğ.554-öl.608), Haris ibn Hillizənin (doğ?, öl.580) qəsidələrindən ibarət müəlləqələrdır.

Müəlləqələrin sayının on olduğu da söylənilir: Nabiğə əz-Zubyani (doğ.515-520-öl.604), Əl-Əşə ibn Meymun (doğ.565-öl. ?), Ubeyd bin əl-Abras (doğ.?- öl.554).

Ən-Nabiğə-əz-Zubyaninin "Meyyin obası" adlanan müəlləqəsi Cahiliyyə şeirinin ən kamil nümunələrindəndir. Cahiliyyə şeirinin ən məşhur qadın şairi Xənsa (doğ.575-öl.645) idi. O, həm Cahiliyyə, həm də İslam dövründə yaşadığından əl-muxadram (iki dövrdə yaşayan şair) şairi adı almışdır. Umeyyə bin Əbi Salt (doğ. ?-öl.626) da muxadram şairi hesab olunurdu. Şənfəra (doğ. 525-öl.?), Əvs əl-Hadıra (doğ.?-öl.626), Zəbban (doğ.?-öl.626) Cahiliyyə dövrünün Təabat Şərran (şəri qoltuğunun altında daşıyan) şairləri idi. Bu şairlər səalik (dilənçi, yolkəsən) şairlər də adlanırlar. Səalik şair Şənfərə (doğ. 525-öl.?) məşhur "Lamiyyə" qəsidəsinin müəllifidir.

Cahiliyyə dövrü Ərəbistan yarımadasında hər bir qəbilə öz şairinin ilk şair olduğu iddiasını irəli sürürdülər. Məsələn, İmru-l-Qeysin Yəməniyyədə, Ubeyd bin əl-Əbrasın bəni Əsəddə, Muhəlhil bin Rəbiənin Təğlibdə ilk şairləri olduğunu iddia edirdilər. Heç bir tədqiqatçı Cahiliyyə dövrü şairlərini özünün qələmə aldığı qədim şeir nümunələrinə rast gəlməyib. Belə ki, əlimizdə olan nümunələr ağızdan-ağıza keçərək gəlib çatıb. Düzdür içərisində sonradan əlavələr olunmuş nümunələr də istisna deyildir.

Ərəb ədəbiyyatı tarixinin Cahiliyyə dövrü haqqında görkəmli rus şərqşünas alimi İ.M.Filştinski yazır: "Dünyanın ən zəngin və ən qədim söz sənət nümunəsi olan ərəb ədəbiyyatında şifahi nümunələrinin, təxminən, iki min il yaşı vardır. Ərəb dilində yazılı ədəbiyyatın ilk kamil nümunələri isə bizim eranın V-VI yüzilliklərində yaranmışdır. Artıq bu yüzilliklərdə ərəb poeziyası məzmun və forma cəhətdən təşəkkül tapmış, onun vəznləri, qafiyə sistemi, bədii ifadə vasitələri, mövzu çalarları formalaşmışdır. İslamdan əvvəl yaranmış bu sənət əsərlərinə, "Cahiliyyə dövrü ədəbiyyatı" deyirlər " (Фильштинский И.М, 1992: 8).

Cahiliyyə dövründə poeziya nümunələri daha çox vüsət almasına baxmayaraq, nəsr nümunələri də şifahi şəkildə mövcud olmuşdur. Lükman Ad, Əksəm İbn-Seyfiyin, Quss İbn Səidə, Əmr ibn Gülsüm ət-Təğlibinin

yaradıcılığında nəsrin ilk nümunələri yaranmışdır. Nəsrdə "Səc" üslubu yaranmağa başlayır. Hikmətli kəlamları və xütbələri ilə tanınan Quss ibn Səidə, Əkşam əs-Seyfinin, Əmr ibn Gülsüm ət-Təğlibi Cahiliyyə dövrü nəsrinin banilərididir.

Atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar (müəmmə), nağıllar, bayatılar, lətifələr, dastanlar ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının məşhur janrları idi. "Ərəblərin günləri" folklor nümunələrinə əsrlər boyu mənbə rolu oynamış cahiliyyə ədəbiyyatının ən dəyərli toplusudur. "Əntərə", "Əli Zibək", "Seyf ibn Zi-Yəzən" kimi ərəb xalq dastanları, məşhur "Min bir gecə" nağılları, "Bəhlul Danəndə" və "Cuha" lətifələri kimi ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin mənşəyi məhz Cahiliyyə dövrünə gedib çıxır.

Dünya mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan ərəb ədəbiyyatının kökləri ən qədim zamanlara gedib çıxır. Günümüzə qədər gəlib çıxan əfsanələrdən biri bu fikri təsdiqləməkdədir: "Yer üzündə insanın əcdadı olan Adəm oğlu Habilin ölüsü üzərində ilk şeirini demişdir" (Аравийская старина, 1983: 3). Bu əfsanə reallıqdan uzaq olsa da, ərəb ədəbiyyatının köklərinin qədimiliyinə işarədir.

Bütün bunlarla yanaşı, Cahilliyyə insanlarının şifahi şəkildə öydükləri qəbilələrarası mübarizələrin təsvir olunduğu yeni-yeni **"Əyyəmul-arab"- " أيام العرب ("Ərəblərin günləri")** kimi dəyərli abidəsi meydana gəlmişdir.

Şərqin qədim adət və ənənələri, tarixi, insanlarının yaşayış səviyyəsi, düşüncə tərzinin ensiklopedik məlumatını günümüzə daşıyan "Ərəblərin günləri" toplusu Cahiliyyə əhalisinin sayı və artımı nəticəsində yeni yaranan nəsil, daha sonra bir neçə nəslin böyüyüb tayfa halına gələrək, qəbilə şəklində yaşayan insanların münaqişə və mübarizə ilə keçən ömürlərini ən yaxşı şəkildə bizlərə tərənnüm etməkdədir. O, ərəb xalqının mədəni-mənəvi şüur tarixinin öyrənilməsi, eyni zamanda islam dininin sosial-tarixi mənşəyinin araşdırılması baxımından maraqlı mərhələ kimi dəyərləndirilən Cahiliyyə dövrünün daha dərindən öyrənilməsi üçün misilsiz mənbədir.

"Əyyəmul-arab" ("Ərəblərin günləri") toplusunun yarandığı dövrün sosial-mədəni mühitinə gəldikdə isə bildiyimiz kimi, Cahiliyyə dövründə ərəblər qəbilə halında yaşayırdılar və hər bir qəbilənin də öz qolları vardır. Ərəbistanda və Hicazda müstəqil hökümət yox idi. Qəbilələr şeyxlər və ya rəislər tərəfindən idarə edilirdi. Qəbilənin böyüyü qəbilənin nüfuzlu ailələri arasından seçilirdi (Islamoğlu İ, 2002: 24).

Qəbiləyə təyin edilmiş başçı hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, tabeliyində olan insanlara təzyiq göstərməzdilər.

Qəbilə başçısı özünə alicənablığı ilə hörmət qazanardı, hamı ona öz istəyi ilə tabe olardı. Qəbilə rəisi də bağlılığı pozmamaq üçün onlarla çalışdığı qədər ədalətli davranardı, döyüşlər zamanı ordu komandiri, sülh vaxtı hakim rolunu oynamağa qadir biri idi .

Tez-tez qəbilədaxili və qəbiləxarici davalar düşərdi. Bu davalara rəislər və qazilər nəzarət edərdi. Davaların həll edilməsində bir sıra sübut etmə qaydaları qəbul edilmişdir:

1. Geyim (nəsəb və izini tapmaq),
2. Fərasət (danışanın səs və hərəkətlərindən sözünün doğru olub-olmadığını təyin etmək),
3. Qasamə (əlli adamın hansısa bir cinayət hadisəsində qatili tanımadıqlarına və ya qatili öldürmədiklərinə görə and içməkləri),
4. Şahidlik (insanların şahidlik etməsi)
5. Kəhanət (Quşların uçuşu, qeybdən xəbər almaq, kəhanətin köməyi ilə davaları həll etməyə çalışmaq) (Fahrettin A, 1991: 198).

Davalar həll olunduqdan sonra hökm verilərkən həmin adamın mövqeyi nəzərə alınmırdı. İstisnalar da xali deyildi, cəzaların verilməsinə maneələr də olurdu. Qan davası ərəblərin əsas adət və ənənələrindən idi. Oğru insanların əli kəsilər, edam edilərdi.

Buna görə də Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) buyurmuşdur: "Sizdən əvvəlki qövmlərin həlak olmalarının səbəbi budur: Onların aralarında məqam və mövqe sahiblərindən biri oğurluq edəndə onlara lazımı cəza verilməz, azadlığa buraxılardı. Məqam və mövqe sahiblərindən olmayan biri oğurluq edəndə onlara lazımı cəza verilirdi" .

İslam dini meydana gəlməmişdən əvvəl qəbilələr mənsub olduqları bölgədə öz dinlərini, hakimiyyətlərini bərqərar etmələrinə görə yəhudi və xristianlar arasındakı müharibələr, bütpərəstlər arasındakı döyüşlər davamlı şəkildə həyata keçirilirdi. Qəbilə mənsub olduğu dindən asılı olaraq, özünü güclü saydığından zəif hesab etdikləri qəbilələrə aramsız hücumlar edirdilər.

Məkkədəki qəbilələr arasında meydana gələn Ficar müharibələri və Mədinədəki Əvs və Həzrəc qəbilələri arasındakı Buas döyüşü və buna oxşar müharibələr qan güdmə və günahı olan insanın bütün qəbilə tərəfindən qorunması adətinə görə yaranmışdır. Müharibə baş verməmişdən əvvəl tərəflər razılığa gəlməyəndə, bütün qəbilə fərdlərinin əllərini qan dolusu bir qabın içərisinə soxub and içməyə və qanlarını yalamağa əhd etdikləri görünməkdədir (Təbəri, 11: 289-290).

Fütuhatdan sonrakı dövrlərdə ərəbləşmiş müasir ərəb ölkələri xalqlarından fərqli olaraq həmin ərəblər o zaman yalnız Ərəbistan yarımadası ərazisində yaşayırdılar. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə VI-VII əsrlərdə həmin ərazilərdə təqribən 4 milyon oturaq, üç milyon köçəri ərəb həyat sürürdü.

Cahiliyyə dövründə onlar iki böyük etnik qrupa - erkən orta əsrlərdə himyərilər adlandırılan cənublulara və yarımadanın qalan hissələrində yaşayan, qonşu xalqların təqribən b.e.ə.VII əsrdən ərəb adlandırdıqları köçərilərə ayrılırdılar. Müsəlman rəvayətinə görə yarımadanın şimalında yaşayanların soy kökü İbrahimin oğlu İsmayıl vasitəsilə Ədnandan, cənubda yaşayanların soy kökü isə Qəhtandan başlayırdı. Bu bölgüyə uyğun olaraq, ərəblər nizarilər və məadilər adlanan şimal qəbilələrinə və yəmənlilər adlanan cənub qəbilələrinə ayrıldılar. Şimal ərəbləri bir çox tayfa və qəbilələrə bölünmüş rəbia və mudar, cənub ərəbləri isə himyər və qəhlan qollarına parçalanırdılar. Hər iki etnik qrup sami-hami dilləri ailəsinə daxil olan eyni köklü dillərdə danışsalar da, bir-birlərini çətinliklə başa düşür, buna görə də özlərini müxtəlif xalq sayırdılar (Vəlixanlı N, 1993: 6-7).

Cahiliyyə dövründə Ərəbistanda qəbilələrin orduları hazırlıqlı deyildilər. Ordularında xidmət göstərən əsgər sayları üç mindən çox deyildi. Orduda döyüş sursatları-ox, mizraq, qılınc, at, qalxan, zirehdən istifadə olunurdu.

Cahiliyə dövründə cəmiyyətdə üç sinif vardır:

1. Azad yaşayanlar-cəmiyyətin əsas vətəndaşları sayılardı. Bu tip insanlara kahinlər, şairlər və döyüşdə məşhur olan insanların xüsusi yeri var idi.

2. Əsirlər-kölə və cariyələrdən ibarət olurdu. Onlar bazarlarda rahat şəkildə alıb-satılırdılar. Cariyə və kölələrdən doğulan uşaqlar da əsir olaraq qəbul edilirdi və qəbilədə qəbul edilməzdilər. Cariyələrdən çox vaxt döyüşlərdə də istifadə olunurdu. Bir sözlə, kölə və cariyə qadınların cəmiyyətdə yeri olduqca aşağı səviyyədə idi.

3. Məvalilər isə azad edilmiş kölələrə verilən statusdur. Azadlığa nail olan cariyə sahibinin ailəsinə mənsub olur. Kölələr də həmçinin sahibinin əmrlərinə tabe olurdu (Şəmsəddin M, 1926: 84-85).

Cahiliyyə dövründə qadınla kişi arasında çox fərq qoyulurdu. Qızı, atası kimlə istəsə ailə qurmasına razılıq verərdi. Qız övladının dünyaya gəlməsindən atalar utanardı. Miras haqları belə olmazdı. Ən çox qadınların haqları o zaman pozulurdu ki, dünyaya gətirdikləri qız uşaqlarını diri-diri basdıraraq, onlara amansız zülm edirdilər.

Cahiliyyə dövründə kişinin qadından üstün varlıq hesab olunmasına baxmayaraq, qadınlar da döyüşə göndərilirdi. Cahiliyyə dövründə meydana gələn döyüşlərin davamı olan Uhud döyüşündə də qadınların döyüşə cəlb edildiyini görürük (Əbdü-l-Hakim əş-Şauqi, 1980: 312-313).

Cahiliyyə ərəbləri kişiləri qadınlardan üstün olduğunu hesab etdikləri üçün onları künyəsi ilə çağırardılar. İslamiyyətdən əvvəl Ərəbistan yarımadası qaranlıq bir cəhalət dövrü yaşamış, dünyanın hər bir yerində mənəvi dinclik və sakitlik yox idi. Ərəblər haqq dinini unudub, müxtəlif adlarla andıqları bütlərə itaət etməyə başlamışdılar. Qaranlıq bir cəhalətin hökm sürdüyü Ərəbistan yarımadasında haqq hər zaman gücə məhkum idi, insan haqlarına riayət olunmurdu, kölələr və əsirlər acınacaqlı bir vəziyyətdə idi.

Dəyərli tarixi mənbələrdən birində oxuyuruq: "İslamaqədərki bədəvi ərəb tayfaları ibtidai-icma quruluşu şəraitində yaşayır, öz başçıları olan şeyx və ağsaqqallar şurası tərəfindən idarə olunurdular. Qan qohumluğu ilə bağlı olan adamları özündə birləşdirən bu ayrı-ayrı tayfa və qəbilələr arasındakı münasibətlər ortadakı ziddiyyət və hərc-mərcliyə baxmayaraq, xeyirxahlıq, insanpərvərlik, namus, qeyrət, qəbilə ənənələrinə sədaqət prinsiplərini qoruyan və nəsildən-nəslə ötürən yazılmamış qayda-qanunlara tənzim edilirdi. Ərəblərin ləyaqət və məziyyətləri bircə kəlmə muruvva "mürüvvət" sözü ilə ifadə olunurdu; əsl bədəvi öz ailəsinə və qəbiləsinə sadiq qalmalı, qan intiqamını yerdə qoymamalı, qonaqpərvərlik qaydalarını unutmamalı, basılmış düşmənə qarşı alicənab olmalı idi" (Vəlixanlı: 6).

Nəticə

Bir sözlə, **"Əyyəmul-arab"- " أيام العرب"** **("Ərəblərin günləri")** toplusunun mənşəyi ərəb ədəbiyyatının ilk dövrü hesab edilən Cahiliyyə dövrünə gedib çıxır. Təsadüfü deyidir ki, toplunun birinci hissəsi məhz **"Əyyəmul-arab fi-l-Cahiliyyə"- "أيام العرب في الجاهلية"** **("Cahiliyyə dövründə" "Ərəblərin günləri")** adlanmaqdadır. İslamaqədərki ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən **"Əyyəmul-arab" ("Ərəblərin günlə-ri")** əsərinin öyrənilməsində Cahiliyyə dövrü mühüm mənbə hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Kazımoğlu S. Cahizin ədəbi görüşləri. Bakı: Elm, 2005, 204 s.
1. الجاهظ عمر بن البحر, البيان و التبيين, القاهرة
2. Фильштинский И.М.История арабской литературы X-XVIII в: М: Наука, 1991,726 с.

3. Аравийская старина. Москва: Наука, 1983.-142 с.
4. İslamoğlu İbrahim.Eyyamu-l-arabın edebi yönü ve arap dili ve edebiyatına etki ve katkısı. Erzurum, 2002, 80 s.
5. *Fahrettin Atar* , İslam Adliye Teşkilatı, Ankara 1991, 298 s.
6. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1993, 157 s.
7. الطبري أبو جعفر محمد بن جرير. ،تاريخ الرسل و الملوك، بيروت ،1967، 286ص
8. Şemseddin M. Kablel islam Araplarda ictimai Aile, D.F.I.F.D., I-IV/74-105, Istanbul, 1926).
9. عبد الحكيم الشوقي. الحكايات الشعبية العربية. بيروت: مطابع الكشاف، 1980

Rəyçi: akademik G.Baxşəliyeva

Göndərilib: 18.12.2020 Qəbul edilib: 20.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/12-17

Махбуб Гашим оглу Казымов
Нахчыванское отделение НАН Азербайджана
mahbubkazimov@yahoo.com
Горхмаз Манур оглу Гусейнов
Нахчыванское отделение НАН Азербайджана

ГЕНИЙ ПО МЕХАНИКЕ И «ОТЕЦ РОБОТОТЕХНИКИ» АЛЬ-ДЖАЗАРИ

Ключевые слова: *коленчатый вал, водоподъемные механизмы, автоматы, роботы*

The genius mechanic and the father of robotics Al-Ghazar

Summary

In the article, the great Turkish scientist, engineer, genius mechanical engineer and "robot technician" Al-Ghazi forgotten unfairly contributed to world science. It has been shown that his scientific works and inventions have a great impact on Europe. It is emphasized that scientific achievements and ideas played an important role in the formation of the revival of European science.

Al-Ghazari's unique, historic achievements and numerous great discoveries have been made available to the world. This genius Turkish scientist's "forgotten" inventions in Europe were reviewed.
Key words: *crankshaft, water-lifting mechanisms, automatic machines, robots*

Аль Джазари

Эпоха Средневековья, которая на Западе незаслуженно воспринимается как период варварства, якобы остановивший развитие европейской цивилизации, для мусульманского мира стала золотым веком изобретений и открытий. Простиравшая, от Испании до Афганистана и от Ближнего и Среднего Востока до Северной Африки, исламская империя стала обладательницей огромного арсенала знаний.

В VIII-XIII в. н.э. исламская наука переживала свой золотой век и изобретение ученых Востока, эпохи ренессанса мусульманского мира стал основой современной цивилизации. Исламская наука был целенаправленным результатом многочисленных научных изысканий полученных профессиональными учеными. которыми были сделаны важные открытия по всех областей науки.

Сегодня достижение мусульманских ученых насчитывающие более 10 тысяч манускриптов, рукописей, книг, графических работ, манускриптов и более тысяч различных инструментов, хранятся в библиотеках, в музеях, частных коллекциях всего мира. Несмотря на это на западе до сих пор не хотят проводить серьезные исследование этой наследий и эти работы, до сих пор остаются неизвестными для ученых мира. Историки по крупицам находят все больше и больше материалов о разнообразных научных открытий исламских ученых, которые оказали огромное влияние на возрождение новой научной мысли и в развитие науки в Европе.

Например, известный ученый Бернард Льюис утверждал, что «Средневековая исламская наука была более практичной в таких областях, как медицина, химия, астрономия, агрономия, механика и это наследие была расширено и дополнено научными наблюдениями и экспериментами».

Несмотря на это на западе вклад мусульманских ученых в развитии мировой науки до сих пор намеренно игнорируются и большинство ученых в мире до сих пор остаются в неведении относительно исламской науки.

Наследник Британской Монархии принц Чарльз по этому поводу говорил: «На Западе неправильно понимается природа Ислама и сильно игнорируется долг нашей культуры и цивилизации перед Исламским Миром. В исламском мире, от Средней Азии до берегов Атлантики, был мир, в котором процветал наука и ученые исследователи. Но так как мы склонны видеть ислам в качестве врага Запада, как чужую культуру и систему убеждений, мы склонны игнорировать и стирать его огромное значение в нашей истории".

Придерживаясь к проверенным фактам, рассмотрим некоторые великие открытие и изобретение великого ученого, который сегодня незаслуженно «забыть» в мире:

Сегодня в мире лидером в области робототехники является Япония и чуть ли не каждый день узнаем о создании того или иного «чуда» техники, которое призвано упростить жизнь человека в самых различных областях его деятельности.

Однако первым изобретателем программируемого робота был отнюдь не Запад и Япония. Отцом робототехники считается изобретатель, математик, астроном Аль-Джазари. Свыше 800 лет назад, в конце XII и в начале XIII века в эпоху Исламского возрождения при дворе тюркской династии Селджукидов, чья столица располагалась на востоке современной Турции в Диярбакыре, как и отец служил механик-изобретатель, математик, астроном и инженер Абу аль-Изз ибн Исмаил ибн ар-Ризаз аль-Джазари (араб. أَبُو اَلْعِز بْنُ إسْماعِيلِ بْنُ الرَّزاز الجزري) или просто Аль-Джазари (1136-1206). Аль-Джазари до конца своих дней жил в г. Диярбакыре. Тюркское слово «gəzəri» в переводе на русский означает: непоседа, ходячий, шагающий.

Выдающийся ученый астроном, математик и механик-изобретатель Аль-Джазари был изобретателем первых в мире программируемых роботов. Почемуто в Европе Аль-Джазари прозвали «Да Винчи мусульманского мира». Хотя художник, изобретатель Леонардо да Винчи родился в 1452 году в городе Винчи во Флоренции (Италия) 250 лет после смерти Аль-Джазари и вероятно Леонардо да Винчи некоторые свои изобретении заимствовал от Аль-Джазари. В подтверждении к этому многие историки П.Дюэм, К.Трусдели, Г.К.Михайлов подвергали сомнению ряда механических изобретений Леонардо да Винчи.

Аль-Джазари прославился как изобретатель 50 сложных устройств, уникальных диковинных механизмов и роботов- автоматов.

В 1206 году Аль-Джазари написал трактат «Китаб фи марифат аль-хиял аль-хандасийя» («Книга об изучении геометрических воображений»), где описал конструкцию около 50 механизмов. Механизмы Аль-Джазари уникальны и в более ранних источниках не упоминаются.

В XIII веке это книга был известен в Европе под названием «Книга знаний об остроумных механических устройствах» и не имело аналогов. Эта книга считалось очень ценным научным трудом по теоретической и практической механике. В книге описывались те механизмы, которые Аль-Джазари соорудил собственноручно. Из выпущенных 16 копий этой книги 10 хранятся в музеях Европы, а 6 в библиотеках Топкапы в Турции.

Помимо этого Аль-Джазари также создал новые металлические двери, кодовые замки, компас с универсальными солнечными часами для любых широт и т.д.

Изобретенный Аль-Джазари коленчатый вал произвел техническую революцию в машиностроении. Сегодня коленчатый вал Аль-Джазари используется не только в автомобилях, но и в разных отраслях промышленности. Кроме этого, он сконструировал клапанные насосы, водоподъёмные машины и т.

Получивший широкую известность во всем мир Аль-Джазари е и даже спустя века был идейным вдохновителем для таких выдающихся ученых, как Ноберт Винер, Ампер, Джеймс Клерк Максвелл, Шолем Мандельбрайт и д.

На своей книге Аль-Джазари объяснив разнообразные устройства на рисунках оставил весьма ценное для истории машиностроения решение. Историками доказан, что именно он изобрел гидравлический насос. Произошло это на три столетия раньше, чем подобные устройства появились в Европе. По его чертежам строились двухтактные клапанные насосы, дамбы, водоподъёмные машины

и д. Даже в наш просвещенный век сохраняется огромный интерес к наследию этого великого тюркского гения науки.

Британский инженер–историк науки Дональд Хилл писал: «Трудно переоценить важность вклада Аль-Джазари в развитие инженерии. Его разработки легли в основу пособий по дизайну, производству и сборке машин». Арабский ученый, ныне проживающий в Англии Салим Т С Аль-Хассани пишет: «Около 1000 лет назад. Аль-Джазари довел технологии и новаторские работы до кульминации».

Аль-Джазари непосредственно сам создавал различные автоматы-роботы натуральной величины, воспроизводил функции живых существ по полученным знаниям *анатомии и физиологии человека и животных*.

Внизу показаны изобретенные Аль- Джазари несколько механизмы и роботы:

1. Аль-Джазари изобрел первого в мире технического новшества, коленчатого вала. Изобретение коленчатого вала являлся революцией в машиностроении. Революционность этой технической решении состоял в том, что возвратно- поступательные движение коленчатого вала превращался во вращательное и наоборот (Рис.1.):

Рис.1. Коленчатый вал

Несмотря на эти неоспоримые факты, в 1780 году ранее изобретенную Аль-Джазари коленчатого вала как свое собственное изобретение запатентовал, некий Джеймс Пикард из Бирмингема получив свидетельство о том, что якобы он является изобретателем коленчатого вала.

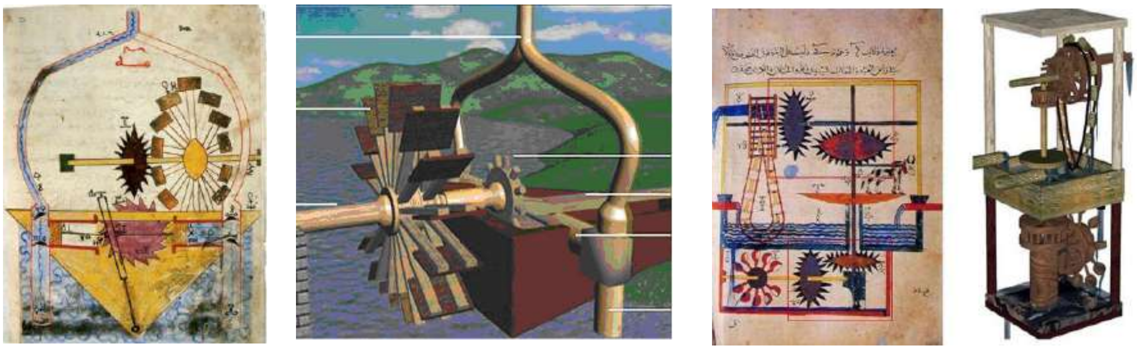
2. Уже историками доказаны. что впервые гидравлический насос состоявший из шестеренок, медных поршней, труб всасывания, нагнетания и клапанов, был изобретен Аль-Джазари на три столетия раньше, чем эти устройства появились в Западной Европе. По чертежам Аль-Джазари строились двухтактные клапанные насосы, дамбы, водоподъёмные машины и т. д. Водоподъемные механизмы Аль-Джазари для подъема воды из рек и колодцев, заменили труд животных энергией воды. С помощью этих насосов, воду поднимали на высоту 12 метров. (Рис.2.):

Рис.2. Схемы водоподъёмных насосов

Революционный прорыв в этих гидравлических насосах произошел с использованием коленчатого вала Аль-Джазари в качестве центрального механизма водяного насоса.

На рис. 3 показаны модели водоподъемных насосов построенные по рукописям Аль-Джазари. Водяное колесо приводить в движение механизмы из шестеренок, которые приводить в движение поршни с рычагом и две всасывающих поршня синхронно приводится в движение:

А б

Рис. 3. Насос двойного действия (а) и цепной водоподъемный насоса (б).

Некоторые водоподъемные механизмы Аль-Джазари работают до сих пор.

3. Механические роботы-музыканты Аль-Джазари состояли из фигур музыкантов, сидящих в лодке, которые были запрограммированы играть на барабанах и цимбалах. Эти роботы пользовались успехом при дворе правителе и были первыми программированными автоматами (Рис.4.):

Рис. 4. Механические роботы- музыканты

Благодаря встроенной во внутрь роботов систем сосудов, при переливании воды из одного сосуда в другой сосуд, эти сложные роботы умели играть на разных музыкальных инструментах. При этом, заранее можно было запрограммировать мелодии и изменить ритм музыки, которую они играли и в это время их тела и лица двигались и имели разные выражения.

4. Аль-Джазари смастерил различных часов и эти технически сложные часы в полной мере можно считать первыми в мире роботами. Один из них «Замковые часы» являлись самыми большими астрономическими часами (Рис. 5.):.

Рис. 5. Замковые часы

Это сложное устройство являлся первым программируемым компьютером. Он показывал знаков зодиака, орбиты солнца и луны. Продолжительности дней и ночей. Их можно было заново перепрограммировать.

Часы были оснащены пятью автоматами-музыкантами, которые исполняли мелодичные восточные песни. Работа этих часов в течение суток сопровождался сменой механических изображений, движением фигур и музыкой.

В дневное время на часах показывался солнечный, «всходящий» на востоке диск и шесть зодиака от Овна до Девы. Вечером полумесяц постепенно перемещался слева направо. Когда полумесяц оказывался между двумя дверцами, верхний дверь открывался и в ней показывался мужская фигура, а нижний дверь «окрашивался» в другой цвет.

По окончанию каждого часа соколы, стоявшие на боковых окошках, расправляли крылья и наклонились и из их клювк падали в вазу по шарику. В это время слышался звук цимбал. После этого соколы, складывая крылья, возвращались в начальное положение.

5. Автомат-робот Аль-Джазари «слоновые часы» являются самыми знаменитыми часами времен расцвета исламской науки (Рис. 6.):

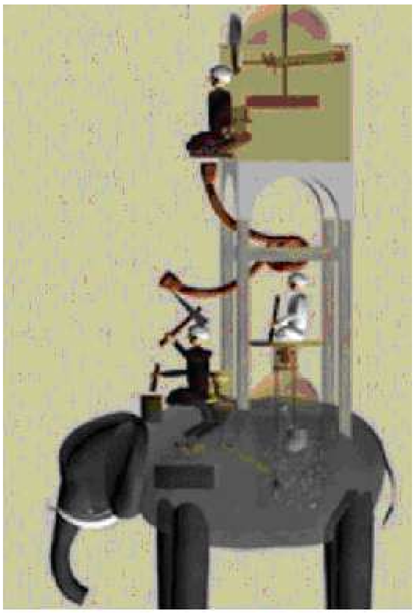

Рис. 6. Слоновые часы

Эти часы состоял из индийского слона, египетского птицы-феникса, восточных фигур людей и китайских драконов. Слон олицетворял символ власти и величия, феникс перерождение жизни, дракон могущество и несокрушимость.

В механизме «Слоновых часов» применялся технологический процесс, представляющий собой чашу с отверстиями, расположенный в резервуаре с водой, который находился в животе слона. Через каждые полчаса чаша наполнялся и погружался в воду, что приводил в движение металлические шарики и нити, идущие от трона на спине у слона, которые в свою очередь вызывали различные сложные движение.

Когда на протяжении дня, получасовой цикл точных движений этих сложных механизмов заканчивал, чаша автоматически поднимался на поверхность и процесс снова повторялся. Ввиду того, что в течение года продолжительность дней и ночей меняется два раз в сутки, во время восхода солнца и заката часы переводились в исходное положение. Для этого шары возвращались на свое первоначальное место и регулировались уровень воды.

В 2010 году на выставке «1001 изобретение мусульманской наследии в нашем мире» в Англии был продемонстрирован копия этих часов, который являлся основной достопримечательности выставки.

Рис. 7. Автомат для сдачи крови

Описанные Аль-Джазари и реконструированные в 1977 году устройство для сдачи крови измеряла количество крови, во время популярной в исламском мире кровопускания.

Мы привели несколько примеров из многочисленных механизмов и роботов изобретенные Аль-Джазари: Как видно невозможно оценить масштабы важности работ Аль-Джазари сыгравшие ключевую роль в промышленной революции в мире. Эти работы содержать много научных мыслей и инструкций даже применяются при изготовлении современных машин и роботов.

Выводы

1. Рассмотрены выдающиеся исторические достижения исламской науки и множество великих открытий, которых тюркские ученый Аль-Джазари подарил миру.
2. Анализированы незаслуженно «забытые» в Европе изобретения Аль-Джазари великого тюркского ученого.
3. Показаны научный вклад Аль-Джазари в мировую науку и оказанные этим ученым огромное влияние в научной мысли Европы.
4. Анализировано достижения научной мысли Аль-Джазари, которые сыграли важную роль в эпохе Возрождения в Европе.

Литература

1. Ахмед Гуркан, «Окультуривание исламской цивилизацией Запада», Нур йайынлары, Анкара, 1998, с. 276- 395.
2. Дэвид С. Линдберг, «Начало западной науки: европейская научная традиция в контексте философии, религии и институтов, от 600 г. до н.э. до 1450 г. н.э.», Чикаго, 1992, с. 78-175.
3. Рожанская М.М., «Механика на средневековом Востоке», Москва, Наука, 1996, с. 324.
4. Tibbets D., Donald Hill, «The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices (Kitab fi ma'rifat al-hiyal alhandasiyya), by Ibn al-Razzaz al-Jazari»", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, T. 38 (1), pp. 151-153
5. «Аль-Джазари-гений механики», (англ.) сайт MuslimHeritage.com.
6. Тернер Х.Р., «Наука в средневековом исламе: иллюстрированное введение», Остин, Тексаский Университет, 1995, с. 89-136.

Рецензент: д.ф.ф-м. наук М.Гусейналиев

Göndərilib: 10.02.2020 Qəbul edilib: 13.02.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/18-23

Hacer Dolanbay
Muş Alparslan Üniversitesi
h.dolanbay@alparslan.edu.tr

YAKINÇAĞ DÜNYA TARİHİ: 1975-1984 DÜNYA OLAYLARINA BİR BAKIŞ

Anahtar Kelimeler: *Yakınçağ Tarihi, Camp David Antlaşması, İran İslam Devrimi, Irak-İran Savaşı*

Modern world history: a look at world events 1975-1984

Summary

In this study, the events that shaped the recent world history were evaluated together with their impact on the foreign political life of Turkey. In the study field, literature was scanned with document analysis. The data collected are presented in a meaningful whole, in a controversial manner.

In these years, the oil crisis caused by the Arab-Israeli war has left the countries of the world, especially Turkey, in economic difficulties. In relations with the Middle East, the Camp David treaty, the Israel - Egypt treaty and, the Golan Heights issue are among the important events of the period. In Iran, the fall of the Shah's regime and, the establishment of the Islamic Republic in its place are among the events that continue to echo from that period to the present. The overthrow of the Shah in Iran, Soviet Russia's invasion of Afghanistan and finally the Iraq-Iran war were important events that occurred in the early 80s. Although all these events seem to be separate, they are related. After the mentioned events, many countries changed their politics and economic policies.

Key words: *Modern History, Camp David Treaty, Islamic Revolution in Iran, Iran-Iraq War*

Giriş

1975-1985'li yıllar Türkiye'de ve dünyada sert rüzgârların estiği, yeni oluşum ve başlangıçlarla dolu olduğu bir dönemi işaret etmektedir. Türkiye bu dönemde dışarıda Kıbrıs Barış Harekâtı ve Yunanistan 'la yaşanan sorunlar ile boğuşurken iç politikada güvenoyu alamayan ve art arda kurulan istikrarsız hükümetlerle uğraşmaktaydı. Özellikle 1973 yılındaki Arap-İsrail savaşının sonucunda oluşan petrol krizi ekonomik dengeleri alt üst etmişti. Türkiye bu kriz döneminde Ortadoğu ülkeleriyle daha fazla yakınlaşmıştı. Yedinci İslam ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı ilişkiler anlamında önemli bir mihenk taşı olarak görülmektedir. Arap İsrail savaşlarının sonunda imzalanan Camp David antlaşmaları döneme damga vuran gelişmelerdendir. Bu antlaşma ile ilk kez bir Arap devleti İsrail'in varlığını tanımıştır. Bu antlaşma ve sonrasındaki gelişmeler Türkiye'nin Ortadoğu'daki saygınlığını artırmıştır.

Öte yandan aynı yılarda İran'da monarşik yapıya indirilen darbe sonucunda gerçekleştirilen bir rejim değişikliği söz konusudur. İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu yaşanan ayaklanmalar ve çarpışmalar sonucunda gerçekleşmiştir. Daha önce İran'la müttefik olan ABD yeni rejime karşı Türkiye'ye yaklaşma yoluna gitmiştir. Bu sayede Türkiye ile gergin giden ABD ilişkileri yumuşamaya başlamıştır. 1979'da Sovyet Rusya'nın Afganistan'ı işgâl etmesi ise yakınçağ dünya tarihini etkileyen olaylardan bir diğeridir. İşgal Sovyetlere, Basra Körfezi'ne, Orta Doğu petrollerine ve Hint Okyanusu'na inme fırsatı sağlıyordu. Bu ise, Batı Asya ve Orta Doğu'nun stratejik yapısında mühim değişme ihtimali meydana getiriyordu. Ülkenin stratejik konumundan dolayı Türkiye ve diğer ülkeler siyasetlerinde değişiklik yapmaya başlamışlardır. Bu dönmede son olarak İran ile Irak arasındaki savaş yaşanmıştır. İran'da Şah'ın devrilmesi ve İslam rejiminin başlaması ile birlikte Irak-İran ilişkileri hızla kötüye gitmeye başladı. Halkının büyük kısmı Şii olan Irak açısından yeni rejim tedirginlik vericiydi. Şah zamanından beri devam eden Kürt meselesinin devamı da ilişkilerin bozulmasının nedenleri arasındadır. Türkiye bu savaşlarda tarafsız kalmış ve her iki ülkeyle olan ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir.

1. Türkiye-Ortadoğu ilişkileri

1973 yılındaki Arap-İsrail savaşının oluşturduğu petrol krizi, Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerine daha fazla yakınlaşmasına neden olmuştur. 1976'da Türkiye'de yapılan Yedinci İslâm Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı tam anlamıyla dönüm noktasını oluşturmuştur. Petrol Krizi'nden sonra 1977 yılında enflasyon nisbeti hızla yükselince, Türkiye'nin Arap ülkelerinden kredi ile petrol almak mecburiyeti doğmuştur. Aynı şekilde Türkiye, petrol faturasını karşılamak için Arap ülkelerine olan ihracatını artırma gayreti içine girmiştir. Bu sebeplerden dolayı 1978 yılında imzalanan Camp David

Anlaşmalarını ve Arap devletleri gibi Türkiye de kabul etmemiştir. Fakat Türkiye'nin NATO üyesi ülkelerden olması, öte yandan İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesmemiş olması Arap ülkelerinde tepkiyle karşılanmıştır. Oysa İsrail ile olan ilişkiler Amerika ile olan münasebetlerin parçasıydı ve ayrı tutulamazdı. 12 Eylül 1980' den başlayarak Türkiye'nin Orta Doğu politikası dinamik bir yapıya kavuşmuştur. Bu dönemde Türkiye Kasım 1980'de İsrail ile olan diplomatik ilişkilerini ikinci kâtip seviyesine indirme kararı almıştır. İsrail parlamentosu 14 Aralık 1981'de Golan Tepelerini kendi topraklarına kattığında da Türkiye protesto ederek ilhakı tanımamıştır.[1] Öte yandan Türkiye, İran Devrimi'nden sonra ABD'nin Nisan 1979'dan itibaren oluşturmaya çalıştığı ve Türkiye'yi de dâhil etmek istediği Hızlı İntikal Kuvveti yani Orta Doğu Çevik Kuvveti'ne dahil olmamaya özen göstermiştir. Bu titiz politikanın iyi sonuçlar verdiği söylene bilmektedir. Zira 1981 yılındaki İslâm zirvesinde, Türkiye Başbakanının İran ile Irak arasında arabuluculuk yapmak üzere oluşturulan heyete dahil edilmesi, Türkiye-Suudi Arabistan, Türkiye-Körfez ülkeleri iktisadi ve ticarî ilişkilerinin oldukça gelişmiş olması Türkiye'nin Orta Doğu'daki prestijini oldukça yükselmiş olduğunu göstermektedir.

2. Camp David anlaşmaları ve İsrail-Mısır barışı (1978-1979)

Mısır Başbakanı Enver Sedat'ın, 1972 yılında Sovyet uzman ve teknisyenlerini Mısır'dan kovması ile başlayan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile soğukluk 1973 yılından sonra daha da belirginlik kazanmıştı. Mısır 1975'ten sonraki silah ihtiyacı konusunda Batı'ya ağırlık vermeye başlamıştır. Enver Sedat ABD ile yakınlaşma ve SSCB'den uzaklaşması durumunda Batı yanlısı geleneksel Arap ülkeleri tarafından ülkesine maddi yardım yapılacağını düşünmekteydi. ABD ile ilişkilerini geliştirirken SSCB ile ilişkilerini iyi tutma eğilimi göstermekteydi. 1977 yılında İsrail'de seçimleri kazanan Likud hükümetinin FKÖ ve Mısır'a karşı sert politikalar izlemesi üzerine Enver Sedat Kasım 1977'de İsrail'i ziyaret etmiştir. Ardından İsrail Başbakanı Menohem Begin Aralık 1977'de Mısır'ı ziyaret ederek görüşmelerde bulunmuştur. Bu barış görüşmelerinde Mısır, Doğu Kudüs ve Yahudi yerleşim yerleri de dahil İsrail'in 1967 Savaşı'nda işgal etmiş olduğu tüm topraklardan BM kararları doğrultusunda çekilmesini, Filistin devletinin kurulmasını istemesine karşılık İsrail'in bu isteklere karşı çıkması üzerine taraflar arasında uzlaşma olmamıştır. ABD Başkanı Jim Carter, harekete geçerek Mısır ile İsrail Devlet Başkanlarını 5-17 Eylül 1978'de iki taraf arasında barışı sağlamak için ABD Başkanlarının dinlenme tesisleri olan Camp David'de bir araya getirmiştir.[2]

Camp David Anlaşmaları iki temel anlaşmadan oluşmaktadır. Bunlardan biri, Orta Doğu barışının başlıca temellerini çizmekte olup, Batı Şeria, Gazze ve Filistin meselesini ele almaktadır. Diğeri ise, İsrail ile Mısır arasındaki barışın kurallarını çizmektedir, yani Sina Yarımadası'na aittir. 1978 yılı Ağustos ayında İsrail'in hem Amerika, hem de Mısır ile ilişkileri gitgide bozulmuş ve barış yolu tıkanmıştı. Bu nedenle Amerika insiyatifi ele aldı ve tarafları Washington yakınlarındaki Camp David'de müzakere masasına oturttu. Yapılan müzakerelere ABD Başkanı Jimmy Carter da etkin biçimde katıldı. 5 Eylülde başlayan görüşmeler sonunda 17 Eylül 1978'de Mısır, İsrail ve ABD arasında "Camp David Anlaşmaları" imzalandı. Amerika anlaşmaları şahit olarak imzalamaktaydı.[3] Anlaşmaya göre Filistin halkının meşru hakları ile istekleri tanınacaktı. Ayrıca İsrail ile Ürdün arasında barış müzakereleri ve İsrail'in güvenliğini sağlayacak düzenlemeler de yapılacaktı. İsrail-Mısır barışına ait esas anlaşma ise, üç ay içerisinde İsrail ile Mısır arasında bir barış anlaşmasının imzalanması ile İsrail'in barış antlaşmasının imzalanmasından itibaren iki-üç yıl içinde Sina Yarımadasından tamamen çekilmesini içermekteydi. Arap-İsrail savaşlarının başlamasından ardından kırk yıl sonra barış için harekete geçilmesi Camp David Anlaşmalarına tarihsel önem katmıştır. Filistin-İsrail sorunu yine Ortadoğu'nun ve dünyanın gündeminde yerini koruyarak günümüzde de devam etmiştir.

3. İran'da şah rejiminin bitmesi ve yeni rejimin başlaması

1970'li yılların sonu ile 1980'li yılların başlangıcında Orta Doğu, üç önemli olaya tanık oldu. Bunlar, İran'da Şah'ın devrilmesi, Sovyet Rusya'nın Afganistan'ı işgali ve Irak-İran Savaşıdır.[4]

İran olayının gelişmesinde 1973 yılında meydana gelen petrol krizi önemli bir sebeptir. Krizle birlikte hızla yükselen petrol fiyatları İran'ın petrol gelirini umulmadık derecede artırdı. İran için

[1] Özgür Yetüt, **Türkiye İsrail İlişkilerinin Ortadoğu Çatışma Sürecine Etkileri**, TC Kadir Has Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.93.
[2] Özlem Aşıkoğlu, **1950-1979 Arası Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası**, TC Beykent Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.200.
[3] Fahir Armaoğlu, **20. Yy. Siyasî Tarihi**, C.I-II, Alkım Yayınları, İstanbul 2003, s.741.
[4] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.749.

oldukça olumlu olan bu olay onun kısa sürede gelişmiş ülkeler arasındaki yerini alabileceğini işaret ediyordu. İran askeri politikasının yanında ekonomik ve sanayi politikalarını da hızlandırmıştı. Bu alanlarda alanda yürütülen çabalar Batı'ya dayandırılmıştır. Öte yandan tüm bu kalkınma, modernizasyon ve çağdaşlaşma çabaları dini çevrelerin tepkisine neden olmaya başlamıştır. Öyle ki modernleşme çabaları dini çevreler tarafından İran halkının geleneksel yapısı ve toplum değerlerinden uzaklaşma hareketi olarak değerlendirildi. Kırsal alandan şehire olan akınlar ise tarımsal üretimin düşmesine ve şehirlerde işsiz kitlelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu ekonomik sıkıntılar karşısında Şah'ın politikası çözüm üretemeyince rejime karşı türlü muhalif gruplar ortaya çıktı. Bunlardan sol gruplar terörist faaliyetlere başlamışlardı. Sağdaki en güçlü grup ise Batı kültürüne karşı çıkan, İran'ın millî, geleneksel ve Şiî karakterine ağırlık vererek ülkenin İslâm Hukuk sistemi Şeriat'a göre idare edilmesini isteyen gruptu. Liderliğini Ayetullah Ruhullah Humeyni ile Ayetullah Said Kasım Şeriatmedari'nin yaptığı bu grup, İran'da hâlihazırdaki sayıları iki yüz bine yakın molla ile nüfuzları geniş olan "Bazaari"ler yani çarşı esnafı ve endüstrileşme ve şehirleşmenin sonucu büyük şehirlere toplanmış olan ve işsizler tarafından desteklenmekteydi.[5]

Rejim karşıtı muhalefetin ayaklanmaya dönüşmesi, 1978 yılı Ocak ayında Kum şehrinde başlayan ayaklanmalarla başlamıştır. Şubat ayında Tebriz ve diğer şehirlere sıçrayarak yıl boyunca genişlemiştir. 1978 yılında hükümet güçleriyle halk arasında oluşan çarpışmalarda iki bin kişi hayatını kaybetmiştir. Bu gelişmeler üzerine Şah ödünler vermeye başladı. Siyasî mahkûmlar serbest bırakılırken muhalifler için af ilan edildi. Şah ailesi üyelerinin iş hayatına girmesi yasaklandı. Fakat tüm bu kararların hiçbiri çözüm getirmedi. Verilen ödünler Şah'ı daha da zayıf duruma düşürdü ve çarpışmaların şiddetini ise artırdı. Humeyni'nin Paris'ten gönderip ülkeye gizlice sokturduğu bildiriler halkın elinde dolaşıyordu.[6] Şah, yeni bir taviz daha vererek, geçici süreliğine ülkeden ayrılmaya karar verdi. Şah'ın ülkeden ayrılması ayaklanmanın kesin zaferi olarak düşünüldü. Bu durum bütün ülkede bayram sevinci yarattı ve kutlamalar yapıldı. Ülke Humeyni'nin kontrolüne geçmiş oluyordu. 1 Şubat 1979 günü muhalefetin lideri Humeyni Paris'ten Tahran'a geldi. Büyük sevgi gösterileriyle karşılanan Humeyni, İslâm Devrim Konseyi'nin başı olarak hareket ediyordu. Ordu komutanlarının tarafsızlıklarını ilân ederek kışlalarına çekilmeleriyle beraber İran'da Humeyni rejimi başlamış oldu.[7] Bununla beraber, rejimi hukuksal boyutta şekillendirmenin zorunluluğu da açıktı. 31 Mart 1979'da yapılan referandum (halk oylaması) sonucunda Şah rejimi ve monarşiye son verilerek "İran İslâm Cumhuriyeti" kuruldu. İran'daki 1979 İslâm devrimi Türkiye'deki birçok insanda hem umut hem de kaygı yaratmıştır.[8] Öte yandan ABD ile İran arasında yükselen tansiyon ile ve yaşanan bu gerginliklerin zaman zaman kriz boyutuna tırmandırılması Türkiye' nin bölgesel stratejilerini ve İran ile olan ilişkilerini ciddi biçimde etkilemiştir. 1979 yılında İran'da devrim olduğu sırada ABD ile Türkiye arasında Jhonson mektubu ve Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan kaynaklanan soğukluk devam etmekteydi. ABD bölgenin güvenliği açısından İran'ı kaybettiği zaman Türkiye'ye yaklaşmaya başladı. ABD, Türkiye ile sorunlu giden ilişkilerini düzeltebilmek için Kıbrıs harekâtından sonra uyguladığı silah ambargosunu kaldırmıştır. Bu girişim zamanlama açısından incelendiğinde ABD ambargosu İran devriminden dört ay sonra kaldırmıştır.[9]

4. Sovyet Rusya'nın Afganistan'ı işgali

1970'li yılların sonunda dünyada hem Orta Doğu hem de milletlerarası ilişkilerde İsrail ile Mısır'ın barışmasından daha önemli konu vardı. Bu Aralık 1979'da Sovyet Rusya'nın Afganistan'ı işgâl etmesidir. Bu konu daha önemlidir çünkü İsrail-Mısır barışı İsrail'in güneyini güvenlik altına almış olsa bile İsrail ve Arap ülkeleri açısından bölgenin yapısında keskin bir stratejik değişiklik meydana getirmemiştir. Bu dönemde Türkiye'nin İran'daki İslâm devrimi konusunda iki kaygısı vardı. Birincisi, İslâmi akımların Türkiye'ye bulaşması diğeri ise devrimin başarısız olması ve bunun sonucunda İran'ın dağılarak Kürt devletinin kurulmasına neden olmasıydı. Ankara'yı en çok korkutan Kürt milliyetçiliği ve İslâmcı hareketlerin Türkiye'nin politik yapısını etkilemesiydi. Bu sebeple, Türkiye'nin İran'a

---

[5] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.751.
[6] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.752.
[7] Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s.365.
[8] Bernard Lewis, **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, (Çev: Hamdi Aydoğan-Esra Ermert), YKY, İstanbul 2003, s.22.
[9] Ömer Faruk Görçün, **1979 İran İslâm Devrimi Sonrası Türk-İran İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.211.

yönelik politikası oldukça dikkatliydi.[10] Irak'ın İran'ı 22 Eylül 1980'de işgali ile Türkiye'nin endişeleri iyice arttı. İşgal olmadan on gün önce Türkiye'de12 Eylül 1980 askerî darbe gerçekleşti. Türk hükümeti ve Türk Silahlı Kuvvetleri, 1980'den 1983'e kadar devam eden askerî yönetimle, Türk devletinin içerideki İslâmî hareketleri ve PKK hareketini bastırmak ve Tahran'dan gelen İslâmcı propagandayı engellemek yönündeki baskısını artırdı[11]

Türkiye'nin İran ile 1980'den sonraki yıllarda paylaştığı sorun Kürt sorunu idi. Türkiye, 26 Mayıs 1983'te Kuzey Irak'taki PKK üslerine saldırdı ve yüzlerce PKK militanını ele geçirdi. Türkiye için tehdit PKK idi, İran'ı rahatsız eden şey ise Irak'ın bu harekâta onay vermiş olmasıydı. Sonuç olarak 28 Kasım 1984'te ülkelerin kendi topraklarında diğer ülkenin güvenliğine yönelik hareketlere izin vermesini önleyen bir güvenlik antlaşması imzalandı. [12] Fakat Sovyetlerin Afganistan'ı işgali, Sovyetlere, Basra Körfezi'ne, Orta Doğu petrollerine ve Hint Okyanusu'na inmek fırsatı sağlıyordu. Bu ise, Batı Asya ve Orta Doğu'nun stratejik yapısında mühim değişme ihtimali meydana getiriyordu. Türkiye için de tehlikelerle dolu bu durum, başta ABD olmak üzere hem Batı'da hem de Orta Doğu'nun petrol üreticisi ülkelerinde politika değişikliklerine yol açması bundandır. [13] Afganistan tarihinin birtakım özellikleri vardır. Bunların başında ülkenin feodal ve aşiret hayatına dayanan bir toplumsal yapıya sahip olması gelmektedir. Kabile mücadeleleri ülkenin siyasî dengesine tesir etmiştir. ABD burada yaşayan insanların etnik, dinsel, kabile bağlarından yararlanma düşüncesini öne çıkarmıştır.[14] Diğer bir önemiyse ülkenin stratejik konumudur. Çünkü Afganistan, Batı Asya ile Orta Doğu ve Orta Asya ile Basra Körfezi ve Hint Okyanusu arasında bir kavşak noktasıdır. Bir diğer nokta ise İslâmiyet'in, halkın inancında çok derin bir şekilde yer etmiş olması ve bunun da sosyal ve kültürel hayata yön vermekte olduğudur. 28 Aralık 1979'da Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgali dünyada ve özellikle Batı ülkelerinde büyük heyecan ve tepki ile karşılandı. Çünkü Sovyetler Basra Körfezi ve Orta Doğu petrolleri ile ilgili önemli bir ilerleme kazanmış oluyordu. Şah'ın devrilmesiyle Amerika'nın Orta Doğu'da önemli bir dayanağını kaybetmesi arkasından da Sovyetlerin Afganistan'ı işgali, Amerika'nın Orta Doğu hakkındaki stratejik değerlendirmelerinde büyük değişikliklere neden oldu. Öte yandan Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgali, en fazla bu ülkenin komşusu olan Pakistan'da ve Suudi Arabistan başta olmak üzere İslâm ülkelerinde endişeyle karşılandı. Afganistan'ın işgaliyle Sovyet Rusya Pakistan için aracısız bir tehlike haline geliyordu. Böylece Pakistan'ın kuzeyinde zayıf bir Afganistan'ın yerine güçlü Sovyet Rusya geliyordu.[15] Sovyetlerin Afganistan'ı işgali üzerine, binlerce Afganlının komünizmden kaçarak Pakistan, İran ve Türkiye'ye iltica etmeleri nedeniyle mültecilerin bakımı Pakistan İslâm Konferansı'nı harekete geçirmiştir. Birleşmiş Milletler (B.M.) Genel Kurulu'ndan Sovyetler lehine, İslâm Konferansı'ndan ise Afganistan lehine karar çıkmıştır.

5. Irak-İran savaşı

İran'da 1979 yılında Şah'ın devrilmesi ve İslam rejiminin başlaması ile birlikte Irak-İran ilişkileri hızla kötüye gitmeye başladı. Yeni rejim Irak için tedirginlik vericiydi. Çünkü İran'daki bu Şii rejimi halkının %40'ı Şii olan Irak için tehlikeli bir gelişmeydi. Humeyni göreve gelir gelmez bütün Arap ülkelerindeki Şii'leri ayaklanmaya teşvik etmiş ve yıkıcı faaliyetlere girişmiştir. Humeyni rejimi ile Irak'ın ilişkilerini bozan diğer konu tıpkı Şah zamanında olduğu gibi, yine Kürt meselesidir. İran'da Şah'ın düşmesi ve otoritenin yok olması, akabinde İran Kürtlerinin bağımsızlık hareketleri, İran'ın Irak'a yakın bölgelerini Irak Kürtleri için bir sığınak haline getirdi. Irak hükümetinden kaçan Kürtler İran'ın bu bölgelerine sığınmaktaydı. Aslına bakılırsa Irak'ın kendi ülkesindeki Kürt ayaklanmalarını bastırabilmesi için Türkiye ve İran'ın işbirliğine ihtiyacı vardı. Sonuç olarak Irak bu konuda Türkiye ile 20 Nisan 1979 da bir anlaşma imzalamıştı. Fakat İran'la aynı işbirliğini kurması mümkün olamamıştır.[16]

Bir diğer anlaşmazlık konusu ise Kuzistan Arapları idi. Abadan petrolleri Kuzistan bölgesinde olduğu için, Araplar muhtariyetle birlikte, petrol gelirlerinden hisse ve benzer şekilde merkezi

[10] Türkiye'nin İslâmcı devrime rağmen İran'la ilişkilerini devam ettirmesinin nedeni Irak-İran Savaşı'nın Türk-İran ticaretini artırması idi. 1980'den sonra Türkiye ekonomisinde ihracata yönelik liberal bir politika izlenmesine karar verildi. Türkiye, İran ile ticareti gelir kaynaklarını artırmanın bir yolu olarak düşündü. İki ülke arasındaki ticaret, 1980'den 1985'e kadar 1 milyon dolardan 2,5 milyon dolara çıktı.

[11] Robert Olson, **Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004**, (Çev. Kezban Acar), Babil Yayınları, Ankara 2005, s.11.

[12] Robert Olson, **a.g.e.**, s.12.

[13] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.762.

[14] Erman, 2018, Afganistan'ı işgali ve Türkler. SUTAD. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 44, 303-320s.216

[15] Fahir Armaoğlu, s.767-768.

[16] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.776.

hükümette temsil hakkı istiyorlardı. Humeyni bu istekleri reddedince Araplarla-Devrim Muhafızları arasında çatışmalar yaşandı. Irak'ın bu çarpışmalarda Kuzistan Araplarına silah ve cephane yardımı yapması Irak-İran ilişkilerini gerginleştirdi. Irak'ı İran'a savaşmaya iten bir neden de, Saddam Hüseyin'in İran ihtilalinden sadece bir kaç ay sonra iktidara geçmesinin ardından kendisine ve arkadaşlarına karşı komploların başlamasıydı. Bütün bu sebeplerden ötürü Ağustos 1980'de Irak-İran sınırlarında çarpışmalar yoğunlaşmaya başladı. Savaş, her iki tarafın petrol kaynaklarında ciddi tahribatlar vermişti. Çünkü her iki taraf da savaş boyunca birbirlerinin petrol rafinerilerini havadan bombardıman ettiler. Irak-İran savaşının sonuçlanmayan bir savaş haline gelmesinde, ABD ve Sovyet Rusya'nın tarafsız davranmaları ve taraflara silah vermemesi büyük rol oynamıştır. Savaşı durdurmak için 25-29 Ocak 1981'de Taif'de II. İslam Zirve Konferansı toplandı. Pakistan, Bangladeş, Gambia ve Gine devlet başkanları, Türkiye Başbakanı, Malaysia ve Senegal Dışişleri Bakanları ile Filistin Kurtuluş Örgütü Lideri Yasir Arafat ve İslam Konferansı Genel Sekreteri'nden oluşan bir aracılık komitesi oluştu. Maalesef Komite de uzlaşma sağlayamadı. Arap Ligi'nin girişimi üzerine Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Bülent Ulusu da arabuluculuk teşebbüsünde bulunmuştur.

Türkiye, Irak-İran savaşının başlangıcında her iki tarafı barışa çekmek için girişimlerde bulunmuşsa da sonraki zamanlarda arabuluculuktan vazgeçerek "aktif tarafsızlık" politikası izlemeye başlamıştır. Yani Türkiye iki komşusundan ne uzakta durmuş ne de onlarla yakın ilişki içinde bulunmuştur. Türkiye'nin her iki ülke ile ticaret hacmi, petrol hariç, birkaç yüz milyon doları geçmiyordu. Fakat savaş sırasında Türkiye'nin bu iki komşusuna olan adil yaklaşımı Türkiye'nin bu ülkelerle olan ticaret hacmini milyonlarca dolara yükseltmiştir.[17] Ancak Irak-İran savaşı sırasında her iki ülkeye de dostane bir tarafsızlıkla yaklaşan ve yardımcı olan Türkiye, savaştan sonraki dönemde haksız bir muamele ile karşılaşmıştır. Irak, işgal ettiği Kuveyt meselesinde diğer ülkeler ile aynı tavrı takınması yüzünden Türkiye'ye karşı düşmanca bir yaklaşım içine girmiştir.[18]

Türkiye üçlü dengelerde (Türkiye-İran-Irak ve Türkiye-Mısır-Suriye üçgeni) bu devletlerle ikili kutuplarla karşı karşıya kalmayacak şekilde hareket etmiştir. Türkiye'nin önemli ekonomik avantajlar kazandığı Irak-İran savaşı boyunca takip ettiği aktif tarafsızlık politikasının başarısı, bu üçlü dengeyi son derece iyi uygulamış olmasındandır.[19]

Tartışma ve sonuç

Çalışmada ele alınan olaylar Türkiye'nin de dâhil olduğu yakınçağ dünya tarihini şekillendirme noktasında önemlidir. Söz edilen dönemde Türkiye ile doğrudan ilişkili bazı olaylar gündemde olmuştur. Bunlar Kıbrıs Meselesi ve Barış Harekâtı, Türk-Amerikan ilişkileri ve silah ambargosunun başlaması, Türk-Yunan ilişkileri kıt'a sahanlığı meselesi, Ege'de hava kontrol sahası meselesi (fır hattı), Türk- Sovyet (SSCB) ilişkileri ile Türkiye AET ilişkileridir (Dolanbay, 2019). Aynı yıllarda Türkiye iç politikada güvenoyu alamayan ve art arda kurulan istikrarsız hükümetlerle uğraşmaktaydı. Bu durumun nedenlerini 1973 yılındaki Arap-İsrail savaşının sonucunda oluşan petrol krizi, işsizlik ile ekonomik dengelerin alt üst olması ve sağ sol çatışmaları ile 1980 askeri darbesinin etkileri olarak açıklamak mümkündür. Türkiye yaşanan petrol bu krizinde Ortadoğu ülkeleriyle daha fazla yakınlaşmıştır. Arap İsrail savaşlarının sonunda imzalanan Camp David antlaşmaları ve sonrasındaki gelişmeler Türkiye'nin Ortadoğu'daki saygınlığını artırmıştır. İran'da Şah rejiminin devrilerek İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulması da Türkiye lehine dönen bir hadisedir. Zira daha önce İran'la müttefik olan ABD yeni rejime karşı olduğundan Türkiye'ye yaklaşma yoluna gitmiştir. ABD, Türkiye ile sorunlu giden ilişkilerini düzeltebilmek için Kıbrıs harekâtından sonra uyguladığı silah ambargosunu kaldırmıştır. Bu girişim zamanlama açısından incelendiğinde ABD ambargosu İran devriminden dört ay sonra kaldırmıştır.

1979'da Sovyet Rusya'nın Afganistan'ı işgâl etmesi ile İran ile Irak arasındaki savaş yakınçağ dünya tarihini etkileyen diğer önemli olaylardır. Sovyetlerin Afganistan'ı işgali üzerine, binlerce Afganlı komünizmden kaçarak Pakistan, İran ve Türkiye'ye iltica etmiştir. İran-Irak savaşında ise Türkiye üçlü dengelerde (Türkiye-İran-Irak ve Türkiye-Mısır-Suriye üçgeni) bu devletlerle ikili kutuplarla karşı karşıya kalmayacak şekilde hareket etmiştir. Türkiye'nin önemli ekonomik avantajlar kazandığı Irak-İran savaşı boyunca takip ettiği aktif tarafsızlık politikasının başarısı, bu üçlü dengeyi son derece iyi uygulamış olmasındandır.

[17] Erdal Şimşek, **Türkiye'nin Ortadoğu Politikası**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005, s.77.
[18] Hande Erol, **Türkiye-Ortadoğu İlişkileri (1983-1993)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008, s.60.
[19] Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s.158-160.

Kaynakça

1. Armaoğlu, Fahir, 20. Yy. Siyasî Tarihi, C.I-II, Aklın Yayınları, İstanbul 2003.
2. Aşıkoğlu, Ö. 1950-1979 Arası Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Politikası, TC Beykent Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.200.
3. Erman, Kubilayhan. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ve Türkler. SUTAD. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2018,44, 303-320
4. EROL, Hande, Türkiye-Ortadoğu İlişkileri (1983-1993), Dokuz Eylül Üniversitesi, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.
5. GÖRÇÜN, Ömer Faruk, 1979 İran İslâm Devrimi Sonrası Türk-İran İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
6. GÜRÜN, Kamuran, Dış İlişkiler ve Türk Politikası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
7. LEWİS, Bernard, Demokrasinin Türkiye Serüveni, (Çev: Hamdi Aydoğan-Esra Ermert), YKY, İstanbul 2003.
8. OLSON, Robert, Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004, (Çev. Kezban Acar), Babil Yayınları, Ankara 2005.
9. SARAY, Mehmet, Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
10. ŞİMŞEK, Erdal, Türkiye'nin Ortadoğu Politikası, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005.

TOY, Erol, O'na Katılmak – Dünden Yarına Türkiye Cumhuriyeti, Gürer Yayınları, İstanbul, Şubat 2007.

11. YETÜT, Özgür, Türkiye İsrail İlişkilerinin Ortadoğu Çatışma Sürecine Etkileri, TC Kadir Has Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Göndərilib: 15.12.2020 Qəbul edilib: 16.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/24-26

Sevda İbrahim qızı Mansurova
Bakı Slavyan Universiteti
mansurova_sevda@ mail ru

UŞAQ NEVROZLARI VƏ ONLARIN ƏMƏLƏ GƏLMƏ SƏBƏBLƏRİ

***Açar sözlər**: uşaq, yeniyetmə, ünsiyyət, problem, inkişaf*

Children's neuroses and their causes

Summary

The article is devoted to the causes of neurosis in children. Some researchers note that the cause of neurosis is due to psychological factors. In their opinion, the cause of neuroses is the negative processes that a person faces throughout life.

The article also describes the types of neuroses and their manifestations.Separately, such concepts as: neurasthenia, hysterical neurosis and obsessive-compulsive neurosis were revealed.

***Key words**: child, teenager, communication, problem, development*

Dünya xalqlarının inkişaf tarixinə nəzər salsaq müxtəlif dövrlərdə uşaqlara qarşı münasibət də müxrəlif olmuşdur. Belə ki, müasir dövrdə uşaqlara bir şəxsiyyət kimi baxılır və onlara qarşı münasibətdə bu yanaşma hər sahədə özünü göstərir. Onların həm psixoloji, həm də fiziolojicəhədən sağlamlığı hər bir ailədə əsas diqqət mərkəzində olan amillərdən biridir. Bunun da təmin olunması ilk növbədə məhz ailələrin üzərinə düşür. Uşaqların ailədə sağlam böyümələri onların sağlam ailədə dünyaya gəlmələrindən də bilavasitə asılıdır. Əgər şəxsiyyətin bütün mühüm keyfiyyətləri kifayət qədər ahəngdar inkisaf etmişsə, onlar o qədər də davamlı,müvazinətli olur və onun tamlığını pozmağa yönəlmiş təsirlərə qarşi durmağa qabil olur (1,s.601).

Şəxsiyyətin inkişafında pozuntular qeyri-adekvat davranışlarda, şəxsin fəaliyyətində mənfi xarakter əlamətlərini əks etdirəcək davranışlara sövq edən motivlər pilləsinin sırasının pozulmasında, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə və başqa fəaliyət sahələrində baş verən pozuntularda müşahidə edilir (2,s.211). Bu baxımdan uşağı bir şəxsiyyət kimi yetişdirən zaman bir sıra məqamlar diqqətə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə XX əsrdən etibarən həm yaşlı insanlarda, həm də uşaqlarda nevrozların sayının artmasını müşahidə edirik. Bu da məlumdur ki, uşaqlarda əmələ gələn nevrozların vaxtında qarşısını almadıqda gələcəkdə, onun həyatının sonrakı dövrlərində onlar üçün böyük fəsadlar törədəcəkdir. Eyni zamanda o,bütün həyatı boyu həm özü, həm də əhatəsindəki insanlar üçün ciddi cətinliklər yaradaçaqdır.Bu baxımdan valideyinlər, tərbiyəçilər və müəllimlər uşaq nevrozlarının əmələ gəlməsi səbəblərini bilməli və belə uşaqların necə tərbiyə edilməsi məsələlərini son dərəcədə ciddiyə almalıdırlar. Uşaq dunyaya gətirən valideyinlər bu problemlə üzləşməmələri üçün erkən yaşlardan etibarən uşaqlarla elə davranmalıdırlar ki, onlarda nevrozlar ümumiyyətlə əmələ gəlməsin. Gəlin “nevroz nədir və bunun əmələ gəlmə səbəbləri hansılardır” fikrinə bir qədər açıqlıq gətirək .

Mahiyyətcə-nevrozlar sinir-psixi pozuntuların əsas formalarından biri hesab edilir. Tədqiqatçılar nevrozların əmələ gəlməsi səbəblərini insanın əhəmiyyətli həyatı münasibətlərinin pozulmasında görürlər. Məhz bu həyati munasibətlərin pozulması nevrotik konfliktlər əmələ gətirir ki, bu da nevrozların əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Qeyd edə bilərik ki, adətən, nevrozlar zamanı baş beyində üzvü dəyişikliklər olmur.

Nevrozlar nevrasteniya, isterik nevroz və sayrışan nevroz vəziyyətləri kmi formalarda təzahür edir.

Nevrasteniy fiziki cəhətdən əldən düşmə ilə müşayət olunur və yüksək qıcıqlanma, yorğunluq, kövrəklik, əhval-ruhiyyənin aşağı düşməsi ilə səciyyələnən formadır. Nevrozların isterik formaları əksər hallarda yalançı xəstəliklərlə məsələn ifliçlər, ürəkkeçmələri, kəkələmə, hərəkətlərin koordinasiyasının pozulması və s.kimi hallarla müşayət edilir. Nevrozların sayrışan hallar forması isə insanın özundən asılı olmayaraq şüurunda qeyri- ixtiyarı əmələ gələn, onu müəyyən hərəkətlər etməyə meyilləndirən təhrilkər nəticəsində əmələ gəlir.

Ümumiyyətlə götürsək nevrozlar problemini araşdıran psixoloqlar və psixiatorlar onların əmələ gəlməsinin ilkin səbəblərini uşaqlıq dövründə uşaqlara qarşı münasibətin düzgün qurulmamasından asılı olduğunu qeyd edirlər. Bu istiqamətdə araşdırmalar ən çox neofreydizm məktəbinin nümayəndələri K.Xorni, E. Fromm, A.Adler, Q.Sallivan tərəfindən aparılmışdır. Alimlərin araşdırmalarına əsasən nevrozların aradan qaldirilmasının ən önəmli üsulu psixoterapiya hesab edilir.

Bir cox tədqiqatçılar nevrozların əmələ gəlməsi səbəblərini araşdıraraq bunun səbəbinin psixolojı amillərdənqaynaqlandığını qeyd edirlər. Onların qənaətinə görə nevrozları yaradan səbəb insanların həyatda rastlaşdıqları mənfi təəsüratlardır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, insan həyatını mənfi təəssüratlarsız təsəvvür etmək də mümkün deyil. Bu da bir həqiqətdir ki, insanların bəzilərində mənfi təəssüratlar nevroz əmələ gətirdiyi halda bəzilərində isə əmələ gətirmir.Buradan da belə bir nəticə çıxara bilərik ki, bu hal subyektiv amillərlə şərtlənir və mənfi təəssüratların məhz hansı insanlara təsir göstərməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Subyektiv amil dedikdə biz insanın fərdi-psixolojı xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturuq. Belə subyektiv amillər ontogenetik inkişaf prosesində nəzərə alınmadıqda və təbii proseslərin qarşısının alınmasına cəhd edildikdə uşaqlarda nevrozların əmələ gəlməsi ehtimalı artır. Məlum olduğu kimi temperament anadangəlmə və fərdi prosesdir və onu boğmaq, dəyişdirməyə cəhd göstərmək uşağın öz temperamentinin tipinə yəni təbii davranışına uyğun yaşamasına əngəl törədir.

Bildiyimiz kimi temperament fərdi-psixoloji prosesdir və bu proses demək olar ki, dəyişməz olaraq insanı bütün həyatı boyu müşayət edir. Hər bir uşaq anadan olarkən müəyyən temperament tipi ilə doğulur və öz tipinə müvafiq olaraq da təbii olaraq da müvafiq davranışa malik olur. Temperament ekstremal şəraitdə daha parlaq özünü göstərir. Belə ki,insan hər hansı bir təhlükə ilə rastlaşdıqda, məqsədinə nail olmağa səylər göstərəndə, onun üçün dəyərli olan kimisə itirdikdə və s. kimi ekstremal şəraitlərdə insan öz temperament tipinə uyğun olaraq reaksiya verir. Bu kimi hallarda insan öz temperamentinin tipinə müvafiq hərəkət edərsə çətinliklərin öhtəsindən də daha rahat və asanlıqla gəlmiş olar.

Lakin bəzi hallar da baş verə bilər ki, insan öz temperamentinin tipinə zidd getməli olar və bu zaman isə o, bir növ öz təbiətinin əksinə gedir, onda temperamentinin tipinə uyğun olmayan xarakter əlamətləri formalaşır. Xarakter əlamətləri temperament tipinə uyğun formalaşsa da mühit, əhatəsində olduğu aləm uşağın xarakterinə təsir göstərir və müvafiq olaraq dəyişdirir. Uşağın xarakteri özünün təbii əsası olan temperamentdən nə qədər çox yayınarsa, kənara çıxırsa temperament xarakteri bir o qədər sıxmış olur. Temperamenti "basdırılmış" uşaq özünə inamını itirir, onda qorxaqlıq, həyəcanlılıqq, asılılıq və s. kimi xarakret əlamətləri formalaşmağa başlayır.

Nevrozun formalarından danışarkən qeyd edə bilərik ki, nevrasteniya nevroz formalarından biridir vəbu zamanı qorxaqlıq, özünəinamsızlıq uşağın fəallığına təsir göstərir.Bu zaman uşaq daha tez yorulur və heç nəyə təşəbbüs göstərmir. Bu yorğunluq və laqeyidlik onun bütün fiziki və psixi sferasında büruzə verir. Belə uşaqlar çətinliklərdən qorxur, özünə inamı olmur və cətinliklərin öhdəsindən gəlməyə cəhd göstərmir. Məlum olduğu kimi adətən, belə uşaqları valideyinlər olduğu kimi qəbul etmək istəmir, təlimdə geri qalmaqlarını qəbul edə bilmir, onların qarşısında yüksək tələblər qoyurlar. Belə olan halda uşaqlar əvvəla valideyinlərin köməyi ilə oxuyur, verilən tapşırıqları yerinə yetirirlər. Dərsdə isə onların göstəriciləri aşagı olur, digər yaşıdlarından nəticələri fərqlənir və bu hal da təbii ki, həm həmin şagirdə, həm də onunla sinif yoldaşları arasındakı münasibətlərə təsir edir. Bu hal aydın məsələdir ki, dərsdən sonra da davam edir. Belə ki, dərsdən evə gələndən sonra uşaq valideyinlərinin tənəsinə, iradlarina tuş gəlir, danlanır və onların təsiri altında dərsləri ilə məşğul olmağa məcbur olur. Lakin bütün bunlar heç bir nəticə vermir. Əslində isə məsələ necədir?

Qeyd etməliyik ki, bu uşaqlar öz uğurlarına inanmırlar, onlarda özünəinam yoxdur, onlar qərarsızdırlar, və onlarda uğursuzluq motivi üstünlük təşkil edir. Onlar hər işdə özlərini gücsüz, qabiliyyətsiz, bacarıqsız hesab edir, digər uşaqları isə əksinə özlərindən daha güclü qəbul edirlər. Belə uşaqlarda mübarizlik, özünümüdafiə zəifdir və onlar da bunun fərqindədirlər. Belə olan halda onlar bununla barışmaq istəmir və özlərinə qapanırlar. Qzünə qapanma halı isə belə uşaqlarda müxtəlif cür özünü göstərir.

Nevrostenik uşaqlar da təbii ki, digər uşaqlar kimi sosial əhatəsində sosialhəyatına davam etdirir. Bu zaman onlar da mühitə, şəraitə uyğunlaşmalıdır. Belə uşaqların uyğunlaşması isə digər uşaqlardan fərqlənir. Nevrostenik uşaqlar həyatı ilə sanki barışır və təslim olurlar. Yəni, onlar hec kimə "toxunmur" və kiminsə də onlarla işi olmaması üçün sanki özlərini xəstə kimi qələmə verirlər. Bu davranış tərzi onlara bir növ kömək olur. Belə ki, ətrafdakılar onlara mərhəmətlə yanaşır, köməklik göstərməyə can atırlar. Bəzən isə ətrafdakıların onlara sanki yazıxları gəlir və demək olar ki onlardan digərləri ilə müqayisədə hec nə tələb etmirlər. Amma bu o demək deyil ki, belə yaşam tərzi, bu hal, ətrafdakıların onlara bü cür münasibəti onların ürəyincədir. Bu hec də belə deyil. Daxili aləmlərində isə onlar tamamilə fərqli düşünürlər. Sanki əlacsız şəkildə davranışları hec də onları sevindirmir.

Uşaqlarda nevrasteniyanın olması əsasən ətrafdakıların tələblərinə tabe olmaq yolu ilə uyğunlaşmaq, davranışda və emosiyalarda qeyri-sabitlik, ziddiyyətsizlik, kontraslıq, psixolojı müdafiədən istifadə kimispesifik əlamətlərə görə müəyyənləşdirilir.

Ətrafdakıların tələblərinə tabe olmaq yolu ilə uyğunlaşmaq dedikdə bu zaman nevrasteniyalı uşaqların özlərini passiv, qeyri-təşəbbüskar apardıqları üçün ətrafdakılarda özlərinə qarşı mərhəmət hissini

yaratdıqlarının şahidi oluruq. Hamı onlara güzəşt edir və onların qarşısında yüksək tələblər qoyulmur. Onlar bu yolla uyğunlaşırlar və onlarla demək olar ki, hec kimin “işi” olmur.

Davranışda və emosiyalarda qeyri-sabitlikləbağlı onu demək olar ki, belə uşaqlar ətrafdakıların tələbləri ilə sanki razılaşsalar da, daxildə buna qarşı onlarda etiraz yaranır. Bunun da nəticəsindəonlarda daxili konfliktlərin yaranması başlayır. Belə daxili münaqişələr nevrasteniyalı uşaqların davranışında emosiyalarında ikiləşmə əmələ gətirir. Belə ki, onlar bir tərəfdən özlərinə inanmadiqları üçün nəyi isə edə bilmədiklərini qeyd edirlər, digər tərəfdən isə onlarda buna qarşı bir etiraz yaranır.Onlar nəyi isə bacarmasalar da bununla barıçmaq istəmirlər və buna öz etirazlarını bildirirlər. Butun bunlar isə onlarin davranışında, emosiyalarinda kontrastlıq, ziddiyyət yaradır. Deməli, uşaqlar əlacsızlıqdan öz istəklərindən, iddialarından imtina edirlər, amma bu imtina ilə hec cür razılaşa bilmirlər. Məhz bu faktın mövcudluğu ziddiyyət yaradır. Məcburən imtina etməli olduqları nələrsə onları sakit buraxmır və bu da onlara mənəvi narahatlıq verir. Bunlar isə təbii ki, uşaqların davranışına təsir göstərir. Digərlərinin nəzərində hər zaman sakit və zəif görünən uşaq sanki bir anda dəyişir, gözlənilməz qəhrəmanlıqlar etməyə cəhd edir. Ümimiyyətlə belə uşaqlar bəzi hallarda səbəbsiz yerə qışqırır, dava salırlar, yeməkdən imtina edir, iştahsız olur, tez torulur və halsız olurlar.

Psixolojı müdafiədən istifadə isə nevrastenik uşaqlara ətrafdakıların mərhəmətli münasibəti, hər şeydə onlara qarşı güzəştli münasibətin olması onlarda yazıqlıq kompleksinin yaranmasıdır. Bu da bir növ psixoloji müdafiə rolunda çıxış edir. Onların davranışının əsas motivi sanki “mən xəstəyəm, bacarmıram mənə toxunmayın” kimi cıxış edir.

Nevrozun digər bir forması olan sayrışan nevroz vəziyyətlərindəndanışarkən qeyd edə bilərik ki, nevrozların bu forması insanın özundən asılı olmayaraq şüurunda qeyri- ixtiyarı əmələ gələn, onu müəyyən hərəkətlər etməyə meyilləndirən təhrilkər nəticəsində əmələ gəlir. İnsan nə qədər çalışsa da belə sayrışan fikirlərdən uzaqlaşa bilmir və sanki bu fikirlərin əsirinə çevrilir. Bu hal da müxtəlif cür təzahür etməyə başlayır. Belə ki, bu hal bəzən fikir olaraq beyində qalır, bəzən də müəyyən ritual hərəkətlər kimi özünü göstərir. İnsanın özündə hər hansı bir xəstəliyin olmasını deməsi, əllərini dəfəflərlə sabunla yuması, təmizliklə bağlı ritual hərəkətləri icra etmək və s. belə hallara misal ola bilər.

Sayrışan nevroz vəziyyətləri zamanı hər şey qorxulardan, həyəcanlılıqdan, vasvasılıqdan, bədgümanlıqdan, qətiyyəsizlikdən yaranır. Belə problemdən əziyyət şəkən uşaqlarda özünü müdafiə instinkti güclənir və onlarda özünə inamsızlıq hissigüclü olur. Uşağın hissləri həmişə öz məzmununa görə ona müsbət təsir göstərmir (4, s. 287). Sağlamlıqları ilə bağlı düşüncələr, rastlaşa biləcəkləri təhlükələrin düşüncəsi, ümumiyyətlə bütün qorxuları ilə bağlı düşüncələr uşağı əldən salır, ona rahatlıq vermir. Bir coxlarımız yəqin ki, evdən cıxarkən dəfələrlə evə qayıdıb nəyi isə kontrol edən, qapını bağlayıb, bağlamadığını yoxlayan, nəqliyyatdan hədsiz qorxan və s. bu kimi insanlarla rastlaşmışıq. Belə hallar məhz sayrışan nevroz vəziyyətindən əziyyət çəkən insanlarda təzahür edir.Sayrışan nevrozların mexanizmləri dərk olunmayan sferada gizlənmişdir ki, bu da insanın hədsiz özünü müdafiəsi cəhdləri ilə baglıdır.Zəhlətökən ideya şüur tərəfindən iradi güclə yerindən tərpədilməsi mümkün olmayan, insanın ondan azad ola bilməsi üçün cox güclü iradi səy tələb edən perseveriyasıdır (5,s.127).

Uşaqlarda isə sayrışan nevroz vəziyyətləri adətən, 7 yaşından əmələ gəlir. Nadir hallarda isə bu problemin daha erkən yaşlarda da başlamasını görə bilərik. Belə uşaqlar verilən tapşırıqları dəqiqliklə yerinə yetirməyə çalışırlar ki, bu da onların tənbehdən qorxmaları və sosil qınağa tuş gəlməmələri ilə müşayiət olunur.

Sarışan nevroz vəziyyəti halında icra olunan ritual hərəkətlər bir növ uşağı sakitləşdirir və sanki belə davranmaqla onlar öz qorxuları ilə mübarizə aparır. Belə hallar təsad edilən uşaqlar valideyinləri tərəfindən daima diqqət altında saxlanılmalı, onlara bu vərdişləri dayandırmaq kimi basqı deyil problemin yaranma səbəbini müəyyənləşdirib və nəticəni aradan qaldırmaq istiqamətində yardım göstərilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə Psixologiya. Bakı, “Çinar-çap” 2002, 620s.
2. Mirələm Vəliyev. Azər Mustafayev. İnkişaf və yaş psixologiyası, Bakı, “Elm” -2013, 297s.
3. A.O.Mehrabov, E.Bəylərov. Şagird intellektinin inkişafı, Bakı, “Adiloğlu” 2006, 192s.
4. Əmrahlı L.Ş. Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Bakı, “Nurlan” 2015, 344s.
5. Limunət Əmrahlı. Koqnitiv psixologiya. Bakı, MM-S 2018,338s.
6. Muxtar Həmzəyev. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, “Adiloğlu” 2003, 282s.

Rəyçi: dos. G.Həsənova

Göndərilib: 05.12.2020 Qəbul edilib: 07.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/27-31

Муборак Абдуллаевна Атаниязова
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети
ataniyazova@mail.ru

НАВОИЙНИНГ ИШҚИЙ ДОСТОНЛАРИ ОЛИМ ШАРАФИДДИНОВ ТАЛҚИНИДА

Калит сўзлар: *Олим Шарафиддинов қарашлари, достон поэтикаси, композицияси, 30-йиллар адабиётшунослиги, бадиий талқин*

Romantic epics Navoi interpreted by Olim Sharafiddinov

Summary

This article deals with a scientific analysis of the views of the literary critic Olim Sharafiddinov on the poetics of the epic Alisher Navoi "Khamsa", in particular, "Farhod and Shirin", "Leyli and Majnun". It evaluates the views of the scientist on this topic, the world of images, plot and composition from today's point of view. Also, scientific problems related to the poetics of the epic are studied, new views are put forward on the genre and semantic features of this immortal work. Along with this, issues related to the poetics of the epic are clarified.

Key words: *views of Olim Sharafiddinov, poetics of the epic, composition, literary criticism of the 1930s, artistic interpretation*

Шарқ мумтоз адабиётида бўлгани каби Алишер Навоий ижодиётида ҳам “Фарҳод ва Ширин” мавзуси етакчи ўринни эгаллайди. Бу мавзу мумтоз адабиёт бадиий оламининг талқинларида нисбатан мўътадил воқелик саналади. Шу боис авом ва хослар учун бир даражада қабул қилинади. Жаҳон адабиёт илми бу мавзуни Алишер Навоий буюк “Хамса”си тадқиқи доирасида ҳам, алоҳида объект сифатида ҳам мунтазам ўрганиб келмоқда. Чунки хамсанавислик ва Алишер Навоий “Хамса”си дунё бадиий-эстетик тафаккури, маънавияти учун ўлмас манба ҳисобланади. Ўзбек адабиётшунослиги ва манбашунослигида “Хамса” достонлари, хусусан, “Фарҳод ва Ширин” ҳақида илк бор кенг миқёсда мулоҳаза юритган адабиётшунос Олим Шарафиддинов саналади. У XX аср 30-йиллари навоийшунослик илмининг кўзга кўринган вакилларидан эди. Олим Шарафиддинов илмий тадқиқотларида Алишер Навоий ижоди, жумладан, “Хамса” талқини асосий мавқе тутади. Бу тадқиқотларнинг эътиборли ва бугунги кунда ҳам аҳамиятини сақлаб қолган томони шундаки, олим “Хамса” бўйича илмий кузатишларида ҳар бир достонни ўзига хос бўлган бир бадиий таҳлил методи асосида ёритади. Масалан, “Ҳайратул-аброр” фалсафий-дидактик, “Фарҳод ва Ширин” социологик таҳлил, “Лайли ва Мажнун” руҳий-психологик, “Сабъаи сайёр” структурал ва қиёсий-типологик, “Садди Искандарий” тарихий-қиёсий таҳлил усулларида тадқиқ этилади. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони “Хамса”да иккинчи ва ҳажм жиҳатдан “Садди Искандарий”дан кейин иккинчи ўринда туради. Хамсанависликда бу тип “Хусрав ва Ширин” ёки “Ширин ва Хусрав” тарзида номланган бўлиб, унинг ўрин олиши анъанага биноан жойлашгандир. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, мавзунинг Алишер Навоий талқинида “Фарҳод ва Ширин” тарзида ўзгариши нафақат хамсачилик, балки бутун мумтоз бадиий тафаккурда улкан янгиланиш бўлди. Шарқ адабиётида “Фарҳод ва Ширин” достонигача ва достондан кейинги бадиий талқинларда янгича руҳ ва поэтик образлар юзага келди. Буни биргина мумтоз шеърият мисолида ҳам кўриш мумкиндир. Чунки мумтоз лирикада Хусрав, Ширин талмиҳ-тамсиллари ўрнини Фарҳод ва Ширин эгаллади. Бадиий ижодда Фарҳод асосий образ, бош қаҳрамон сифатида кенг кўламда тасвирлана бошланди. Бу улуғ шоир Алишер Навоийнинг хамсачилик ва мумтоз поэтика тараққиётидаги кашфиётларидан бири эди. Адабиётшунос Олим Шарафиддинов “Хамса”нинг бошқа достонларига нисбатан “Фарҳод ва Ширин” таҳлилига кўпроқ эътибор қаратади, яъни достонни кенгроқ таҳлил қилади. Маълумки, Алишер Навоий “Хамса”си таркибидаги достонлар, Олим Шарафиддинов таъкидлаганидек, ҳамд, наът, муножот, сўз ва қалам васфи, салафлар ва устозлар, темурий султону шаҳзодалар таъриф-тавсифларини ўз ичига олган муқаддималар билан бошланади. Шу ўринда “Билмиллоҳир раҳмонир раҳим” таърифи ва шарҳи ҳамда айрим достонлардаги “васфлар” ҳам адабиётшунос эътиборидан четда қолганлигини айтиб ўтиш керак. Олим Шарафиддинов достонлар муқаддимасига кирувчи бу жанрий шаклларни ҳар гал ҳам таҳлилга тортишни зарурат деб билмайди. У асосан “Ҳайратул-аброр” достони таҳлили жараёнида, қисман “Сабъаи сайёр”да масалага доир муайян фикр юритади. Худди шундай “Фарҳод ва Ширин” тадқиқида мавзу талқини анъанаси ҳақида тўхталгач, тўғридан-тўғри

достон сюжети баёни ва образлари таърифига ўтади. Асл ҳақиқатга кўра, Алишер Навоий олам ва одам, Ҳақ ва иймон, жамият ва инсон, дунё ва охират, борлиқ ва йўқлик, жаҳолат ва маърифат, маъни ва моҳият каби энг муҳим масалалар юзасидан ўз бадиий-эстетик, фалсафий-ирфоний қарашларини айни муқаддималарда айтади. Шоирнинг достонлари, шунингдек, лирик меросида айни мавзу шу қадар баланд тафаккур қуввати ва юксак бадиий руҳ билан тавсиф этиладики, бу талқинлар бевосита мумтоз поэтика учун ҳам, навоийшунослик учун ҳам улкан маърифат манбаи саналади. Шунингдек, "Хамса" достонларида келтирилган насрий парчалар ҳам кўпинча адабиётшунослар эътиборидан четда қолади. Ваҳоланки, айни адабий парча-лавҳаларда ҳам ҳаёт ва илоҳиёт, инсон ва дунё, шеър ва шоир, шоҳ ва дарвеш, сўз ва қалам, маъни ва сурат ва ҳакозолар билан боғлиқ ниҳоятда муҳим қарашлар, таърифу тавсифлар берилади. Бу васфлар достон поэтикасида катта ўринни эгаллаш билан бирга композицион яхлитлик учун ҳам хизмат қилади. Бундай парчалар боблар таърифи ўрнида келиб, у ёки бу бобнинг мазмун-моҳиятини белгилаб берувчи калит вазифасини бажаради. Масалан, Алишер Навоий "Фарҳод ва Ширин" достонида Жомий таърифидан олдин шундай эпик лавҳа киритади: "Ҳазрати шайхул-исломий мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий (модда зиллаҳу) мадҳидаким бу лабташнаи водийи ҳайратқа мунингдек маъни бодасининг жоми анинг ҳиммати майхонасининг сувчиларидин дам-бадам тўлди ва анинг дуоси пиёласининг соқийларидин лаболаб бўлди" (Alisher Navoiy: 328). Бунда келтириладиган таърифнинг моҳияти мухтасар жамланади. Шунинг учун ҳам бу насрий парчалар достон архитектоникасида зарур вазифани бажаради. Фикримизча, адабиётшунос Шарқ мумтоз адабиётининг бу каби анъаналарини чуқур англаган, бироқ бу борада ўз қарашларини эркин баён этишига шўро даврининг манфур сиёсати монеълик қилган кўринади. Ҳатто, бир вақтлар собиқ шўро сиёсати маҳсули ўлароқ мумтоз асарлар нашри жараёнида ҳам айни мавзулар ифодаси бўлган сатрларнинг чоп этилмаслиги ҳолатлари мавжуд эди. Шу нуқтаи назардан, фикримизча, Олим Шарафиддинов қарашларида масала талқини умумий тарзда айтилади ёки таҳлил жараёнига жалб этилмайди. Миллий истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб ўзбек адабиётшунослиги ушбу мавзу доирасида анча салмоқли илмий тадқиқотлар олиб борди ва мана шу бўшлиқни тўлдиришда саъй-ҳаракатлар, илмий изланишлар давом этмоқда. Демак, XX асрнинг 20-30-йиллари ўзбек адабиётшунослиги ва навоийшунослигида диний-ирфоний мавзулар тадқиқи борасида самарали илмий ишлар олиб боришга имкон бўлмаганлиги яққол кўринади. Бироқ айтиш керакки, Европа ва рус адабиётшунослигида Шарқ мумтоз ва тасаввуф адабиёти поэтик олами бўйича олиб борилган илмий тадқиқотларда ўзгача манзаралар кузатилади. Олим Шарафиддинов хамсанавислик хусусида фикр юритганда Алишер Навоий "Хамса"си, хусусан, "Фарҳод ва Ширин"даги сюжет ва образларнинг халқона талқинлари борасида ҳам ўз мулоҳазаларини билдириб ўтади. Бу тажрибадан навоийшуносликнинг кейинги тараққиётида унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Мисол учун адабиётшунос "Фарҳод ва Ширин" ҳақида тўхталиб, "халқ орасида бу асарнинг жуда кўп турли қўлёзмаларига учраш мумкин. Халқимизда бу асарга бўлган муҳаббатни кўрган шоирлар, ёзувчилар уни соддароқ тил билан янгидан ишлаб чиқишни, насрга айлантиришни ёки бутунлай янгидан "Фарҳод ва Ширин" достони яратишни лозим кўрадилар. Бундай асарлардан Умар Боқийнинг "Қиссаи Фарҳод ва Ширин"и, Маҳзуннинг "Фарҳод – Ширин"ини, "Хамсаи беназир"даги "Насри Фарҳод – Ширин"ни кўрсатиш мумкин. XX асрнинг иккинчи ярмида литография усули билан нашр этиш пайдо бўлгандан сўнг "Фарҳод ва Ширин" яна кўпроқ халқ орасига тарқала бошлади. Бу достонга бўлган талабни кўрган китоб савдогарлари бир неча йил орасида уни кўп нусха ва вариантларда бостириб сотдилар", -дейди (Олим Шарафиддинов: 118). Олим бу эътирофлари билан "Фарҳод ва Ширин" нафақат бадиий, балки халқ тафаккури учун хизмат қилганлигини кўрсатиб беради. Олим Шарафиддинов "Хамса" достонлари талқинида бадиий ижод қонуниятини чуқур ҳис этган адабиётшунос сифатида кўринади. Маълумки, бу достонлар қаҳрамонлари ер юзининг турли ўлкалари ва халқлари ҳаёти билан боғланади. Уларда воқеалар Чин, Арман, Юнон, Яман, Хоразм, Эрон, Ажам, Араб, Рум, Хуросон, Моворауннаҳр, Самарқанд ва бошқа юртларда содир бўлади, қаҳрамонлар ҳам хилма-хил халқ вакилларидан ҳисобланади. Бу азалдан то ҳозирга қадар бадиий адабиёт учун ўзига хос бўлган бир поэтик ҳодисадир. Бадиий ижод қонуниятига кўра, асар тарихий мавзуда бўлса ҳам замонавий, қаҳрамонлар жаҳоний бўлса ҳам миллий руҳ касб этади. Бу ҳолатни ўз вақтида Аристотель ҳам, Белинский ҳам қайд этган эдилар, Шарқ мутафаккирлари ҳам шу фикрдадирлар. Шу азалий ва абадий қонуниятни ҳисобга олган Олим Шарафиддинов "Хамса" қаҳрамонларида ўзбек халқи образларини, таърифи ва тасвири берилган ўлкаларда мамлакат тарихини кўради. Масалан, бир ўринда "Ўзбек халқи Фарҳод ва Ширинларга ўз қаҳрамони сингари қарар ва ўз мамлакатидан етишган кишилар сифатида тушунар эди...Навоий адабий традициялар изидан бориб, Фарҳодни Чин подшоҳининг ўғли қилиб кўрсатса-да, аммо унинг

достонидаги Фарҳод образи ва унда тасвирланган воқеалар, ифода этилган ғоявий-эстетик идеал ўзбек халқининг маълум тарихий даврдаги ҳаёти билан боғлангандир” (Олим Шарафиддинов: 119) - дейди олим. У “Фарҳод ва Ширин” воқеалари ва образлари талқинига шу тариқа ёндашади. Олим Шарафиддинов “Фарҳод ва Ширин” достони моҳиятида биринчи навбатда “зулм билан адолатнинг, маърифат билан зулматнинг кураши”ни кўради. У асар қаҳрамонларини ҳам икки қутбга ажратиб талқин этади. Фарҳод, Ширин, Шопур, Меҳинбону, Баҳром кабиларни маърифат ва адолат, вафо ва садоқат тимсоллари деб билади. Уларга қарши Хусрав, Шеруя, Ёсуман, Бузургумид сингариларни зулм ва зулматга қиёслайди. Шунингдек, достонда муҳим ғоявий-бадиий функциялар бажарган қатор афсонавий образ-деталларга алоҳида аҳамият берилади. Улардан Суқрот, Сулаймон узуги, Ёсуман, аждаҳо, ойна, хат, дев ва бошқаларни айтиш мумкин. Бироқ олим сюжетдаги ўринларига қараб, бундай образларга муносабатни ўқувчи ҳукмига ҳавола этади. Шу билан бирга бу ифодалар илдизлари қадимги оғзаки (аждаҳо, дев) ва ёзма манбалар (Суқрот, Ёсуман), диний-дидактик қарашларга (Сулаймон узуги) бориб боғланишини айтиб ўтиш лозим. Бундан кўринадики, “Фарҳод ва Ширин” достони бадиий олами ранг-баранг образларнинг бир мантиқ асосида уйғунлашган поэтик ифодаси ҳисобланади. Бу ҳолат Алишер Навоий даҳоси, бадиий маҳорати ва тафаккур кашфиёти чексизлигини ҳам намоён этади. Олим Шарафиддиновнинг “Фарҳод ва Ширин” ва умуман “Хамса” достонларига муносабатида, фикримизча, давр ижтимоий ҳаёти, адабий-эстетик қарашлари талабларига мойиллик туфайли социологик талқин етакчилик қилади. Ҳатто, бу ҳолат олим қарашларида “Фарҳод ва Ширин”даги ишқ масаласи талқинида ҳам акс этади. Адабиётшунос достоннинг иккинчи бир йўналишини ишқ тасвирида деб билади. У бир ўринда “Навоийнинг достони бошдан-оёқ ишқ-муҳаббат билан суғорилган. Шоир бир-бирларини севувчи кишиларнинг порлоқ, унутилмас образларини яратди. Навоий фикрича, ишқ кишидаги ярамас сифатларни куйдириб, тозаловчи бир ўтдир. Бу муҳаббатни бошидан кечирган киши, маънавияти мукаммал кишилар қаторига ўтади. Ишқ кишининг шахсиятини баланд даражага кўтаради. Шунинг учун Навоий кўнглида дарди йўқ, ҳақиқий ишқ-муҳаббат туйғуларига ёт кишиларни жонли, турмушда ҳаракат қилувчи, бахт-саодат учун курашувчи, кўнгли пок кишилардан ҳисобламайди”, - дейди (Олим Шарафиддинов: 131). Шу нуқтаи назардан 30-йиллар адабий-эстетик қарашларида “Фарҳод ва Ширин” достони баркамол шахс, вафо ва дўстлик, ишқ ва муҳаббат тараннум этилган асар сифатида ўрин эгаллади.

“Лайли ва Мажнун” мунгли ишқ қиссаси Шарқ, хусусан, ўзбек адабиётининг миллий ва оламшумул мавзуларидан бўлибгина қолмасдан, мумтоз бадиий тафаккур олами эпик ва лирик талқинларида ниҳоятда кўп мурожаат этиладиган анъана ҳам ҳисобланади. Ўзбек ва умуман бадиий адабиётда ушбу мавзу талқини масаласида ҳам адабий жараённинг бошқа ҳодисалари сингари ҳазрат Алишер Навоий ижоди етакчи ўринни эгаллайди. Чунончи, мумтоз адабиёт поэтикасини ишқ талқинисиз тасаввур этиб бўлмаганидек, унинг бадиий ифодаси учун “Лайли ва Мажнун”дек мажозий ва илоҳий тамсилни ҳам учратиб бўлмайди. Албатта, жаҳон адабиётида мавжуд бўлган Фарҳод ва Ширин, Баҳром ва Дилором, Вомиқ ва Узро, Ромео ва Жулетто, Вис ва Ромин, Юсуф ва Зулайҳо, Тоҳир ва Зуҳро кабиларда ҳам ишқ талқини юксак мақомларда жўшқин ифода этилади. Бироқ мақсад ва руҳий тафтиш масалаларида “Лайли ва Мажнун” айнан ишқ талқинига хосланганлиги билан бошқа шу тип асарлардан бир қатор поэтик хусусиятлари билан ажралиб туради. Алишер Навоий “Қомусий луғати”да айтилганидек, “Лайли ва Мажнун” туркумидаги қисса ва достонлардан асосий мақсад, аввало, илоҳий ишқни тараннум этишдир, Лайли эса илоҳиётнинг махзари”дир (Алишер Навоий: 246). Шу ўринда айтиш жоизки, “Лайли ва Мажнун” достони хамсанавислик тарихида Мавлоно Абдураҳмон Жомий қаламига мансуб “Ҳафт авранг”дан бошқа хамсалар таркибида учинчи ўринда келади ҳамда нисбатан кичик ҳажмга эгалиги билан характерланади. Шу билан бирга Хусрав Деҳлавий “Мажнун ва Лайли”сидан ташқари деярли барча ижодкорларда “Лайли ва Мажнун” тарзида юритилади. Агар “Хамса”лар таркибидаги ўзга достонларни оладиган бўлсак, уларнинг турлича номларда эканлигига гувоҳ бўламиз. Масалан, “Маҳзанул-асрор” ёки “Ҳайратул-аброр”, “Хусрав ва Ширин” ёки “Фарҳод ва Ширин”, “Ҳафт пайкар” ёки “Сабъаи сайёр”, “Искандарнома” ёки “Садди Искандарий” кабилар. Фикримизча, бундай хилма-хиллик асарлар ҳамда анъанавий сюжетларга янгича руҳ бериш, бетакрор талқинларни юзага чиқариш ва ўзгача поэтик мақсадларни амалга ошириш учундир. Шунга кўра, “Лайли ва Мажнун” достони мавзуси ҳамда сюжетининг ўзи мажоз ва ҳақиқат ифодалари учун янги-янги поэтик маънолар тақдим эта олиш имкониятига эгалиги билан ҳам хамсачиликда ўзига хослик касб этади. Бошқача қилиб айтилганда, достон сюжет-саргузашти бадиий талқини қайси оҳангда қабул этилишига қараб ранг-баранг ва серқатлам маъноларни юзага чиқаради. Унда кимдир мажозий,

кимдир илоҳий, кимдир дунёвий, кимдир ухравий масалалар талқинини кашф этади. Шу нуқтаи назардан “Лайли ва Мажнун” достони ҳақида илк шўро даври адабий қарашлари эътиборга сазавордир. Достон Алишер Навоий “Хамса”сининг учинчи ва бошқа асарларига қараганда ҳажм жиҳатидан нисбатан кичиги саналади. Айтиш керакки, шу бугунга қадар навоийшуносликда мавзу тадқиқи адабиётшуносларнинг доимий диққат марказида бўлиб келмоқда. Жумладан, XX аср 20-30 йиллар навоийшунослигида ҳам мавзу тадқиқига алоҳида эътибор қаратилган эди. Хусусан, янги давр адабиётшуносларидан Олим Шарафиддинов “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” номли илк монографик тадқиқотининг “Лайли ва Мажнун” мавзуси талқинига бағишланган махсус фаслида достон ғоявий-бадиий олами ҳақида сўз юритади. Бундан ташқари Олим Шарафиддинов хамсанавислик ва Алишер Навоий “Хамса”сини чуқур таҳлил этган илк навоийшунослардан бири эканлигини таъкидлаш лозим. Олим хамсашунос сифатида “Хамса” достонлари муқаддимаси (ҳамд, муножот, наът, меърож, сўз таърифи, устоз ва шоҳлар эътирофи) ҳақида сўз юритган ҳолда “Лайли ва Мажнун” достонидаги шу анъанага тўхталмайди. Шу ўринда ҳар бир достон битта бадиий матн эканлигини, шу матн композициясини қисмлар рўёбга чиқаришини ҳамда матнлар ғоявий-бадиий, мантиқий яхлитлиги “Хамса”ни ташкил этишини қайд этиш керак. Олим Шарафиддинов айни масалада ўзига хос йўл тутади. У достон воқелигини тўғридан-тўғри таҳлил этиб боришни лозим кўради (Олим Шарафиддинов: 132-140). Достонда ифодаланган қайғули воқелик достон асосий мотивини ташкил қилади. Олим Шарафиддинов фикрича, Алишер Навоий бу достонда катта ижтимоий муаммолар талқинини ўртага ташлайди. Унда бойлик ва камбағаллик муносабатлари, кишининг қиммати, шахс тақдири, инсон эрки ва озодлиги каби масалалар тасвирланади. Адабиётшунос “Лайли ва Мажнун” достонига юқори баҳо бериб, уни “улуғ Шекспирнинг “Ромео ва Жулетта” асари каби бутун дунё адабиётининг бебаҳо дурдоналаридан” (Олим Шарафиддинов: 140) эканлигини таъкидлайди. Шундан келиб чиқиб, ўзбек адабиётшунослигида бу икки буюк асар қиёсий таҳлил этилганлиги ҳам олим фикр-қарашлари давом этаётганлигини кўрсатади. О.Шарафиддинов “Лайли ва Мажнун” достони талқинида “туш” ва “хат” эпизодларига алоҳида эътибор қаратади. Шу билан бирга “кийик-оҳу” тимсолларини Мажнун характерини очиб беришда тутган ўрнини таҳлил жараёнида кўрсатиб ўтади. Бунда олим бадиий асар таҳлилида детал ва унсурлар муҳим эканлигига ишора қилади. Бу Олим Шарафиддинов қарашлари ҳозирги адабиётшунослик учун ҳам манба бўла олишини намоён этади. Олим Шарафиддинов мавзунинг ирфоний-фалсафий жиҳатларидан кўра, руҳий-психологик ва реалистик томонлари талқинини кўпроқ таҳлилга тортади. Бу ҳолат, хусусан, достоннинг кириш қисмидаги анъанавий тавсифларга мурожаат этилмаганлигида ҳам кўринади. Шу қатори асар воқеликлар асосида тавсиф этилиши ва қаҳрамонлар типик вазиятларда талқин этилишида ҳам давр бўҳронларининг кучли таъсири сезилиб туради. “Буюк Алишер Навоий, - дейди у, ўзининг бу романтик достонида киши психологиясининг жуда нозик ва реалистик анализини бериш орқали ўша замоннинг минглаб ва миллионлаб қиз-йигитлари бошидан ўтган бу социал фожеани бутун даҳшати билан тасвирлайди” (Олим Шарафиддинов: 140). Олимнинг бу тарздаги қарашларидан сабоқ ҳам, баҳс ҳам чиқариш мумкин. Гап шундаки, кўп маънолилик асрлар давомида ўз мумтозлигини сақлаб келаётган барча асарлар учун асосий хусусият ҳисобланади. Шунга кўра, Олим Шарафиддинов навоийшунос сифатида “Лайли ва Мажнун” ҳақида илк таассуротларини, давр мафкураси талаб этган бадиий-эстетик талаблар асосида қарашларини ўртага ташлайди, хос адабиёт намунаси сифатида талқин этилишини эса кейинги авлодлар ҳукмига ҳавола этади. Шу нуқтаи назардан Алишер Навоий “Лайли ва Мажнун” достони поэтикаси ҳақидаги адабиётшунос Олим Шарафиддинов қарашлари муайян бир босқич вазифасини ўтайди. Асар ҳақида мана шу талқинлар тадрижини билмасдан, “Лайли ва Мажнун” ва умуман хамсачилик тўғрисида тўлақонли хулосаларга келиб бўлмайди.

Хулоса қилиб айтилганда, Алишер Навоийнинг “Хамса”си, хусусан, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” достонлари мумтоз ва умуман бадиий адабиётнинг поэтик жиҳатдан мукаммал намуналаридир. Олим Шарафиддинов Алишер Навоий яратган нодир асарларга ўз даври адабиётшуноси сифатида баҳо беради. Унинг қарашларидаги баъзи бир чегараланган жиҳатлар эса шўро сиёсатининг маданий меросга муносабати талаблари натижаси эди. Шунга қарамасдан олим муайян асарни таҳлил этганда илмийлик, ҳаққонийлик тамойилларига амал қилади. Олим қарашларидаги теранликка Алишер Навоий ижодига хос ҳаётийлик куч бағишлайди. Бу 30-йиллар ўзбек адабий-эстетикаси учун ҳам Алишер Навоий мероси таянч бўлиб хизмат қилганлигини тасдиқлайди. Алишер Навоий ижоди сингари “Хамса” асари ҳам яратилган давридан бошлаб адабиётшунослик илмининг диққат марказида бўлиб келмоқда. Шу кунларга қадар ўзининг тўлиқ баҳосини олган ҳам эмас. Адабиётшунос Олим Шарафиддиновнинг қарашлари ҳам ана шу йўлдаги

бир мувафаққиятли босқич ҳисобланади. Шунга кўра, боқий “Хамса” сингари бу ноёб обида ҳақида билдирилган холис фикр-қарашлар ҳар доим ўз қимматини сақлаб қолади. Шу нуқтаи назардан ҳам Олим Шарафиддинов қарашлари эътиборга моликдир.

Адабиётлар

1. Абдуғафур Расулов. Нурли нигоҳ // “Жаҳон адабиёти” журнали, 2004 йил, №6 (85) 155-160 бетлар
2. Алишер Навоий. Қомусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016. – Б. 536.
3. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Oltinchi jild. Farhod va Shirin. -T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. - 812 b.
4. Олим Шарафиддинов. Танланган асарлар (Масъул муҳаррир: Ҳ.И.Ёқубов). -Тошкент: “Фан” нашриёти, 1978 йил. - 304 бет.
5. Олим Шарафиддинов. Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди). -Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1971 йил, -187 бет.
6. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. -Тошкент: “Ёзувчи”, 1993. -215 бет.

Göndərilib: 20.12.2020 Qəbul edilib: 21.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/32-36

Hafizə Mobil qızı Abdinova
Vüsalə Məzahir qızı Hüseynova
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNİN FUNKSİYALARI

***Açar sözlər**: tərcümə, şifahi tərcümə, ardıcıl tərcümə, sinxron tərcümə*

Functions of the translation process in english

Summary

The article is devoted to the main functions of the English translation process. The translation process is carried out with many functions. The main purpose of this article is to study and analyze the functions of the translation process. In this regard, types of translation such as written and oral translation, sequential translation, simultaneous translation, whispered translation, sign language translation are of great interest. The article is mainly examined the types of translation and discussed their applications in writing and orally.

***Key words:** translation, oral translation, sequential translation, simultaneous translation*

Giriş

Tərcümə geniş mənada, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Tərcümə ədəbi, elmi yaxud texniki əsərin orijinal əsərin və ya tərcümənin kitab halinda, jurnalda dövri nəşrdə, yaxud hər hansı digər formada dərs olunmaq, yaxud teatrda tamaşaya qoyulmaq, kinoda, radio verlişlərində, televizyada və ya hər hansi digər vasitələrdə istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq bir dildən basqasına çevrilməsi deməkdir. Birinin anlamadığını ona anlatmaq üçün yeganə yol məsələyə onun bildiyi anlayışlar vasitəsi ilə açar axtarmaqdan ibarətdir.

Elmi-ədəbi aləmdə tərcümə termini əsasən danışanların və ya o didə yazılmış əsərlərin başqa dilə cevrilməsini izah etmək üçün işlədilir.İngilis dilində yazılı və şifahi tərcümə üçün nəzərdə tutulmuş iki ayrı söz uyğun olaraq "translation", "traduction" və "interpretation" terminləri mövcuddur. Əgər hansı dildə tərcümə olunursa yəni orijinal hansı dildə isə ona qaynaq (mənbə, resurs) dil, tərcümə hansı dildə edilirsə ona hədəf və ya alan (reseptor) dil deyilir(Slovar Antiçnosti: 1989, s.57).

Tərcümənin aşağıdakı növləri var:

1. Yazılı və şifahi tərcümə
2. Ardıcıl tərcümə
3. Sinxron tərcümə
4. Pıçıltılı tərcümə
5. İşarə dilinin tərcüməsi

Ardıcıl tərcümə xidməti sinxron tərcüməyə nisbətdə daha rahatdir, cünki ardıcıl tərcümə zamanı danışan tərəf muəyyən fasilələr etməklə, tərcüməçiyə dediklərini tərcümə edib, dinləyən tərəfə çatdırmaq imkanı yaradir.

Tərcümə zamanı tələffüz qaydalarına da riayət etmək vacib və lazımdır. Sinxron tərcümə zamanı, danışan tərəf tərcüməçinin cıxışı tərcümə etməsini gözləmir. Hər iki tərcümə növü yüksək peşəkarlıq tələb edir. Ardıcıl tərcümə xidməti də öz özlüyündə standart və peşəkar formada olur.

Ardıcıl tərcümənin standart formasından cox zaman qeyri rəsmi və ya qismən rəsmi müzakirələr zamanı istifadə olunur. Ardıcıl tərcümənin peşəkar formasından isə əsasəsən, dövlət orqanlarının, dövlət işçilərinin və fərdi şəxslərin müzakirələri, danışıqları zamanı istifadə olunur ki, burada tərcüməçinin nitqi daha rəsmi və publisistik danışıq dilində olur.

Sinxron tərcümə məhz nitqlə demək olar ki, eyni zamanda heyata keçirilir.

Sinxron tərcüməçi xüsusi texnika təchiz edilmiş kabinədə oturaraq, qulaqcıqlar vasitəsilə eşitdiyi nitqi həmin anda tərcümə edib mikrafona deyir.Sinxron tərcüməyə verilən təriflərə görə, dilmanc nitqi tərcümə edib eyni vaxtda dinləyiciyə çatdırır. Burada sinxron termini, artıq qeyd etdiyimiz kimi, heç də hərfi mənada başa düşülməməlidir, cünki cümlənin ümumi məzmununu başa düşmədən dilmanc tərcümə edə bilməz. Cümlədə söz arasından asılı olaraq, xəbərin sonda gəlməsi ingilis dilinə sinxron tərcümədə çətinlik törədir, cünki cümlə qurtarmayanca fikrin təsdiq və ya inkarda olduğu bilinmir. Buna görə həmin cümlənin tərcüməsi istər – istəməz sinxron alına bilməz.

Məhz ingilis dilində də belədir. Odur ki, sinxron tərcümə mütəxəssisdən güclü duyma qabilyyəti və geniş dunyagörüşü tələb edir. Bu prosesə iki anormal hal əsasdir. İlk növbədə, biz dinləyib sonra danışırıq. Sinxron tərcümədə isə bu iki prosses demək olar ki, eyni zamanda baş verir.

Bu fizoloji baxımdan anormal haldır. İkinci hal isə onunla bağlıdır ki, tərcüməçi əvvəlcədən məruzəçinin fikrini duyur.

Qeyd etdiyimiz kimi, mənimsəmək üçün bəzi hallarda tərcüməçi natiqin cümləsi başa çatmamış onu oz gücü hesabına tərcümə etməyə məcbur olur. Sinxron tərcümə üçün ən vacib vərdişlərdən biri cəsarətdir. Seçim qarşısında qalarkən o, tərəddut etmədən və vaxt itirmədən dərhal qərar qəbul etməli, hətta seçiminə şübhə etdiyi halda belə, alternativlərdən birindən istifadə etməlidir.

Dilmancdan ən azı yarım saat fikrini toplamaq tələb olunur. Dilmancın bu fiziki fikrini nəzərə alaraq sinxron tərcümə kabinəsində onların, qeyd etdiyimiz kimi hər iyirmi dəqiqə və ya yarım saat məsafə ilə bir-birini əvəz etməsi lazımdır.Ardıcıl tərcümədə dilmanc məruzəçinin söylədiyi müəyyən nitq parçasını əvvəlcə eşidir, məruzəçi susduqda isə həmin parçanın olduğu kimi digər dilə çevirir.

Ardıcıl tərcümə zamanı adətən natiq hər 1 -5 dəqiqədən bir fasilə edir və həmin hissənin tərcüməsi üçün şərait yaradır.Digər bir mənbədə isə göstərilir ki, nitq on beş dəqiqə çəkə bilər. Bu zaman özü üçün qeydlər götürmək lazımdır.

Tərcümə xidmətlərini təmin edən digər bir şirkət–IPI Professional Interpretation Services Anywhere in the World isə ardıcıl tərcüməni səciyyəlındirərkən bunun hər bir və ya iki cümlədən yerinə yetirildiyi göstərir. Yəni natiq bir və yaxud iki cümlə deyəndən sonra dayanır. Dilmanca onları tərcümə etmək imkanı verir.Tərcümə tarixində belə hallar da var ki, məruzəçi fasiləsiz olaraq danışır, sonra tərcümə üçün dilmanca üz tutur.Bəzi tərcüməçilərin məsləhətinə görə, yaddaş kifayət qədər yükləndikdə dilmanc məruzəçiyə dayanmağı xahiş edə bilər.Ardıcıl tərcümənin əsas şərtləribdən biri, onun qeyd götürə bilmə qabilyətidir. Cünki təfsilata zərər yetirmədən bütöv bir paraqrafı olduğu kimi yadda saxlamaq çox çətindir. Digər səciyəvi cəhətlər qısamüddətli yaddaş, yaxşı təqdimat qabiliyyəti və inandırma bacarığıdır (David Crystal: 1998, s. 13).

Göründüyü kimi sinxron tərcüməçidən yüksək erudisiya tələb oluduğu halda, ardıcıl tərcümə ilə məşğul olan şəxsdən yaxşı qeyd götürmə bacarığı gözlənilir.

C.F. Henri sinxronla ardıcıl tərcüməni fərqləndirərkən yazır “Sinxron tərcümə ardıcıl tərcümə ilə müqayisə edildikdə məlum olur ki, hər iksi xüsusi istedad tələb edir. Birisinə cəldlik və rəvanlık, digərinə isə möhkəm yaddaş gərəkdir. Sinxron tərcümə bir sıra dillərin istifadə olunduğu çoxsaylı insanların və mediya nümayəndələrinin iştirak etdiyi görüşlər, diplomatik danışıqlar və bəzən də məhkəmə prosesləri kimi hüquqi şəraitlərdə işləndiyi halda, ardıcıl tərcümə nisbətən kiçik texniki və ya məxfi görüşlər, iki yaxud üç dilin işlədildiyi rəsmi tədbirlər, ziyafətlər, rəsmi səfərlər üçün məsləhət görülür. Sinxron tərcüməyə bəzən BMT tərcüməsi və ya konfrans tərcüməsi də deyilir.

Sinxron tərcüməni ardıcıl tərcüməyə nısbətən əlverişli edən cəhət onun ikiqat az vaxt aparması deməkdir. Cünki ardıcıl tərcümədə hər cıxış ayrılıqda dinlənilir, həm də cıxış hissə-hissə tərcümə olunur. Əgər sinxron tərcümədə bir nitq və onun tərcüməsi on beş dəqiqə aparırsa, ardıcıl tərcümədə bu vaxt otuz dəqiqəyə çatmış olur.

Sinxron tərcümənin tədrisi ilə bağlı beynalxalq təcrübədə sözlərin , cümlələrin

və paraqrafların ingiliscə “shadowing” termini ilə ifadə olunan təqlid yolu ilə izlənməsi, sinonimlərin verilməsi və bu zaman tələbələrin danışa-danışa başqa bir mövzuda nəisə yazması da effektli çalışmalar sayılır.

Nyürenberq məhkəməsində dilmanclıq etmiş Peter Less isə ötən əsrin birinci yarısından Cenevrə Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Sinxron Tərcümə Məkətəbindəki tərdris təcrübəsini belə təsvir edir: “Bu ikillik bir kurs idi. Bizi şüşə kabinələrdə əyləşdirirlər. Əvvəlcə, hər bir hecanı vurğulaya-vurğulaya çox yavaş- yavaş danışırdılıar. “The weather is fine today”-Bu gün hava gözəldir.” Bir neçə həftədən sonra sürətlə və aksentlə danışdılar. Biz tədricən eyni zamanda həm dinləməyi həm də danışmağı öyrəndik.”

Bız dınləmək dedikdə ingilis dilində istifadə edilən fikri tutmaq bacarığını da buraya daxil edirik. Bu isə öz novbəsində ingilis dilinə mükəmməl surətdə yiyələnməyi tələb edir. Hazirda ölkəmizdə konkret sahələr üzrə sinxron tərcümələrin hazırlanmağını nəzərə alaraq, məsləhət görülür ki, tərcüməçilər iştirak etdikləri görüşlərin materialları ilə xeyli əvvəl tanış olsunlar, mövzu üzrə mövcud ədəbiyyatı diqqətlə nəzərdən keçirsinlər. Konfrans təşkilatçıları ilə sıx əməkdaşlıq etsinlər. Bir sözlə, tərcüməçi öz məsuliyyətini dərk etməlidir.

Sinxron tərcümə etməzdən əvvəl tələbələr ardıcıl tərcümə etməyi bacarmalıdılar, lakin dərslərdə ilk vaxtdan tələbələrə tərkibində çox cüzi naməlum sözlər olan, yaxud informasiya cəhətdən çox da ağır olmayan mətnləri sinxron tərcümə etmək tapşırıla bilər. Bunun üçün Böyük Britanyada və ya ABŞ-da çap

olunmuş ingilis dili dərsliklərinin disklərindən istifadə etmək olar. Növbəti mərhələdə isə kabinə sistemi olmasa da özümüzün və ya xarici həmkarlarımızın səsi ilə lentə yazılmış mətnlərlə işləmək yaxşı nəticələr verər. Bu baxımdan şəhərimizdə keçirilən konfrans və seminarların materialları da tərcüməçilərin hazırlığında dəyərli töhfə sayıla bilər, çünki bu, tələbələri təcrübədə qarşılaşacaqları bir çox çətinliklərlə, eləcə də yeni terminlərlə tanış edər. Onlar özlərini süni şəraitdə deyil, tədris məqsədi ilə tərtib olunmuş materiallarla işlədikləri fərqli, müəyyən qədər real bir vəziyyətdə hiss edə bilərlər.

Deyilənlərlə əlaqədar olaraq gələcək sinxronçularla iş bir neçə istiqamətdə aparılmalıdır: Onlar oz ana dili ilə birlikdə ingilis dilini də mükəmməl bilməli, həm də bu dildə gözəl nitqə malik olmalı, ayrı- ayrı ixtisas sahələri üzrə öz lüğət bazalarını artırmalı, bilik toplamalı, imkan daxilində müntəzəm məşq etməlidilər.

Əsas məsələlərdən biri də tələffüzə diqqət edilməlidir. Belə ki, sözlərin duzgün formalarının əzbərlənməsi, disklərdən istifadə edərək coxlu dinləmək və səhvlər varsa aradan qaldirmaq lazımdır.Duzgun formada intonasiyya etmək cümlələri, sözlərdə vuguları duzgun şəkildə yerinə qoymaq, səslərin artikulyasiyasini dərindən öyrənmək, və çalışıldığı qədər tez sürrətlə oxumaq, tələffüzü daha da yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Aşağıdakı üsüllarla tələffüz problemlərini aradan qaldırmaq olar:

Birinci mərhələ - İngilis dilində fərdi səslərin tələffüzünü öyrənmək. Hər bir sözü düzgün söyləmək lazımdır. Samit səslərin təsnifatını, sait səslərin təsnifatını dərindən yiyələnmək tələffüzə kömək edir. Giris fonetika kitabi və BBC dilçi Alex Belin səslər videosu ilə oyrənməyə başlamaq olar.

İkinci mərhələ - İngilis dilində intonasiya və ritmi öyrənmək və hiss etməkdir.

Dəqiq tonu çatdırmaq üçün ifadə və cümlələri dinləmək sonra mümkün qədər çalışdıqdan sonra təkrar tələffüz etməkdir. Tabeli , tabesiz mürəkkəb cümlələrin tələffüzünü, umui və xüsusi sual cümlələrinin tələffüzünə yiyələnmək lazımdır.

Üçüncü mərhələ - İngilis dilində vurğudur. Vurğunu düzgün hecaya vurmaq və transkripsyadakı sözləri düzgün tələffüz etmək lazımdır. Vurğunu da öyrənmək və anlmaq üçün ilk kitablardan məlumat almaq və sonra film izləmək radio dinləmək dialoqlara qulaq asaraq tələffüz edib, söz vurğusunu, cümlə vurğusunu tələffüz etmək olar.

Düzgün tələffüz çatdırdığımız xəbərin dəyərini artırır.Bunun sayəsində diinləyicinin diqqəti tələffüzdəki səhvlərə yox çatırdığımız xəbərə yonələcək.

Dildəki sözlərin qəbul olunan tələffüzü müxtəlif ölkələrdə, hətta eyni ölkənin müxtəlif yerlərində fərqli ola bilər. Başqa ölkədən olan insan yerli ərazinin dilində fərqli aksentlə danışa bilər. Bunları da aradan qaldrmaq üçün ingilis dilində danışan insanlarla ünsiyyətdə olmaq və aradaki səhvləri aradan qaldırmaq lazımdır. Yaxşı natiqlərin necə tələffüz etdiyinə diqqət yetirmək və öz tələffüzünü onlarınkı ilə muqayisə etmək lazımdır.

Tələffüzün aydın, səlis, qüsursuz olması tərcümə prossesi zamanı cox əhəmiyyətli amillərdən biridir.Tərcümə prossesində eşidib anlamaq və nitq vərdişlərinə yiyələnmək və düzgün tələffüzə malik olmalıdılır.

Ottava Univeersitetinin Tərcümə və Dilmanclıq məktəbində müşahidə etdiyimiz tərcümə dərslərində götürdüyümüz qeydlər dilmanclığın bu formasına yiyələnməyə çalışan tələbələr üçün faydalı ola bilər.

2007-ci ilin sentyabrında Ottava Univrsitetində tərcümə məşğələləri aparan muəllimlər Gila Spefer və Piter Duqlasın bir neçə dərisini müşahidə etdik. Qeyd etmək lazmdır ki, orada tərcümə dərslərini praktik olaraq tərcümə fəaliyyətilə məşğul olan müəllimlər deyir.Dərslər sinxron kabinələrlə təchiz olumuş laboratoriyda keçilir. Hər bir kabinədə qulaqcıq və mikrafonla yanaşı tələbələrin səsyazması üçün maqnitafon və yazılı sənədləri oxumağa imkan verən elektrik lampası quraşdırılmışdır.

Dərslərdə tərcümədən əvvəl tələbələr günün materialı ilə tanış olur, məşq üçün müəyyən terminlər yerinə yetirilir, bəzi mətnləri əvvəlcə hədəf dildə başqa sözlərlə ifadə edərək oxuyurlar. Eyni zamanda, kabinədə tərcümə məşqlərindən əvvəl, tələbələr yazılı materialın üzərində işləyərək çətin səsləri ayırd edir və muəllimin iştirakı ilə mətn təhlil edirlər. Burada yazılı mətnin şifahi tərcüməsinə də xeyli diqqət ayrılırdı. Müəllimlərin söylədiklərindən və müzakirə olunan materiallardan aydın oldu ki, məşgələ materiallarının mövzusu cari məsələləri, maliyyə, kənd təsərrüfatı ədliyyə, büdcə kimi sahələri əhatə edir.

Sinxron tərcümə kabinələrində normal məşq 20 dəqiqə olsa da, tələbələr əvvəlcə 5 dəqiqə çalışmalarla fəaliyyətə qoşulurlar. Sonra isə bu müddət getdikcə artır.

Məşğələ zamanı müəllimlər sinxron tərcümə mətnini səsləndirmək üçün öz səslərindən də istifadə edirdilər. Məşqin gedişinidə müəllim ayrı-ayrı kabinələrlə əlaqə saxlayaraq tərcümələri dinləyirdi. Məşqdən sonra tələbələrin işləri bir-bir müzakirə olunur, onların maqnitafon lentlərindəki tərcümələri səsləndirilir, müəyyən məsləhət və tövsiyələr verilirdi. Məsələn, onlara deyilirdi:

1. Bu barədə siz nə düşünürsünüz?

2. Eşitdiyiniz fikri təbii şəkildə ifadə edin.
3. Orijinaldakı müəyyən şeyləri deməkdən çəkinməyin.
4. Fikrinizi yarımçıq qoymayın. Onu tamamlamağa çalışın.
5. Fikri geniş və müxtəsər şəkildə ifadə edə bilərsiniz. Qısa variant daha münasibdir.
6. Səhv edəndə deyin ki, icazə verin bunu ayrı şəkildə ifadə edim. Bu zaman sizə inam itməz.Buna görə də səhv etdiyinizi duyduqda dərhal üzr istəməyin.
7. Müəyyən sözdə çətinlik olanda dayanmayın, tərcüməni davam edin. (Əgər özünüzü sakit saxlasanız, hər şey qaydasında olacaq. Hətta sözü bilməsəniz belə, dayanmayın, əsas məzmundur) (Hugo Friedrich: 2009, s. 32).

Tərcümə prosesi:
1. Bir işarələr sistemindən digərinə keçid.
2.Orijinaldakı hər hansı ekvivalent vahidlərin əvəzinə tərcümə dilində ekvivalent vahidlərin ardıcıl olaraq qoyulması prosesi.
3. Tərcüməçinin ilkin mətndən qavradığını tərcümə mətnində yaratması. İki dildən istifadə etməklə kommunikasiyanın əsas həlqəsini və spesifikasını təşkil edir.
4. Bir dildə göndərəndən digər dildə adresata (informasiyanın verilməsi yolu ilə şifahi, yaxud yazılı) həyata keçirilən kommunikasiya aktı, yəni, ikidilli kommunikasiya aktı.
5. Üç hissədən ibarət məqsədyönlü, adekvat proses: a) hər hansı dildə görmə, yaxud eşitmə yolu ilə anlama məqsədilə qavrama; b) başa düşülmüşün dildə təhlili məqsədilə məlumatın, yaxud orijinalın öz şəxsi biliyinə çevrilməsinin dərk olunması; c) digər dildə yadda saxlanılmışların yenidən səsləndirilməsi (əksər hallarda ana dilində) öz biliyinin malına çevrilmişi digər şəxsə çatdırma.
6. Burada sözlər, orijinalda digər dilin qrammatik konstruksiya və vasitələri yox, orijinalın məzmunu, mənası tərcümə olunur. Məzmun bir daha ifadə olunur. Bu dəfə tərcümədə, lakin öz qanunları olan digər sistem işarələri yaradan başqa vasitələrin köməyi ilə gedir.
7. Ümumi şəkildə desək, o, çoxsaylı funksional kriteriyalar arasında gedən axtarış həlli prosesi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Tərcümənin nəticəsində təsir edən və eyni zamanda geniş perifraz (kontekstual sinonimiya) tərcümə həllinin heç də yeganə həll olmadığını və çoxsaylı dəyişkən həcmlər olduğunu göstərir. Başqa sözlə, deyim çərçivəsində tərcümənin bir neçə <<düzgün>> variantı mümkündür.
8. Fikir-nitq fəaliyyəti olmaqla, üç ardıcıl mərhələni özüdə birləşdirir: ilkin dildə olan ifadələrin fikrinin başa düşülməsi; təfəkkürün bir obyektdən digərinə qoşulması (bir dildən başqa dilə); tərcümə dilinin vasitələri ilə fikrin ifadəsi (Susan Bassnett: 2002,s. 11).

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, tərcümə nitq fəaliyyətindəki digər dörd növə əsaslanır.

Tərcümə prosesinin funksiyalari bunlardır: 1. Bir işarələr sistemindən digərinə keçid. 2. Orijinaldakı hər hansı ekvivalent vahidlərin əvəzinə tərcümə dilində ekvivalent vahidlərin ardıcıl olaraq qoyulması prosesi.3. Tərcüməçinin ilkin mətndən qavradığını tərcümə mətnində yaratması.İki dildən istifadə etməklə kommunikasiyanın əsas həlqəsini və spesifikasını təşkil edir. 4. Bir dildə göndərəndən digər dildə adresata (informasiyanın verilməsi yolu ilə şifahi, yaxud yazılı) həyata keçirilən kommunikasiya aktı, yəni, ikidilli kommunikasiya aktı.

Tərcümə zamanı tələffüz qaydalarına da riayət etmək vacib və lazımdır.

Aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməklə İngilis dilində tələffüz problemlərini aradan qaldırmaq olar:

Birinci mərhələ - İngilis dilində fərdi səslərin tələffüzünü öyrənmək. Hər bir sözü düzgün söyləmək lazımdır. Samit səslərin təsnifatını, sait səslərin təsnifatını dərindən yiyələnmək tələffüzə kömək edir. Giris fonetika kitabi və BBC dilçi Alex Belin səslər videosu ilə oyrənməyə başlamaq olar.

İkinici mərhələ - İngilis dilində intonasiya və ritmi öyrənmək və hiss etməkdir.

Dəqiq tonu çatdırmaq üçün ifadə və cümlələri dinləmək sonra mümkün qədər çalışdıqdan sonra təkrar tələffüz etməkdir. Tabeli, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tələffüzünü, umui və xüsusi sual cümlələrinin tələffüzünə yiyələnmək lazımdır.

Üçüncü mərhələ - İngilis dilində vurğudur. Vurğunu düzgün hecaya vurmaq və transkripsyadakı sözləri düzgün tələffüz etmək lazımdır. Vurğunu da öyrənmək və anlmaq üçün ilk kitablardan məlumat almaq və sonra film izləmək radio dinləmək dialoqlara qulaq asaraq tələffüz edib, söz vurğusunu, cümlə vurğusunu tələffüz etmək olar.

Düzgün tələffüz çatdırdığımız xəbərin dəyərini artırır. Bunun sayəsində diinləyicinin diqqəti tələffüzdəki səhvlərə yox çatırdığımız xəbərə yonələcək.

Dildəki sözlərin qəbul olunan tələffüzü müxtəlif ölkələrdə, hətta eyni ölkənin müxtəlif yerlərində fərqli ola bilər. Başqa ölkədən olan insan yerli ərazinin dilində fərqli aksentlə danışa bilər. Bunları da aradan qaldrmaq üçün ingilis dilində danışan insanlarla ünsiyyətdə olmaq və aradaki səhvləri aradan qaldırmaq

lazımdır. Yaxşı natiqlərin necə tələffüz etdiyinə diqqət yetirmək və öz tələffüzünü onlarınkı ilə muqayisə etmək lazımdır.

Tələffüzün aydın, səlis, qüsursuz olması tərcümə prossesi zamanı cox əhəmiyyətli amillərdən biridir.

Nəticə

Beləliklə, tərcümə prosesi bir çox funksiyalarla həyata keçirilməkdədir. Tərcümənin yazılı və şifahi tərcümə, ardıcıl tərcümə, sinxron tərcümə, pıçıltılı tərcümə, işarə dilinin tərcüməsi kimi növlərinin hamısının layiqincə öhdəsindən gəlmək üçün, tərcümə prosesi funksiyalarına dərindən yiyələnmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. The Cambridge Encyclopedia of Language. Second Edition, David Crystal, Cambridge University Press, 1998.
2. The Language of the World, Kenneth Katzner, “Routledge”, 1998.
3. Susan Bassnett. Translation Studies, “Routledge”, 2002.
4. Hugo Friedrich. On the Art of Translation. In Theories of Translation. 2009.
5. Slovar Antiçnosti. “Proqress”, Moskva, 1989.

Rəyçi: prof. A.Hüseynov

Göndərilib: 20.12.2020 Qəbul edilib: 22.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/37-63

Ярослав Валентинович Пилипчук
Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова
pylypchuk.yaroslav@gmail.com

КАБАРДИНЦЫ МЕЖДУ ТЮРКАМИ И РУССКИМИ

Ключевые слова: *Кабарда, Малая Кабарда, Большая Кабарда, Идарей, Кайтукой, Крымское ханство, Русское государство, Большая Ногайская Орда, Малая Ногайская Орда, Османская империя*

Kabarda between Turks and Russians

Summary

This paper is devoted to ethnic and political history of Kabarda in the XV-XVIII centuries. The resettlement of the East Circassians ancestors of the Kabardinians to the territory of the former Western Alanya can be dated to the time after the invasion of Timur 1395-1396. The design of Kabarda as a principality can be dated to the first half of the 15th century. The division of Kabarda into Idarey, Kaitukoi, Tlachtostan, Dzhelyakhstan can be dated to the first half of the XVI century. Kabarda in this era becomes one of the leading forces in the North Caucasus. Kabardinians competed with the Great Nogai Horde for control of the Astrakhan Khanate. Temryuk Idarov in 1563 attracted Nogais and Russians in his confrontation with the Ingush. Kabardians of Idarey to confront the Crimean Tatars and Kumyks in the XVI century. They were allies of Russians. The Idaroviches use the Russians in the confrontation with the Kumyks and Crimean Tatars, and they themselves take part in the Livonian War and the Russian campaigns against various Caucasian rulers. Ties of Kabardians and with Nogais are made. Kabardinians of Kaitukoi are guided by the Crimean Khanate and the Small Nogai Horde. Circassian expansion to the east leads to the fact that the Karachais, Balkars, part of the Ossetians and Chechens are under the control of the Kabardinians. In the struggle for hegemony in the North Caucasus, the Kabardinians in the 16th –17th centuries face with the kumyks. None of the parties managed to win a convincing victory and they mutually exhausted each other. Kabardinians were the guides of Russian influence in the 17th century in the North Caucasus and their helped Russians in the Russian-Qizilbash conflict in 1651–1653. Kabardinians actively support the Russians against the Crimean Tatars in the 17th century. The significance of the Battle of Kanzhal is greatly exaggerated in Kabardinian historiography. We can talk about the participation of 20 thousands of Crimean Tatars in the battle and the death of a fourth of them in the battle. The defeat of 1708 only temporarily weakened the Crimean Tatars. Crimean Tatars make revenge hikes to Kabarda and devastate the region in the 10-ies and 20-ies of XVIII century. The Kabardinians victories under Baksan (1729) and Chereshty (1731) helped to stop the Crimean Tatar advance. Kabarda there were the Baksan and Kashkatau parties oriented to the Russians and Crimeans in the 18th century. They sought to win over external forces in order to secure subjectivity in foreign policy relations. The anti-Russian position of the Kabardinians set up the construction by Russians of the Mozdok fortress.
Key words: *Kabarda, Lesser Kabarda, Great Kabarda, Idarey, Kaitukoi, Crimean Khanate, Russian state, Great Nogai Horde, Lesser Nogai Horde, Ottoman Empire*

Одним из интереснейших аспектов истории Северного Кавказа являеться история Кабарды. Ее политическая история привлекала к себе внимание исследователей разной национальной принадлежности. Среди русских ученных история Кабарды интересовала Н.Смирнова, Е.Кушеву, С.Чекменева, Н.Волкову, Л.Голубева, И.Зайцева, В.Трепавлова, К.Пищугину, В.Мальцева, Б.Скитского, С.Бушуева [77; 54; 91; 27; 28; 9; 35;18; 82; 71; 60; 76; 23]. Среди украинцев история Кабарда привекала О.Бубенка и В.Грибовского [21; 22; 34]. В карачаево-балкарской историографии она интересовала Ю.Асанова, Р.Бегеулова, К.Лайпанова, И.Шаманова, И.Мизиева, С.Джуртбаева, Р.Тебуева, Р.Хатуева [10; 15; 16; 56; 57; 62; 63; 64]. В кабардино-черкеской историографии вопросы истории Кабарды занимались С.Хотко, Т.Алоев, Д.Рахаев, Б.Березгов, К.Дзамихов, Ж.Кагазежев, Ч.Карданов, Р.Бетрозов, В.Сокуров, З.Цеева, И.Якубова, К.Мальбахов, А.Эльмесов, З.Фидарова, К.Моков, Х.Думанов, В.Бесланеев, С.Шаова, С.Жемухов [85; 86; 87; 88; 89; 90; 5; 6; 7; 8; Березгов 2008; 38; 39; 46; 47; 49; 20; 78; 94; 96; 97; 58; 59; 84; 65; 41; 19; 93; 42]. Кабардинский вопрос интересовал и калмыкского исследователя В.Тепкеева [81]. Кабардино-кумыкские отношения освещают А.Акбиев и М. - П.Абдусаламов [4; 2]. Вопросы истории Кабарды интересовали осетинских историков М.Блиева, А.Цуциева, А.Дзарасова, Ф.Гутнова [13; 95; 40;

36]. Заданием данного исследования являеться изучение этнической и политической истории Кабарды в XV–XVIII вв.

Генеалогии правителей Кабарды восходили к легендарному правителю Иналу. Темрюк Идаров считался правнуком Инала. Потомками Инала согласно генеалогий считали роды Идаровых, Казыевых, Шагенуковых, Мисостовых, Джанболатовых, Бекмурзиных, Атажукиных, Гилястановых, Таусултановых. Сохранились сказания и о Кабарде Тамбиеве. По мнению Ж.Кагезежева Кабарда происходила от наместничества Кабарда Тамбиева, которое находилось между Урупом и Тереком. До прибытия князей из Иналидов по легендам кабардинцев власть принадлежала Тамбиевым, Анзоровым и Куденетовым. Кабарда досталась в наследству сыновьям Табулы из Иналидов – Инармасу, Жанхоту, Минболату, Кирмишу. Л.Лавров преполагал что название страны Къбердей произошло от личного имени Кабердей. Иосафат Барбаро говорил о ковертеях как об одном из черкесских княжеств. На карте Джакомо Гастальдо отмечены Кабарти и Кабарда около Дона. Фра Мауро на карте мира 1569 г. обозначил Кабарди около Дона. На карте 1548 г. Кабата и на карте 1613 г. Кабарда отмечены в устье Дона. Джиованни да Лука упоминал о стране Карбатей. У Утемиша-Хаджи сказано о местности Кабартай, которой правит некто Инал. Эвлия Челеби и Кятиб Челеби упоминали страну Кабартай. С.Хотко, Б.Чич, Б.Керефов считают что миграция черкесов в Кабарду черкесов состоялась в XI–XII вв. По мнению А.Гадло, началу переселения черкесов на восток в XIII в. и массовой миграции XIV–XV вв. предшествовали спорадические миграции XII в. А.Смирнов, В.Виноградов и Р. Схатум датировали переселение кабардинцев концом XIV – первой четвертью XV в. Л.Лавров считал, что указание русских летописей на горы Черкесские в описании событий связаных с гибелью Михаила Тверского делают возмложным переселение черкесов в Кабарду ко второй половине XIII в. Маркером этих событий было падение Джулата в 1277 г. Его мнение разделяли Т.Минаева, Я.Федоров, К.Мальбахов, А.Эльмесов. И.Калмыков считал, что переселение кабардинцев произошло во второй половине XIII-начале XIV в. Е.Алексеева отмечала, что в Кабарде в XIII в. не было памятников, которые можно было бы связать с кабардинцами. Р.Бетрозов отмечал, что процесс переселения черкесов в Кабарду можно датировать XV–XVI вв. А.Нагоев отмечал, что отсутствие золотоордынской нумизматике позвроляет датировать переселение временем после монгольского ига. Нижнюю дату переселения он относит к концу XIV–XV вв., а верхнюю к XV–XVI вв. Это мнение поддерживали В.Кузнецов и И.Чеченов. В.Кузнецов однако отмечал, что переселение черкесов могло состояться и в период ’’Великой Замятни’’ в 60-х гг. XIV в. Л.Апосотолов и В.Кудашев выдвинули версию, что черкесы выдвинулись в Пятигорье после турецкого завоевания Тамани в 70-х гг. XV в. К.Лайпанов, Р.Хатуев, И.Шаманов преполагают, что приход черкесов с запада в земли бывшей Кавказской Алании состоялся не ранее конца XIV в. Балкарский историк И. Мизиев, повторяя тезисы карачаевских и кабардинских коллег, отмечал, что расселение черкесов на восток можно датировать концом XIV–XV вв., а максимума экспансия кабардинцев достигла в XVI в. В Кабарде проживали балкарские фамилии Кушховы, Балкаровы, Келеметьевы, а в Балкарии – Черкесовы и Кабардоковы. Р.Тебуев и Р.Хатуев временем переселения кабардинцев считают рубеж XIV–XV вв. Авторы коллективной ’’Истории народов Северного Кавказа’’ настаивали на том, что кабардинцы имели свое княжение с начала XIV в. Балкарцы называли своих соседей кабардинцев – черкесле, а их землю Къбарты. В любом случае Кабарда как княжество должна была сложиться к середине XV в. В XVI–XVIII вв. языком международного общения на Центральном Кавказе стал кабардинский. Осетинские царгасаты активно контактировали с малокабардинскими Таусултановыми и их генеалогия была связана с кабардинцами. В эпоху своей экспансии кабардинцы заняли земли от верховьев Кубани до реки Сунжи, занимая предгорья и равнины. На карте Джакомо Гастальдо упомянуты черкесы пятигорские (кабардинцы). Абрахам Ортелий также отметил на своей карте пятигорских черкесов. Это же наименование есть на карте Яна Блау. На карте Николя Сансона отмечен Кабартей. Гийом Делиль обозначил область Кабардиния. Польско-литовские документы сообщают о пятигорцах, то есть кабардинцах на службе у польских королей и великих князей литовских, которые прибыли с Дмитрием Вишневецким. В обращении представителей баксанской партии кабардинских князей к Елизавете I сказано, что во время правления Инала правителем Крыма был Джанибек. Это поволяет отнести правление родоначальника кабардинской династии ко времени не позже 70-х гг. XV в. Вассалом Инала был абазин Хаджи-Ахмед, который считаеться родоначальников абазин-алтакесек. В том же документе сказано, что Пшеапшока Кайтукин правил Западной Кабардой, которая впоследствии станет Большой Кабардой. Его предками были Кайтуко, который родился в 1500 г. Его дед Беслан родился в 1470 г. Сам Пшеапшоко родился в 1530 г. Даты рождения условны и предложены С.Хотко. В 1445 в. в Кабарду бежали татарские огланы Якуб и Касим. В 1438 г. же татарское войско было вынуждено обходить Черкессию, которой могла быть Кабарда. Степи Черкессии описаные в европейских источниках это

вероятно земли около Терека, которые были подконтрольны кабардинцам. В 1504 г. османский шах-заде Мехмед просил Менгли-Гирея помочь с походом в Кабарду. Перед появлением русских на Кавказе в Кабарде была усобица. Токтамыш Кирмишев настроил против себя многих князей. Против него выступили Беслан, Талостан, Джилахстан. Токтамыш был изгнан вместе с сыновьями Безруко и Калишем. В дело вмешался Идар Инармасов. Он собрал большое войско из хегаков, бжедугов и махошев и пришел в Кабарду. На помощь кабардинским князям против него пришли абазины. Идар отправил послов и потребовал пол-страны. Тогда его войска достигли Кызбуруна. В битве с ним пали Талостан, Айбак, Дударуко, Альтай Богарсоков, Токтамыш с Камишем. После поражения кабардинцы пошли на переговоры и Идар получил земли в стране. Кабардинцы приняли участие в сефевидско-османской войне 1578-1590 гг. на стороне турок. В составе турецкой армим, вторгшейся во владения Сефевидов, были кабардинские Арслан (Асланбек Кайтукин), Абак, Бозук, Башил, Солух (Шолох), Каплан, Гази, Мехмед-Мирза, Карашай-бей. Они ходили в составе войск Мехмед-Гирея II в 1579-1580 гг. В 1583 г. черкесы под командованием Лалы Мустафы принимали участие в большой битве с Сефевидами. В войске одним из командующих был Оздемир-оглу Осман-паша из черкесов. В 1586-1587 гг. турки прошли через Черкессию на пути в Ширван [29, с. 149-157; 14, с. 153-154; 35, с. 108-117; 80, с. 79; 62; 64, с. 77-80; 63, с. 51-52, 59-60; 57, с. 60-61; 20, с. 205-212, 221-232; 86, с. 22, 26-28, 41-44, 53, 58-59, 65; 46, с. 90; 47, с. 88, 90-91, 110-112, 126, 132-134, 141-143; 1, с. 42; 38, с. 8-11; 88, с. 54-55; 43, с. 235-236, 296; 22, с. 248-250, 254-262; 36, с. 373; 27, с. 45-46, 49; 58, с. 259-260; 49, с. 17-19; 10, с. 5-35, 45, 47].

Кабарда простиралась по левому берегу Терека от Ардона до реки Кизыл, а также до впадения Малки в Терек. В земли кабардинцев входил регион Бештау (Пятигорье). В источниках часто вспоминали о пятигорских черкасах, которые были синонимом кабардинцев. Восточная граница Кабарды проходила по притоку Терека реке Тюменке. Западная граница не была устоявшейся, поскольку от кабардинцев откололся Бесленей. Кабардинцы занимали земля на предгорьях и на равнине. Основными занятиями кабардинцев было скотоводство и земледелие. Крымцы, ногайцы и кумыки при своих налетах на кабардинцев выжигали их посевы, чтобы обескровить Кабарду. Систематически Кабарда страдала и от падежа скота. Земледелие у кабардинцев было переложного типа и земли обрабатывали киркой. Поселения в Кабарде назывались кавказским термином кабак. Кроме земледелия кабардинцы занимались охотой, рыболовлей, бортничеством. Кабардинцы добывали полезные ископаемые. Искусство кабардинских оружейников ценилось русскими мастерами. Кабардинцы одоспешивали свою кавалерию панцырями и вооружали копьями и саблями. В XVI-XVII вв. кабардинцы не умели делать огнестрельного оружия и запрашивали его у русских. Торговля имела меновой характер и кабардинцы не знали монет. За солью кабардинцы ездили к кумыкам. Кабардинцы поставляли русским восточные товары из Сефевидского государства. Кабарда делилась на собственно Къэбэрдэй во главе с Бесланом Жанхотовым, Идарей, Тлахтостаней и Джалостоханей. Верховный князь Кабарды назывался пщышхуэ. Его избрали на създе князей и дворян – хасэ. Ниже верховного князя находились собственно удельные князья (пши). Высшей судебной инстанцией был хей. Кабардинское дворянство (уорк) делилось на потомственное (тлетколеши и дижинуго) и служилое (беслан-уорки, уорк-шаотлугусы, пшикеу). Лучшими семьями лично свободных крестьян (узденей) были Таутуковы и Астемиров. Уздени добровольно служили пши и сопровождали их в походах. Пши присягали русским за себя, за своих братьев и детей. Лучшие же уздени владели кабаками. Пши даровали своим узденям дань с низших слоев населения. Большие княжеские семьи владели большими пространствами земли. Среди кабардинских феодалов в XVI–XVII вв. был популярен ислам, хотя было много и христиан. Среди зависимого населения было несколько категорий. Тфокотлы были лично свободными. Оги и логанопыты были крепостными, а унауты – рабами. В XVIII в. в Кабарде еще встречались народные собрания, но дела решали конечно феодалы. Адаты определяли барщину и оброки с крестьян. От кабардинцев зависели абазины, чеченцы, ингуши, балкарцы и осетины. Они обычно платили ясак овцами. Осетины платили ясак Айтеку Черкасскому. Князья Малой Кабарды в XVII в. ездили в чеченское общество Шубут. В 20-х гг. того же века у балкарцев были ясачные люди Пшимахи Камбулатовича. Среди социальных практик в Кабарде были популярны аталычество, куначество, побратимство. Особа кунака (гостя) считалась непрокосновеной в доме хозяина и он охранял его. Обычным был левират, когда жена погибшего переходила к его брату. Среди кабардинцев был еще распространен обычай кровной мести. На рубеже XVI-XVII вв. произошло размежевание на Большую и Малую Кабарду. Большая Кабарда занимала земли от Кубани и Кумы до слияния Баксана и Терека, а также от северных склонов Кавказских гор от Эльбруса до слияния Терека и Малки. Малая Кабарда простиралась равнинными землями между Урупом и Сунжей. На востоке границей служили станица Нижний Наур и Сунжа. В Большой Кабарде доминирующее положение занимали кланы Джамбулатовых, Атажукиных и Мисостовых. В Малой Кабарде правили Таусултановы. Идарова Кабарда к 40-м гг. XVII в.

утратила прежнее значение. Ведущее значение преобрели Кайтукины и в частности их ветвь – Казыевы. Правда существовал патриархальный пережиток – выборы верховного князя всей Кабарды, которого выбирала знать всей страны. Войско кабардинцев состояло из профессиональных дружин. Очень редко использовалось всеобщее ополчение. В XVIII в. в Большой Кабарде за власть между собой боролись баксанская и кашкатавская партия. В зависимости от Малой Кабарды находились осетинские горные общества и ингуши, а от Большой Кабарды зависели карачаевцы и балкарцы. Кабарда имела тесные связи с Грузией и Крымским ханством [38, с. 8-15; 54, с. 88-133; 36, с. 370-395; 3, с. 16-20; 19, с. 30-44, 54-57].

В первой половине XVI в. кабардинцы занимали район Пятигорья и земли на запад от Терека. Ксаверио Главани писал, что в Кабарде было 3 тыс. жилищ. В Малой Кабарде было 800 жилищ. Округ Таузусултан имел 600 жилищ. Гиляхстан имел 400 жилищ. Эти округа составили Малую Кабарду. По данным документа 1768 г. кабардинцы занимали пространство от Бештау по обеим берегам Кумы до уроища Бургусант. По данным П. Палласа Кабарда включала территории по Малке, Баксану, Чегему, Нальчику, Череку и части Терека. Владения Таусултановых и Гиляхстановых располагались от правого берега Терека до реки Сунжи. Г.Ю.Клапрот указывал, что территория Малой Кабарды ограничивалась правобережьем Терека с севера, с востока – левым берегом Сунжи, на юге – рекой Кумбелей, на западе – рекой Лескен. В прошениях от 1765 г. указывались иные данные. До реки Кумы и развалин Маджара, а с другой стороны вниз по течению Терека до урочища Мекеня. Кабардинские поселения были подвижны в силу разных обстоятельств. Алкасовы кабаки то были возле Дарьяла, то снова находились у своего место жительства. Кайтукины в XVIII в. жили в вершинах Баксана вблизи урочища Пшикова. В 1729 г. они ушли на Кашкатау, в удельную землю Казбулата Мусалова и Канбулатовых из Идаровых. В 1739 г. Арсланбек Кайтукин переселился на реку Генже (приток Черека), а в 1742 г. он ушел на реку Шелку (Шалушку). В 1746 г. Кайтукин ушел на верховья реки Кумы. Поход Каплан-Гирея на Кабарду привел к переходу кабаррдинцев из Бештау на реку Неджан. В 1711 г. калмыки перевели кабардинцев на Баксан. Часть кабардинцев ушла к калмыкам и кумыкам. Русские документы 20-х гг. XVIII в. указывают на основное место жительства на Баксане. В 30–40-х гг. XVIII в. Атажукины и Кургокины жили на Баксане в труднодоступных для кочевников местах. В 1732 г. часть кабардинцев, ранее уведеных Аюкой в 1711 г., поселилась на Баксане. На границе XVII–XVIII вв. кабардинцы перешли с реки Пургусат на Бештау. Факт ухода кабардинцев с Бештау и их поселение на Баксане зафиксировала карта Кабарды 1744 г. Земли Большой Кабарды находились между правобережьем верховьев Кумы и рекой Урух. Кабардинцы жили на правых притоках реки Малки до Черека. По Малке было девять деревень, а по Баксану, Гунделену, Чегему, Кишпеку, Шелухе тридцать девять деревень. По реке Нальчику находилось двадцать одно поселение и они принадлежали кашкатавцам. По данным документа 1761 г. по Малке и в верховьях Золки были баксанские коши. В верховьях Подкумка и Кумы находились пашни кашкатавцев. Поселения кашкатавцев в 40-х гг. XVIII в. находились по Шелухе, Генже, Нальчику, Череку и Бодруку. В начале 50-х гг. XVIII в. кабардинцы появились восточнее границы 1744 г. – по реке Череку. Подобная ситуация наблюдалась и во времена П.Палласа. Владения Мисостовых находились в Кызбуруне. Джамбулатовичи жили по Баксану и Малому Баксану. Их главное место пребывание это Кашкатау по реке Чегему. По Череку, Мишгику, Нальчику жили Татархановы, а по Шалухе – Куденетовы. В верховья Подкумка в урочище Эшкалоп ушли кабардинцы, которые в 1769 г. улонились от присяги русским. В Бештау же жили абазины, которые были зависимы от Большой Кабарды. Малая Кабарда находилась на большем расстоянии от крымцев чем Большая Кабарда. Она делилась в XVIII в. на две больших области: Таусултан, начинающуюся от Татартупа и протянувшеся по правому берегу Терека, и Гелахстан в котором жили Ахловы и Мударовы. Ахловы жили по дороге из Моздока в Грузию. Через их владения протекали реки Курп, Псипча, Бдайя. Малокабардинские поселения были и значительно западнее, до реки Лескен. Мударовы же владели землями в однем дне пути от Дарьяльских щелей. Шолохова Кабарда занимала бассейн реки Белой в районе Татартупа. Еще в 30-х гг. XVIII в. Алимурзины кабаки были на реке Урсдон. В Малой Кабарде было сорок восемь поселений по рекам Урсдон, Сунже, Назрани, Эндерипсу. Появление малокабардинских кабаков по Сунже датируеться 40-ми гг. XVII в., когда Муцала Сунчалеевича русские перевели на иное место. Это было сделано, чтобы уберечь его от Анзоровой, Мударовой и Шолоховой Кабарды. Малокабардинские поселения по рекам Пседах и Камбилеевка фиксируються Гюльденштедтом и Штедером в конце XVIII в. В 1781 г. около мавзолея Борга-каш фиксировали давние кабардинские поселения. Последние кабардинцы ушли с Сунжи лишь в 50-70-х гг. XVIII в. На правых притоках Терека были Кургокины кабаки, по Яманкулу – Боташевы, по Куяну – Арсланбековы. Таусултановы поселения находились на левом береге Терека, а потом на правом берегу к востоку от Татартупского минарета. Анзоровы кабаки в 1780 г. находились по Лескену. Еще в 1744 г. их там не было. Около Татартупа появились поселения Элоховых, Кохужевых,

Боташевых, Тазартуковых, которые в 1744 г. жили по Ардону. Появление кабардинцев в районе Моздока датировалось началом 60-х гг. XVIII в. В 1764 г. в Моздоке было 200 крещеных кабардинцев. В 80-х гг. XVIII в. количество беглых кабардинских крепостных перевалило за тысячу. В 1711 г. кабардинцы появились в Кумыкии в связи с походом крымцев в этом году. В Брагунах было значительное кабардинское население. В Терках была кабардинская слобода. Закубанье стало местом поселение кабардинцев только после того, как кабардинцы стали воевать с русскими [28, с. 44-65; 9, с. 29-32; 19, с. 19-23; 1, с. 158-161; 32, с. 153-156].

В 1545 г. состоялся набег Сахиб-Гирея на Кабарду. Эльбозады, один из вождей кабардинцев прибыл к крымцам и пожелал, чтобы мятежники были наказаны. Крымцы хотели прибыть в Кабарду во время урожая, но прибыли слишком рано. Кроме того, они остановились лагерем. Кабардинцы напали ночью, но крымцы победили. В начале XVI в. Идар стал верховным князем. Однако сил для того чтобы закрепиться в Пятигорье у него не хватило и приходилось довольствоваться завоеваниями в бассейне Терека. В борьбе за власть в Астраханском ханстве между Ахмедовичами и Махмудовичами Джанхотовы поддержкали первых и привели к власти хана Ак-Кобека б. Муртазу. Касим б. Саид-Ахмед был изгнан. Однако этим Джанхотовы обрели врагов среди союзников Махмудовичей – ногайцев. Они свергли Ак-Кобека и ханом стал Абд ар-Рахман б. Абд ал-Керим. В 1533 г. ногайские мирзы нанесли большие убытки Кабарде. В 1535 г. в Кабарду вторглось большое ногайское войско. В походе принимали участие Исмаил, Шейх-Мамай, Кельмамет, Кошум, Урак, то есть ведущие аристократы ногайцев. Со стороны кабардинцев сражались Кидиршоко Идаров и Тепсаруко Таластанов. Под давлением ногайцев кабардинцы отступили с Малки на Баксан и Псыгансу. Между Аушигер и Кашкатау ногайцы снова теснили кабардинцев. Когда пришла помощь в 2 тыс. абазинов кабардинцы разбили ногайское войско. В сражениях с ногайцами погибло большое количество кабардинских воинов, князей. Среди них был младший сын Идара Кидиршоко. В боях отличились Тепсаруко Талостанов, Богдидар Коголкин, Шогенов Чарманкул, Ардшао Шипшев, сыновья Идара. В 1537 г. на хаджи-тарханский престол сел Дервиш-Али б. Шейх-Хайдар. Ак-Кубек в 1546 г. при помощи крымцев стал новым ханом. По данным русских документов в 1545 г. Сахиб-Гирей принял предложение Идаровых и разорил Центральную Кабарду, которую контролировали Джанхотовы. В 1546 г. Джанхотовы совершили набег на столицу Астраханского ханства и свергли Ак-Кубека, возвев на престол Ямгурчи б. Бердибека. В 1547 г. крымцы отвоевали Хаджи-Тархан и совершили поход на Кабарду. Сахиб-Гирей говорил, что он обложил кабардинцев данью. В 1549 г. соединенное войско кабардинцев и донских казаков взяло Хаджи-Тархан и контролировало его до конца 1550 г. В 1551 г. послы от нового астраханского хана Ямгурчи прибыли в Москву, а в 1552 г. он уже переориентировался на крымцев. В 1554 г. русские привели к власти в Хаджи-Тархане Дервиш-Али, что однако не помешало тому переориентироватся на Крым и в 1556 г. выбить русский гарнизон из города. Однако окончательная победа была за русскими, которые установили контроль за Поволжьем. В 1556 г. кабардинский феодал Таздруй напал на крымские города Темрюк и Тамань. В 1557 г. в Москву прибыло посольство от кабардинцев, которое возглавлял Кавклыч Кануков. Иван IV Грозный приказал кабардинцам оказать помощь Дмитрию Вишневецкому. В 1558 г. вместе с Дмитрием Вишневецким против крымцев воевал Канклыч Каноков. В том же году в Москву прибыло посольство во главе с Салнуком (Салтануком) Темрюковым. В 1558 г. позиции Идарея в Кабарде усилились, поскольку туда прибыли союзные ему ногайцы. В конце 50-х гг. был заключен союз между ногайским бием Исмаилом и кабардинским правителем Темрюком Идаровым. Союз был скреплен браком Малхуруб с сыном Исмаила Дин-Ахмедом. Союз с Большими Ногаями был нужен кабардинскому правителю, чтобы противостоять малоногайскому Гази б. Ураку, который вошел в союз с Пшеапшокой Кайтукиным. В Кабарде было два больших княжества – Идарей (владения Идаровых) и Кайтукой (владения Кайтукиных). Гази также находился в союзе с крымским ханом Девлет-Гиреем. Центральная Кабарда в то время делилась на три удела – Кайтукой, Талостаней и Гиляхстаней. В октябре 1558 г. посольство из Кабарды в Москву возглавили сыновья Темрюка Булгерук и Салнук. Нужно сказать, что ногайцы еще в 1545 г. воевали против кабардинцев. Кайтукины же дали убежище ногайскому мирзе Гази и оказывали помощь политическим беженцам из Большой Ногайской Орды. Ногайская помощь была ним использована против иных черкесских князей. Нужно сказать, что кабардинцы оказывали активную помощь русским. В 1549 г. Исмаил в послании в Москву писал, что ему сдались Кавказская Тюмень и Кабарда. 1557 г. традиционно считаеться временем вхождения Кабарды в русское подданство. Первоначально отношения Русского государства были скорее союзными и сюзеренитет русских был номинален. Однако каждый новый кабардинский пши складывал шерть русским царям. Иван IV направил в Кабарду Ивана Черемисинова для военных действий против кумыкского шамхальства [69, с. 397-400; 74, с. 129-136; 86, с. 48-49; 44, № 1, 4; 82, с. 307-308; 38, с. 21-30; 47, с. 148-

150, 152, 155, 160-161; 77, с. 24-28; 54, с. 187-198, 201-217, 231-233; Бушуев 1956: 39-42; 58, с. 85; 82, с. 220-221, 223; 64, с. 60-61; 49, с. 20; 10, с. 35-40, 45, 47-50].

В 1556 г. так называемые пятигорские черкесы отвоевали города Тамань и Темрюк. В 1557-1558 г. войска Темрюка помогали Д.Вишневецкому воевать против крымцев, а в 1560 г. к нему присоединились Сибок и Машук. В 1561 г. Иван Грозный выдворил Д.Вишневецкого из земель черкесов, поскольку тот затеял свою собственную игру, и поручил ему возвратиться в Запорожье, чтобы оттуда вредить крымцам и литовцам. В 1562 г. Дмитрий Вишневецкий вернулся в Великое княжество Литовское. В 1560 г. кабардинцы Пшеапшоки Кайтукина заключили союз с Малыми Ногаями и Крымом. В 1561 г. союз между русскими и кабардинцами был уже официально закреплен браком дочери Темрюка Гуэщеней (Коченей) с русским царем. Она приняла имя Марии Темрюковны. Темрюк стал царским шурином. Об этом факте вспоминал Энтони Дженкинсон. В Кабарду был направлен отряд Г.Плещеева из 1 тыс. стрельцов и казаков в 1562 г. Бий Исмаил просил выбить малоногайского бия Гази из Кабарды. Последний вступил в союз с Крымским ханством. В документе от 1563 г. было сказано, что русские вместе с Идаровым воевали земли Пшеапшоковы земли, а также Мщинские и Сонские кабаки, Татцкие земли близ Скиньских городков. Касательно локализации этих топонимов среди ученных есть дискуссия. Темрюк отрезал земли Кайтукоя от Центрального Кавказа. После похода Темрюка в Дарьяльское ущелье ингуши были вынуждены уйти далеко в горы. В этом походе ногайцам и кабардинцам помогали русские. Осетины-тагаурцы оказывали сопротивление кабардинцам. Кабардинцы также вынудили платить дань часть ингушей и чеченцев. Кайтукины встретили сопротивление со стороны чеченцев акинцев в XVII в. Абазинами правил род Дударуковых и абазины платили дань кабардинцам. На горцев Центрального Кавказа была наложена дань со стороны Кабарды. Поход 1563 г. был призван также способствовать контактам русских с грузинскими царствами. В 1565 г. в Москву прибыл Мамстюрк Темрюкович. Он жаловался на то, что Темрюка теснит Пшеапшока Кайтукин. Крымцы вступили в союз с правящими домами Кайтукоя, Талостанея, Геляхстана. Союзниками Пшеапшоки были кумыцкий шамхал и малоногайский бий. По договору заключеному кабардинскими правящими домами с Гиреями каждый из них должен был поставлять по 100 ясырей. Между Гиреями Кайтукоем, Талостанем и Геляхстаном сформировались отношения аталычества. Для того, чтобы оказать поддержку теснимому врагами Темрюку Идарову русский царь Иван IV Грозный приказал построить на Тереке город в 1567 г. Еще раньше, в 1565 г. он же отправил на помощь Идарею Ивана Дмитреевича Дашкова, Ивана Фестова, Матфея Дьяка Иванова. На помощь были отправлены как казаки, так и дети боярские с поместной конницей. В 1566 г. русские воевали против Пшеапшоки Кайтукина. В 1566 г. Темрюк Идаров сражался против коалиции правителей – Пшеапшоки Кайтукина, малоногайскоя бия Гази и кумыкского шамхала Будая. Однако существенно баланс сил в пользу противников Идаровых был изменен с взятием крымцами Москвы в 1571 г. После этого поражения русские были вынуждены срыть городок на Тереке. В 1570 г. Темрюк Идарович в союзе с темиргоевским князем сражался против крымцев в битве на реке Афипсе. Девлет-Гирей I приказал Адиль-Гирею воевать против Темрюка и Ташрука. Крымцы поддерживали своих союзников в Черкесии: Исламбека, Капшука, Муртазу-мирзу. На протяжении 1570 г. Темрюк вел борьбу с переменным успехом. В 1570 г. в первой битве малочисленное войско Адиль-Гирея было разбито Темрюком, однако в июле того же года калга-султан взял реванш. Он разбил кабардинцев и абазин, сыновья Темрюка Мамстрюк и Беберюк попали в плен. Для освобождения их из плена Темрюку пришлось подключать Ивана IV Грозного, чтобы пленных отпустили к русским в декабре 1570 г. Вместе с кабардинцами Темрюка и Тумана воевали Сибок и Таздруй (из рода Тазартуковых). Несколько слов нужно сказать и про кумыкскую политику Идарея. В 1570 г. владения Темрюка Идаровича простирались до Терека. В 1567 г. Мехмед-Гирей хвалясь своими успехами в Кабарде указывал, что взял 20 тыс. ясыря. В 1557 г. кабардинцы просили русского царя пойти вместе с ними на кумыков огненым боем. Вместе с тем Темрюк высказал желание служить русским. Нужно отметить, что собственного огнестрельного вооружения у кабардинцев не было. В 1558 г. сыновья Темрюка просили русских про союз против кумыков. В 1559 г. уже правитель Кавказской Тюмени и тарковский шамхал просили русских оградить их от нападений кабардинцев. В 1560 г., откликаясь на просьбы Темрюка, в Кабарду был отряжен русский отряд и русские одержали победу над Кавказской Тюменью. В Эндирее у кумыков находили убежище черкесские и кабардинские пши (князья) Дударук Кануков, Алегук, Эльмурза и Урусхан из рода Кайтукиных. Бей из кумыков-брагунцев принял участие в кабардинской усобице. Его противниками были русские и кабардинский князь Темрюк Идаров. Союзниками были Кайтукины. В битве, которая состоялась в 1566 г. погиб сам Будай. В 1567 г., противодействуя русским, погиб Сурхай сын Будая. Появление русских на Кавказе обусловило налаживание контактов Большой Кабарды с Русским государством. Причиной вмешательства было то, что, йдя навстречу пожеланиям русских, кабардинцы

проявили лояльность и в 1560 г. приняли христианство. Они были лояльными и ранее. Темрюк Идарович отправлял своих воинов на помощь русским. В кампании 1559 г. в Ливонии кабардинцы Булгерука и Сулнака действовали вместе с русскими и татарами против немцев. В 1563 г. Кабардинцы приняли участие в Полоцком походе против литовцев. Кабардинская конница была тяжеловооруженой и ее защитное снаряжение состояло либо из кольчуги либо из панцырей. Панцыри кабардинцы подавали на экспорт, например кызылбашам. Касательно же воинских качеств, то Джорджио Интериано отмечало, что небольшое количество черкесов может обратить в бегство много скифов (татар или ногайцев). Несмотря на одоспешенность кабардинская конница не уступала по маневренности татарской. Однако отмечалось, что в большинстве столкновений, особенно, когда черкесов удаеться заманить в засаду, татары побеждают. В 1563 г. наследник имеретинского престола Гиорги женился на дочери Пшеапшоко Кайтукина. Она крестилась и приняла имя Русудан [4, с. 5-14; 30; 74, с. 136-138; 82, с. 307-308; 86, с. 51-52, 56; 52, 105-114; 89, с. 75-80; 21, с. 149; 22, с. 246-257; 68, с. 812; 43, с. 296, 317-318, 332-334; 38, с. 31-33; 51, с. 37-45; 50; 88, с. 81; 21, с. 149; 77, с. 28-32; 94, с. 231-232; 95, с. 256-276; 22, с. 246-247, 250-256; 43, с. 92, 95, 217-224, 233-242, 253; 36, с. 360; 19, с. 78; 23, с. 42-44; 58, с. 86-98, 107, 260-264; 49, с. 21-36, 142-144; 10, с. 40-42, 50-75; 16, с. 31-32, 86-87; 44, № 4, 9-10].

В 1576 г. войска малоногайского бия Гази б. Урака были разбиты кабардинцами сыном Темрюка Идарова и Шолохом Тапсаруковым. Ногайцы вторглись в Кабарду, но на обратном пути были настигнуты кабардинцами. Кроме Гази б. Урака в битве погибли два его брата и несколько его сыновей, а также Иман-Гирей и Чебар-мурза. На стороне ногайцев и крымцев сражался кабардинец Пшеапшуко Кайтукин. Упоминаеться и его брат Асланбек Кайтукин. Победа Идарея в 1576 г. не смогла остановить процесс складывания прокрымской и проосманской коалиции. В нее входили почти все западночеркесские правители. Марцин Броневский сообщал, что хан Девлет-Гирей любит при себе содержать ногайцев, черкесов (западных черкесов) и пятигорцев (кабардинцев Кайтукоя). В 1594 г. Федор Иванович в письме султану Мураду III писал, что черкесы как и кабардинцы холопы русских царей, однако это было не более чем декларация намерений. В 1578 г. в Москву приезжает младший брат Темрюка Камбулат Идарович. В 1578 г. в Москву прибыло посольство от преемника Темрюка Мамстюрка, который просил о сооружении Сунженского острога. Он просил от имени не только Идаровых, но и Кайтукиных и Таусултановых. Также кабардинские пши просили о сооружении городка на Тереке, который стал камнем преткновения в русско-крымских и русско-турецких отношениях. В 1587 г. русские начали поддерживать связи с Грузией через земли Кабарды. Путь к Дарьялу лежал через владения Шолоха Тапсарукова –Талостаней. Мамстюрк и Куденет, которые представляли всю Кабарду, в 1588 г. принесли присягу царю Федору Ивановичу и подтвердили русское подданство Кабарды. В 1589 г. русские призвали к присяге пши Чапалова Асланбекова, Куденета Казбулатова, Бузурука-мурзу, Азлова и Шумунука. В 1589 г. русский царь призвал кабардинских пши Камбулата Идарова, Мамстюрка Темрюкова, Шолоха Тапсарукова принять участие в войне русских против Швеции. Общение царей с пши происходила посредством Посольского приказа то есть Кабарду считали иностранным государством. Кабардинские пши писали челобитные на имя царя, а тот жаловал их землями и грамотами. В 1589 г. от Шолоха Тапсарукова в Москве были послы Бикан и Лан. Благодаря ним русские поддерживали связь с Шолохом и Алкасом. В 80-х гг. XVI в. кабардинцы приняли участие в кумыкских усобицах. Потомки Пшеапшоки Шолох и Алкас были союзниками кумыкского шамхала. Шолох был союзником Малых Ногаев и Крымского ханства. В 1588–1589 гг. русские построили новый город на реке Тюменке. В 1588-1589 г. у Шолоха Тапсарукова жил крымский оглан Аузачек-султан. Летом 1589 г. умер Камбулат Идаров. В 1589 г. верховным князем Кабарды стал Янсох Кайтукин. Идаровы и Кайтукины объединились в борьбе против Таусултановых и Клехстановых. Еще одними послами кабардинцев в 1589 г. были Шолох и Алкас Джанмурзин из Клехстановых. В 1589 г. воевать Шолохову Кабарду был отправлен казачий голова Григорий Полтев со стрельцами, а также с союзными кабардинцами Янсоха и Асламбека Кайтукиных, Казыя Пшеапшокова, Камбулатовых. В 1591 г. планируеться совместный поход русских и кабардинцев. В 90-х гг. XVI в. в титул русского царя был включено название правителя Кабарды. Во время переговоров с Османами в 1592-1594 гг. русские настаивали на исконном подданстве Кабарды русским. Кабардинские пши приносили шерть русским правителям. На царскую службу выезжали Михаил (Салнук) Темрюкович, Семен Урдасович и Федор Жилеготович. При Иване Грозном в думу входили Михаил Темрюкович и Семен Урдасович, при Федоре и Борисе Годунове-Борис Камбулатович и Василий Карданукович. При Романовых это были: при Михаиле Федоровиче Иван Борисович и Дмитрий Мамстюркович, при Алексеев Михайловиче – Яков Куденетович и Григорий Сунчалеевич, при Петре Алексеевиче – Михаил Алегукович и Михаил Яковлевич. В "Дворцовой Тетради" 50-х гг. XVI в. и Списке чинов 1588–1589 гг." упомянуты Борис Камбулатович и Василий Карданукович Черкасские. От

кабардинцев на русской службе происходил влиятельный русский род Черкасских. Местнические споры с разными боярскими родами Черкасские обычно выигрывали. Царь Кахетии Александр II женил своего сына на дочери кабардинского тлетколеша Хату Анзорова. В 1589 г. терский воевода А.Хворостинин указывал на большое влияние этого аристократа в Кабарде [4, с. 5-14; 44, № 21, 27-29, 32, 38; 86, с. 52; 77, с. 25-28; 89, с. 80-82; 90, с. 78-81; 68, с. 811-812; 51, с. 37-45; 38, с. 34-49; 88, с. 81; 43, с. 296, 318-319, 334; 54, с. 242, 258, 271-273; 19, с. 13-19; 23, с. 44-49; 58, с. 98-104, 126-130, 264-271; 49, с. 39-45; 16, с. 87-89].

В начале XVII в. в борьбе с Кази Пшеапшоковым гибнут Мамстюрк и Домандук Темрюковичи. Их двоюродные братья Куденет Камбулатович и Сунчалей Янглычевичи спаслись бегством в Терский город. С 1603 г. кабардинский князь Сунчалей Янглычевич начал служить в Терском городе. В 1605 г. он побывал в Москве у Лжедмитрия I. В 1608 г. в Терский город дали аманатов Шолох, Казый, Айтек, Янсох, Идар. В 1609 г. посол главного кабардинского князя Шолоха Тапсарукова Кардан Индароков поехал в Москву, но смог добраться туда только в 1614 г. В 1613 г. мятежный атаман А.Заруцкий постарался заручиться помощью со стороны кабардинцев, но Сунчалей поддержал терских воевод. В 1613 г. Малая Ногайская Орда во главе с Иштереком кочевала у кабардинских гор. Ногайцы были разбиты кабардинцами. В 1614 г. Сунчалей Янглычев был пожалован властью над чеченцами аккинцами от русского царя. В 1612 г. Дмитрий Мамстюркович Черкасский проявил себя во время столкновений с поляками и литовцами. В 1618 г. он отметился в боях под Можайском, а в 1633 г. принял участие в Смоленской войне. В 1614 г. присягу русским дали князья Малой и Большой Кабарды. Шертовали Шолох Тапсаруков, Куденет Камбулатович, Нарчов Езбузлуков, Идаровичи, Казый Шепшуков, Мудар Алкасов, Айтековы. В 1614 г. малокабардинский пши Мудар Алкасов вступил в отношения с Аббасом I Сефеви. Он ездил к кызылбашам в 1614-1615 гг. и привел их укреплять свои владения. Шахские силы собирались пройти землями Алкаса и Айтека. В 1615 г. терский воевода доносил центральной власти, что Османы готовились собрать турецкие и крымскотатарские силы и после вторжения в Бесленей были должны йти войной на Кабарду, а оттуда на Сунжу и Дербент. В 1615 г. Шолох Тапсаруков в союзе с ногайцами и кумыками ходил против Казыя Пшеапшокова. Князь Казый погиб, а его кабаки были разорены. В 1616 г. Джанибек-Гирей разгромил в Малой Кабарде Шолоха Тапсарукова. Крымцев в Кабарду привел Алегука Шогенуков. Ногайцы Аксакела Магмета кочевали в степях у Пятигорья в 1616 г. В 1619 г. на Северном Кавказе сложилась антиногайская коалиция горцев. Алегука Шагенуков, Мудар Алкасов и Ахлов Айтеков просили у русских помощи. В 1619 г. Алегука Шагенуков в Терском городке дал присягу русским и просил ему дать ратных людей для похода на Большой Ногай. В 1616 г. Куденет из Идаровичей получил царскую грамоту на утверждении его в звании старшего кабардинского князя. В 1626 г. Алегука Шагенуков дал крымскому хану Мехмед-Гирею III сто тридцать человек ясырей. В начале XVII в. в Малой Кабарде лидирующее положение заняли Гиляхстановы и Таусултановы. В Большой Кабарде лидерство было у Кайтукиных, поскольку они расправились с Идаровичами. В 20-30-х гг. XVII в. Идарович в изгнании Дмитрий Мамстюркович возглавлял Приказ Казанского дворца. В 1621 г. сыновья Казыя Пшеапшокова вместе с сыновьями Шолоха Тапсарукова ходили походом на Куденета Камбулатовича. В 1622 г. Сунчалей Янглычевич воевал против Казыевых, Шолоховых, Пыштовых. Сунчалеевичи сблизились со своими старыми кровными врагами после того, как Шолох и Муцал Сунчалеевич вошли в брак с сестрой Алегука Шагенукова. Шолох объяснял в конце XVI в., то что не может пропустить русское посольство в Грузию тем, что не может оставить союз с крымцами и кумыками. Идаровичи теряют позиции и не выступают консолидировано. В 1630 г. Нарчов Езбузлуков, Кельмамет и Ильдар Куденетовичи захватывают кабацких узденей, которые принадлежали Сунчалеевым. Это привело к примирению Сунчалеевых и Казыевых, а Кельмамет Куденетов жаловался Михаилу Федоровичу на Шолоха Сунчалеева. К царской власти аппелировали и Казыевы в грамоте Алегуки Шагенукова от 1640 г. Они требовали от русских определиться с позицией касательно кабардинской усобицы. Нужно сказать, что Казыевы проводили независимую политику. В 1626 г. по просьбе Казыевой Кабарды Шахин-Гирей послал своего дядю вместе с ногайцами на Анзорову Кабарду. В 30-х гг. XVII в. Куденетовы враждовали с Казыевыми. Русские продолжали поддерживать Идаровых. В 1638 г. крымский оглан Шахин-Гирей прислал кабардинцам щедрые подарки. С разрешения Москвы пши Муцал выдал за Сефи Сефеви свою сестру. В 1640 г. Муцал переписывался с шахом, однако это было воспринято русскими как измена. В 1641 г. Сунчалеевым также вменялось в вину, что они предупредили Казыевых о готовящимся походе Т.Аладьина. Только по ходатайству Дмитрия Мамстюрковича Черкасского следствие было прекращено и Муцала и Будачея отпустили в Кабарду. В 1637 г. к княгине Увжгуте сватался сефевидский шах. Она была дочерью покойного Сунчалея Канклычевича, внука Желегота из дома Идаровых. В Малой Кабарде же доминировали роды Шолоховых, Мударовых и Ахловых. В 1626 г. в посольской переписке владения Шолоховых фигурируют как Шолохова Кабарда. В 1643 г. уже

фигурирует Мударова Кабарда [54, с. 93, 152-154, 157-161, 166-167, 170-173, 285, 293, 305, 315-319; 50, с. 37-45; 38, с. 49-61; 88, с. 81; 43, с. 336-338; 19, с. 26-30; 23, с. 49-52; 58, с. 104, 116-121, 130-131, 133-141, 206-208, 271-299; 82, с. 421-423; 83, с. 273-311; 78; 49, с. 63-71, 145-151, 164-166; 16, с. 31, 89-100; 44, № 46, 49, 53-55, 61, 65, 70-71, 81].

Айтек Салтанеевский вместе с кумыкским шамхалом Айдемиром в 1626 г. совершил набег на Кабарду. Тарковские шамхалы Эльдар и Сурхай, эндиревский бий Султан Мут и его сыновья Айдемир и Казаналип вмешивались в кабардинские дела. В 1629 г. Айдемир с Ильдаром и Сурхаем Ибаковыми совершил набег на Большую Кабарду и вторгся на балкарские земли. Оттуда он привел большой ясырь. В 1640 г. Алегука Шагенуков и Хотождуко (Атажуко) Казыев разбили кабардинцев же Шолохова и Кельмаметьева. В 1640 г. силами Алегуки и Атажуко Казиева убили Мудара Алкасова. Сестра Мудара Бабахупс была женой верховного правителя Кабарды Куденета Камбулатовича. В 1640 г. сын мингрельского мтавара Левана Дадиани женился на дочери большекабардинского пши Алегука Шагенукова. В 1641 г. среди сторонников прокрымской ориентации появились Идаровы, которые до того ориентировались на Россию. В 1641 г. произошла большая усобица в которую оказались втянуты русские, ногайцы, кумыки, крымцы. На стороне Куденетовых выступили терские ратные люди, малокабардинские пши Мудар Алкасов, Илдар Ибаков с братьями, Большие Ногаи Салтанаши Аксакова и Хорошая Чюбюрмаметьева, кумыкский шамхал Айдемир. 12 июля 1641 г. состоялась битва на реке Малке, которая закончилась поражением Куденетовых. В битве погибли оба кумыкских правителя, а также Айдемир и Ильдар Ибаков. Часть кабардинцев ушла в Закубанье. Вместе с ними ушла и часть карачаевцев. Вследствие же продвижения калмыков часть ногайцев ушла в Моздокскую степь и на левый берег Терека и стала данником кабардинцев. Их называли караногайцами, посольку у них не было мурз. Еще одна часть ногайцев поселилась в Пятигорье по устьям рек Зеленчук, Аре, Малый и Большой Янкиль. На них давили с востока калмыки. Ослабленая Малая Кабарда попала в зависимость от кумыков. Казаналипу подчинялись Казый Мурдаров, Келмамет Шолохов, Сурхай Азнауров. Муцал Черкасский же в 1650 г. вывел брагунских владетелей Куденетовых из владений Казаналпа и поселил их в своих владениях на Сунже. Это стало возможным благодаря усобицам между самими кумыками. Русские же называли своими поддаными в 1643 г. Казыя Мурдарова, Келмамета Шолохова, Сурхая Азнаурова. Однако Малая Кабарда начала выходить из-под власти русских и переходить на сторону Крымского ханства. В 1643 г. мурзы Большой Кабарды Алегука и Атажука выехали из своих владений и стояли у Бештау. Однако в 1644 г. русские использовали связи Сунчалеевых с Казыевыми и добились приезда последних в Терский город. Лидеры Большой Кабарды с вассальными абазинскими и ногайскими мурзами принесли шерть и обязались переселиться ближе к городу. В 1644 г. кабардинцы отражали вторжение калмыков. В 1644 г. Алегука Шагенуков и Атажуко Казыев ушли со своими кабаками за Кубань. С вступлением на престол Алексея Михайловича в 1645 г. Иван Кошкин и Борис Малыгин привели к присяге Шолоховых, Мударовых, Ахловых, Анзоровых в Малой Кабарде, а в Большой Кабарде – Муцала Сунчалеева и Алегука Шагенукова. В 1632-1634 гг. кабардинские пши воевали против ногайцев. В 1645-1646 гг. кабардинцы вместе с князем С.Пожарским воевали против крымцев и азовских турок. В районе Азова действовал отряд в 1,2 тыс. кабардинцев. В 1646 г. на этот отряд напало войско нураддина Инает-Гирея. В 1646 г. большекабардинский Алегука стоял у Бештау. В 1648 г. войска ногайцев стояли у Пятигорья вместе с сыном Алегуки Темир-Булатом. В 50-х гг. XVII в. улус ногайца Арсланбека кочевал у Пятигорья. Кабардинские поселения не доходили севернее реки Малки. В ходе войн с соседями кабардинцы брали ясырей и продавали их кызылбашам, туркам и татарам. В 1651 г. кабардинский пши Муцал помог русским в Терском городке выстоять против кумыков. Сефевидский шах Аббас II приказал напасть на терские городки кызылбашам. В поход было направлено пятьсот шемахинских и триста дербентских сарбазов. Кроме того, на поддержку кумыкам и кызылбашам пришли чеченцы из обществ мичкизов и шибутян, а также кайтагский уцмий Амирхан-султан и ногайцы мирз Чебана и Шатемира. Им на поддержку выдвинулся кумыкский шамхал Сурхай. В 1651 г. Муцалу удалось отбросить врагов за Сунжу на Аксай. В 1652 г. состоялся второй поход кумыков. Во главе союзного войска стояли Сурхай и Казаналп из кумыкской владетельной династии. На помощь Муцалу подошли Урус-хан Янсохов и его сын Шангирей. В 1653 г. на помощь кумыкам подошли кызылбаши, ногайцы и кавказские горцы. На помощь к русским же подошли чеченцы-ауховцы. Кызылбаши готовились к походу на Сунжу и Астрахань с большим войском. Этому помешало только то, что в восточные пределы государства Сефевидов вторглись Великие Моголы и осадили Кандагар. Шах был вынужден снять войска с кавказского направления и перебросить их на восток. В 1653 г. крымский хан послал в Кабарду войско во главе с двумя султанами. В 1653 г. присягу на верность Алексею Михайловичу принесли Алегука и Атажука из Казыевых, Сунчалеевы из Идаровых, в Малой Кабарде Шолоховы из Таусултановых и

Ахловы из Тлехстановых. В 1654 г. русский царь потребовал от Алегуки и Атажуки выступить на войну против крымцев и выставить 1 тыс. воинов. Кабардинцы объяснили, что сами нуждаються в помощи. Русским помогали только те кабардинцы, которые непосредственно находились у них на службе. В 1655 г. Яков Куденетович Черкасский принял участие во взятии русскими Вильно, Ковно, Гродно в войне против литовцев и поляков. В 1656 г. войско под его командованием осадило шведскую Ригу. В 1659 г. уже крымский хан Мехмед-Гирей IV требовал от кабардинцев помощи войсками. Но кабардинцы старались держать нейтралитет. В 60-х гг. XVII в. русские в лице Григория Черкасского потребовали от кабардинцев выставить на помощь 3 тыс. конницы. Кабардинцы от лица Атажуки Казыева отказали на том основании, что сами нуждаются в помощи. В это время в Кабарде были представители крымцев и существовала угроза калмыцкого вторжения. Русские приняли меры по переведению кабардинцев из Пятигорья на Баксан. Астраханский воевода Григорий Сунчалеев Черкасский отправил специальное посольство во главе с Семеном Ищеевым, Каспулатом Муцаловичем и Бикши Алеева в Большую Кабарду и Малую Ногайскую Орду. Там они были приняты Атажукой Казыевым. Тот согласился на условия русских в обмен на защиту от неприятилей. После смерти Алегуки Шогенукова и Атажуки Казыева ситуация в Большой Кабарде была нестабильной. Мисост Казыев враждовал с сыновьями Алегко Шогенукова. Русские к присяге на подданство привели Мисоста Казиева, Адильгирея Хотокшокова, Тенгизбея Алегукова, Куцмимурзу Хапыкова, Бекмурзу и Кайтуко Джамбулатовых, Алчагыра Исламова, Клычуко. В 1662 г. Атажуко Казыев в письме русскому воеводе Астрахани Григорию Черкасскому писал, что кабардинцы дают крымскому хану по нескольку десятков человек ясырей. В 1661 г. Казбулат Муцалович получил царскую грамоту и княжение над нерусским населением Терского города. Ему принадлежала заслуга стабилизации отношений русских с калмыками. Сам он стал родственником хана Аюки. В 60-х гг. XVII в. Григорий (Сунчалей) Сунчалеев был воеводой в Астрахани. Михаил Алегукович внук Сунчалея был назначен в 1678 г. воеводой в Киеве. В 1672-1673, 1674-1676, 1679-1687 гг. кабардинцы воевали против крымцев со стороны Дона и Предкавказья. В 1674 г. Казбулат Муцалович ходил войной в направлении Азова. Он воевал вместе с калмыками Аюки против турецкого отряда. В 1675 г. Казбулат Муцалович был принят в Посольском приказе А.Матвеевым. Ему было предписано действовать против Крымского ханства совместно с запорожцами И. Сирко. Вместе с Казбулатом действовал малокабардинский Айдемир Татарханов. В сентябре 1675 г. кабардинцы вместе с калмыками и запорожцами пересекли Сиваш. Под Перекопом на обратном пути они разбили крымское войско под Перекопом. В 1675 г. Мисост Казыев отказался дать шерть за Джанбулатовых. В 1677 г. Казбулат Муцалович вместе с русскими и татарами помог левобережному украинскому гетьману И. Самойловичу в обороне Чигирина. Он принял участие в боях под Харьковом и Чугуевым в 1678 г. и 1679 г. Он возглавлял сводный отряд из 3,8 тыс. кабардинцев, кумыков и калмыков. В июле 1678 г. Казбулат Муцалович пришел на помощь осажденым в Чигирине русским и украинцам. Об этом упоминал Патрик Гордон. В 1679 г. кабардинцы сражались с крымцами при Береклейке. Потом они охраняли переправы через Днепр, когда османский паша Кара-Мустафа думал йти на Киев. Казбулат Муцалович в 1679 г. провел предварительные переговоры с крымским ханом. В 1680 г. около Терского города Казбулат встретился с Батыршей, который был крымским послом [4, с. 5-14; 54, с. 94-95, 105-110, 160-174; 38, с. 61-74; 88, с. 82; 25; 75; 33; 68, с. 812; 77, с. 51-55; 12; 65; 43, с, 338-339, 354-355; 22, с. 265-287; 19, с. 44-46; 23, с. 75-76; 58, с. 142-159, 208-210, 299-312; 78; 49, с. 72-94, 151-160, 166-169; 16, с. 100-108; 44, № 128, 131, 146, 168, 170, 194-195, 200, 215, 217-218, 225-226, 245].

В начале 70-х гг. XVII в. Селим-Гирей попытался склонить кабардинцев в крымское подданство. В сентябре 1671 г. крымцы вторглись в Кабарду, однако кабардинцы, оповещенные об этом, отступили в горы со своими запасами. Крымцы, не получив добычи были, вынуждены были зимовать в Кабарде. Несмотря на то, что татары умирали с голода, хан не оставлял надежды взять аманатов и вместо дани ясырь. В мае 1672 г. потеряв 6 тыс. воинов хан был вынужден вернутся в Крым. Усобицы в Кабарде способствовали крымскому вмешательству. Так между собой воевали потомки Шагенуко и Казы Пшеапшоковых. Мисост начал сближатся с крымским ханом. Потомки же Шагенуко князья Тенгизбий и Адильгирей препятствовали этому союзу военным путем. Тенгизбий Алегуков нападал вместе с калмыками на владения Мисоста. В ответ тот вместе с племянником предпринимал попытки найти союзников в Малой Кабарде и Тарковском шамхальстве. Мисост просил помощь от крымского хана. В 1672 г. русские направили в Крым грамоту в которой обвиняли Селим-Гирея I в походе на Кабарду. В 1673 г. по приказу османского султана кабардинские аманаты были отпущены из Крыма. В 1674 г. Мисост Казыев и Бекмурза Джанбулатов предприняли действия против своих противников в Малой Кабарде и у кумыков. После смерти Мисоста правителем Большой Кабарды стал Тенгизбий Алегуков. После смещения Селим-Гирея I Бекмурза оказался без поддержки. С начала 80-х гг. кабардинская знать

прекратила выплату дани крымцам и крымский двор до начала XVIII в. был вынужден с этим мирится. В 1684 г. после возвращения Селим-Гирея I на престол крымская угроза Кабарде возросла. В начале XVIII в. малокабардинский пши Гиляксан Татарханов породнился с картлийским царем Вахтангом XI. Он выдал за картлийского царя свою дочь, которая после крещения приняла имя Русудан. В 1692 г. крымцы в очередной раз напали на Кабарду. Кабардинцы решили сопротивляться до последнего и их возглавил Кургоко Атажукин. В 1693 г. калга Девлет-Гирей брал ясырь в Кабарде. Кургоко в данной ситуации обратился за помощью к русским. В отписке астраханского воеводы Хованского видно, что в 1693 г. крымцы вторично приходили войной, требовали покориться и идти в Крым. Кабардинцы не покорились этому требованию. В 1696 г. в Кабарду снова пришел султан Девлет-Гирей (будущий Девлет-Гирей II), на сей раз с 3 тыс. войска и требовал от Атажуко Мисостова йти войной на взятый русскими Азов. Атажуко обратился к калмыцкому хану Аюке с просьбой помочь против крымцев. В 1699 г. в Бесленей пришел Шехбаз-Гирей и там был убит. В 1700 и 1701 гг., мстя за это, в черкесские земли вторгался Каплан-Гирей. В 1702 г. по приказу турецкого султана с престола был смещен Девлет-Гирей II, что привело к антитурецкому восстанию в Крыму и на Кубани. После его подавления Девлет-Гирей укрылся в Кабарде. Османский султан требовал от Каплан-Гирея направить в Кабарду войско в 60 тыс. Летом 1703 г. состоялся поход калги Гази-Гирея. В 1704 г. в Кабарду вторгся отряд сейменов Менгли-Гирея. В 1708 г. Каплан-Гирей предлагая Кургоко Атажукину дать ясырь в 3 тыс. человек, считая что набеги на Кабарду законны, а борьба с этим это мятеж (Дзамихов 2008: 74; Рахаев 2008: 144-146; Алоев 2008: 193-196, 201; Бесланеев 1995: 79; Сокуров 2011; Карданов 2016: 170-174).

А.Кушхабиев отмечал, что Каплан-Гирей начал свое правление с обострения отношений с Кабардой. В нее с отрядом сейменов был отправлен Менгли-Гирей с требованием дать большой ясырь как наказание за смерть в этой стране Шехбаз-Гирея в 1699 г., а также выдать бесленеевцев бежавших в Кабарду. Каплан-Гирей добился позволения от турецкого султана лично выступить в поход. В нем были задействованы личная гвардия хана, буджакцы, кубанцы, 3 тыс. турецких сипахов, артиллерийский отряд. Кабардицы могли в ответ выставить 10-15 тыс. воинов-кавалеристов и не имели при этом артиллерии. В качестве вспомагательных сил было крестьянское ополчение. Столкновения с крымцами по данным Татархана Бекмурзина продолжались полтора месяца. К началу осени войска крымцев были оттеснены к верховьям Малки на нагорье. Дефиле к нагорью было окружено кабардинцами. Дороги были завалены камнями и деревьями. Лунной ночью кабардинцы начали скатывать на крымцев камни, стреляли из ружей и луков. Крымцы попытались спастись бегством и растянулись по дороге. Бегущие крымцы уничтожались кабардинцами клинковым оружием. Кабардинцы много раз с того момента отмечали эту свою победу. Так, в сообщении Мухаммеда Атажукина Анне Иоанновне от 22 августа 1731 г. сказано, что Каплан-Гирей потерял много людей в походе против кабардинцев. В “Описании Кабардинского народа” от мая 1748 г. упоминалось, что уже сорок лет прошло с того момента когда крымцы и кубанцы на Баксане потеряли более 30 тыс. человек (это несомнено большое преувеличение). По данным Татархана Бекмурзина крымцы потеряли в боях около 100 мурз. В.Сокуров оценивал силы крымцев в 20-30 тыс. воинов. К.Дзамихов оценивали это войско в 40 тыс. воинов, а его потери в 30 тыс. воинов. С.Хотко просто говорит об огромном войске крымцев и отмечает, что хан с несколькими тысячами бежал. Тогда же крымцы потерпели еще одна поражение при Гунделене [78; 38, с. 74-75; 5, с. 207; 86, с. 66-67].

В донесении от 1 ноября 1708 г. П.Толстой сообщал, что поход крымских татар на черкесов закончился неудачно. В донесении от 5 ноября 1708 г. сказано о смещении Каплан-Гирея. В турецком хатти-хумаюне от ноября 1708 г. было сказано, что престол передается Девлет-Гирею II, а Каплан-Гирей смещен. В донесении от 22 ноября П. Толстого к австрийскому послу Урбиху было сказано, что в Крыму был заменен хан и что черкесы намерены помириться с турками. В донесении того же числа но Г.Головкину сказано, что хан смещен после поражения от черкесов и что это нанесло оскорбление туркам, поскольку в походе участвовал керченский паша и много янычар в этом походе погибло. Говорилось, что неизвестны дальнейшие планы турок и вероятно они продолжат войну против черкесов. Михай Раковица сообщал в письме Г.Головкину, что крымцы понесли значительные потери в том числе среди знати. Отмечалось, что черкесы неожиданно на них напали и ширинбеи с иной крымской знатью еле ушли. В письме от 15 января 1709 г. Петр писал азовскому губернатору о возможной войне с турками и необходимости привлечь на свою сторону черкесов. В письме от января 1711 г. кабардинские князья говорили, что ежели царь пошлет свое войско на Кубань, то они готовы поддержать его. Указывалось, что необходимо поддерживать контакты с П.Апраксиным. Говорилось, что крымский хан ведет переговоры с черкесами, что они были при нем. Указывалось, что черкесы вели переговоры и с Аюкой [48, с. 334-348].

Абри де ла Мотре указывал, что старший брат из крымской ханской семьи должен был отправиться в земли черкесов, которые отказались давать дань людьми и лошадьми. В этой войне с черкесами хан

потерял свыше 40 тыс. воинов. Черкесы прежде того давали дань в 6 тыс. рабов и нуреддину столько же лошадей. Крымский хан планировал поход и получил субсидию от султана и собрал войско в 100 тыс. человек. Крымские татары пришли к горе и стали лагерем на равнине. Там стали хан, нуреддин и двое султанов. Черкесы сделали вид, что бояться этого войска и огласили о намерении вести переговоры. Хану было принесено ряд даров и он выдвигал новые требования, которые на словах были удолетворены. Для того чтобы дать ясырь людьми было дано 10 дней и 20 дней для того чтобы дать лошадей. Однако на 19 день вместо дани на крымцев напали всадники. С горы часть черкесов начала скатывать камни на крымское войско. Камни и стрелы летели на крымский лагерь и хан был вынужден бежать перед черкесами. Со времени этого поражения крымцев говорилось, что черкесы рассматривали ногайцев как своих врагов и путешествующий с ногайским мурзой француз мог попасть в рабство к черкесам [48, с. 406-410].

Шарль де Пейсонель отмечал, что хану пришлось приложить большие усилия, чтобы подчинить своей власти черкесов и что скорее они данники, а не подданые хана. Сообщалось, что крымский правитель делал запрос черкеским князьям и те поставляли в его войска определенное количество воинов. Отмечалось, что черкесов 14 племен, причем абазины и кабардинцы не вассалы хана. Кабардинцы упоминались как подданые русских. Отмечалось, что черкесские племена непрестанно нападют друг на друга. Шарль де Пейсонель сообщал, что обычная дань составляла 300 невольников, но Селим-Гирей I довел это количество до 700 невольников. Отмечалось, что только у пяти из четырнадцати племен получил распространение ислам, в частности это бесленеевцы, темиргойцы, бжедуги и загадочные адели и адеми. Французкий наблюдатель описал время правления Кырым-Гирея и близкие ему события. А Канжальская победа кабардинцев и черкесов была локальной и лишь на время избавила черкесов от власти крымцев. Более реальной представляется численность погибших в 5 тыс. [70, с. 42-47].

Ксаверио Главани писал, что Черкесия делиться на 14 бейликов и неподвластна никому. Она зависит от крымского хана и только тогда когда это считает себе удобным. Хан хотел обязать провинцию Кабарда дать больше рабов чем это было обусловлено. Народ взялся за оружие и татары понесли поражение. Они потеряли около 5 тыс. человек, в том числе мирз и дворян. Не найдя поддержки в иных провинциях, кабардинцы обратились к царю Московии и дали заложника, который обратился в христианство. Иные провинции Черкессии были против Кабарды. При дворах черкесских беев воспитывались принцы из ханской семьи. Против кабардинцев выступло 52 предводителей с 50 человек сопровождения при каждом. Война сделалась в тягость для Кабарды, которая сама могла выставить 5 тыс. воинов. У нее отгоняли скот. Ранее у правителя Кабарды Аслан-бея находился при дворе на воспитании Салих-Гирей, сын Сеадет-Гирея. Салих-Гирей посещал своего воспитателя и через посредничество Салиха бей вступил в переговоры с ханом. Прибыв в Крым бей обязался дать в ясырь 500 человек [48, с. 412-413; 32, с. 153-158].

Иоганн Густав Гербер указывал, что Верхняя Кабарда граничит с Дагестаном, аварами и грузинскими горами со стороны Имеретии. Нижняя Кабарда простирается от Верхней Кабарды до Терека и Сунжи. Верхняя Кабарда гористая, Нижняя Кабарда же лежит на равнине. Черкесы обеих частей Кабарды являются одним и тем же народом, они оказывали склонность к России и много русских князей считали черкесов своими подданными. Но зависимость была только на словах и свобода черкесов от этого не пострадала. Крымский хан заставлял их в разные годы поставлять ему в подарок лошадь, панцырь, саблю, лук, девушку в знак преданности. Из Крыма в Кабарду прибывал уполномоченный со свитой, который забавлялся с черкесскими женами. В 1708 г. черкесы решили сбросить с себя эту зависимость. Хан отправил в поход своего визиря с 30 тыс. войска. Черкесы послали к татарам несколько человек, которые под видом перебежчиков заманили крымцев вглубь Кабарды. Те были атакованы со всех сторон черкесами и ни один человек из татар не вернулся назад ибо перекрыли черкесы дорогу им камнями и много крымцев погибло (48, с. 413-414; 31, с. 154-155).

Иван Мазепа доносил коронному гетьману Адаму Николаю Сенявскому, что хан направил против черкесов калгу-султана. Он также говорил о препятствиях чинимых Мансурами и Силджиутами по отношению к хану. В сообщении к главе Посольской канцелярии Гавриилу Головкину он сообщал, что хан намерен идти на черкесов во главе всех сил крымцев и булджакцев. Михал Казимеж Котл в письме из Ясс русскому императору Петру I от 9 января 1709 г. сообщалось, что хан неспособен вести войну, поскольку его войско было уничтожено черкесами. Хан мобилизовал каждого пятого в своей земле. Он отправил султана с 20 тыс. войска в земли черкесов. Те же усыпили их бдительность послав пятьсот знатных людей в его лагерь. Черкесы атаковали крымцев неожидано в четыре часа ночи. Погибла вся крымская знать, а хан еле спасся пешим. Львовский почмейстер Фабиан Живерт в письме литовскому подскарбию Станиславу Антонию Щуке сообщал, что погибло множество татарской знати и татары в

1709 г. неспособны йти на войну. Подобного бедствия Крым не помнит. Хан хотел принудить черкесов либо платить хmajaрадж либо уничтожить. Он пришел к границам Кабарды. Хотя ему советовали не двигаться далее, он разделил войско надвое. В горы двинулось войско в 20 тыс. Один из султанов атаковал таборы кабардинцев и нанес им потери. Черкесы отступили в горы и усыпили бдительность послав юношей во вражеский лагерь. После четырех ночи каждый черкес начал резать своего татарина. Много погибло и простых татар, а хан еле спасся [53, с. 18-22].

Дмитрий Кантемир указывал, что черкесы это самый благородный народ среди скифских народов. Русские именуют их черкесами-пятигоричами. У них нет религии, ни богослужения, ни Бога. Они освящают в священных лесах свое оружие. Вся их территория разделена на три княжества, главным из которых является Кабарда. Их страна является школой для татар, где они получают опыт в военном деле и хороших манерах. Сыновья крымских ханов поступают к черкесам на обучение. Когда Селим-Гирею вовремя не была уплачена дань, то он отправил своего сына Шахбаз-Гирея в поход. Он был принят черкесами, но погубило его то, что он выкрал черкесскую женщину, братья которого умертвили принца. Охрана крымского царевича была перебита. Селим-Гирей был вынужден смирится и признал случившееся справедливым. После него правил Девлет-Гирей, которого вскоре сместил султан Ахмед. После него правил Каплан-Гирей, который во главе 80 тыс. отправил войска против Кабарды. На Кубани к этому войску присоединилось 15 тыс. кубанцев (ногайцев). Князь Кабарды с 7 тыс.пеших и 300 лошадями укрылся на горе. Хан обратился к нему и говорил, что султан отправился в поход и зовет на помощь 3 тыс. черкесов. Кроме этого хан желает встретиться с ним. Кабардинский князь разгадал ложь врага и ответил, что сейчас не может спуститься, поскольку страдает от подагры. Он обратился за советом к соотечественникам и те постановили, что лучше умереть, чем покрыть себя бесчестием. Кабардинский князь ответил, что подагра отпустила его и этому хан обрадовался. Его войско посвятило ночь отдыха. Тогда черкесы спустились с горы и привязав к хвостам лошадей вязки хвороста пустили лошадей на татарский лагерь. Черкесы бросились с мечами на татар, умертвляя каждого, который попадался им и потеряли еле 5 человек. Кубанцы же напали на крымцев, поскольку находились в союзе с кабардинцами. Каплан-Гирей бежал, потеряв 40 тыс. убитыми. Обвиненный султаном в неблагоразумии он был смещен и заменен Девлет-Гиреем [48, с. 416-419].

Абд ал-Гаффари ал-Кырыми сообщал, что есть черкесское племя живущее у шести вершин. Когда хан прибыл на Тамань, к нему пришел на Кубань главный кабартайский бей Гургука. Он дал больше невольников чем его предшественники. Он обещал оставить у татар поручителями беев Касай-оглу. С мольбами пришли сипахи сыновья Намби и Кудайната. Однако хан двинулся на берега реки Бехсан. Командующим войском назначили нурединна Сафа-Гирея. Он вышел из Камалыча и у него была стычка с черкесами. Все приступили к атаке и черкесов оставили в Бехсане. Татары прошли к истокам Бехсана. Конным и пешим было тяжело йти. Переночевали на склоне горы Каф, которая простиралась до небес на западной стороне Бехсана. Однако в последней трети ночи раздался шум ружья. Затем с разных сторон лагеря послышались выстрелы. Шум пуль был как дождь, а потом конница Кабартая обнажила свои клинки. Черкесы и кабартайцы истребляли татар от наступления утра до полудня. Хан спасся, но погибли главный бег Ширинов Кадыршах, нуреддин ширинов Каплан-мирза, многие эмиры татар, многие сыновья Йедисана и Йедичкиоглу, а также мурзы Аккермана. Хан бежал к Тамани, а потем его свергли и сделали ханом Девлет-Гирея [55, с. 133-135].

Сеид Мухаммед Риза писал, что Каплан-Гирей объединял свое государство и направил свой поход в загадочную страну Черкесской Кабарды с целью отомстить за кровь Шахбаз-Гирея. Авангардом командовал калга Менгли-Гирей, а Али-агу назначили сераскером у 1707 г. Хан хотел привести из Кабарды 1–2 тыс. пленных. Сахиб-Гирей и Максуд-Гирей интриговали в пользу Девлет-Гирея. Менгли-Гирей был вынужден отступить и тогда Каплан-Гирей с трудом получил у падишаха позволение отправится на войну против черкесов. Для того, чтобы взять дань с Кабарды, хан выступил из Тамани в сторону Эльбруса. Тогда ненавистный Киргок вместе со своими людьми занял выгодное положение в горах. Войско вступило в долину, где их ждала трагедия. К тому же между ханом, эмирами и аянами были интриги губившие государство. После этих событий Девлет-Гирей прибыл в Крым [48, с. 414-416].

Рашид-эфенди писал, что черкесы ставили себя выше ханской власти. Кабарда находилась вокруг горы Эльбрус и в районе Бештау. Их предупреждали, что если они не покорятся, то будут наказаны мечем. Однако кабардинцы, укрывшись в трудодоступных местах, отказались покориться власти крымского хана Каплан-Гирея. В их земли прибыл Менгли-Гирей с войском и предложил им вернутся в прежние земли, но те отказались покорится. Боевые действия ограничивались столкновением авангарда и к зиме предпочли вернутся в Крым. После этого хан решил провести приготовления к вторжению. Он собрал 6 тыс. ногайских и буджакских воинов, всех крымцев и 1,5 тыс. ханских секбанов, 3 тыс. Муртаза-

паши бейлербея Кафы, 20 тыс. ногайцев, еще 5 тыс. из мукюр-кую. Он стал в узком проходе Балх-Неджан и стал принуждать к переселению людей. Тогда кабардинцы высказали покорность и обещали дать невольников. Али-ага стал близко к ледникам Кабарды и был уверен, что черкесы выявят покорность. Тогда кабардинцы собрались с силами и напали ночью. Многие знатные аяны и капыкулу стали шахидами погибшими за веру. Хан бежал, а его войско было разбито и рассеяно. Каплан-Гирей был смещен с трона и его заменили на Девлет-Гирея [48, с. 419-421].

Ахмед-ага Фындыклылы писал, что черкесы преподносили крымскому хану 300 невольников, но когда ханом стал Каплан-Гирей он захотел довести количество невольников до 3 тыс. Черкесы заявили, что это не такая большая цифра, но если раньше ханы сменялись раз в 15–20 лет, то в это время сменялись практически каждый год и, что при таких условиях не могут дать невольников. В то время черкесы приняли ислам и в каждом селе была мечеть и они совершали пятиразовый намаз. Черкесы возмущались тем, что их пленят как гяуров. Тогда Каплан-Гирей собрал войско и перебросил его через Керченский пролив. Дойдя Тамани, он достиг Кабарды. Кабардинцы не имели иного выхода как устроить ему ловушку. Кабардинские князья заявили, что намерены удолетворить требования хана, но говорили, чтобы ханские войска не предавались грабежу три дня. Ханские войска были праздны и стали лагерем в долине. Ночью, когда ханские войска предались пьянству, кабардинцы напали. В истории ханства еще не было подобного поражения. В битве погибли лучшие люди Крыма. Хан Каплан-Гирей бежал к ногайцам и совесть ему не позволила вернутся в Крым. Татары же попросили себе нового хана [48, с. 411].

Нужно отметить, что после поражения крымцев в Канжальской битве кабардинцы перешли от обороны к наступлению. Они приняли русское подданство. Так, в 1711 г. кабардинцы вместе с П. Апраксиным предприняли наступление на Кубань. Кабардинцы нанесли поражение 15 тыс. крымцев Мурад-султана. Роль посредника в отношениях с русскими играл сын Бекмурзы Джамбулатовича Александр (Девлетгирей) Бекович-Черкасский. Уже в 1707-1709 гг. Александр был одним из соратников царя. В 1711 г. царь отправил его в Кабарду с грамотами адрессоваными его брату Татархану, кабардинским князьям и народу. Петр говорил, что знает от Александра о желании кабардинцев вступить в русское подданство и освободиться от зависимости от турок и крымцев. Руководство походом на Кубань осуществляли Атажуко Мисостов, Асланбек Кайтукин, Татархан Бекмурзин. После смерти Кургоко Атажукина именно Атажуко стал главным князем в Кабарде. Потомки Мисоста и Джамбулата поддержали призыв Петра. Они нанесли поражение крымцам. Стычки с крымцами продолжались все лето 1711 г., а в Санкт-Петербург осенью того же года был направлен Салтан-Али Абашеев. Посольство кабардинцев было вызвано тяжелыми обстоятельствами, поскольку П.Апраксин не поддержал их вовремя, что позволило крымцам удержатся на Кубани. Они также напоминали, что именно царь подвиг их выступить против татар и турок. В 1712 г. в Москву прибыли послы из Большой Кабарды. Они просили помощи как будто и не было победы при Канжале. В 1713 г. кабардинские князья уже высказывали недовольство Александром Бековичем-Черкасским. За 1712-1713 гг. крымцы два раза нападали на Кабарду, но были отбиты. В декабре 1717 г. Атажуко Мисостов, Ислам Мисостов, Асланбек Кайтукин, Татархан Бекмурзин и Мухаммед (Бамат) Кургокин написали новое послание Петру I, в котором они сообщали о том, что в стычках с ногайцами одержали верх. Султан Бахты-Гирей требовал от кабардинцев выступить вместе с ним в поход на русские земли. Кабардинцы ответили категорическим отказом и сообщили о готовящемся походе в Тарки и Астрахань. Ответ Петра был неспешным и дошел в Кабарду только в мае 1718 г., в котором он обещал помочь войсками против крымцев, что было одним из требований кабардинцев. В январе 1719 г. кабардинцы написали очередное письмо царю. Саадет-Гирей IV готовился усмирить Кабарду раз и навсегда и только сложные обстоятельства помешали ему осуществить поход зимой 1718-1719 гг. Среди подписавшихся уже не было Мисостовых, а только Асланбек Кайтукин, Татархан Бекмурзин, Батоко Бекмурзин, Мухаммед Кургокин. Хатакшуко умер, а Ислам Мисостов переориентировался на Крым. Он хотел с татарской помощью стать лидером Кабарды. В семье Мисостовых был воспитан Селим-Гирей сын Сеадет-Гирея. В 1720 г. крымский хан попросил у турок разрешения воевать против Кабарды. Мятежный кубанский султан Бахты-Гирей, бывший у калмыков, же просил у Аюки войска, чтобы вторгнуться на Кубань. Салих-Гирей и Абаз-Гирей готовились поймать Арслланбека Кайтукина и предложили сделку калмыку Занбе, но тот выдал эти замыслы кабардинцу. Крымские султаны же были связаны с Атажуко Мисостовым и Кайтукиными. Но примирить их не удавалось и Арслан хотел захватить в плен Ислама Мисостова уже после переговоров. Чакдрожаб хотел пойти на поводу у Кайтукиных, но Дондук-Омбо отпустил Атажукиных. Калмыки старались примирить Атажукиных, Мисостовых и Кайтукиных. В мае-июне 1720 г. состоялся поход Саадет-Гирея IV в Кабарду. Перед походом он просил дать ясырь в 4 тыс. человек, что больше того что требовал Каплан-Гирей. Крымское ханство желало дани и хотело реваншироваться за Канжальскую

битву Каплан-Гирея. По оценке С.Жемухова войско крымцев насчитывало 40 тыс. воинов. Силы кабардинцев были в два раза меньше. Крымское войско дошло до урочища Кызбрун на реке Баксан. Сторонники Асланбека Кайтукина укрылись в Кашкатау. Бахты-Гирей был послан для опустошения его окрестностей. Деревни Джамбулатовичей были сожжены вместе с припасами. Кабардинские князья написали, что укрылись в горах в городке Черек. Однако война грозила принять затяжной характер, что было невыгодно Мисостовым и Атажукиным. В походе вместе с крымцами шли союзные татарам черкесы из племен бесленей и темиргой, а также казаки-некрасовцы. Братья Бекмурзины решили помириться с ханом, а Кайтукины решили выждать и послали к русским в Терки. Бекмурзины, в виду этого изменили свое решение, и также послали в Терки. Они предлагали русским построить в их землях крепость в урочище Баштамак. Тем временем Сеадет-Гирей разослал свои отряды по Кабарде. Мухаммед Кургокин-Атажукин находился в мирных отношениях с ханом. Джамбулатовичи же предлагали русским прислать им на помощь донцов, людей из терского гарнизона и калмыков. Кабардинцы говорили, что в случае неоказания помощи они пропадут. Касательно крепости, то она должна была находиться в землях Мисостовых или Атажукиных и Джамбулатовичи соглашались на крепость не в своих землях. Кабардинцы напоминали Петру о его обязательствах как суверена. Они молили о помощи, но ее не получили из-за того что русские вели войну с шведами и крымцами. В результате крымцы и кабардинцы нашли компромиссное решение. Кабардинцы дали ясырей, а крымцы оставили Кабарду. Джамбулатовичи просили о возведении крепости в апреле 1721 г. Весной 1721 г. крымцы Саадет-Гирея IV снова пришли в кабардинские земли и воевали против Джамбулатовичей. Бахты-Гирей выступил на стороне крымцев, что уронило его в глазах калмыков. Астраханский губернатор приходил на помощь кабардинцам летом и осенью 1721 г. В связи с этим, Ислам Мисостов поспешил заверить А. Волынского в своей верности. У Джамбулатовичей был враг Мухаммед Кургокин внук Атажуки Казыева. Мисостовы поддерживали нейтралитет. Кабардинский вопрос стоял в калмыцко-крымских отношениях. В 1722 г. Петр находясь в Каспийском походе отправил приказ Аюке и донским казакам оказать помощь Асланбеку Кайтукину. Тот обещал русским покорить кубанских ногайцев и черкесов. В 1709 г. Александр Бекович-Черкасский находился в Нидерландах. В 1714 г. он консультировал императора Петра по османским и кызылбашским делам. В 1717 г. Александр Бекович-Черкасский принял участие в Хивинском походе русских войск. Однако он был обманут хивинцами и был убит по приказу местного хана. В 1714 г. Алексей Михайлович Черкасский заведовал городовой канцелярией Санкт-Петербурга и был обер-коммисаром столицы. В 1719-1723 гг. он был губернатором Сибири [85, с. 281-289; 42, с. 261-264; 39, с. 76-77; 5, с. 196, 202, 206, 211; 77, с. 57-68; 5, с. 206; 71; 81, с. 62-69; 43, с. 411; 19, с. 70-72; 23, с. 71-83; 58, с. 183-188, 212-215; 78; 49, с. 257-261, 293-295, 322-325; 79; 16, с. 109-111; 45, № 1, 4-7, 9, 12, 14, 25-27].

Один из кабардинских пши Асланбей Джамболатович был аталыком крымского хана Салих-Гирея. Атажуко Мисостов был родственником Салих-Гирея. Потом он перешел на сторону русских. Ислам Мисостов же был шурином Салих-Гирея. Это обусловило его связи с Крымским ханством. В 1720-1725 гг. в Кабарде был политический кризис. Россия воздерживалась от выплаты кабардинцам ежегодного жалования. Представители Джамбулатовиче и через Бековичей-Черкасских обладали связями с русскими. В 1723 г. Ислам Мисостов привел войско крымцев Бахты-Гирея против Джамбулатовичей. Кабардинцы послали к русским гонца и указали, что сидят в осаде. Царь приказывал губернатору оказать помощь. Большую роль в том, что кабардинцы продолжали оставаться верными русским, были субсидии от царя. Фактором, который препятствовал переходу в крымское подданство, была плата за зависимость невольниками. На протяжении 1720-1725 гг. крымцы почти каждый год вторгались в Кабарду. В 1720-1723 гг. крымцы держали в кольце владения Джамбулатовичей и лишь на зиму отходили на Кубань. В этих обстоятельствах Асланбек Кайтукин пошел на примирение с Крымом. В нем свою роль сыграл Салих-Гирей как посредник. В Крым прибыл один из Джамбулатовичей в сопровождении 20 мурз. В 1725 г. или 1726 г. княжеский род Кайтукиных выселился в Крымское ханство. После нескольких лет сопротивления баксанцам глава кашкатавской партии Асланбек Кайтукин перешел на сторону крымцев. Такое развитие событий стало возможным благодаря восшествию на престол Менгли-Гирея II. Росланбек Кайтукин в борьбе против Атажукиных и Мисостовых обратился за помощью к крымцам. Это было связано с полной изоляцией Кайтукоя со стороны других родов Кабарды. Бекмурзины присоединились к баксанской партии. Бемурзины и Атажукины просили помощи у русских. В 1725 г. сторонник подчинения Кабарды Крымскому ханству Бахты-Гирей попал в опалу. Но кабардинцы дали в ясырь 820 человек, больше чем когда-либо. Бахты-Гирей взял в плен три кабака абазинов. Они были подчинены Кайтукиным и только в 1738 г. возвращены Кабарде. В 1726 г. кабардинцы штурмовали османский Азов и охраняли дороги к Кизляру. Только в 1728 г. Бахты-Гирей смог возобновить подготовку к вторжению в

Кабарду. Кайтукины выступали в роли татарских марионеток. В 1729 г. в Кабарду вторгся султан Бахты-Гирей с мощным войском с намерением взять ясырь. Они вошли в Баксанское ущелье и начали штурм Крымских стен 26–27 апреля 1729 г. Крымцы были разгромлена кабардинцами уже на второй день в битве. В битве погиб Бахты-Гирей. Саадет-Гирей IV был смещен по требованию турецкого султана Ахмеда III. Благодаря этой победе кабардинцы избавились от постоянной дани крымцам. В 20-х гг. XVIII в. обострились отношения кабардинцев с кумыками, поскольку первые начали продвижение на чеченские земли. Шамхал, эндиреевский и аксаевские беи жестко прореагировали. Адиль-Гирей имея поддержку со стороны русских давил на кабардинцев. Кабардинцам пришлось пойти на уступки. В 20-30-х гг. XVIII в. кумыкские и кабардинские владетели находили укрытие у друг друга и выступали вместе против общих врагов. В 1731 г. комендант Крепости Святого Креста Еропкин получил письмо от Ислам-бека Мисостова, Кайсим-бека Бекмурзина, Мухаммеда Атажукина, Кайса-бека Мисостова, что крымцы через Бесленей планируют прийти в Кабарду. Аслан-Гирей же заявлял, что не с войной пришел он, а привел его в страну Араслан-бек. Его направил Каплан-Гирей, который после фиаско под Канжалом опасался сам возглавлять войско. В это время Большая Кабарда была консолидирована и в нее прибыли 2 тыс. ногайских семей, которые могли выставить 7 тыс. конницы. Пщышхуэ Ислам Мисостов был тестем Салих-Гирею сыну свергнутого Саадет-Гирея. Талостаней, Геляхстаней и Кайтукой объединились, чтобы противодействовать вторжению. В сентябре 1731 г. Арбибеты-Гирей и Аслан-Гирей требовали от кабардинцев, чтобы те выдали ногайцев и чтобы была отомщена гибель Бахты-Гирея и Мурада-Гирея. При крымцах на Кубани находился Асланбек Кайтукин. Кабардинцы при известии о прибытии крымцев удалились в горы. Крымцы же жгли посевы. Еропкин не оказал поддержку Большой Кабарде при вторжении крымцев. У самого русского командующего не было достаточно сил, чтобы отразить вторжение и он предпочел бездействовать. Кабардинцы дали бой крымцам на переправе через реку Черешты в центре Большой Кабарды. Они одержали победу. В 1733 г. русские не смогли оказать помощь Кабарде. В 1734 г. османский отряд от Прикубанья до Сунжи пересек обе Кабарды и нанес краю большие опустошения. В 1735 г. кабардинцы дали присягу хану Каплан-Гирею, поскольку тот направил в Кабарду значительное войско. В 1736 г. Анна Иоанновна призвала кабардинцев выступить против турок. Одновременно крымский хан призвал кабардинцев выступить против русских, однако получил уклончивый ответ. Кабардинцы говорили, что русские сильны калмыками и только если крымцы побьют калмыков, то кабардинцы присоединятся к крымцам. Нужно сказать, что кабардинцы не были тверды в подданстве Крыму. Нужно сказать, что другие черкесские народы – жанеевцы, бжедуги, хегаки, бесленеевцы, темиргоевцы, хатукаевцы остались вассалами Гиреев. Крымцев поддерживали черкесы селившиеся на равнинах и предгорьях. Черкесы же жившие в горах не поддерживали контактов с ханством. В 1736 г. кашкатавцы вместе с баксанцами выступили против крымцев. На Кубани действовал отряд в 2 тыс. всадников во главе с предаводителями баксанцев Баматом Кургокиным и Касаем Мисостовым. С этого времени партнерами Мисостовых и Атажукиных стали вернувшиеся в Кабарду Кайтукины. Последствием русско-турецкой войны 1735-1739 гг. был договор о независимости Кабарды. Кабардинцы имели право подавать жалобы как на крымцев и турок, так и на русских. В 1741 г. русские соорудили аванпост Моздок, что вызывало раздражение у кабардинцев. Под просьбой ликвидировать его подписали все князья Большой Кабарды. В 1742 г. возобновился конфликт между Бекмурзиными с одной стороны и Атажукиными и Мисостовыми со второй. В 1742 г. баксанцы во главе с Баматом Кургокиным и Касаем Атажукиным объявили русским о ссоре с Асланбеком Кайтукиным. Причиной было желание Кайтукина владения на Баксане. Баксанцы более настойчиво отстаивали свои права. Посольство Мисостовых, несмотря на декларацию привержености России было неудачным. Кайтукины же держали сторону кубанских ногайцев. Русские не допускали однозначной победы одной партии над второй. В 1742 г. в Кабарду был направлен генерал-лейтенант Бакар Вахтангович Багратиони. Кабардинские пши направили на имя Елизаветы Петровны прошение в котором упоминали о заслугах своих предков перед Россией. В 1745 г. кабардинцы разбили войска кубанского султана Кырым-Гирея. В 1745 г. А.Бестужин-Рюмин призывал Магомета Кургокина примириться с Касаем Атажукиным. Русские также призвали вернуть ушедшего на Куму Кайтукина в Кабаду. В 1747 г. представители кашкатавской партии Кайтукины и Бекмурзины пригласили к себе Гази-Гирея и Шехбаз-Гирея сыновей крымского хана Арслан-Гирея. Астраханский генерал-губернатор И.Брылкин в письме к представителям кашкатавской партии указывал, что содержание в Кабарде крымских султанов противоречит Белградскому трактату и требовал высылки их из Кабарды. Кизлярский комендант послал в Кабарду майора П.Татарова и асессора В.Бакунина, которые встретились с Шехбаз-Гиреем. Тот говорил, что будет на Кубани, но на деле из Кабарды не выехал и вмешивался в кабардинские дела. В 1747 г. в изгнание удалились Мисостовы в связи с новым витком усобиц в Кабарде. В 1747 г. А.Бестужин-Рюмин снова поднимал вопрос о Касае

Атажукине. В 1749 г. правители Большой Кабарды имели намерение перейти на сторону Гиреев и признать сюзеренитет Крымского ханства. В 1749 г. под влиянием русских Мисостовы вернулись в Кабарду [8, с. 28-41; 6, с. 183-193; 21, с. 150; 77, с. 68-81; 85, с. 289-293; 38, с. 78; 86, с. 73-74; 5, с. 202-203, 206, 208-209, 213; 96, с. 97-99; 94, с. 232; 84; 71; 60; 43, с. 427-431; 2; 19, с. 72-75; 23, с. 84-86; 58, с. 215-218; 34, с. 214, 217-218; 49, с. 176-181, 266-269; 79; 93, с. 99-100; 16, с. 33, 111-118; *45*, № 44-46, 51, 68, 82].

Арслан-Гирей в 1750 г. жаловался туркам, что русские отправили в Кабарду своего человека и подкупали кабардинцев. Турки потребовали объяснений, на что русские ответили, что офицер там пребывает для размена аманатов, а сам крымский хан делает все для беспокойств в Кабарде. В 1750 г. русские направляют в Кабарду майоров Барковского и Татарова для того, чтобы успокоить усобицу в Кабарде. В 1750 г. предоставили турки русским ноту в которой жаловались на присутствие русского генерала в Кабарде. Россия предоставила Османам ответную ноту, в которой все отрицала. Русские доводили до ведома турков, что представители кашкатавской партии принимают у себя Арслан-Гирея, Гази-Гирея и Шехбаз Гирея. В 1751 г. турки потребовали от Арслан-Гирея отозвать своих детей из Кабарды. Хан был вынужден из Крыма отправить племянника Касая Атажукина Мамбета для отзыва его детей и ясыря. Русские негативно относились к внутрикабардинским усобицам. Инструкция коллегии иноземных дел И. Брылкину предусматривала размещение в Кабарде регулярных и иррегулярных войск. В 1751 г. возобновился конфликт между кашкатавцами и баксанцами. В 1751 г. турецкий Рейс-эфенди настаивал на разрешении кабардинского вопроса. Тогда бежавший в Россию Касай Атажукин сообщил о имевшем место в 1747 г. факте ссоры кашкатавцев и баксанцев. Шехбаз-Гирей заявлял, что не может ехать в Крым и пребывает на Кубани. Он не выезжал из Кабарды. К середине 1752 г. Мисостовы вернулись в лоно баксанской партии. В 1752 г. русские заявляли, что представители кашкатавцев приняли под свое покровительство двух опальных кубанских султанов – Саадет-Гирея и Гази-Гирея. В 1752 г. малокабардинские пши Канчоко Гилахстанов и Казый Минболатов во главе 1,5 тыс. пришли на помощь грузинскому царю Теймуразу II. В 1753 г. Арслан-Гирей жаловался на нападение кабардинцев на бесленеевцев. Представители баксанской партии кабардинцев просили русских о помощи против кашкатавцев. На Баксане, Малке и Чегеме жили Атажукины и Мисостовы. На Кашкатау были Джамбулатовы. В 1753 г. турки давали информацию о том, как будто кабардинцы присоединили к себе абазин-алтыкесеков, которые принадлежат Гиреям, а также нападают на Кубань. Для усмирения кашкатавцев русские послали калмыков и казаков в 1753 г. В 1753 г. А.Бестужев-Рюмин отправил приказ кашкатавцам отпустить Гази-Гирея и бесленеевцев на прежнее местожительство и исполнять условия Белградского мира. Крымец Арслан-Гирей же внушил Османам, что они должны противиться переселению кашкатавцев. В 1752-1753 гг. крымский хан вмешался в войну между абазинами и кабардинцами мотивируя это тем, что абазины это его подданные. Русские же заявляли, что поскольку в 1735-1739 гг. кубанский султан вместе с бесленеевцами и ногайцами разорили абазин, а сами кабардинцы вместе с абазинами сражались против них, то крымский хан не имеет никакого отношения к абазинам. В 1753 г. русские заявляли туркам, что притязания турок на земли абазин-алтыксекеков несправедливы, поскольку они данники кабардинцев и только фактор географической близости сближает абазинов с турками. Однако это не мешало царскому правительству в период между Бедлградским и Кучук-Кайнарджиским договорами сделать Ингушетию независимой от Кабарды. В 1753 г. было созвано хасэ Большой Кабарды. В этом году установилось политическое равновесие. Кашкатавцы и баксанцы пробовали удолетворить свои апетиты за счет Малой Кабарды. В 1757 г. пши Большой Кабарды попробывали подчинить себе Малую Кабарду. Но уже в 1758 г. их примирили. В 1757 г. отколовшись от Кайтукиных Бекмурзины образовали союз с Мисостовыми и Атажуиными. В 1759 г. русские использовали противоречия между Малой и Большой Кабардой. Кургоко Канчокин обратился к Российской империи с просьбой о заступничестве и обратился с прошением к кизлярскому коменданту генерал-майору И. Фрауендорфу. Он принял христианство и под новыми именем и фамилией Андрея Иванова поселился на левом береге Терека между Моздоком и Мекенем. В 1760 г. хан Кырым-Гирей прислал в Кабарду уполномоченного, который заявил что кабардинцы издревле турецкие подданные и со времен Саадет-Гирея поселены в местах своего обитания. В 1760 г. в Крыму задержали Темрюка, который был сыном большекабардинского пши Бамата Кургокина. В 1760 г. инициаторами конфликта была баксанская партия. Мир в Кабарде в 1761 г. был непрочным. В 1761 г. Коллегия иностранных дел решила приказать астраханскому губернатору В. Неронову отправить уполномоченного человека в Кабарду, который был способствовал высылке из Кабарды крымских султанов. Тогда между самими кабардинцами был конфликт и уже кашкатавцы просили их защитить от баксанцев. Темрюк-Али Баматов сагитировал часть кабардинской знати вступить в крымское подданство. Однако в большинстве своем кабардинцы отказались от предложений агентов крымского хана, в том числе от предложений выступить

против черкесов-темиргоевцев. Россия выступая как гарант независимости Кабарды отразить попытки вмешательства крымцев, через которых непрямо действовали турки. В 1762 г. по решению Екатерины II и Сената Моздок был назначен центром для крещеных кабардинцев. С 1763 г. по просьбе малокабардинского правителя Кургоки Кончокина русские начали возводить в урочище Моздок крепость. Возведение крепости вызвало негодование кабардинских пши. В 1763 г. удел Кайтукиных находился в кризисе. В 1764 г. Кайтуко Кайсынов прибыл в Санкт-Петербург с просьбой о уничтожении поселения, а также жаловался, что кабардинских рабов у себя укрывают русские. В ответ на это русские предложили кабардинцам взятку в 3 тыс. рублей за смену позиции, что крайне оскорбило кабардинцев. Крымский хан же предложил кабардинцам перейти с Баксана на Кубань и перейти в крымское подданство. Крымский хан жаловался туркам о вмешательстве русских в кабардинские дела и на строительство Моздока. Русские отвечали, что Моздок находится в пределах их государства и что это никак не нарушает нейтралитет Кабарды. В 1765 г. русские отменили таможню в кабардинских и кумыкских владениях. В 1767 г. правители Большой Кабарды побуждаемые крымским ханом вступили в открытый конфликт с закубанцами и переселились на верховья Кумы и на Кубань. В 1768 г. Кайтукины, Бекмурзины и Кайтукины уклонились от российского подданства. Однако русские направили направили в Кабарду силы и нейтрализовали прокрымские элементы в 1769 г. Еще в 1769 г. кабардинцы отбросили отряд Сокур Арслан-бека, который хотел прорваться к Моздоку и Кизляру. В 1769 г. кабардинский пши Касай передал русским фирман от Османов к кабардинской аристократии. Однако это не было должным образом оценено. В 1771 г. имперские власти заявили кабардинцам, что Моздок не может быть уничтожен. По условиям договора 1772 г. с крымским ханом Кабарда признавалась протекторатом России. В 1773–1775 гг. ранее враждебные партии – кашкатавская и баксннская выступают единым фронтом. В 1774 г. к турецким войскам на Кубани присоединились Девлет-Гирей IV, абазинцы, крымцы, ногайцы, черкесы. Джанхот Татарханов и Девлет Касаев попросили И. де Медема помочь. Крымский правитель, пройдя Моздок, напал на станицу Наур. При нападении на нее погиб сторонник крымцев Кургока Татарханов. Решающими были битвы при Бештамаке и Баксане в 1774 г. Девлет-Гирей был разбит и изгнан из Кабарды. В 1776 г. Девлет-Гирей IV отправляет своего дефтердара Касполат-агу к генерал-поручику И. де Медему с заявлением, что Кабарда его владение. Он требовал освбодить аманатов. С таким же требованием выступил представитель Большой Кабарды. Когда же русские сделали крымским ханом Шахин-Гирея, то его отказались признать на Кубани. В 1779 г. кабардинские князья принесли присягу русским. Однако перед тем было восстание в 1779 г. В 1781 г. началось восстание против Шахин-Гирея, где корымцев поддержали абазины и черкесы. В 1778 г. грузинский царь Ираклий (Эрекле) II задумал переселить малокабардинцев к себе, но этому помешали русские. В 1782 г. в Грузию ушло восемь кабардинских узденей. В 1783 г. Мисост Баматов по настоянию русских был назначен князем Большой и Малой Кабарды. В 1785 г. русские основали Кавказское наместничество с центром в Екатеринограде. В 1786 г. начали формировать местные милиции из верных кабардинцев. В 1787-1788 гг. кабардинская мидиция действовала против мюридов Шейх-Мансура. На сторону чеченского имама перешел пши Дол Мударов. Сам Шейх-Мансур в январе 1788 г. призівал кабардинцев порвать с русскими. В 1793 г. русские решили приступить к реорганизации управления края. В 1794 г. против русских восстали кабардинцы во главе с Измаилом и Адильгиреем Атажукиными. Это были как пши и уорки, так и исламское духовенство и уздени. В 1799 г. Адильгирей смог бежать из ссылки и снова появился в Кабарде. Сразу вспыхнуло новое восстание. Оно поднялось под религиозными лозунгами установления шариата. В 1803 г. русские завершили изоляцию Кабарды от внешнего мира постройкой Кисловодского укрепления. В 1804 г. П. Цицианов угрожал кабардинцам расправой. В том же году Г. Глазенап разорил восемьдесят аулов кабардинцев и нанес поражение кабардинскому войску. Подавив восстание русские были вынуждены в 1807 г. ввести шариатский суд в Кабарде. В 1807 г. умерли Адильгирей Атажукин и эфенди Исхак Абук. До 1810 г. военные действия продолжались в закубанской части Кабарды. В 1810 г. в Кабарду была отправлена экспедиция генерала С. Булгакова, которая разорила двести аулов. В 1812 г. был заключен мир между русским императором Александром I и кабардинскими пши Казбулатом Кильчукиным и Мухаммедом Докшукиным. В 1818 г. русские сожгли аул Трам и это послужило началом бегства кабардинцев в Закубанье. В 1822 г. на восставшую Кабарду были отправлены силы А. Ермолова. Тот жестоко расправлялся с восставшими горцами, которые и без того страдали от чумы. В том году в Закубанье бежало 13–20 тыс. кабардинцев. В Закубанье в 1822 г. сформировалась беглая Хаджретская Кабарда. В 1823–1824 гг. туда были направлены две экспедиции генерала А. Вельяминова. В 1825 г. русские сожгли самый крупный аул Кабарды. В 1823–1825 гг. кабардинцы вместе с западными черкесами отвечали русским набегам на линию. Война продолжалась до 1829 г. К этому моменту из этноса, который ранее насчитывал около 300 тыс., еле осталась десятая часть.

Остальные погибли [94, с. 232-234; 96, с. 100-112; 86, с. 75-79; 21, с. 151; 77, с. 81-134; 84; 97; 60; 43, с. 442; 19, с. 57-63, 75-77, 80-82; 23, с. 87-96; 49, с. 181-187, 218-233; 79; 66, с. 25-35; 73; 7, с. 5-17; 16, с. 129-152, 171-213; 45, № 129, 135, 137, 151, 155, 160, 164-166, 185, 230, 263].

В XVIII в. существовала партия ориентирующаяся на Крымское ханство и связаных с ними ногайцев. Однако были и прорусские правители. Собственно это и были кашкатавская и баксанская партии. Однако к концу столетия кабардинцы все более негативно относились к русским. Этому способствовали как политические, так и экономические и религиозные обстоятельства. Еще в 1712 г. жаловались на бегство своих крепостных в русские земли. В 1759 г. русские указывали кабардинцам, что побеги их холопов зависят только от условий содержания крепостных. В 1764 г. Касай Атажукин жаловался, что многие холопы бегут от своих хозяев и принимают крещение. В 1764 г. кабардинцы отправили в Санкт-Петербург Кайтука Касымова и узденя Шабазгирея. Они требовали срытия моздокской крепости. Отказ их разозлил. В 1765 г. кабардинцы осуществили первый набег на Кавказскую линию. В 1767 г. Касай-бек жаловался кизлярскому комендату Потапову на побеги крепостных. В 1769 г. Екатерина II позволила принимать беглых крестьян и крестить их. В 1777 г. крепостные были настроены пророссийски. Совсем по иному были настроены пши, уорки и уздени. В 1778 г. генерал И. Якоби доносил, что кабардинцев понуждают выступить против русских протурецки настроеные соседи. Для того, чтобы умиротворить ситуацию на Северном Кавказе Коллегия иностранных дел высказала мнение о нецелесообразности защиты крепостных от их хозяев. Такого же мнения придерживался командующий кавказским корпусом П.Потемкин в 1782 г. Впрочем крепостные продолжали бежать от кабардинских уорков и узденей, например в 1790 г. Ислам был принят кабардинцами сравнительно поздно-в XVII–XVIII вв. Современники указывали досточно шаткую ситуацию. Описывая Черкессию, Николас Витсен говорил, что часть из черкесов является мусульманами, но он у них находиться в упадке и их вера в большинстве состоит из суеверий. Кабардия одна из областей в Черкессии и в ней правит Казбулат Мусалевич, который в борьбе за власть убил двух братьев. Указано, что во времена Николаса Витсена они праздновали Пасху, хотя большей мерой являлись язычниками. При этом нужно отметить, что для Николаса Витсена черкесы это все кавказские народы живущие между Азовским и Черным морями, кроме кумыков. Эвлия Челеби отмечал, что черкесы включая кабардинцев не являются людьми писания. Благоустроеными назывались земли только племени адами. Однако отмечается, что кабардинцы читают хутбу в честь хана Крыма и падишаха Дагестана (тарковского шамхала) и уже после этого в честь собственного бея. Шарль де Пейсонель считал мусульманами черкесские племена ада, адеми, бестени, бузадиг, кемиркёй (адали, бесленей, бжедуг, бесленей и часть темиргоевцев). Другие племена охарактеризированы как язычники, у некоторых из которых остались пережитки христианства. Таким образом и ислам у черкесов и кабардинцев имел синкретическую форму, как до этого христианство. Окончательное укрепления ислама у кабардинцев произошло в конце XVIII в. [26, Глава 24; 70, с 42-47; 91, с. 226-237; 72].

Отдельно нужно сказать об отношениях кабардинцев со своими кавказскими соседями, которые зависели от Кабарды. Как Карачаеву Кабарду фиксировали русские документы Карачаевское княжество. Оно находилось в вассальной зависимости от кабардинцев, в частности в 1639-1640 г. от Алегукиной Кабарды. Гиляхстан Крымшамхалов приходился молочным братом Атажуко Казыеву. Балкарцы также были кабардинскими данниками. Русские документы сообщали под 1629 г. о месте Балкары, которым владеет кабардинец Абшита Врзеков. Под 1650 г. упомянут аталык кабардинца Камбулата Пшимахова балкарец Айдабул. Тогда же состоялся поход Айдемира Эндирейского и кабардинских пши на это общество. Еще одно сведение относиться к 1652 г., когда Н. Толочанов и А. Иевлев в описании своего визита в Имеретию упоминали о местности Болхар во владении кабардинского пши Зозоруки (Анзоровой Кабарды). В 1720 г. балкарцы укрывали у себя кабардинцев бежавших от нашествия крымцев. В 1751 г., укрываясь от своих кабардинских врагов, в балкарском Чегемском обществе находился Мухаммед (Бамат) Кургокин. В 1754 г. чегемцы давали малую подать кабардинцам. В 1743 г. волость Малкар давала дань Мухаммеду Кургокину и Рosламбеку Кайтукину. В русском документе 1747 г. упоминался молочный брат пши Касая Атажукина балкарец Азамат Абаев. В 1766 г. молочным братом пши Казыя Кайсынова был балкарец Мухаммед Биев. В 1747 г. в Большой Кабарде собралось много карачаевцев и балкарцев. После переселения на Баксан у карачаевцев во второй половине XVIII в. начались столкновения с кабардинцами из клана Атажукиных. Балкарцы-урусбиевцы подчинились кабардинскому пши Мисосту. Борьба с Атажукиными закончилась не в пользу балкарцев Урусбиевых и те были вынуждены уйти в Карачай с Баксана. В 1782 г. с просьбой утихомирить кабардинцев к русским обратились балкарцы-чегемцы. В 1787 г. балкарцы обращались к генерал-поручику П. Потемкину с просьбой оградить их от нападенией кабардинцев. Тогда же они отогнали у кабардинцев скот. В 1788 г.

генерал П.Текели получил от балкарцев прошение, в котором указывалось на насилия чинимые балкарцами кабардинцами. В 1792 г. балкарцы снова жаловались, на этот раз генералу И.Гудовичу. От кабардинцев зависели абазины-бибердовцы в 1666 г. В 1570 г. они были зависимы от Темрюка Идаровича. На них поход в XVII в. ходил походом Кайтук-мурзы сын Мамстюрка Темрюковича. В 1614 г. вместе с братом Казыя Пшеапшокова в Терский город приезжал абазинский мирза из рода Дударуковых. Клычевцы, кячевцы, дударуковцы зависели от Атажукины, бибердовцы и половина лоовцев – от Джанбулатовых, вторая половина лоовцев от Мисостовых. В 1643 г. когда Казыева (Большая) Кабарда приносила присягу русским, вместе с кабардинцами были и бексек-абаза (пятидольная абаза-тапанта). Кабардинцы говорили об алтыкесек-абаза как о своих подданых. В 1732 г. Мухаммед Атажукин заявлял, что абазины с древних времен кабардинские подданые. В описании Кабарды от 1747 г. сказано, что абазины-алтакесек, которые живут по Кубани, а ранее жили вместе с кабардинцами по Баксану, Малке, Куме. Араслан Кайтукин отогнал их к себе. В 1753 г. кабардинцы перевели абазин с Кубани на Большой и Малый Зеленчуки. В 1754 г. кубанский султан Кырым-Гирей увел к себе часть абазин из-за чего у него была битва с кабардинцами. В 1770 г. абазины платили дань кабардинцам. В 30–40-х гг. XVIII в. кабардинцы убеждали русских, что абазины это их давние подданые. В 1786 г. абазины-тапанта бежали от кабардинцев в Северный Карачай. В 1800 г. Адильгирей Атажукин пробовал увести за Кубань двести семей абазин. В 80-х гг. XVIII в. на кабардинцев жаловались закубанские ногайцы. Жалобы балкарцев, абазин и ногайцев были связаны с их сепаратизмом по отношению к Кабарде. Аппелируя к русским, они собирались стать самостоятельными. Однако и подчинение русским не входило в их планы. В 1795 г. моздокский епископ писал, что кабардинцы сттараються помириться с балкарцами. Нужно сказать, что карачаевцев, балкарцев и осетин в разное время находились сыновья Карашая Шолохова, Канбулата Пшимахова, Джанбулата Кайтукина. В 1644 г. во время войны с калмыками на помощь кабардинцам пригли карачаевцы, абазины и ногайцы. Через кабардинцев среди горцев распространялся ислам. Таким образом, он получил распространение у осетин, балкарцев, карачаевцев, абазин [15; 29, с. 95, 102-103; 27, с. 88-94; 9, с. 32-35, 43, 48-49; 57, с. 64-65, 74; 62; 64, с. 79-80; 54, с. 173; 16, с. 33-36, 41-42, 46-53, 63-73, 150; 54, с. 154-161; 28, с. 66-68; 27, с. 51-61].

Осетинские общества враждовали между собой, а также воевали с кабардинцами. Дигорцы оказывали кабардинцам помощь против алагирцев. В ’’Песне алагирской вдовы’’ сказано о набеге алагирцев на владения дигорцев. Майор П. Татаров отмечал, что в союзе с кабардинцами находяться карачаевцы, балкарцы и дигорцы. Осетинские правители в большинстве своем были поддаными Малой Кабарды. В фольклоре адыгов сохранилось упоминание как осетины помогли им против крымцев в Кабурунской битве выставив 3 тыс. воинов. В осетинском фольклоре это ’’Песни о Туганове Елбурдуке’’ и ’’Песни о крымских воинах’’. В 1766 г. осетины сообщали игумену Георгию, что если на кабардинцев нападут крымцы, то осетины должны оказать им помощь. В малокабардинских селениях жили осетинские фамилии Бацежевых, Ошроевых, Дудуевых, Цолаковы, Кушховы. В Дигории и Тагаурии чувствовалась зависимость местной знати от кабардинцев, которые отрезали осетин от плоскости. Вход в Дарьяльское ущелье был владением кабардинцев Мударовых, у входа в Куртатинское ущелье находились владения Гиляксанова. Дигорцы выпасали скот у кабардинцев, получали от них соль и просо. Взамен этого кабардинцы перегоняли скот на горные пастбища к дигорцам. Включение Осетии в сферу влияния Малой и Большой Кабарды связывало ее с Россией. В статейном списке посольства М. Татищева в Грузию в 1604–1605 гг. говорилось, что осетины были поддаными малокабардинского пши Айтека Клехстанова, но отпали от него. Это значит, что зависимость от него была в XVI в. В источнике осетины названы осинцами. По мнению, Е. Кушевой это были тагаурцы. В статейных списках Н. Толочанова и А. Иевлева 1650–1651 гг. сказано, что дигорцы дают дань Алегуку, Атажуко, Зазаруку Анзорову. В документе сказано о дигорцах Измаиле и Чибирке. Ими владел Аслан-мирза Карабогов, который был под властью Анзоровой Кабарды. В середине XVIII в. осетины-куртатинцы зависели от Мисоста Мамбетова из Большой Кабарды и князя Малой Кабарды Ахлова. Жители Кобанского ущелья платили дань Татархановым. Тагаурцы живущие в Дарьяльском ущелье платили дань малокабардинским князьям Мударовым. В 1749 г. куртатинцы отказались давать дань кабардинцам, которую ранее платили. Платили дань кабардинцам и алагирцы. Из Дигории в Кабарду на плоскость выселились Кубатиевы, Тугановы, Караджаевы. Из Тагаурии в Малую Кабарду к Мударову выселились Дударовы. Дударовы владели Ларсом. Осетины брали на воспитание (аталычество) кабардинских узденей, а также заключали браки с ними. Кабардинское влияние также было заметно с принятием осетинами ислама. В ислам перешла знать не только Дигории, но и Тагаурского, Куртатинского и Алагирского осетинских обществ. Осетины бывало переселялись в Кабарду. Там переселенцы (хэзэс) опускались на ступень ниже чем те были. Алдаров приравнивались к уорк-джынегунам, то есть к первостепеным узденям. В 1745 г. грузинские

мисссионеры на службе у русских в сопровождении Адильгирея Гиляксанова прибыли в Дигорию. Члены осетинского посольства в Россию в 1749–1752 гг. характеризовали отношения осетин и кабардинцев как дружественные. В 1752 г. умер Адильгирей Гиляксанов и это обусловило переориентацию многих осетин с Малой Кабарды на Большую Кабарду. В 1751 г. во время переговоров осетин с русскими отмечалось, что осетины в случае нужды всегда оказывают помощь кабардинцам во время нападений врагов. В 1770 г. из осетин и кабардинцев создали горскую команду [76, с. 71-88; 54, с. 162-168; 9, с. 59-62; 13, с. 63-69, 87, 152, 172; 19, с. 47-49].

В 1757 г. Коллегия иностранных дел подала в Сенат свой доклад касательно осетинских дел. Указывалось, что русские не могут защитить осетин от кабардинцев, а переселению осетин в районы близ гор вредно способствовать. Касательно осетинского предложения назначить приставом Девлетгирея, то также ответ был негативным, мотивируя это тем что он мусульманин и не может способствовать распространению христианства. Осетин предлагалось поселить на оборонительной линии по Тереку, где бы вместе с казаками несли военную службу. Кашкатавская групировка кабардинских пши была недовольна политикой русских. После смерти Адильгирея Гиляксанова в 1752 г. у осетин уже не было сильного заступника. Его племянники Батако и Асланбек Алиевы не оказывали осетинам помощи. Кашкатавовцы же мешали осетинам ездить в Кизляр. В 1754–1755 гг. кабардинцы нападали на осетин. В 1759 г. Кайтука Кайсынов из Бекмурзиных совершил набег на ингушей. Он напал на них у Татартупа. Мисост Мамадов Кургокин, Кази Кайсымов Бекмурзин, Джанхот Татарханов напали на Алиюрт и угнали большое стадо скота у ингушей. В 1766 г. кабардинские пши обратились к осетинам с призывом для борьбы за независимость против русских. В 1771 г. осетины-куртатинцы заявляли, что опасаються набегов кабардинцев. Включение Осетии в русское подданство обострила отношения русских с кабардинцами, которые считали осетин своими поддаными. В 1781 г. русские агенты инспирировали восстание крестьян в Дигории против местных баделятов, которые придерживались прокабардинской ориентации. В 1787 г. из осетин и кабардинцев были созданы военные команды. В 90-х гг. XVIII в. кабардинцы открыто выступили против русской власти. В 1793 г. пши Кильчукин потребовал от осетин покинуть русское подданство. Он также делал попытки повлиять и на чеченцев. Взавимоотношения кабардинцев с вайнахами начались с 1563 г., когда кабардинцы изгнали в горы ингушей. В результате похода 1563 г. были разорены 164 поселения. Память об этой резне сохранилась в ингушском предании-песне ’’Махкинан’’. Период до появления толпы кабардинцев и орды ногайцев был назван счастливым временем, а приход завоевателей описан как большое несчастье. В ясырь к ногайцам попали женщины и дети. Те, кто мог спасался бегством в горы. Среди беженцев был упомянуты Чербыж (Чербыш) Аулуртский. После прошествия тридцати лет на ингушей напал Асахмет (правителя с таким именем у кабардинцев в то время не было), который ранее с ногайцами ходил на ингушей. Кабардинцы хотели напасть на Грузию. У границы Грузии ингуши одолели кабардинцев, убив их вождя. Союзником же ингушей в песне ’’Махкинан’’ упомянут кахетинский царь Леван. Переводчиком между грузинами и ингушами был хевсурский князь Яни. Леван пожаловал Чербышу землю на границе Грузии. Союзником Темрюка Идарова в этом нападении были люди большеногайского бия Исмаила. Песня перекликается с преданием ’’Призыв матери Дудара’’, где говорилось о гибели Дудара от рук кабардинцев. Вместе с Дударом погиб и его род Дударовых-Мохлоев. Дудар в то время возглавлял роды и общества ингушей в Дарьяльском ущелье. В 1563–1564 гг. в войне против Темрюка приняли ингуши, которые действовали совместно с осетинами. Ингуш Чербыш спасся бегством в Джейраховское ущелье. Камбулат Идарович и Созоруко Тапсаруков в 1588 г. просили у русских помощи против крымцев и иных врагов своих. Такими врагами были Ушаром и Ших окоцкие (чеченцы-аккинцы). Также в составе антикабардинской коалиции был правитель Ларса Султан-мурза. В XVII в. Сунчалеевы из рода Идаровых освоили земли в Сунженском бассейне. Они вместе с чеченцами-аккинцами и гребенскими и терскими казаками в 1651-1653 гг. отбивали вторжения кумыков и кызылбашей. Кабардинцы ходили в походы в горы. Это нашло отображение в ингушском предании ’’О князе Ачамза’’. Часть ингушей и чеченцев стали подвластны кабардинцам. Вайнахи воевали против кабардинцев Албаста и Эльжаруко. Однако набеги кабардинцев не исключали случаев дружбы между нахами и кабардинцами. Ингушский предводитель Леег воспитывался среди кабардинцев. Кабардинец Инаркаев же воспитывался среди ингушей. Разорения причиняемые ингушам от кабардинцев вынудили последних в 1770 г. войти в русское подданство. Еще в 1757 г. ингуши просили у русских помощи от кабардинцев и кумыков. Ингушские старшины в 1773 г. заявляли И. де Медему, что они платили дань кабардинцы по овце и косе с каждого двора. Они обратились с напоминанием, что они приняли христианство. В предании ’’О Пуге Этиеве’’ указано на победу нахов над кабардинцами. В кабардинских песнях XVIII в. говорилось о набегах из Чечни. Эта страна воспринималась как враждебная. В 1720 г. кабардинцы в одном из ответных набегов грабили чеченцев. В

ингушском предании "Как орстхойцы землю отвоевали" отмечаеться наступление ингушей на кабардинцев бассейна Сунжи. В 1753 г. вайнахи начали давить на кабардинцев Сунженского бассейна. Этот эпизод нашел отображение в преданиях ''Нясар и Козан'', ''Как орстхойцы страну отвоевали'', ''О князе Мусосте и Сурхо'', ''О князе Кахарме Кабардинском''. Кабардинцы начали уходить из бассейна Сунжи только в 50-70-х гг. XVIII в, но им еще некоторое время удавалось побеждать ингушей. Однако галгаевцы-ингуши и карабулаки-орстхойцы постепенно начали теснить кабардинцев [13, с. 163-189, 220, 253-260, 268-270; 19, с. 49-51; 93, с. 70-81, 101-125; 16, с. 46, 121; 61; 11; 44, № 1, 4].

Таким образом мы пришли к следующим выводам. Переселение предков кабардинцев черкесов на территорию бывшей Западной Алании можно датировать временем после нашествия Тимура 1395-1396 гг. Оформление Кабарды как княжества можно датировать первой половиной XV в. Разделение Кабарды на Идарей, Кайтукой, Тлахсоней, Джеляхстаней можно датировать первой половиной XVI в. Кабарда в указаную эпоху стает одной из ведущих сил на Северном Кавказе. Кабардинцы конкурировали с Большой Ногайской Ордой за контроль над Астраханским ханством. Темрюк Идаров в 1563 г. привлек ногайцев и русских в свое противостояние с ингушами. В XVI в. для противостояния с крымцами и кумыками кабардинцы Идарей входят в контакт с Русским государством. Идаровы используют русских в противостоянии с кумыками и крымцами, а сами принимают участие в Ливонской войне и походах русских против разных кавказских правителей. Завязываются связи кабардинцев и с ногайцами. Кабардинцы Кайтукоя же ориентируються на Крымское ханство и Малую Ногайскую Орду. Черкесская экспансия на восток приводит к тому, что карачаевцы, балкарцы, часть осетин и чеченцев оказываются под властью кабардинцев. В борьбе за гегемонию на Северном Кавказе кабардинцы в XVI–XVII вв. сталкиваются с кумыками. Ни одной из сторон не удалось одержать убедительной победы и они взаимно истощили друг друга. Кабардинцы в XVII в. являлись проводниками русского влияния на Северном Кавказе и их помощь в русско-кызылбашском конфликте 1651–1653 гг. помогла удержать русское присутствие на Центральном Кавказе. Кабардинцы в XVII в. активно выступают на стороне русских против крымцев. Значение Канжальской битвы значительно преувеличено в кабардинской историографии. Можно говорить об участии 20 тыс. крымцев в битве и гибели четвертой части их в битве. Поражение 1708 г. лишь временно ослабило крымцев. В 10-х и 20-х гг. XVIII вв. крымцы совершают походы мести в Кабарду и опустошают край. Остановить крымское продвижение помогли победы кабардинцев при Баксане (1729) и Черешты (1731). В Кабарде в XVIII в. были бакснская и кашкатавская партии ориентирующиеся на русских и крымцев соответственно. Они стремились привлечь на свою сторону внешние силы для того чтобы обеспечить себе субъектность во внешнеполитических отношениях. Антирусски настроило кабардинцев сооружение крепости Моздок.

Литературы

1. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. Нальчик: Эльбрус, 1974. 636 с. http://www.elbrusoid.org/library/sosedi/424686/
2. Абдусаламов М.-П.Б. Феодальные междоусобицы в Кабарде в начале XVIII века https://blago-kavkaz.ru/4578
3. Азикова Ю.М. "Административный аппарат" княжеской власти в традиционном кабардинском обществе (XVI-XVIII вв.) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 12. Ч. 2. С. 16-20. http://www.gramota.net/materials/3/2015/12-2/2.html
4. Акбиев А.С., Абдусаламов М.-П.Б. Соперничество кумыкских и кабардинских феодальных владетелей за гегемонию на Северо-Восточном Кавказе во второй половине XVI – 1-ой половине XVII в. // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. Архангельск: Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Северный (Арктический) федеральный университет им. М.В.Ломоносова», 2015. № 5. С. 5-14 https://cyberleninka.ru/article/n/sopernichestvo-kumykskih-i-kabardinskih-feodalnyh-vladeteley-za-gegemoniyu-na-severo-vostochnom-kavkaze-vo-2-y-polovine-xvi-1-y-polovine
5. Алоев Т.Х.Факторы резистентности Большой Кабарды военному натиску Крымского ханства (вторая четверть XVII в. – первая треть XVIII в.) // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 186-219
6. Алоев Т.Х. Баксанская битва (у Крымских стен) 26-28 апреля 1729 г.: военно-политические предпосылки успешного отражения Кабардой крымской агрессии // Актуальные проблемы истории и

этнографии народов Кавказа. Сб. ст. к 60-летию В.Х.Кажарова. Нальчик: Институт гуманитарных исследований правительства КБР и КБНЦ РАН, 2009. С. 183-194.
7. Алоев Т.Х. Очерки политической истории Хаджретской Кабарды в первой половине XIX в. Нальчик: Редакционно-издательский отдел ИГИ КБНЦ РАН, 2017. 126 с.
8. Алоев Т.Х. Битва на переправе Жырыщты: кабардино-крымская кампания 1731 г. и ее итоги // Вестник Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований. № 4 (39). Нальчик; Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт гуманитарных исследований Кабардино-Балкарского Научного центра Российской академии наук, 2018. С. 27-44.
9. Анчабадзе Ю.Д., Волкова Н.Г. Этническая история Северного Кавказа XVI-XIX века. М.: ИЭИА, 1993. 265 с. http://apsnyteka.org/2941-anchabadze_y_volkova_n_etnicheskaja_istorya_severnogo_kavkaza _XVI _ XIX_veka_1993.html
10. Асанов Ю. Откуда есть пошла земля Кабардинская. Что означает название Кабарда, и кто в ней первый князил. Нальчик: ООО Печатный двор, 2012. 118 с.
11. Ахки Юрт. https://www.youtube.com/watch?v=aLhgtz9X044
12. Бабулин И.Б. Русско-иранский конфликт 1651-1653 гг. // Цейхгауз. № 31. М.: Фонд Русские витязи, 2006.
13. Блиев М.М. Русско-осетинские отношения (40-е гг. XVIII – 30-е гг. XIX в.). Орджоникидзе, 1970. 377 с. https://b-ok.cc/book/2981736/68758f
14. Барбаро Иосафат. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. М.: Наука, 1971. http://vostlit.narod.ru/Texts/rus9/Barbaro/text.htm
15. Бегеулов Р.М. К дискуссии о расселении карачаевцев в XVII-XVIII вв. http://ilmu.su/k-diskussii-o-rasselenii-karachaevtsev-v-xvii-xviii-vv/
16. Бегеулов Р.М. Центральный Кавказ в XVII – первой четверти XIX века: очерки этнополитической истории. 2-е изд., испр. Карачаевск: КЧГУ, 2009. 290 с.
17. Березгов Б.Н. Канжальская битва в отражении османских источников // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 252-257
18. Березгов Б.Н. , Зайцев И.В., Рахаев Д.Я. Канжальская битва в сочинении Сейида Мухаммед Ризы Семь планет // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 240-251
19. Бесланеев В.С. Малая Кабарда (XIII-начало XX в.). Нальчик: Эльбрус, 1995. http:// cerkesarastirmalari .com/wp-content/uploads/2018/02/Beslaneev.-Malaya-Kabarda.pdf
20. Бетрозов Р. Этническая история адыгов. С древнейших времен до XVI века. Нальчик: Эльбрус, 1996. 248 с.
21. Бубенок О.Б. Адыгский фактор в этнополитическом развития Северного Причерноморья // Центральная Азия и Кавказ. Lulea: Central Asia & Central Caucasus Press AB, 2015. С. 146-159 https://cyberleninka.ru/article/n/adygskiy-faktor-v-etnopoliticheskom-razvitii-severnogo-kavkaza
22. Бубенок О.Б. Адыги в Северном Причерноморье. К.: Наукова думка, 2019. 416 с.
23. Бушуев С.К. Из истории русско-кабардинских отношений. Нальчик: Кабардинское книжное издательство, 1956. 196 с.
24. Вахушти Багратиони. География Грузии. Тифлис: Типография К.П. Козловского, 1904. 53, 241 с. http://dspace.gela.org.ge/bitstream/123456789/6451/3/%d0%93%d0%95%d0%9e%d0%93%d0%a0%d0%90 %d0%a4%d0%86%d0%af.pdf
25. Величко С.В. Літопис. Т.2. К.: Дніпро, 1991. 642 с.
26. Витсен Н. Северная и восточная Татария. Амстердам: Pegasus, 2010. Т.1. 624 с. Т. 2. 608 с. Т. 3. 584 с.
27. Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М.: Наука, 1973. 208 с. http:// maxima-library.org/mob/b/437933
28. Волкова Н.Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII — начале XX в. М.: Наука, 1974. 276 с. http://apsnyteka.org/503-volkova_n_etnicheskiy_sostav_naselenia_severnogo_kavkaza.html
29. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа X – XIII веков. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1994. 238 с.
30. Газиков Б. Кабардинские завоевания в Ингушетии во второй половине XVI в. https://ghalghay.com/ 2010/02/22/%D0%BA%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0 %BA%D0%B8%D0%B5-%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BE% D0%B5%D0%B2%D0% B0% D0% BD% D0%B8%D1%8F-%D0%B2-%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%83%D1%88% D0%B5%D1%82% D0%B8%D0%B8/

31. Иоганн Густав Гербер. Записки о находящихся на западном берегу Каспийского моря между Астраханью и рекой Кура о народах и землях и об их состоянии в 1728 г. // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. Нальчик: Эльбрус, 1974. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text1.htm
32. Главани Ксаверио. Описание Черкесии 1724 // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 17. Тифлис, 1893. http://www.vostlit.info/Texts/ Dokumenty/Kavkaz/XVIII/ 1720-1740/Xaverio_Glavani/text.htm
33. Грабянка 1992 – Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., Знання, 1992. 192 с.
34. Грибовский В., Сень Д. Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 9-10. К.: Інститут історії України, 2010. С. 193 - 226.
35. Голубев Л.Э. Адыги в XIII–XV веках. Социальноэкономическое и политическое развитие. Краснодар: ИП Вольная Н.Н., 2017. 192 с.
36. Гутнов Ф.Х. Горский феодализм. Часть III. Северный Кавказ в XIII- XV вв.: монография. Владикавказ: ИПЦ СОИГСИ ВНЦ РАН и РСО-А, 2014. 494 с.
37. Путешествие господина А. Де Ла Мотре в Европу, Азию и Африку // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. Нальчик: Эльбрус, 2010. http://www. vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1700-1720/de_la_Motre_Abri/text1.htm
38. Дзамихов К.Ф. Кабарда и Россия в политической истории Кавказа XVI-XVII вв. Нальчик: Кабардино-Балкарский университет, 2007. 327 с.
39. Дзамихов К.Ф. Канжальская битва в контексте кабардинско-крымских отношений в конце XVII в. – первой трети XVIII в. // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 73-81
40. Дзарасов А.А. Взаимоотношения алан-осетин с народами Кавказа в средние века // Диссертация на соискание ученной степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. – отечественная история. Владикавказ: Северо-Осетинский государственный университет им. К. Хетагурова, 1999. 162 с. https://www.dissercat.com/content/vzaimootnosheniya-alan-osetin-s-narodami-kavkaza-v-srednie-veka
41. Думанов Х.М. Территория и расселение кабардинцев и балкарцев в XVIII - начале XX веков https://web.archive.org/web/20131203030429/http://www.djeguako.ru/content/view/260/1/
42. Жемухов С.Н. Кабардинко-крымская война 1720-1721 гг. и ее историческое значение // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 258-280
43. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. М.: Наука, 1988. 544 с. http://www.elbrusoid.org/library/sosedi/400993/
44. Кабардинско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Т.1. М.: АН СССР, 1957. XVI, 479 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/index.htm
45. Кабардинско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Т.2. М.: АН СССР, 1957. VII, 424 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_2/index.htm
46. Кагазежев Ж.В. Черкессия в эпоху Инала и его ближайших потомков. Нальчик ООО Печатный двор, 2013. 165 с.
47. Кагазежев Ж.В. Из этнической и политической истории средневековой Черкессии (XIV-XVI вв.). Нальчик Эльбрус, 2015. 472 с.
48. Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008.
49. Карданов Ч.Э. Князья Кабарды. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2016. 424 с.
50. Кармов Т.М. На службе Белому царю: участие кабардинцев в Ливонской войне // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Вып. 12-2. С. 93-96.
51. Кармов Т.М. Кабардино-черкесские воины армии Ивана Грозного // История военного дела: исследования и источники. Т. VI. 2014. С. 37-45.
52. Кожев З.А. Сражение на р. Афипс (1570 г.): исторический контекст // Вестник науки АРИГИ №17 (41). Майкоп: АРИГИ, 2018. с. 105-114. http://www.natpressru.info/index.php?newsid=11586
53. Кочегаров К.А., Сень Д.В. «Крым не помнит столь крупного поражения…»: Поход крымских татар на Кабарду и Канжальская битва 1708 г. в польских и украинских источниках начала XVIII в. // Исторический архив. №4. М.: РОССПЭН, 2015. С.12–25

54. Кушева Е.Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI - 30-е годы XVIII века) Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1963. 372 с. http://apsnyteka.org/file/ kusheva_e_ narody_severnogo_kavkaza_i_ikh_svjazi_s_rossiei.pdf
55. Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 2:/Пер. с османского Ю.Н. Каримовой, И.М. Миргалеева; общая и научная редакция, предисловие и комментарии И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 200 с.
56. Лайпанов К. Карачай и карачаевцы. Черкесск: Карачаево-Черкесский научно-исследовательский институт, 2005. 280 с. http://www.elbrusoid.org/library/etnografiya/493484/
57. Лайпанов К., Хатуев Р., Шаманов И. Карачай с древнейших времен и до 1917 года. Черкесск: ИКО Аланский эрмитаж, 2009. 271 с. http://www.elbrusoid.org/library/history/428640/
58. Мальбахов Б., Эльмесов А. Средневековая Кабарда. Нальчик: Эльбрус, 1994. 349 с.
59. Мальбахов Б.К. Взаимоотношения Кабарды с Россией: От военно-политического союза к установлению российской администрации, середина XVI - первая четверть XIX в. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. 07.00.02 Отечественная история. Владикавказ, Северо-Осетинский университет им. К.Л.Хетагурова, 2008. 448 с. https://www.dissercat.com/ content/ vzaimootnosheniya-kabardy-s-rossiei-ot-voenno-politicheskogo-soyuza-k-ustanovleniyu-rossiisk
60. Мальцев В.Н. Российский тренд политики России в Кабарде в годы правления императрицы Елизаветы Петровны (1741-1761 годы) // Вестник Майкопского государственного технологического университета. Майкоп: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Майкопский государственный технологический университет», 2015. https:// cyberleninka.ru/article/n/rossiyskiy-trend-politiki-rossii-v-kabarde-v-gody-pravleniya-imperatritsy-elizavety-petrovny-1741-1761-gody
61. Махкинан. http://www.ingushetia.ru/about/kultura/folklor.php
62. Мизиев И. История карачаево-балкарского народа с древнейших времен до присоединения к России. http://www.elbrusoid.org/library/history/362171/
63. Мизиев И. Народы Кабарды и Балкарии в XIII-XVIII вв. Нальчик: Эльбрус, 1995. 112 с. http:// www.elbrusoid.org/library/sosedi/493392/
64. Мизиев И., Джуртубаев М. История и духовная культура карачаево-балкарского народа. Нальчик: Эльбрус, 1994. 216 с. http://www.elbrusoid.org/library/folklore/486580/
65. Моков Б.М. Кабардино-русские отношения в XVII веке // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.02 Отечественная история. Нальчик, Кабардин-Балкарский университет, 1999. http://cheloveknauka.com/kabardino-russkie-otnosheniya-v-xvii-veke
66. Нагоев И.Б. Обострение политических противоречий Российской империи и Кабарды в конце XVIII – начале XIX в. // Вестник Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований. № 1 (24). Нальчик: Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований, 2015. С. 27-36
67. Озова Ф.А. Роль князя Муцала Черкасского в русско-кабардинских отношениях (1641-1645 гг.) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). Тамбов: Грамота, 2015. № 4. Ч. 1. С. 123-126.
68. Озова Ф.А. Статус князей Черкессии в XVII веке: независимые Иналиды // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. Т. 159. Кн. 4Казань: Казанский федеральный университет, 2017. С. 809-823. https://cyberleninka.ru/article/n/status-knyazey-cherkesii-v-xvii-veke-nezavisimye-inalidy
69. Остапчук В. Хроника Реммаля Хаджи История Сагиб-Герея как источник по крымскотатарским походам // Источниковедение истории Улуса джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2001. С. 391-421.
70. Шарль де Пейсонель. Записки о Малой Татарии. Днепропетровск: Герда: 2009. 80 с.
71. Пищугина Е.В. Особенности российско-кабардинских взаимоотношений в конце XVII – сер. XVIII вв. // Интерактивная наука. – 2016. – № 5. – С. 13-15. https://interactive-science.media/ru/ article/112046/ discussion_platform
72. Потто А.В. Кавказская война. Т. 1. От древнейших времен до Ермолова. СПб.: Типография В.А. Березовского, 1887. 738 с. http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/index.html
73. Потто В.А. Кавказская война: В 5 т.: Том 2: Ермоловское время. Ставрополь: Кавказский край, 1994. 688 с. https://www.twirpx.com/file/1326622/
74. Рахаев Д.Я. Проблема дани в системе социально-политических отношений Крымского ханства и Кабарды в XVI в. – начале XVIII в. // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой

половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 116-153
75. Літопис Самовидця. К.: Наукова думка, 1971. 208 с.
76. Скитский Б.В. Очерки по истории осетинского народа до 1867 г. Владикавказ: Евразия, 2009. 223 с.
77. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XVIII веках. М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. 244 с.
78. Сокуров В.Н. Освобождение Кабарды от крымско-турецкой зависимости (1670-1708) // Кавказские научные записки. № 1 (6). М.: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Российский государственный торгово-экономический университет", 2011. С. 208-225.http://www.kavkazoved. info/news/2012/11/15/osvobozhdenie-kabardy-ot-krymsko-tureckoj-zavisimosti-i.html, http://www.kavkazoved.info/news/2012/11/17/osvobozhdenie-kabardy-ot-krymsko-tureckoj-zavisimosti-ii.html
79. Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. М.: Наука, 1991. 224 с.
80. Тебуев Р., Хатуев Р. Очерки истории карачаево-балкарцев. М.- Ставрополь: Илекса – Ставропольсервисшкола, 2002. 224 с. http://www.elbrusoid.org/library/history/362157/
81. Тепкеев В. Т. Кабардинский вопрос в калмыцко-крымских отношениях зимой 1720/1721 гг. // Magna adsurgit historia studiorum. № 1. Элиста: Калмыцкий институт гуманитарных исследований, 2018. С. 62-69 http://kigiran.com/pubs/index.php/history/article/view/1388
82. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Восточная Литература, 2002. 752 с.
83. Трепавлов В.В. Малая Ногайская Орда. Очерк истории // Тюркологический сборник. 2003-2004: Тюркские народы в древности и средневековье. М.: Восточная литература, 2005. С. 273-311.
84. Фидарова Р.З. Противоборство княжеских коалиций в Кабарде в 1720-1774 гг. // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.02 Отечественная история. Нальчик, Кабардин-Балкарский институт гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН, 2008. http://cheloveknauka.com/protivoborstvo-knyazheskih-koalitsiy-v-kabarde-v-1720-1774-gg#ixzz64i5bNXAL
85. Хотко С. Крымско-Кабардинское противостояние 1708-1724 гг. // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 281-293
86. Хотко С.Х. Открытие Черкесии. Картографические источники XIV-XIX вв. Майкоп: ОАО Полиграф-Юг, 2015. 292 с.
87. Хотко С.Х. Матримониальные союзы и система приемного родства как инструменты внешней политики черкесских княжеств (XIII-XVII вв.) // Научная мысль Кавказа. № 2 Ростов-на-Дону: Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Южный федеральный университет», 2016. С. 76-86 https://cyberleninka.ru/article/n/matrimonialnye-soyuzy-i-sistema-priemnogo-rodstva-kak-instrumenty-vneshney-politiki-cherkesskih-knyazhestv-xiii-xvii-vv
88. Хотко С.Х. Черкесские княжества в XIV-XV веках: вопросы формирования и взаимосвязи с субэтнческими группами // Историческая и социально-образовательная мысль. Т. 8. № 2-1. Краснодар: Негосударственное образовательное частное учреждение дополнительного профессионального образования «Кубанская многопрофильная академия подготовки, переподготовки, повышения квалификации специалистов», 2016. С.46-58.https://cyberleninka.ru/ article/n/cherkesskie-knyazhestva-v-xiv-xv-vekah-voprosy-formirovaniya-i-vzaimosvyazi-s-subetnicheskimi-gruppami
89. Хотко С.Х. Военно-политические контакты западночеркесских княжеств с русским централизованым государством (1552-1562) // Научная мысль Кавказа. № 3. Ростов-на-Дону: Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Южный федеральный университет», 2017. С. 75-83 https://cyberleninka.ru/article/n/voenno-politicheskie-kontakty-zapadnocher kesskih-knyazhestv-s-russkim-tsentralizovannym-gosudarstvom-1552-1562
90. Хотко С.Х. Противостояние военно-политических коалиций в Черкесии: на основе сообщений Елизара Ржевского (1578 г.) // Клио. № 7 (151). СПб.: ООО Полторак, 2019. С. 77-83
91. Чекменев С.А. К истории дружественных взаимоотнощений между русским и северокавказскими народами в конце XVIII — первой половине XIX в. // Из истории Карачаево-Черкесии. Ставрополь: Ставропольское книжное издательство, 1970. http://www.elbrusoid.org/upload/iblock/ 368/3685d876da3e050f213c03848afc1db5.pdf
92. Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. М.: Наука, 1979. 288 с.

93. Шаова С.Д. История кабардинцев бассейна р. Сунжа в XVI-середины XVIII в. и их взаимоотношения с вайнахами //Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02-Отечественная история. Армавир: Армавирский государственный педагогический университет, 2002. 172 с.
94. Цеева З.А. Адыго-крымские военные конфликты: причины, формы, последствия // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 220-239
95. Цуциев А. Присоединение Кабарды к Русскому государству как историко-идеологический и картографический сюжет // Бюллетень Владикавказского института управления. №44. Владикавказ: Владикавказский институт управления, 2014. С. 256-275.
96. Якубова И.И. Международное значение и политические последствия Канжальской битвы // Канжальская битва и политическая история Кабарды первой половины XVIII века. Исследования и материалы. Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2008. С. 97-115
97. Якубова И.И. Кабарда в русско-турецких отношениях середины XVIII века // Вопросы истории. № 9. М., 1987. https://libmonster.ru/m/articles/view/%D0%9A%D0%90%D0%91%_D0%90%D0%A0%D0%94%D0%90-%D0%92-%D0%A0%D0%A3%D0%A1%D0%A1%D0%9A%D0%9E-%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%95%D0%A6%D0%9A%D0%98%D0%A5-%D0%9E%D0%A2%D0%9D%D0%9E%D0%A8%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%AF%D0%A5-%D0%A1%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%94%D0%98%D0%9D%D0%AB-XVIII-%D0%92%D0%95%D0%9A%D0%90

Göndərilib: 20.12.2020 Qəbul edilib: 22.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/64-67

Роза Жұмабай қызы Есбалаева
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Roza-roza_78@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТӨЛЕН ӘБДІК ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК КОНЦЕПЦИЯСЫ

Кілт сөздер: *прозадағы психологизм, көркемдік концепция, сананың екіге жарылуы, көркем поэтика, қазақ прозасы*

Artistic concept of Tolen Abdyk's prose in Kazakh literature

Summary

The article tells the story of the writer Tolen Abdik "Parasat Maidany", based on the principle of separation of consciousness. In Kazakh prose, a story that stands out for its thematic and ideological features is told through the character's diary. The main character of the work openly fights against his evil, and the consciousness of the character is divided into "spiritual perfection" and "evil". The article provides a comprehensive analysis of the psychology of the protagonist and the definition of the artistic concept.
Key words: *Psychologism in prose, artistic concept, separation of consciousness, artistic poetics, Kazakh prose*

Қазақ прозасы XX ғасырдың 60-80 жылдары Ә.Кекілбаев, Д.Исабеков, О.Бөкей, А.Сүлейменов, Т.Ахтанов, С.Мұратбеков, М.Мағауин, Т.Әбдік, Ә.Нұрпейісов, Т.Жармағамбетов шығармалары адамның қат-қабат көңіл түкпіріндегі сезім иірімдерін дөп басатын әдіс-тәсілдерді әдеби айналымға ендіруімен құнды. Айтылмыш жазушылар прозадағы психологизмді қалыптастыруда түрлі ізденістерге барды, фольклордан, әлем әдебиетінің озық дәстүрлерінен нәр алып, әрқайсысы өзіндік өрнегін жасап, даралығын танытты. Бұл жазушылар шығармашылығында психологизм, экзистенциализм ағымдарының көріністері орын алды. Алайда біз бұл көріністерді дүниежүзі әдебиетіндегі осы ағым өкілдерінің шығармаларымен салыстыра алмаймыз. Себебі әдеби орта, қоғам, ұлттық көзқарас, жазушының дүниетанымы, мақсаты, тіпті суреттеу обьектісі әр алуан. Ә.Кекілбаев шығармалары («Аңыздың ақыры», «Күй», «Шыңырау», «Ханшадария хикаясы») «сана ағымы» тәсілінде жазылып, аңыз-әңгімелерге негіз болған тарихи тұлғалардың пенделік құпияларын ақтарса, Д.Исабековті («Тіршілік», «Сүйекші») «кішкентай адамдардың» талайлы тағдырлары толғандырады, Т.Әбдік («Тозақ оттары жымыңдайды», «Оң қол», «Парасат майданы») шығармаларында өмірден өз орнын таппаған, мағынасыздық пен мазмұнсыздықтан торыққан кейіпкерлеріне қарап батыстың постмодернизмінің, дәлірек айтсақ экзистенциализмнің стильдік белгілері қылаң береді деп батыл айта аламыз.

Мақаламызға өзек болып отырған Т.Әбдіктің «Парасат майданы» повесі «Күнделік иесі» мен «Бейтаныс құрбы» арасында өрбіген диалог бойынша жазылған. «Парасат майданы» шығармасының тың жаңалығы – мифтік ойын, мифтік иллюзия. Ә.Нұрпейісов: «Ағымнан жарылып айтайын, өткен жылы Т.Әбдіктің «Парасат майданы» повесін оқып шығып ай бойы әлде бір сиқырлы әлемге арбалғандай күйде жүрдім. «Қазақ әдебиеті тіршілігін тоқтатты деп кім айтты? Жоқ, ол тірі, мұндай ғажап туындыны дүниеге әкелген әдебиет өмір сүре береді» деген жүрекжарды лебізімді дүркін-дүркін қайталаумен болғаным есімде қалыпты» [1,34], - деп, баға берген еді.

Повестің эпиграфпен басталуының өзі оқырманға ой айтады:

«Қайда жатыр мәселе - иә өмір, иә өлім.
Десе де, лайық па көндігу тәлкегіне тағдырдың
Қарсы тұрып немесе ұшан-теңіз нәубаттың,
Көзін жойған дұрыс па?
Жан алысып, жан берiскен ұрыста?!
Содан кейін бақилыққа көз жұму
Түнек қылып жарықты, бар дүниеден безініп,
Жан мен тәнді күйзелдірген сан мың ауыртпалықты
Жалғастырған, байластырған шынжырларды осылай

Үзгеніңді жүрегіңмен сезініп» [2,3],- деген У.Шекспир мен Роберт Пенн Уоренннің «Сен жақсылықты жамандықтан жасауың керек, өйткені оны жасайтын басқа ештеңе жоқ» [2,3],- деген жолдарда кейіпкер жандүниесіндегі бейтарап екі әлемнің айқасы, шығарманың шешуші сәтінде не үшін өліммен аяқталатынын түсіндіргісі келетін авторлық позиция жатыр. «Парасат майданы» повесі күнделік иесі мен бейтаныс құрбы арасындағы психология, философия, өмір жайлы сұрақ-жауаптардан құралғандықтан, эпиграфтары да шым-шытырық өмір жайлы. Бұл жерде эпиграф шығарманы ашып тұрған жоқ, керісінше жалғастырып тұр. Сондықтан повесті формалық тұрғыдан постмодернистік сипатта жазылған шығарма деуге болады. Академик С.Қасқабасов «Постмодернизмнің сыртқы көрінісі қандай деген сауалға жауап беретін болсақ, ол – өмірдің бейнесінен алыстап кету, ойда жоқ нәрсені айту. Я болмаса, елес қуып, адамның екіге бөлінуі, екі ойлы болуы, сандырақтап бір нәрсені айтуы»[3,4]-дейді. Шығармада «Оң қол» әңгімесіндегідей тұлғаның екіге жарылуы, дәрігерлер көмегі, палатадағы арпалыс, өлім сынды элементтер қайталанады. «Парасат майданы» повесінің «Оң қол» әңгімесінің кеңейтілген нұсқасы, я болмаса жазушы позициясының жалғасы деуге негіз бар. Өйткені, оқиға желісі, автор идеясы бірін-бірі жалғап тұр. Әйтсе де, «Парасат майданы» повесінің айтар ойы мен идеясы тереңірек. "Құрметті Бейтаныс құрбым!-деп, басталатын хатта өмірдің толассыз күрестен тұратынын айтып дәлелдеумен болады: «адамдар алдымен қара күшпен күресетін болды. Одан кейін неше түрлі қару-жарақ ойлап тауып, соғыс ашып, халықтарды жаппай қырғынға ұшыратты. Енді, қатері одан кем емес, ақыл-парасат майданы шықты. Егер бұл майданда ізгілік жеңіске жетпесе, адамзаттың рухани күйреу дәуірі басталды. Одан құтқаратын күш жоқ. Сіз маған ізгілікке қалай сенсеңіз, зұлымдыққа да солай сеніңіз депсіз. Құрбым-ау, олардың өмірде бар екенін мойындау сенім ғой. Сенім деген сол екеуінің біреуінің адам үшін қымбат екенін, артық екенін мойындау». [2,6]. Хаттағы кейіпкердің ойлары арқылы автор идеясының философиялық қырларын көруге болады.

Қазақ прозасының шынары болған Ә.Кекілбай: «Парасат майданы» қайталап айта беруге, тіпті жіліктеп талдап беруге келмейтін зұлмат хикая. Оны оқып отырып, ойың оң саққа жүгіріп ойланасың, тебіренесің. Ойлаған сайын ойсырап, құлазып, тебіренген сайын теңселе күйзелесің. Нағыз өнердегі «шок терапиясы»» [4,56] десе, әдебиет зерттеушісі Г.Орда мынандай баға береді: «Өткен ғасырдың 60-жылдарындағы әдебиет, ол-адамның жан дүниесіне үңіліп, талдау жасау жағынан ерекшеленетін. Төлен ағамыздың шығармашылығы адам бойындағы ерекше құбылыстарға және сонымен бірге психологиялық талдау жасау арқылы оқырманға, замандастарына үлкен ой салған, жекелеген кейіпкерлердің өмірлері арқылы үлкен философиялық ойларға жетелеген қаламгер қатарына жатқызуға болады. Мысалы, «Оң қол» әңгімесі алпысыншы жылдардағы қазақ прозасының үлкен табысы болса, соңғы жазылған «Парасат майданының» өзі де соның заңды жалғасы ретінде көрініп отыр». Т.Әбдіқұлы шығармалары оқырман қауымын оятып, тың ой салып, шығармашылығымен сүйсіндіргені анық» [4,57]-дейді.

Жазушы шығарманы баяндау барысында ретордацияны кейіпкер ойы мен қиялын анықтаудағы штрих ретінде сәтті қолданады. Кейіпкер түсінде өз-өзімен кездесіп қалып адам санасына сыймайтын қорқынышты сәтті бастан өткереді. Жазушы түстегі оқиғаны көркем деталь ретінде алып, кейіпкер санасында ылғи кездессем деп жүретін «бейтаныс құрбысымен» бетпе-бет келгенде қандай жағдай болатынын алдын-ала оқырманына сездіреді. «Түскі астан кейін көзім ілініп кеткен екен, түс көріппін. Ішінде халық ығы-жығы үлкен бір ғимараттың ішінде тұрмын. Жұрттың бәрі әлдеқандай бір кезекте тұрған секілді. Мен де тұрғым келіп кезектің соңын іздеймін. Соңы жеткізер емес. Сыртқа шықсам, кезекте тұрғандардың тізбегі қаланың сыртынан әрі асып кетіпті. Қалайда соңын көргім келіп, үйдің төбесіне шығамын. Шығамын да, айран-асыр болып тұрып қалам. Кезекте тұрған қара-құрым халықтың легінде тіпті шек жоқ, көздің нұры жетпейтін көкжиектен әрі асып, әлдебір тұманды кеңістікке сіңіп кеткен. Зәрем ұшып жерге түсемін. “Мына кезекке қалай тұруға болады?”- деймін әлдекімнен. “Ой, бұл кезектің соңына ешкім жеткен емес. Көбісі кезектерін баласының баласына қалдырып кетеді”,- дейді әлгі әлдекім. Не істерімді білмей, ғимараттың ішіне қайта кіремін. Кенет: “Әй, бауырым!” деген бір жұмсақ үнді естимін. Жалт қарасам, көзі күлімдеген еңкіштеу егде кісі. “Сен мұны таста, бұдан ештеңе өнбейді. Бері жүр,” дейді. Түрі таныс секілді, бірақ тани алмаймын. Тұрған жұрттың ара-арасымен өтіп, қабылдау бөлмесінің ішіне кірдік. Шамасы, ішке кіргеннен кейін, кезек әртүрлі кабинеттерге бөлінетін секілді. “Менің кезегім осы жерде. Осында отырып күт”,- деп әлгі кісі шығып кетеді. Күтпеген бақыттан қуанышым қойныма сыйар емес. Осы кезде: “Ал, жақсы, кірдім, сонда не айтуым керек”,- деген ой келеді басыма. Шынында да не айтарым белгісіз, тіпті кезекке не үшін тұрғанымды өзім білмейтін секілдімін. “Қап, ұят болатын болды-ау,”- деймін іштей ыңғайсызданып. Осы арада не болғаны есімде жоқ. Әлден уақытта қарасам, кіретін есікте жазулы

тұрған өзімнің аты-жөнімді көремін. Түкке түсінбей: "Мынау менмін ғой, шырағым-ау,"- деймін хатшы қызға жазуды көрсетіп. "Сіз болсаңыз қайтейін, кіріңіз онда өзіңізге," дейді қыз безбүйректеніп. Мен жүрексіне орнымнан тұрамын. Кім болуы мүмкін аржағында? Артымда тұрған көп халықтың ішінен:"Не де болса, тәуекел, кір," деген сыбырды естимін. Іле-шала: "Қой, бірдеңені бүлдіріп аларсың, байқа, ойбай, байқа,"- деген сыбыр тағы естіледі. Тәуекел деп есікті ашып, ішке кіріп келгенде... астапыралла, екі көзін менен алмай, өзіме қарай ақырын жақындап келе жатқан өзімді көремін. Біртүрлі түрі суық. Денем тітіркеніп, шегіне беремін. Ол онан сайын жақындай түседі. Бетіме демі тиеді… Қолыма қолы тиіп еді, өліктің қолындай мұп-мұздай екен. Айғайлаған өз даусымнан шошып ояндым» [2,47]. Шығарманы оқып отырып денең түршігеді. Адамның өз бейнесімен бетпе-бет келгенде болатын жан шошынысын психологиялық дәлдікпен бере білген. Адамның екі ұдай күй кешуін, адамның ішкі әлеміндегі сезім мен күштердің бас көтеруін суреткерлік шеберлікпен, психологиялық тереңдікпен суреттелген. Төлен Әбдіқұлы ешкімге, ешбір кейіпкерге ұқсамайтын орталық кейіпкерінің мінезін баяндап, құрғақ таныстырмайды, оқиға желісімен тани түсеміз. Мінез-адамның ішкі бітімі болғанда, тип – сом тұлғасы екені мәлім. Бірақ «Парасат майданы» кейіпкері типтік емес, дара тұлғалы кейіпкер.

Психологиялық шығарманың жанрлық, стильдік ерекшелігін ашатын көркемдік бейнелеу құралдарына – монолог, ой, қиял, түйсік, ес, елес, түс – сандырақ , өзін – өзі бақылау мен өзін - өзі талдау т.б. айтар болсақ, «Парасат майданында» осы тәсілдердің барлығы, әсіресе монолог, ойлау, өзін - өзі бақылау мен өзін-өзі талдау сияқты тәсілдер жиі кездеседі. Повестің негізі философиялық астарларға бай екенін ескерсек, бұл тәсілдердің шығарма сюжеті мен кейіпкердің жан дүниесін ашып көрсетуде шешуші рөл атқарады.

Кешке қарай ауа райы бұзылып, аздап жаңбыр жауды. Одан кейін жел тұрып, ауланың ішін астан-кестең қылды. Кешкі кездесуді ойлаған менің де жан сарайым ұйқы-тұйқы [2,56]. Жазушы оқиға арасында кейіпкердің көңіл-күйі мен пейзажды қатар беріп психологиялық паралеллизмді де қолданады. Аманкелді Кеңшілікұлының тілімен айтқанда «Парасат майданы» көркем шығарма ғана емес – жазушының адамзат баласына айтқан ескерту-аманаты. Философиялық туынды. Бұл повесінде басқа шығармаларымен салыстырғанда жазушының жанын кемірген ой-толғаныстары, үміті мен күдігі, ар азабын кешкен шақтағы уайымы, қоғамның келешегін ойлаған мазасыз қайғысы, жүрегін жаншыған ауыр сезімі бояуы қанық, айшығы анағұрлым анық етіп суреттелген.

Орталық кейіпкердің рұқсатсыз күнделігін оқып, пікірталас мақсатында хат жазысуға шақырған бейтаныс кейіпкер шығарма геройын мазасыздыққа жеткізіп, тығырық тұйыққа тірейді. Екеуі кездесер уақытты белгілеп «бетпе-бет» келер сәттегі кейіпкердің жан азабын жазушы былайша суреттейді: «- Кездесетін күн болса деп тілеп едің, міне...- одан әрі "келдім" деген сөзді айтып едім - демім бітіп, үнім шықпай қалды. Бар қуатымды жиып: - Келдім!- дедім. Даусым тым қатты шығар деп ойлаған жоқ едім, өз айғайымнан өзім шошып кеттім. Ешкім үн қатқан жоқ. Қабырғаны сипалап ақырын жылжып келемін. Тықыр естілмей кетті. Тас қараңғы бұрыштан сәл-пәл қара көбеңдеу тұсқа шықтым. Кенет дәл қасымнан әлде кімнің бейнесі көлбең ете қалды. Тұла бойым түршігіп, айғайлап жібердім. Одан кейін қалай құлаштап ұрғанымды өзім де сезбей қалдым. Сезгенім – қолымның әлдебір қатты затқа тиіп, іле-шала салдыр-гүлдір етіп сынған әйнектің жерге шашылғаны. Қараңғы коридордың ішінде жүремнен отырып, есімді жинадым. Ұрғаным қабырғадағы айнаға түскен өз бейнем болып шықты. "О, тәңірім, осынша азапқа салғандай, не жаздым?"- дедім қинала күбірлеп. Көзіме жас келді...» [2,61].

Ғылымда тұлғаның екіге жарылу құбылысынның сырына үңілген жазушы Төлен Әбдіқұлы шығармаларында адам психологиясы өзгеше сипатта көрініс береді. Шындығында шығармадағы бір адамның бойында өмір сүретін қостұлғалық кейіпкер психологиясын айқындайтын белгілер. Ештеңені тыңдағысы келмейтін, ақылға бағынбайтын – адамның санасы. Повесть жайында автор: «Парасат майданындағы» оқиға өмірден алынған. Адам ұйықтайды, үш күннен соң басқа адамға айналады. Сол адам бірақ өзін басқамын деп айтатын көрінеді. Осы бір ауруды дәрігерлер тексерген. Нәтижесінде адам санасының екіге жарылу құбылысын байқаған. Науқас осылайша бір-бірімен хат жазысады. Ең қорқыныштысы бейтаныс хат жазушының келтірген қисындары мен дәлелдерінде ақиқат жоқ емес еді. Бірте-бірте ол ізгілікке ғана емес, зұлымдыққа да сену қажет екенін дәлелдеуге құлшына кірісіп, қарсыласының санасында оны заңдастырып беруге тырысады. Қарсыласы парасат тауының асқарына көтерілген биік рухтың адамы болғандықтан, бейтаныс хат жазушының айтқанына көнгісі келмей, көр азабына түскендей қиналады. Ізгіліктің ғана әлемді құтқарып қалатынына кәміл сенетін ол байғұс, зұлымдықтың жамылғысын жұлып тастау үшін, бейтаныс хатты жазушымен қайта-қайта айтыс-тартысқа түседі. Онымен жүзбе-жүз кездесіп, райынан қайтармақ

болғанымен, ол әрекетінен түк нәтиже шықпайды. Бейтаныс хат жазушы кездесуге келмей қояды[5]. Әр адамның рухани өмірінде үлкен күрестер жүріп жататынын осыдан көруге болатынын айтады. Шығарма күтпеген жерден қайғылы аяқталады. Ауыр қасіретті арқалап, жан азабын кешкен науқас, ақырында, ешқандай да бейтаныс хат жазушының жоқ екені, өзінің біресе ізгілік, енді бірде зұлымдық болып айтысып жүргені туралы ащы ақиқатқа көзі жетіп, өзіне-өзі қол салып өледі.

Авторлық баяндау-кейіпкер ойының жалғасы, еске түсіруден, елестен туындаған оның ішкі монологын жеткізуші, кейіпкер ойының жалғасы, еске түсіруден, елестен туындаған оның ішкі монологын жеткізуші. Бұл – жазушы стилі екендігін байқауға болады. Кейіпкер санасындағы иррационалды, логикалық ой қозғалыс, психологиялық жай-күйі Т.Әбдіктің «Парасат майданында» шынайы көрініс тапқан. Кейіпкер санасындағы екі түрлі психологизмнің шарпысуы және шығармадағы хат арқылы берілген диалогтар полемикаға алып келді. Жазушының көркемдік ойлау тұрғысынан кейіпкеріне екі түрлі сана беріп, психологиялық жағдайларды ушықтыруы – көркем туындыдағы жазушы идеясы мен көркемдік концепциясын айқындауға негіз болып тұр.

Әдебиеттер

1. Нұрпейісов Ә. Қаламгер дидары. // Жалын, – 2003. №1
2. Әбдік Т. Парасат майданы. – Астана: «Атамұра», 2002. – 78 б.
3. С.Қасқабасов «Қазақ әдебиеті», №13, 10 сәуір, 2009.
4. Мауленов А.Т. Әбдіковтің «Парасат майданы» повесіндегі модернистік бағыттағы көркемдік ерекшеліктер.// Қазақстанның ғылыми әлемі. 2010, №5(33), 54-57б.
5. Әбдіқұлы Т. Рухани кемелдену – адамның өзіне-өзі үңілуінен, өзімен-өзі күресуінен. «Қазақ әдебиеті» газеті, 18 ақпан 2005.

Göndərilib: 17.12.2020 Qəbul edilib: 18.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/68-73

Ұлжан Жолдасова
Н.Оңдасынов атындағы "Дарын" мектеп-интернаты
uljan-74@mail.ru

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЛИРИЗМ

Кілт сөздер: *қазақ прозасы, прозадағы лиризм, көркем метафора, көркем образ, кейіпкер психологиясы*

Lyrism In Kazakh Prose

Summary

The article tells about the work of Zh. Aimautov, who is considered the pinnacle of Kazakh prose. In each of his works it is clear that the prose of Zh. Aimautov, apart from the usual prose, has a strong poetic power. The writer presented melodic, melodic works that give the reader a deep emotional, expressive effect. Through the works of Zh. Aimautov, a new form of lyricism was introduced into Kazakh prose. The works that are central to the article are aimed at explaining the lyricism in prose.

Key words: *Kazakh prose, lyricism in prose, artistic metaphor, artistic image, psychology of character*

Жаңа заманның орнауына себепші болған төңкеріс кезеңінің қазақ әдебиетінің бұрынғы өткен жолы мен дәстүрін келмеске жіберіп, жаңа әдебиет жасаймыз деген идеясы, болашақ әдебиетті тамырынан үзбей, ескінің үлгілісін тірек етіп барып көтерілуді ұсынған ұлтшыл ойдың оянуына, оның күрес майданына шығуына да түрткі болды. Жаңа әдебиеттің баянды болуының негізгі шарттарының бірі ескі әдебиетті қайнар етуден басталатындығын ұғынған қазақ зиялысы көркем әдебиет мәселесін, оның бағытын, озық әдебиет тудырудың басты талаптарын талқыға салған мақалалар жазып жатты. Аталған бағыттағы мақалалардың ішінде Ж.Аймауытовтың көркем әдебиетке қатысты пікірлерінің орны бөлек екендігін айтқымыз келеді. Жазушы мақалаларынан шығармашылыққа қатысты ерекшеліктің сырын дөп басатын дәлелді ой мен көңілге қонымды пікірді, нақтылық пен айқындықты аңғару қиын емес. Жүсіпбек Аймауытов дәстүрді мансұқ ететін, оқушысына әсер бермейтін, жасанды, дайын қалыпқа салынған шығарманың ғұмырының қысқа болуының себептерін ашып көрсетеді. «Осы жазушы, осы сөз оқушының жан дүниесін қалай қалыптандырады? Қай бағытта, қандай сүреңң береді? Қандай сезім туғызады? Көңілге қандай әсер береді? Міне, әр ақынның, жазушының сөзіне қоятын өлшеу осы болу керек» [1, 205] дейді «Көркем әдебиетті саралау» атты мақаласында. Басты өлшем, жазушы пікірінше, көркем шығарманың оқушы жан дүниесі мен көңіліне, сезіміне әсер ететін ерекшелігінде болуы тиіс.

Ескі әдебиеттің үлгілісін сөз еткенде қазақ Абай поэзиясын еріксіз ауызға алатын. Абай шығармашылығы жаңа әдебиеттің дамуына таяныш болса, «әдебиет мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді» (Ж.Аймауытов) деген заңды да, табиғи пікірді ұстанушылардың бел ортасында Ж.Аймауытов болатын. 1918 жылы жазылған Жүсіпбектің «Абайдың өнері һәм қызметі» атты мақаласындағы қорытынды ойда қазақ әдебиетінің болашақ бағытына қатысты пікір ғана емес, автордың өз шығармашылығының табиғатын тануға да негіз болар түйінді ойды аңғарғандай болдық. «Қазақ жұрты кең дала, еркін ауада сайран қылып, жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып, біте қайнап, басы бос, қиялы күшті, бұлғақтап жүрген дүниенің ерке баласы. Сондықтан қазақтың сүйегіне біткен ақындығы- бұл бір. Екінші, әдебиетіміздің алғашқы адымында надан халықтың ішінен мәдени жұрттардың алдыңғы ақындарымен таласа Абай сықылды кісі шығып, көтермеші, таяныш болып отыр. Бұл екі себепке қарағанда біздің әдебиетіміз мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді деп білеміз» [1, 126] деген жазушы тұжырымы ұлттық поэзияға ғана емес, алғашқы үлгілері туа бастаған қазақ прозасы мен драматургиясына да, әдебиеттің басқа да салаларына тікелей қатысы бар қорытынды деп ойлаймыз. Жазушы шығармаларын талдап-таразылауда оның әр кездері жазған мақалаларындағы негізгі ұстанымдарын да назарға алып, шығармаларымен қатар қоя зерттеудің пайдасы зор екендігі даусыз. Бұл тәсіл жазушының қат-қабат, күрделі көркем әлемінің сырларына бойлауда тірек болмақ.

Абайдың «ақындық екпінінің күштілігін», «Абай дәуірінің» басталғандығын айта отырып, Жүсіпбек «қазақтың әдебиеті ілгері басып, өрлейтін болса, Абайдың бұл қызметі әдебиетімізге негіз болып, келешектегі көтерілуіне тұрғы болмақ» [1, 125] деген тұжырым жасайды. Әріде фольклор, беріде Абай өлеңін жан серік еткен қазақ ақынының үлгі алар асылында көп қазына бар екендігін ескертеді. Абайдың «ақындық сезімінің артық жетіктігі, дүниенің сыры мен жүрегінің жалғасып,

ымдасып кететіндігі», «ұғымды, қысқа, аз сөзге көп мағына сыйғызғыш; өрнекті, дәлшіл, күйлі, таза һәм анық» [1, 123] тілі Жүсіпбек шығармашылығына да әсер етуі заңды еді. Жүсіпбек Абай өлеңінің табиғатын талдай отырып, қазақтың өлеңқұмар мінезінен нәр алатын жаңа әдебиеттің бағытын да сыналап көрсеткендігін байқаймыз. «Қазақтың сүйегіне біткен ақындық» қазақ прозасының болмысына, жанрлық табиғатына, ұлттық дәстүрден бастау алатын көркем тіл мен астарлы ойдың өзгеше пішінмен түрленген көркем дүниесіне арқау болды. Қазақ баласына тән өлең сөзге әуестік, жас күннен қысса, өлеңдерді көп оқу мен Абай сөзімен сусындап өсу, әрі алғашқы өлеңінің «Қазақ» газетінің бетінде жарық көруі, жазушының өз сөзімен айтқанда, «қалам ұстауына үлкен себеп болған» [2, 379].

Арада бірнеше жыл өтіп, әдебиет беті заман талабына сай белгілі бір бағытқа ойыса бастаған тұста, Жүсіпбек әдебиеттің нағыз әдебиет болып қалуына негіз болар шарттарды тағы да қайталап, қазақтың ақын-жазушысын пікір майданына шақырып, қазақ әдебиетінің озық дәстүрлі әдебиет болуын көздеген ойынан танбайды. 1927 жылы жазылған жазушының «Көркем әдебиет туралы» атты мақаласында «...Шын жүректен, табиғатынан қайнап шықпаған сөзде жан болмайды... Бүгінгі төңкеріс туғызған жазушыларымызда еңбекші таптың дүние тынысын, жан дүниесін, тілеген арманын өнер моншағының көзінен өткізіп көрсетерлік күшті қалам әзір білінбейді» [1, 252] деген өкініш білдіреді. Жазушы назары жүректі қозғар табиғилық пен жан дүние сырына үңіле білер шеберлікте. Шын өнердің, Ж.Аймауытов пікірінше, мінез түзететіндік (ахлақ), тереңнен толғайтындық (пәлсапа), сыншылдық (критика), суретшілдік (художественность), жүректің мұң-зарын, сырын тапқыштық, (лирика), ащы тілділік, ызалықпен күлетіндік (сатира) қырлары болуға тиіс. Бұл жазушының Абай өнерінен шығарған тұжырымдары болатын.

Төңкерісшіл әдебиеттің өкілдері «қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ» деген күдікпен жүргенде, С.Сәдуақасов «қазақ әдебиеті өткеннен де, қазіргі халінен де үлгі-тәжірибе алады. Өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге әбден жетті. Тегінде өзінен-өзі үлгі ала алмайтын әдебиет болуға тиіс емес. Өткенді ұмытып, өткеннің бәрін мансұқ қылып тастағанда жаңа қайдан өспекші» [3, 252] деп тұжырып, Абайдан қазақ ақындары, ең алдымен, шеберлікті үйренуі керек дейді. Заманының озық ойлы қаламгер азаматтарының пікірінің тоқайласар тұсы Абай өнерінің қазақ әдебиетіне асыл үлгі болатындығы. Абай өлеңінің «тереңнен толғайтын, суретшіл, жүректің мұң-зарын, сырын тапқыштық, ащы тілділік» сипаттары сол бұлақтан нәр алған жазушы қаламына да әсер етіп, проза жанрының көркемдік мүмкіндігінің көкжиегін кеңейткеніне Ж.Аймауытов шығармашылығы дәлел.

1927 жылы С.Сәдуақасов қазақтың атақты үш жазушысының (М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Б.Майлин) бірнеше әңгімесін орыс тіліне аударып, «Молодой Казахстан» атты жинақ құрастырып, оған алғысөз жазады. Құрастырушы қазақтың талантты жазушыларына қысқа да тұжырымды баға береді. «Жүсіпбек-прозамен де жазатын ақын. Ақындық рух Ж.Аймауытовтың өзіне тән стилінен байқалады. Оның шығармалары қарапайым прозадан гөрі өлеңмен жазылған прозаны көбірек еске түсіреді» [3, 344] дейді. Бұл пікір Ж.Аймауытов шығармашылығына өз кезінде берілген алғашқы әділ бағаның бірі болатын. Кеңестік саясаттың ызғарлы жылдарында жабық жатқан Аймауытов прозасы арада біршама уақыт өтіп, көркем талап пен талғам күшейіп, прозаның озық үлгілері туған жаңа заманда да өзгеше бітім, ақын қаламынан туған қара сөздің үздік үлгісі ретінде қабылданған даралығынан айнымады. 20-шы жылдардан басталып, кейінгі жылдарда жалғасын тапқан зерттеулердің негізгі түйіні Ж.Аймауытов прозасының қалыпты прозадан бөлек, ақындық қуаттан бастау алатын, метафораға құрылған, қазақтың көркем тілінің көкжиегін сөздік қор тұрғысынан ғана емес, оқырманға эмоциялық, экспрессиялық терең әсер беретін әуезді, күйлі шығарма деген пікірге келіп саятын.

Көркемдік қатынас категориясы тұрғысынан қарағанда орта мен автор, автор мен шығарма, шығарма мен оқырман арасындағы табиғи байланыс кері әсер арқылы бір-біріне ықпал етіп отыратын күштер екендігі белгілі. Ақынның қалыптасуы мен шеберлігінің шыңдалуы оның өзіне ғана емес, ортасына да байланысты екендігін ескерсек, Жүсіпбек прозасының даралығының сыры халық дәстүрінің табиғатын меңгерген шеберлігінен көрінеді. Белгілі ғалым А.Ісімақованың пікіріне сүйенер болсақ, қазақ прозасы бүгінгі әдеби процеспен де, фольклорлық мұрамен де тарихи-әдеби байланыста болады. Қазақ прозасының жанрлық жүйесінің өзіндік ерекшелігін тану үшін жүйелер (фольклор мен әдебиет) арасындағы байланысқа, яғни фольклорлық жүйенің әдеби туынды жанрына әсерінен туған жаңа көркемдік қырларға мән берген жөн. [4, 136]. Табиғи байланыстың үзілуі тұтас көркемдік жүйенің бұзылуына әкеліп тірейді. Осы тұрғыдан келгенде, ауыз әдебиетіне тән көркем қасиеттердің жазушы шығармаларынан көрініс беруі, жаңғыруы, жаңаша түрленуі заңды да, табиғи құбылыс болып шықпақ. Бұл құбылысқа жазушының қаны мен жанына сіңген асыл қазынаның

табиғи жолмен жаңғыруы деп қараған жөн секілді. А.Ісімақова қазақ прозасы мен поэзиясының тектік бірлігін, қазақтың асыл поэзиясының негізінде қалыптасқан прозадағы лиризмнің көрінісін табиғи құбылыс ретінде қарастыра отырып, оның көркем тәсіл ретінде негізделуіне толғау жанрының тікелей қатысы бар екендігін айтады. Толғау жанрының ерекшелігі, ғалымның пікірінше, автор бейнесінің әрі эпикалық, әрі лирикалық тұрғыдан көрінуіне мүмкіндік беретін синтетикалық қасиетінде. [4, 143-144]. Ж.Аймауытов прозасындағы лиризм табиғатының бір қыры халықтың көркем мұрасын жастайынан жан азығына айналдырған, жазушының ақын болмысынан туындайтын ерекшелікте.

Жастайынан қазақтың өлеңді ортасында өсіп, қанына тегінен дарып, ортасымен бекіген ақындықтан, жанталаса соққан ақындық жүректен туған көркем дүние Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық ғұмырбаянын өзгеше талдап, жаңаша бағалауға ықпал етпек. Бала жастан өмірден көргені мен түйгенін өлеңге айналдыруға бейім боп өскен ақынжанды жазушының тұтас шығармашылығының ақынға тән әсершіл, байқампаз, өмір шындығын дөп басатын реалистік сипаты жайында айтылған пікір баршылық. Белгілі жүсіпбектанушы ғалым Р.Тұрысбеков

«...Тегінде Ж.Аймауытовтың көркемдік әлемінен сыр тартқанда, ең алдымен өмір, уақыт шындығын тамыршыдай тап басып көрсететінін, осы өзгешелік кейіпкер психологиясы арқылы да айқын ашылатынын айту ләзім» дейді. Біздің мақсатымыз- Ж.Аймауытов прозасындағы реализмнен бастау алатын лиризмнің ерекшелігін саралау.

Қоғам ұсынған жаңалық пен оның нәтижесін қорытуға жүйріктік, әрі прозасына тән эмоционалды, экспрессивті сарын да өз бастауын ақын жаратылысынан алса керек. Жүсіпбек өз шығармашылығына қатысты азаматтық та, ақындық да ұстанымын «Мағжанның ақындығы» мақаласында айқындап берді. Жүсіпбектің сыншылық пікіріне сүйенсек, әлеуметтің ілгері қозғалысы да, қатарынан кейін қалғаны да ақынға артығырақ батады, ақын жүрегін көбірек толқытады. Әлеуметтің мұң-зары дегенде ақын салқынқандылық таныта талмайды. Өзгеден өмірді анық танып, жете білгендіктен, басқа жаннан ертерек қам жейді, күйінеді, жаны ауырады. Ақынның бұл мінезден өзгелік танытуы мүмкін емес. Жүсіпбек те өзі сөз етіп отырған ақын қауымының белді өкілдерінің бірі. Қаламгер шығармашылығы қоғамның дауылды, тартысты, ұлтының тағдыры сынға түскен заманға тұс келді. Өмірлік дүниетаным-табиғи болмыстан туып, заманның талабымен, өмірлік тәжірибемен қырланып жетілетін, әрі көркем шығармашылықта көрініс бермей қоймайтын құбылыс. Шығармашыл тұлға көзқарасы поэтикалық дүниетаным арқылы көрініс береді. Жазушының белгілі әңгімесінде «елес» бейнесінде көрінген жазушы рухының тілімен айтсақ, жазушы мен ақын- заманның айнасы. Жаңа заман әдебиеті ескі әдебиеттен нәр алып, шын өмірді, деректі өмірді жазуға тиіс. «Елес» айтқан ой Ж.Аймауытовтың шығармашылық жолының негізгі ұстанымына айналды. Жүсіпбек шығармашылығын тұтас зерттей қарастырғанда көрінетін ерекшелік-заман шындығының шеберлікпен көркем шындыққа айналуы. Жүсіпбектің қара сөзге саз, әуез дарытып, жан жүйе мен сезім суретін шеберлікпен бейнелеу қасиеті оның прозалық туындыларынан ғана емес, оқшау сөздерінен, аудармаларынан, мақалаларынан, драмалық шығармаларынан да көрінеді. Жүсіпбек шығармашылығында шағын көлемді, лирикалық пафоспен, өлеңге бергісіз қара сөзбен жазылған (Мағжанның «Домбыра», «Балапан қанат қақты», Қошкенің «Тұтқынның ойы» «Қазақ әйелдері» секілді шығармаларына жақын) туындылар да бар. С.Қирабаев Аймауытов шығармашылығына тән лиризмнің төркіні жайында: «Жүсіпбек- табиғаты ақын адам. Ол өлең жазушы есебінде ғана емес, бар сөз байлығымен, ойлау жүйесімен, тілінің бейнелілігімен, ырғақты, тапқыр ұйқасымен барлық өзі жазған жанрда ақын. Бұрын біз ақ өлең үлгісін өзгелерден іздеуші едік, енді оның төркіні Жүсіпбекте жатқанын көріп отырмыз» [5, 65]. Ғалымның пікірімен келісе отырып, біз алдымен Жүсіпбектің аудармалары мен оқшау сөздеріндегі, лирикалық уақ әңгімелердегі көркемдік сипатты тексеруді жөн көріп отырмыз. Жүсіпбек «Өз жайымнан мағлұмат» атты анкетаға жауабында өзіне ұнайтын бірнеше жазушыны атайды. Олардың қатарында Мопассан, Мольер, Гюго, Джек Лондон, Шекспир, Гоголь, Пушкин, Горький, Беркович т.б. бар. Көркем аударманың сәтті шығуы үшін ең маңызды шарттардың бірі түпнұсқа авторы мен аудармашының жан әлемінің үйлесіп, тұтас көркемдік алаңын құруында болса керек. Үйлесімнің астарында шеберлік жолындағы, көзқарастағы ортақтық, көңіл ауанындағы жақындық, көркемдік ізденістегі орайластық пен шеберлікті ұштауға түрткі болар талантты тани білетін жітілік жататыны белгілі. Жүсіпбек аудармаларының сәтті шығуының себебі шеберліктің үлгісі болатын, оқырманды бей-жай қалдырмайтын, өзі де ерекше әсерленген озық шығармаларды ғана аударуды мақсат тұтқан ұстанымына байланысты деп ойлаймыз. Көркем аударма өз алдына оқшау тұрған сала емес, жазушының көркемдік жолындағы ізденісінің шыңдалуына себепші тұтас көркем әлемнің маңызды бір бөлшегі.

М.Горькийдің «Сұңқар жыры» туындысын Мағжан да, Жүсіпбек те аударғаны белгілі. Мағжан аудармасындағы «Сұңқар жыры» 1923 жылы, Жүсіпбектің қаламынан шыққан «Өлең сұңқарға» 1924 жылы жарық көрді. Екі қаламгердің де аталмыш аудармаға ден қоюында Горький туындысының өзгеше бітімі мен терең ой, асқақ сезімге құрылған ерекшелігі жатыр деп ойлаймыз. Заманның шындығы аллегориямен, ақынның қуатты тілімен жырланады. Жыр соңындағы автор толғауы шығарманың идеялық мазмұнын, оның лирико-романтикалық қуатын күшейте түседі. «...Ерлердің көзсіз ерлігін, мадақтап біздер жырлаймыз! Ерлердің көзсіз ерлігі, даналығы тұрмыстай. Есіл ерім, ақ сұңқар! Алысып жүріп жауыңмен қаны ақты сел болып... Ерлердің көзсіз ерлігін өлеңдетіп жырлаймыз!» [6, 214-215]. Мағжан мен Жүсіпбек аудармасының пафосында өзгешелік бар. Жүсіпбек аударманың ішкі қуаты мен ырғағын, сезім күшін, жырға тән ағынды экспрессияны сақтап аударуды мақсат еткен. Горькийдің сұңқар жырын аударуда Жүсіпбектің ақынжанды, лирикалық стихияға жақын табиғаты бой көрсетеді. Бұл-жазушының жан қалауымен жасалған, әрі жазушының шеберлік сырын тануға септігі мол дүние екендігін дәлелдейтін құбылыс.

Жүсіпбек аудармаларынан байқалған тағы бір ерекшелік-жазушының әйел табиғатына қатысты көркем дүниелерді арнайы аударуы. Конрад Берковичтің «Өрбикесі», Рабиндранат Тагордың «Балжаны», «Пәренжі (Перде) ертегісіндегі» ханша мен «Қатындар» ертегісіндегі әйелдің аяр әрекетін аудару арқылы Жүсіпбек адам психологиясының күрделі табиғатын, әйел образы арқылы өмірдің қатпарлы шындығын тануға тырысады. Оның үстіне Жүсіпбек аудармаларының басым көпшілігі («Өрбике» әңгімесінен өзгесі) «Ақбілек», «Күнікейдің жазығы» шығармаларынан бұрын баспа бетін көргенін ескерсек, жазушы шеберлікпен қолданған психологиялық тәсілдің күшеюіне аталмыш аудармалардың әсері болғанына күдік келтірмейміз.

Көркем аудармашылық-жазушылықты ұштайтын, шеберлікті шыңдайтын, ойға ой қосып, көркемдік көкжиегін кеңейтетін сала. Оның жеке қаламгер қызметіне ғана емес, ұлт әдебиетінің де қалыптасып, дамуына әсері мол.

Жүсіпбек прозасына тән реализмнің өзіндік ерекшелігі бар. Жазушы реализмінің прозадағы алғашқы көлемді көркем үлгісіне баланатын «Қартқожа» романының кей тұстарында автор шығарманың эпикалық сарынын лирикалық толғанысқа салып, оқырман сезіміне от тастап, желпінтіп алатын тәсіл қолданады. Профессор Қ.Ергөбек «Қартқожаны» роман-новелла деп бағалай отырып, шығарманың табиғаты жайында: «Қимылға құрылған, характер ашарлық тіл. Әдеттегідей, динамикалы баяндау» [7, 184] бар дейді романда. Бұл стильдік белгі тек «Қартқожа» романынан ғана көрініп қоймай, басқа шығармаларының табиғатына да әсер етіп, Жүсіпбек прозасының даралығын байқауға негіз болып отыр. Жазушы сөздің әсер туғызғыш, адам жанына серпіліс берер күшін игерген білгір ретінде, кейіпкер, оқиға психологиясын ашуда экспрессиялы-динамикалық тәсіл арқылы психологиялық күйдің қимыл мен әрекетке құрылған көркем жүйесін түзеді.

Кейіпкердің жан әлеміндегі өзгерісті, қуаныш пен көңіл сілкінісін суреттеген кезде автор кейіпкермен бірігіп, біртұтас образға айналады. Бірыңғай авторлық баяндаудан тұратын романның орта тұсында Жүсіпбектің көтеріңкі көңіл мен шалқыған сезімді суреттеудегі тіл шеберлігі еріксіз жарқ ете түседі. Жалпы, Жүсіпбек жазушы ретінде, көңілі қалаған, жанына жақын, сезіміне әсер берер жайларды ерекше шабытпен, ақындық пафоспен желпіне суреттейді. Қартқожаның елге қайтып келе жатқан тұсын баяндайтын «Жолда» бөліміндегі қуанышты сезімге бөленген кейіпкердің психологиясы дәл сондай қуатты экспрессиямен ашылады. «Поезға міндік-ауылға келдік! Шіркіннің жүрісі дүлдүл емес пе? Ойын-күлкі, қызық, думан, өлең, айқай, ән, басқан сайын тау, орман, өзен, көпір, пароход. Қала, қала, қала...»[8,100]. Авторлық толғауға құрылған «Туған жер» бөлімі – романның ең бір шұрайлы тұсы. Автор мен оқырман арасындағы нәзік байланысқа себепші болар астарлы диалог- Жүсіпбек прозасына тән лиризмді ашатын сәтті тәсіл. «Туған жердің қадірін туғалы түзге шықпаған елдегі адам қайдан білсін? Туған жердің қадірін алыс жерге ұзатқан, ұзатқанына әлде талай жыл өткен қыз білмесе, кім білсін?.. Ыстық қой, шіркін, туған жер! Туған жерге жеткенше, қайтіп дәтің шыдайды? Кім сағынбас өз қағын? Кім сүймесін өз жерін?..» [8,102]. Автор оқырманын ертіп, кейіпкерінің алдынан шығуды ұйғарып, өзі сусындаған қазақ фольклорындағы «әлқиссаның» прозадағы үлгісін жасайды. Жүсіпбек прозасындағы реализмнің қуаты-автор толғанысынан туған сыршыл, жүректі қозғар, сезім диалектикасына негізделген лиризмде. Романтизмнің қашан да лирикалық табиғатқа жақын келетіндігін, әйтсе де, лирикалық әуенділік шығарманың романтикалық сипатына ғана дәлел болып қоймайтындығын, оның әрі романтикалық, әрі реалистік негіздерде өмір сүретіндігін айтады лиризм теоретигі С.А.Липин.

Жүсіпбек прозасындағы лиризмнің бір қыры «ақындық проза» табиғатынан туатын «қара сөзбен жазылған өлең» (стихотворения в прозе) жанрынан да көрінеді. Әлемдік әдебиетте, оның ішінде орыс

әдебиетінде де поэзия мен прозаның бір-біріне әсерінен туатын табиғи ауыс-түйістер негізінде жаңа жанрлық үлгілердің пайда болу мысалының мол болғанын ескерсек, ол жанрлық-құрылымдық ізденістердің өткен ғасырдың 20-шы жылдары қазақ әдебиетінде де көрініс бергенін байқаймыз. Мағжанның «Балапан қанат қақты», «Домбыра», Қошкенің «Тұтқынның ойы», «Ерлік-жүректе», «Қазақ әйелдері», С.Сәдуақасовтың «Өртең», Жүсіпбектің «Жапырақтар» шығармасы лирикалық әуезі басым, оқырманын толғанысқа салып, автор әлеміне жақындататын ырғақты ой мен сезімге құрылған, поэтикалық элементтері мол қара сөз үлгілеріне дәлел болады.

Орыс әдебиетінің классик жазушысы И.С.Тургенев өмір бойы өлең жазуды тоқтатпаған, идеялық-жанрлық ізденіс жолындағы тәжірибелерін үздіксіз жүргізген талантты қаламгер. Тургенев өмірінің соңына таман «қара сөзбен жазылған өлең» («стихотворния в прозе») жанрында көп еңбектеніп, оның орыс әдебиетіндегі үздік шеберлерінің біріне айналды. Тургеневтің аталған жанрдағы шығармаларына өз кезінде «ақын жанының үні» деген баға да берілді. «Өлеңдегі» терең лиризм, эмоциялық баяндау, әрі көлемнің шағындығы оны лирикалық поэзия табиғатына жақындатты. Эмоциялық қуат, нысанаға алынған нақты бір сезім ағынының суреті жанрдың эпикалық қуатын әлсіреткенімен, есесіне оның бойындағы прозалық ырғақты күшейтті. Прозалық ырғақ шығарманың өн бойына біртұтас тыныс дарытты. Нәтижесінде, жанрдың эмоциялық-лирикалық мазмұнын қалыптастырушы ретінде прозалық ырғақ «қара сөзбен жазылған өлең» атты жанрлық синтездің тууына себепші болды. Бұл жанрдың қазақ әдебиетінде көрініс беруі еліктеп, үйрену негізінде туған дүние емес, керісінше ақын болмысты табиғаттан туған құбылыс екендігін байқаймыз.

Жүсіпбектің «Жапырақтар», «Жарасымды сүгіреттер», «Далада Наурыз» атты шығармалары «қара сөзбен жазылған өлең» жанрына жақын келеді. «Жапырақтар»-аллегорияға құрылған лирико-философиялық шығарма. Жазушы өмірдің тұспалданған жанды суретін метафора тәсілімен ашады. Метафора – дәстүрлі сөз мағынасының ұқсастық шарты негізінде жаңа көркем мағынаға ие болуы. Романтизм теориясында өмірдің метафоралану тәсілі жиі қолданылатындығы, әрі оның ақын тілінде «жанданып» кететін қасиеті жайында айтады атақты поэзия теоретигі Жирмунский. Табиғаттың құпия сырына үңілген сайын ол жанды дүниеге айнала береді. Метафора-өмір шындығын поэтикалық тұрғыдан тануға ұмтылыстың белгісі. Осы тұрғыдан келгенде Жүсіпбектің «Жапырақтар» шығармасы өмірлік шындықтың метафорасы болып шықпақ.

Автор-кейіпкердің оқырманды «үнсіз диалогқа» шақырған сұраулары, авторлық толғаныстың әсерін арттыратын көркем тәсілдер, шығарманың өн бойындағы эмоциялық-лирикалық ырғақ, философиялық ой бәрі қосылып, «Жапырақтар» шығармасының лирикалық қуатын күшейтіп тұр. Аталмыш жанрдағы Жүсіпбек ізденісі «прозамен жазатын ақын» деген С.Сәдуақасов пікірінің дәлдігіне мысал болмақ Лирикалық сазы басым миниатюраның эмоциялық әсерін күшейтіп тұрған тәсіл-автордың арнайы сұрау тастай отырып, оқырманды өз ойын бөлісетін «көрінбейтін» кейіпкерге айналдыруы. «Жапырақта» жан жоқ деп ойлайсыз ба? Оларда да жан бар... Жапырақсыз жаз бола ма? Жаз болмай, ел мәз бола ма?..» деп келетін автор толғанысы оқырман ойына да сәуле түсіріп, оны да өз әлеміне қарай біртабан жақындата түседі. Жапырақтар «өмірінің» жанды кейіпке енген бейнесі көз алдыңызға табиғат суретін ғана емес, өмірдің көркем образын да әкеліп, шығарма романтикасын күшейтеді. «...Қобдидай құнтиған аппақ қана үйлердің арасы алшақ-алшақ. Көшелер кең, ауыл маңы, көше бойы төселген бейне жасыл барқыт, ай жарық. Жұлдызды аспанды уыз қымыздың майда, ақшыл көбігіндей буалдыр, шарбы бұлттар перделеп тұр... Болар-болмас өкпек желдің лебі бар. Жапырақтар ай сәулесіне танадай жалтырап, жыбыр-жыбыр, жырт-жырт етіп ақырын ғана сыбдырлайды. Сыбдырламайды-ау, сыбырлайды, ол сыбырда өзінше сыр барға ұсайды...» [9, 145] деген үзіндіде өлең сөзге бергісіз лирикалық леп бар. Одан әрі жазушы жапырақтарды жанды дүниеге айналдыру үшін оның сыртқы кейпінен мінез әлеміне үңіледі. «Көбелектің қанатындай желбіреп, жыбыр-жыбыр, жырт-жырт етіп сыбдырлайды», «ағаштың өре басындағы, желдің өтіндегі жапырақтар ұрандасып үн қосқандай, кейде зуылдап, судырлайды. Кейде жалпылдап, қалбалақтап, ішін тартқандай болады... Ең төменгі бұтақтарға көз салсаң, жапырақтары арба астындағы шыбын қаққан бұзаудың құлағы тәрізденіп әрең-әрең, анда-санда бір селбеңдеп, қыбырлаған болады... Ағаштың ық жағындағы жапырақтар желге тұяғын да серіппейді, құлақтарын салпитып, салбыратып,қалғып тұрған іспетті... желпілде, жалпылда, суылда, дуылда, жасыл жапырақтар» [9,145-146] дейді автор. Жазушы «жапырақ-ағаштың өкпесі», «жапырақ - ағаштың құлағы», «жапырақсыз ағаш-қу түбір», «бар үмітің-жапырақта» деп келетін метафорлық тұжырымдары арқылы шығарманың сезімді ғана емес, ой қозғар қуатын күшейтеді. Автор «жапырақ» метафорасы арқылы адам мен оның тіршілігінің көркем бейнесін жасайды. Көркем метафора философиялық толғамға жетелейді

Әдебиеттер

1. Аймауытов Ж. Көркем әдебиетті саралау/Бес томдық шығармалар жинағы. -Алматы, Ғылым, 1999. 5 том. – 204-207бб.
2. Аймауытов Ж. Анкетаға жауап/Бес арыс. Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. -Алматы, Жалын, 1992. 376-381бб.
3. Сәдуақасов С. Предисловие к сборнику рассказов «Молодой Казахстан» / Екі томдық шығармалар жинағы.–Алматы, Алаш, 2003.1 том. 251-263бб.
4. Ісімақова А. Ахмет Байтұрсынұлы и М. Бахтин. Общность теоретических мыслей / Асыл сөздің теориясы. –Алматы, Таңбалы баспасы, 2009. -376б.
5. Қирабаев С. Әдебиеттің ақтаңдақ беттері. –Алматы, Білім, 2003.
6. Аймауытов Ж. Өлең сұңқарға /Бес томдық шығармалар жинағы. –Алматы, Ғылым, 1999. 3 том. – 204-207бб.
7. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. 3- кітап. -Алматы: Өркениет. 2003
8. Аймауытов Ж. Шығармалар. - Алматы: Жазушы. 1989, 558б.
9. Аймауытов Ж. Жапырақтар /Бес томдық шығармалар жинағы. –Алматы, Ғылым, 1999. 2 том.

Göndərilib: 17.12.2020 Qəbul edilib: 18.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/74-77

Инна Алимовна Хатипова
Академия музыки, театра и изобразительных искусств
hatipovainna@yahoo.com

ФОРТЕПИАННОЕ ТВОРЧЕСТВО КОМПОЗИТОРОВ РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА: ЖАНРОВЫЕ И ЛАДОТОНАЛЬНЫЕ СВЯЗИ С МУЗЫКАЛЬНЫМ ФОЛЬКЛОРОМ

Ключевые слова: *композиторы Республики Молдова, фортепианная музыка, кантиленный характер, виртуозный характер, жанры молдавского музыкального фольклора, лады народной музыки*

Piano works by composers from the Republic of Moldova: genre and modal-tonal relationships with musical folklore

Summary

In the article, the author analyzes some piano pieces written by the composers of the Republic of Moldova from the standpoint of determining how genre peculiarities and musical language elements of Moldavian folk songs and folk dances are reflected in them. In this light, an analysis of miniatures by Gh.Neaga, A.Starcea, C.Rusnac, and other Moldavian composers, which are a part of pedagogical repertoire in the country's musical education institutions, is performed. The purpose of this article is to elucidate various forms of manifestation of national groundedness in the creations of Moldavian composers, the ways in which these forms evolved, and to characterize the evolution of the composers' attitude towards the folk base of musical material. An examination of folk elements in the musical language of autochthonous piano pieces allows one to elucidate the national specificities of piano music by the composers of the Republic of Moldova, its originality and artistic uniqueness. The author shows conclusively that a familiarity with folk primary sources and a skillful modeling of their elements assists in creating a correct treatment of the piece performed.

Key words: *Moldavian composers, piano music, cantilena character, virtuoso character, Moldavian folk music genres, folk modes*

Одно из ведущих мест в музыкальной культуре Республики Молдова занимает фортепианное искусство, представленное концертным исполнительством, педагогической деятельностью и композиторским творчеством. Главенствующая же роль фортепиано в системе музыкального образования, концертной практики и композиторских поисков обусловлена универсальностью рояля как инструмента. В данной статье внимание привлечено к произведениям молдавских композиторов, написанных для фортепиано и предназначенных для использования в учебном процессе.

Отличительной чертой большинства таких фортепианных сочинений является опора на жанровые признаки молдавского музыкального фольклора, а также использование ладоинтонационных и ритмических элементов музыкального языка народного творчества. При этом среди фольклорных жанровых типов, к которым предпочтительно обращаются отечественные композиторы, главная роль принадлежит двум контрастным: сфера лирики воплощается средствами дойны, баллады и плача (бочета), стихия моторики и коллективного начала — разными видами молдавского танцевального фольклора. При этом лирико-эпические черты (дойна, баллада, бочет) оказываются свойственны кантиленным сочинениям молдавских творцов, а танцевальное начало органично воплощается в виртуозных произведениях. Подтвердим сказанное примерами.

Специфика многих кантиленных фортепианных произведений молдавских авторов кроется в их формообразовании, в тех его особенностях, которые, по мнению известного молдавского фольклориста П.Стоянова, свойственны молдавской дойне, обладающей определенным интонационным своеобразием (Стоянов, 1975, Стоянов, 1980). Одно из коренных свойств дойны – «царицы» молдавского лирического фольклора» (Мироненко, 2000: 22) – отражается в ее приверженности к импровизационности формообразования, что проявляется в господстве «…принципа многократного, не регламентированного жёсткими нормами повторения единиц музыкальной формы (мотива, фразы, куплета). Раскованность фольклорного интонирования весьма органично обнаруживает себя также в свободном варьировании, /…/ где отражается богатая игра индивидуальных оттенков основного образа» (Бирюков, 1984: 138). Характерные дойнообразные интонации встречаются в «Прелюдии» *a-moll* В.Ротару, «Прелюдии» К.Руснака, «Воспоминании» А.Люксенбурга, «Сказке» и «Дойне» Г.Няги и др.

Особенно часто к образному миру и к средствам выразительности дойны обращались В.Ротару и Г.Няга. Не случайно музыковед З.Столяр, характеризуя творчество Г.Няги, писал: «Мы уже не говорим о тех случаях, когда отдельные пьесы или части циклов самим автором названы дойнами (таковы, к примеру, «Дойна» для фортепиано, вторая часть сюиты для струнного квартета и т.д.), но и там, где тематический материал носит более обобщенный характер, влияние дойнообразных мелодий является очевидным и бесспорным» (Столяр, 1973: 35). Это можно наблюдать, например, во вступлении к третьей части Второй симфонии. Во многих лирических произведениях или отдельных лирических инструментальных темах Г.Няги также можно уловить характерные элементы дойны, что придает творчеству композитора прочную национальную основу, делает стиль его сочинений понятным и легко узнаваемым.

В исполнительской работе над сочинениями дойнообразного типа необходимо обратить внимание на такие характерные интонационные и ритмические их особенности, как свободный импровизационный стиль игры, колоритная выразительная мелизматика, особая распевность мелодии, обилие нисходящих секундовых попевок, частые повторы одного звука с различными агогическими и динамическими изменениями.

Иногда жанровой основой тематизма кантиленных фортепианных произведений местных авторов является «бочет» (плач). Будучи одним из древнейших жанров молдавского семейного обрядового фольклора, он несет в себе огромный потенциал художественного воздействия. Интонации плача, вздоха, причитаний, стонов находят живой отклик в душе слушателя, ассоциируются с эмоциями страдания, скорби, боли. Такого рода мелодические обороты использованы в «Прелюдии» К.Руснака.

В кульминационном разделе данной пьесы композитор помещает импровизируемую исполнителем каденцию, в которой предоставляет интерпретатору почти полную творческую свободу в соответствии с традициями лэутарского музицирования[20]: на протяжении 10-12 секунд пианист исполняет собственную импровизацию, используя обозначенные автором звуки. В ней необходимо создать тот тип мелодического развертывания, который, по рекомендации самого композитора, «будет имитировать бочет при помощи поочередной передачи звуков из руки в руку» (Коваленко, Левинзон, 1988: 78).

Нередко композиторы прибегают к использованию характерных черт эпического балладного повествования. В этих случаях об основных приметах эпоса, как указывает этномузыковед Э.Флоря, свидетельствуют: «…протяженность, гибкость, плавность и связность звуковысотной линии интонирования, опора в основном на один средний тон. Мелодия, обобщающая выразительные свойства речевой интонации повествовательной речи, заимствует в качестве ведущих признаков плавность и слитность движения в пределах небольшого интервала, поступенность, неторопливость развертывания мелодической линии, выявление ладотональной опоры…» (Флоря, 1989: 30). Данные черты свойственны «Рассказу» З. Ткач, «Прелюдии» А.Стырчи, «Балладе» П.Русу.

«Баллада» («Легенда») для фортепиано П.Русу – это спокойное лирическое сочинение, в котором неторопливо развертывается выразительный, задумчивый и немного печальный рассказ о событиях дней минувших, «старины глубокой». Композитор не обращается к подлинному фольклорному материалу, но искусно воспроизводит колорит и интонационное ощущение молдавского мелоса за счет ненавязчивого использования ладогармонических средств: в контексте свободно трактованного натурального *fis-moll* часто возникают «пустые» квинты и кварты.

Существенной отличительной чертой большинства кантиленных пьес, созданных отечественными авторами, является опора на ладовые средства, типичные для молдавского фольклора. Это проявляется в использовании композиторами фригийской II, лидийской IV, дорийской VI, миксолидийской VII ступеней, ладов с увеличенной секундой. Примерами могут служить «Прелюдия» *As-dur* А.Стырчи, «Колыбельная» Л.Гурова, «Рассказ» З.Ткач, «Прелюдия» *es-moll* и «Дойна» Г.Няги.

Как уже было сказано, музыкальный материал сочинений виртуозного склада в большинстве случаев претворяет жанровую специфику основных разновидностей танцевального народного творчества. В танцевальном движении основных тем пьес «Жок» и «Бессарабка» Шт.Няги, «Токкаты» Г.Няги и «Скерцо» С.Лунгула угадываются черты молдавских танцев типа «бэтута» и «бэтута-хора».

Так, «Жок» Шт.Няги преломляет жанр молдавского танца типа бэтута-хора. Основная тема сочинения излагается в среднем регистре и звучит в верхнем голосе партии левой руки.

[20] Лэутары — молдавские и румынские народные музыканты.

Выдержанный на протяжении первых восьми тактов звук *as*, вероятно, воспроизводит звучание чимпоя[21]. Тему постоянно сопровождает непрерывный поток шестнадцатых в правой руке, в котором угадывается звучание цимбал. Таким образом «композитор средствами фортепиано стремится передать одну из типичных особенностей исполнительского стиля, свойственного молдавским народным оркестрам — тарафам. Заключается она в проведении оживленной мелодической фигуры в сопоставлении с дробящимся выдержанным звуком, подобно тому, как лэутар исполняет мелодическую фразу на фоне открытой струны» (Мирошников, 1973: 10).

Ритмический рисунок аккомпанемента в таких произведениях, как «Рондо» С.Лобеля, «Экспромт» и «Импровизация и токкатина» В.Ротару, «Импровизация» О.Негруцы соответствуют типичным ритмоформулам молдавской сырбы.

Тематический профиль «Рондо» С.Лобеля целиком опирается на имитацию фольклорного интонационного материала. Своим ритмическим рисунком он напоминает виртуозный народный молдавский мужской танец типа сырбы. При этом мелодия ведущей темы ассоциируется со звучанием цимбал, а аккомпанемент в партии правой руки заставляет вспомнить гудение чимпоя.

В ритмических фигурах партии сопровождения «Скерцо» С.Шапиро, «Гайдуцкого танца» Г.Мусти, «Пастушеского танца» П.Русу и «Скерцо» О.Негруцы композиторы используют характерные ритмоформулы трехдольного остропэца.

«Гайдуцкий танец» Г.Мусти ярко воспроизводит природу и характер этого темпераментного танца. Музыкально-тематическое развитие здесь строится на первоначальном мотиве, который на протяжении всего произведения претерпевает различные ритмические, тональные, регистровые и фактурные изменения. Виртуозный характер определяется преобладанием пальцевой моторики. Упругий четкий ритм, своеобразный размашистый, «скрипичный» лэутарский штрих в сочетании с волевыми импульсивными акцентами-притопываниями придают музыке силу и энергию.

В разные исторические периоды трактовка национального компонента фортепианной музыки композиторов Республики Молдова претерпевала изменения.

1930–1950-е гг. связаны с начальным обращением отечественных авторов к основным жанрам фортепианной музыки и претворением в них характерных интонационно-ритмических особенностей молдавского фольклора. В 1960-1970-х гг. композиторы в своих сочинениях нередко уходят от конкретной жанровой лирической образности к сфере обобщенного претворения фольклорности. Авторская позиция ассимилирует и подчиняет себе средства музыкальной выразительности, свойственные народному творчеству. Фольклорная ориентация фортепианной музыки данного периода оказывается реализованной на более глубинном, нежели раньше, уровне. Элементы фольклорного мышления отражаются в интонационном строе мелодики, в метроритмических особенностях, в имитации звучания отдельных народных инструментов и инструментальных ансамблей — тарафов.

В 90-е гг. XX столетия усиливается тенденция индивидуализации художественной идеи в каждом сочинении. Возрастает интерес к глубинным слоям народного музыкального творчества. Таким образом, сочинения, созданные композиторами Республики Молдова, отличает гармоничное сочетание в них традиционного классического формообразования и национального музыкального языка. Исключение составляют лишь сочинения «Контраст» А.Стырчи, «Прелюдия» *cis-moll* С.Лунгула, «Натюрморт с цветами, мелодиями и гармониями» Г.Чобану, в которых композиторы не ставили перед собой цели создания музыки в молдавском национальном духе.

Преломление фольклорного компонента в произведениях для фортепиано отечественных авторов осуществляется многообразно. Иногда композиторы прибегают к *цитированию* подлинных народных мелодий (например, «Frunzi*ş oară, lozioară» в «Экспромте» В.*Ротару). В таких случаях цитируемый фольклорный образец призван конкретизировать образное содержание музыки.

В ряде случаев авторы пользуются приемом *имитирования* наиболее показательных сторон музыкальных жанров национального фольклора. Моделирование метроритмической стороны танцевальных жанровых типов или разновидностей дойны дает возможность композиторам создать музыкально-тематический материал, аналогичный фольклорному. Имитирование народно-жанровых типов является характерным свойством музыки С.Лобеля, С.Шапиро, Г.Няги, В.Ротару, В.Загорского.

Наряду с этим композиторы Республики Молдова обращаются еще к одному виду преобразования фольклорного материала — *ассимилированию* его отдельных черт. Он проявляется преимущественно в ладовой организации музыки, в использовании характерных для молдавского фольклора

[21] Молдавский народный инструмент, разновидность волынки.

ступеневых альтераций: понижении П, VII, повышении IV, VI ступеней лада. Ассимиляция ясно ощущается в произведениях современных композиторов — Г.Чобану, В.Бурли, С.Пысларь.

Исходя из сказанного ясно, что специфика интерпретации фортепианных произведений кантиленного характера, созданных композиторами Республики Молдова, в значительной мере заключается в конкретном выявлении национальной почвенности данных сочинений и в рельефном, выразительном показе соответствующих элементов музыкального языка в области мелодической интонации, лада, гармонических оборотов, народных исполнительских приемов, имитации народного пения и звучания народных инструментов. Соответственно, одной из главных особенностей исполнительской работы над виртуозными сочинениями молдавских авторов является раскрытие их жанрово-танцевальной образной специфики, определение ее характера и роли в индивидуальном облике — музыкальном материале, форме, драматургии, конкретном типе фортепианной техники каждой пьесы.

Выявление импровизационной природы развития мелодического материала, совершенствование навыков рубатной игры, необходимых для исполнения большинства кантиленных сочинений для фортепиано композиторов Республики Молдова, передачи их образной сути, содержательного богатства и художественной красоты приводит к раскрытию творческих способностей студента, развитию образного мышления, исполнительской фантазии, и, следовательно, художественной индивидуальности учащегося. В свою очередь, ясное ощущение фольклорной танцевальной ритмической основы виртуозных пьес может способствовать более быстрому их освоению и, в целом, — успешному музыкально-техническому развитию молодых исполнителей. Тесно связанные с молдавской фольклорной сферой, эти сочинения более доступны для понимания студентам, хорошо знающим и чувствующим фольклорное искусство своего народа.

Литература

1. Мироненко Е. Владимир Ротару. Кишинёв: Центральная типография, 2000, 118 с.
2. Бирюков С. Обаяние импровизации (традиции и современная советская музыка) // Музыкальный современник (вып. 5) / ред. В. Задерацкий и др. Москва: Советский композитор, 1984, с. 134–150.
3. Стоянов П. О ритмике дойны (Микропроцессы). Искусство Молдавии. Сборник статей. Кишинев: Штиинца, 1975, с. 97–113.
4. Стоянов, П. Ритмика молдавской дойны. Кишинев: Штиинца, 1980, 176 с.
5. Флоря, Е. Молдавский музыкальный эпос. Кишинев: Штиинца, 1989, 120 с.
6. Коваленко С., Левинзон В. (сост.). Произведения для фортепиано. Кишинев: Литература артистикэ, 1988, 112 с.
7. Мирошников А. Фортепианные произведения молдавских композиторов. Кишинев: Штиинца, 1973, 66 с.
8. Столяр З. Георгий Няга. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1973, 139 с.

Göndərilib: 20.12.2020 Qəbul edilib: 21.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/78-81

Ықылас Өскенбайұлы Шахаров
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
ykylas.shakharov@ayu.edu.kz

АХМЕТ ИҮГІНЕКИДІҢ «АҚИҚАТ СЫЙЫ» ДАСТАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кілт сөздер: *Орта ғасыр әдебиеті, Хибат-ул-хақайк, дидактикалық сарын, Түркі халықтарының ортақ мұрасы, көркем құбылтулар*

Artistic features of the work of Ahmed Yugnaki "Gift of Truth"

Summary

The article is based on the epos of Akhmet Yugineka “The Gift of Truth”. Ideological and thematic orientation, compositional structure, artistic features are analyzed. The epic “Gift of Truth”, common to all Turkic-speaking peoples, tells about the problems that were urgent for its time, about the high artistic level.
Key words: *Medieval literature, Hibat-ul-Khakaik, didactic sari, common heritage of the Turkic peoples, artistic phenomena*

Орта ғасырдағы түрік халықтарына ортақ классикалық әдебиеттің өкілі Ахмет Жүйнеки (Иүгінеки) XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында өмір сүрген ақын. Сыр бойы мәдениетінің ошағы Түркістан қаласының маңайындағы Жүйнек деген жерде туып өскен. Қожа Ахмет Иассауидің шәкірті, өз заманының оқымыстысы болған кісі. Толық аты – Әдиб Ахмет ибн Махмут Жүйнеки. Ахмет Иүгінеки жас шағында араб, парсы тілін игерген, өз кезінің оқыған, білімді адамы саналған. Иүгінекиден бізге жеткен шығармасы «Хақиқаттар хадисі» немесе «Ақиқат сыйы»[1] (арабша аты- Хибат-ул-хақайк). Әдиб Ахмет Махмутұлы Иүгінекидің «Хақиқаттар хадисі»-дидактикалық сарында жазылған, түркі тілді халықтар әдебиетінің баға жетпес көркем туындысы. Атақты зерттеуші С.Е.Маловтың көрсетуінше бұл шығарма алғаш рет 1480 жылы Константинопольде басылған. Бұл туралы академик Р.Бердібай «Ғасырлар толғауы» деген еңбегінде «Дастанның бес жүзден астам өлең қатарында насихат, үлгі сипатты әңгімелер қозғалады»[2, 42] десе, А.Қыраубаева «Кітап 456 жол өлеңнен тұрады. Түркі тілін құрметтеп, оны поэзия тіліне айналдыруды мақсат еткен. Түркі ақындарының өлеңді түркі тілінде жазуының өзі өз заманындағы оянушылықтың бір көрінісі еді» [3, 94] дейді. Қайткенменде өлең жолдарының саны әртүрлі болып келуі кітаптың көпнұсқалылығында болса керек.

Ахмет Иүгінекидің өмірі мен ақындық қызметі жайында мәлімет жоққа тән. Әйтсе де ақын дастанында өзі туралы кейбір деректер берген. Сондай-ақ дастанды көшіріп жазушылар шығарманың авторына қатысты мәліметтерді өз тарапынан қосып жазған. Мәселен, «Хибатул-хакайықтың» XY ғасырда көшірілген алғашқы қолжазба нұсқаларының бірінде Ахмет Иүгінеки туралы мынадай өлең жолдары бар:

Ахмет Әдіб-атым, үлгі сөзім,
Қалады мұнда сөзім, кетер өзім,
Күз келер, жаз да кетер, өмір де өтер,
Сонымен жұмылар да екі көзім[1,11]

Бұл өлеңнен біз ақынның шын аты Әдіб Ахмет екенін (Ахмет Иүгінеки-лақап аты), әкесінің есімі Махмұт болғанын аңғарамыз. Болашақ ақын анасынан көзі соқыр болып туған:

Көрмеген туа біте әдиб көзі,
Тұрады он төрт баптан осы сөзі
Жүк болса піл көтермес алтын-күміс,
Соған тең осы аз ғана сөздің өзі.

Сондай-ақ, ақын:

Ей, достым, жаздым кітап түрікшелеп,
Мейлің соқ, мейлің қала ерекшелеп,
Артымда ат қалсын деп жаздым мұны,
Ғажайып таңсық сөзбен ерекшелеп, - [1,27]

Деген жолдарда қай жердегі және қай түркі тайпаларының тілінде жазғандығы туралы атап айтпайды. Ол кездегі түркі халықтары мен түркі тайпалары қазіргі кездегідей сараланып, жіктеліп, әр

түрлі ұлттарға бөлінбеген. Белгілі бір орталықта, мөлшерлі аймақ пен тайпалар одағында қандай ру басым болып, үстемдік етсе, оған бағынышты халықтар көбінесе соның атымен аталып жүре беретін де кездері болған. Дастанның өзі көне түркі тілінде жазылса да, ақын шығармасының атын «Хибатул-хакайық» деп әдейі арабша қойған сияқты. Х.Сүйіншәлиев «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері» деген еңбегінде «Бұл кітап қазақ тіліне аударылып, әдеби шығарма ретінде 1960 жылдардан бастап, қазақ әдебиетінің тарихына қатыстырыла бастады» - [4, 116.] дегенді айтады.

Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуші Н.Келімбетов «Басқа түркі ескерткіштері сияқты «Ақиқат сыйы» да түркі халықтарының тіл тарихын, әдебиет тарихын, ондағы жанрлар және басқа да ерекшеліктер негізін, мысалы, дидактикалық әдебиет, дүнияуи әдебиет көздерін ашып, олардың тамырын талдау ісінде таптырмайтын құнды мұра болып табылады. Оның қазақ тілі мен әдебиетіне қатысты тарихи маңызы туралы да осыны айтуымыз керек» - [5, 216.] деген болатын. Ахмет Иүгінеки дастанын тіл, әдебиет, тарих және философия ғылымдары тұрғысынан жан-жақты зерттеп, шығарманың ғылымға негізделген мәтінін, сөздігін, транскрипциясын әзірлеп, оны басқа тілдерге аудару жөнінде түрколог-ғалымдар қыруар жұмыстар атқарды.

Ахмет Иүгінекидің аты қазақ арасына да мәлім. Оны Жүйнек маңы өз ақынымыз деп санайды. Кейбір сөздерінен мысалдар келтіріп айтушылар да табылады. Ахмет Иүгінекидің атылмыш шығармасы қазақ тілінде бөлек кітап болып, 1985 жылы ғана шығарылды. «Ақиқат сыйының» текстерін транскрипциялап, сөзбе-сөз (прозалық) аудармасын жасаған Б.Сағындықов. «Алғы сөз» бен «Кіріспесін», поэтикалық аудармасы мен түсініктемелерін жазған Ә.Құрышжанов.

Белгілі ғалым, білікті тіл маманы Б.Сағындықов «һибат-улхакайик»-XII ғасыр ескерткіші»[6] деп аталатын еңбек жазып, көне дәуір жәдігерлігіне тілдік тұрғыдан жан-жақты талдау жасады. Мұнда дастанның транскрипциясы, аудармасы, зерттеу тарихы, ғылыми сипаттамасы, лексика-грамматикалық ерекшеліктері, «түрікше-орысша-қазақша», «арабша-орысша-қазақша», «парсыша-орысша-қазақша» сөздері тұңғыш рет жарияланды. Ғалым XI-XYI ғасырлар арасындағы түркі әдеби жәдігерліктерінің тілі туралы айта келіп, аса құнды тұжырым жасаған: «Дұрысы-әр нәрсені өз атымен атаған орынды. XI-XYI ғасырлар арасындағы халық арасында тараған жазба әдебиеттің кез-келген үлгісін көне түркі әдеби тілінде жазылған деп есептесек, қателеспейміз. Бұдан былай «ана әдеби тіл», «мына әдеби тіл» деп бірнеше әдеби тілге бөлуді тоқтатқанымыз дұрыс. Қай жерде, қай кезеңде пайда болғанына қарай, көне түркі әдеби тілінің оғыз варианты, көне түркі әдеби тілінің қыпшақ варианты, көне түркі әдеби тілінің түрікмен варианты, т.б. деп атаған жөн».

Ә.Құрышжановтың пікіріне қарағанда ескі түркі ескерткіштерінің барынша көп жазылып, мол таралған уақыты XIII-XIYғасыр. IX-XII және XY-XYI ғасырлармен салыстырғанда бұл кезеңде туған шығармалардың саны ауыз толтырып айтарлықтай, «Ақиқат сыйы» IX-XII ғасырлар мен XIII-XIY ғасырлардың аралығын жалғастыратын белгілі бір айқын жол [6, 17].

«Ақиқат сыйы» дастаны дидактикалық сипатта жазылған. Онда өмірдің өзекті мәселелері (тәлім-тәрбие, моральдық нормалар, адамгершілік қасиеттер т.б.) жайында әр алуан ақыл-кеңестер мен гуманистік уағыздамалар келтіріп, өмір туралы ой толғаныстарын автор ортаға салады. Шығарманың әрбір тарауында белгілі бір мәселе жөнінде әңгіме болады, автор оқушысына тиісінше ақыл-кеңес беріп отырады. Бұл дастанның көтерген тақырыбы мен идеялық мазмұны ақын өмір сүрген қоғамдағы моральдық ұғымдар мен мінез құлық нормаларының жиынтығы іспеттес. «Адам қалай өмір сүру керек?» Ақын осы сауалға өзінше жауап іздеп, дидактикалық сарында оқушысына өсиет-уағыз айтады. Мәселен, шығарманың авторы оқушысына: адам адал өмір сүруі тиіс, сараң болмауы керек, жомарт жанды, білімді кісіні қадірлеу қажет, жақсыдан-шарапат, жаманнан кесапат деген сияқты ғибрат айтады. Ескеретін нәрсе «Ақиқат сыйы», 468 жолда айтылғандай, 14 тарауға емес 20 тақырыпқа бөлінеді (басқа ұсақ тақырыптарды қоспағанда), онда, демек, 466 жол өлең бар. Шығарманың соңына басқа кісілердің жазғандары өз алдына 28 жол. Дастанның көлемі әр нұсқада әр түрлі: бірінде аз, бірінде көп. Сонымен бірге тақырыптар мен тараулардың берілу тәртібі де барлық нұсқада бірдей емес.

Біз қарастырған нұсқа бойынша, Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы» кітабы дінге, бір аллаға табынып, Мұхаммед пайғамбарға, оның төрт сахабасына сиынудан басталады. Ақын бұл дастанды Ыспаһсалар деген бекке арнап жазғанын оқушысына ескертеді. Тегінде ақынның өз дастанын арнап отырған адамы сол кездегі көрнекті мемлекет қайраткерлерінің бірі болса керек, дастанда оның образын былай сомдаған:

Қайырым мен адалдығы кіршіксіз,
Мадақтасаң тұрған бойы -тек ерлік.
Мол парасат ақыл-ойдың кеніші,

Жақсылық пен білім ғана төгерлік[6, 89].

Ақынның пікірінше, адам өзінің жақсы ісімен басқаға үлгі болуы керек. Егер бай болсаң, жоқ-жітікке қарас, жыртығын бүтінде. Егер бек болсаң, жай адамға қиянат етпе, қайта оларды қиындықтан құтқаруға күш сал. Саған біреу жамандық істесе, сен оған жақсылықпен жауап бер. Бұл адамшылық нысанасы, бұны ұмытпа! Біреудің жақсы ісін сезсең, оны ардақтай біл, күнәліні кешіре біл! Жауыздықтың тамырына балта шап, оны аластай біл! Қайғы қасіретсіз, тыныш өмір сүре біл! Өзіңе де, өзгеге де жақсылық тіле! Ұятыңнан бір айрылсаң, оны қайырып болмас. Бал бар жерде – ара да бар. Балдан бұрын араның уын татарсың. Дүние-қоңыз, бүгін бар да ертең жоқ. Дүниеден кім өткен жоқ, бай да, батыр да, неше бір даналар да өтті. Олардың тек қана сөзі, қадірлі аттары ғана қалды. Білімді адам біліп іс қылады, біліп істеген іс өкінішсіз болады.

Бұл туындыны түркологтар «поэма» деп атайды. Поэзиялық шығарма болғандықтан, ол өзіне тән белгілі бір өлшемі бар, сол өлшемнің жүйесіне бағынып, тізбекке түскен, өлеңмен жазылған сөз өнерінің өзінше бір түрі болып саналады.

Шығарманың композициялық құрылысына мән беріп қарасақ, бірқатар жері бәйіт үлгісімен жазылған. Орта ғасырдағы классикалық шығыс әдебиетінде (поэзиясында) қолданылған бәйіт екі жолдан тұратын өлең құрылысы, қос тармақ. Ол қай өлең түрінде (қай жанрда) болса да (поэма, дастан, ғазал, қасида т.б.) қолданыла береді. Өзара жұптасқан екі жол өзара ұйқасып та келеді, кейде тіпті ұйқаспай да септесе береді, бірақ бәйіт қалайда белгілі бір аяқталған ойды білдіреді. Мысалы, 131-бәйітте былай деп жазылған:

Тіліңді берік ұста – тісің сынбасын,
Егер тілің шыға қалса – тісің сынады[6, 37].

А.Иүгінеки бәйіттерінің екі жолы өзара ұйқасып отырады. Ондай өзара ұйқасып келетін екі жолдық бәйіттер көп емес, небәрі 19, яғни 38 жол.

А.Иүгінеки өлеңдерінің дені төрт жолдық өлең түрінде келеді. Олардың ұйқасуы қара өлең ұйқасы түрінде (а,а,б,а) түрінде келеді. Осы орайда жасалған өлеңдерінің жалпы саны 424 жол (төрт жолдық 106 өлең).

Ахмет Иүгінеки әрбір сөзді ажарлап та, құбылтып та шебер пайдалана білген. Ақын өзі хикаялап отырған құбылыстың ерекше белгілеріне үстеме мағына беріп, көркіне көрік қосып суреттеу үшін теңеу әдісін кеңінен қолданады. Мәселен, автор дастанда көнбес көңілді жомарттық көндірер, жеткізбес мұратқа жомарттық жеткізер. Жамандық келетін жолды жомарттық қияды. Ұрыс жүретін жолды жомарттық бұрады. Ең қиын (қиядағы) мұратқа жомарт ер жетеді. Сақылық (қолы ашықтық) пен жомарттық – бар сұраудың дауасы. Ел сүйерге жол ашық,болып тұрсаң қолы ашық. Ең құтты қол береген қол. Алып-беріп жүрмесе, қол құтсыз. Жомарттық бар айыптың кірін жуады. Жомарттық-сараңдықтың өлшемі. Жомарттықты қара да (халқы), хан да сыйлайды. Мақтасаң жомарттықты мақта, күншілге қорамсақта бір оқ сақта. Барлық тіл де жомарттықты мақтайды. Жомарт ел малын сатып (сарп етіп) атақ алады (қадір-құрметке ие болады). Жарамды киім таба алсаң-жалаңашқа жап. Әр тілде бәрі мақтап асырады, айыбын жомарт жанның жасырады.

Ахмет Иүгінеки кітабының поэтикасына зер салсақ, кітаптан әсіресе эпитет пен теңеуден өзге құбылтудың барлық түрін кездестіруге болады. Кейде дастанда автор кейіптеу мен метонимияны қатар қолданады:

Күлім қағар бұл дүние, ым жасар,
Өз қолымен балын беріп, у қосар.
Ең әуелі бал жегізіп дәндетіп,
Іле-шала сол тостақпен зәр тосар. [6, 41]

деген жолдардың алғашқы екі тармағы кейіптеу болса, кейінгі екі тармағында метонимияға айналдырып тұр. Мұндағы ой дүние – жалған , өмір деген мағынада алынып, дүниенің алдымен бал жегізіп, артынан зәр тосады дегені дүниенің ауысып тұратынын және мұндағы «бал» мен «зәр» тура мағынасында емес, алмастыру мағынасында алынып тұр. Яғни, дүниенің қызық та, қайғы да сыйлай алатынын айтады.

Ахмет Иүгінекидің бізге жеткен мұрасының тағылымы мол болуы көне дәуір кемеңгерлерінің жалпы әлеуметтік-эстетикалық танымдарының өресіні аңғартады. Оның кейбір сөздері бүгінгі күні мақал-мәтелге, афоризмге, шешендікке ұласып кеткенін төмендегі сөздердің мағынасынан көруге болады: «Өнерлінің қапасы жоқ, өнерсіздің өкініші көп», «Кедейдің кертіп жейтін малы-білім», «Атақпен білген өтер ірі жүріп, білместі «өлген» дей бер тірі жүріп», «Біліммен ғалым өсіп, көкке жетер, адамды наданшылық төмен етер», «Оқ жарасы жазылады, тіл жарасы жазылмайды», «Не келсе де тілден келер бір басқа, осы тілге табынбайды құр босқа», «Тіл мен жақтың көркі-шындық сөз»,

«Қайырсыз адам жеміссіз ағаш сияқты», «Сараң дүниенің малын жиса да тоймайды», «Өз ашуын баса білген адам-күшті адам», «Өзі білмейтінін «білем» дегені айып», «Әр қасіреттің артында қуаныш бар», «Он дәруіш бір кілемге сияды, екі әкім бір кілемге сыймайды» т.б.

Арада сан ғасыр өтсе де, ақын еңбегі ұмытылмай, өз оқушысын тауып келе жатқаны дастанның өміршеңдігінің негізгі көрсеткіші. Атадан балаға, әулеттен әулетке мирас боп ауысатын қымбат ескерткіштер аз емес. Ал біздің Ахмет Иүгінеки бабамыз үрімбұтағына басқа емес, таза ақиқаттың өзін сый етіп қалдырған.

Біз «Ақиқат сыйы» дастанының идеялық-тақырыптық бағытына, композициялық құрылысына, көріктеу құралдарына, жырдың метрикалық жүйесіне біршама талдау жасау барысында, мынадай қорытындыға келдік: «Ақиқат сыйы» дастаны-өз заманының көкейтесті мәселелерін жырға арқау еткен, көркемдік дәрежесі биік, дидактикалық сарында жазылған, бүгінгі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ мұра болып табылады.

Әдебиеттер

1. Иүгінеки А. Ақиқат сыйы//Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Т.10. Астана: «Фолиант» 2006.
2. Бердібай Р. Ғасырлар толғауы:мақалар мен зерттеулер.-2-ші бас. - Алматы: «Жазушы» 1977 - 320 б.
3. Қыраубаева, А. Ежелгі әдебиет. 5 томдық шығармалар жинағы. 2-том - Алматы: "Өнер", 2008. - 216 б.
4. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері: Ерте дәуірден XIX ғасырдың аяғына дейін. - Алматы: «Қазақстан», 1967. - 384 б.
5. Келімбетов Н.Ежелгі дәуір әдебиеті Алматы: «Ана тілі», -1991. - 264 б.
6. Йүгінеки А. Ақиқат сыйы. Түпнұсқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы, Баспаға дайындағандар: Ә.Құрышжанов, Б.Сағындықов, Алматы, 1985. Хибат-ул хақайық, Ташкент, 1971.

Göndərilib: 17.12.2020 Qəbul edilib: 19.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/82-86

Rəna Ağacan qızı Əliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
rena_344@mail.ru

MƏRASİM FOLKLOR NƏĞMƏLƏRİ TÜRK DİLLİ XALQLARIN BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜNÜN İFADƏSİDİR

Açar sözlər: *mərasim, folklor, milli-mənəvi dəyərlər, milli təfəkkür, dini mərasimlər*

Ceremonial folk songs are the expression of artistic thinking Turkish people (Turkish-speaking people)

Summary

The ceremonies, reflecting national moral values of the ancient Turkish peoples are preserved. The one of the oldest ceremonies is the ceremony "Yug". (Yukh). "Yug" is the archaic song related to the mourning ceremony. This ceremony is held when somebody dies. Songs singigng during the ceremony are called laments (Agi). Died person is praised in this ceremony. This ceremony is executed (held) in Azerbaijan nowdays. Yug ceremonies existed in Azerbaijan long before Islam.
Key words: *ceremony, the national traditional values, national style, national thinking, religious ceremony*

Mənəviyyatımızın zəngin qaynağı olan folklorumuz milli-əxlaqi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi mənimsəyib dərk etməyimizdə, xalqımızın keçdiyi tarixi inkişaf yolunu öyrənməyimizdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Tarixən Azərbaycan ərazisində intişar tapan müxtəlif dinlər xalqımızın bədii təfəkkürünün məhsulu olan ədəbi nümunələr üçün də yeni ideyaya, mövzuya çevrilmişdir. Əcdadlarımızın həyat təcrübəsinin araşdırılması baxımından məişət və mərasim nəğmələri diqqətəlayiqdir.

Azərbaycanda mərasim tamaşaları iki qismə bölünür: birincisi mövsümi mərasimlər,ikincisi məişət mərasimləri. Mövsümi mərasimlər yazın gəlişi,əkinin başlanması,məhsulun yığılması,elin-elatın yaylağa çıxması,qoyun qırxımı ilə keçirilir.Məişət mərasimlərinə isə aşıq toyları,dərviş düyünləri,ağlaşma məclisləri və s. aid edilir.

Məişət mərasimləri insanın doğulması, evlənməsi və vəfat etməsi ilə əlaqədar olan prosesləri əhatə edir. Bu zaman adqoyma, elçilik, nişanlama, xınayaxdı, toy, yaş kimi mərasimlərdə müəyyən məişət mərasim nəğmələrindən istifadə olunur. Mərasim və məişət nəğmələri vasitəsilə qədim inanclarla bağlı keçirilən ayin və mərasimlər haqqında məlumat əldə etmiş oluruq.

Azərbaycan milli mədəniyyətinin özəlliyi həm də ondan ibarətdir ki, çağdaş mədəni və sənət düşüncəmizdə bir çox əski mədəni-psixoloji fenomenlər demək olar ki, çox az transformasiya olunmuş halda işləməkdədir. Bu sıradan şifahi xalq ədəbiyyatı, aşıq sənəti, muğam və xalq musiqisi min illik inkişaf yolunu keçərək öz məzmun və dil-ifadə qatlarında qaynaqlarını və tarixi təsirlərin izlərini günümüzə qədər çatdırmışdır. Tarixi poetikaya malik olan bu klassik sənət növləri milli sənət təfəkkürümüzün təməlini təşkil edir.

Xalq yaradıcılığının ən maraqlı növü olan miflər isə tarixilik baxımından daha qədim dövrləri əhatə edir. Folklorumuzda dünyanın, insanın yaranması, Nuhun tufanı, dirilik suyu, əcdadlarımızla bağlı xeyli miflərə rast gəlinir. Coğrafi məkanlar, tarixi şəxsiyyətlərlə şifahi şəkildə yayılan rəvayətlər folklorumuzun maraqlı nümunələrindəndir. Bibiheybət, Əshabi-Kəhflə bağlı yaranan rəvayətlər geniş yayılmışdır.

Eyni zamanda atalar sözü və məsəllər folklorumuzun ən dəyərli incilərindəndir. Milli təfəkkürümüzdən xəbər verən bu örnəklər xalqımızın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, onun dünyagörüşünü, inam və etiqadını əks etdirir. Atalar sözlərində Allah – Tanrı, din, peyğəmbərlə bağlı kifayət qədər məsəllərə rast gəlmək mümkündür: "Tanrı dəvəyə qanad versəydi, yıxmadığı dam qalmazdı", "Allah bir, söz bir", "Allah bir qapını bağlayanda bir qapını açar", "Allah bu əli o ələ möhtac eləməsin", "Allah demiş: səndən hərəkət, məndən bərəkət", "Allah deyən namurad qalmaz", "Allah min dərd verib min bir dərman", "Allah var, rəhmi də var", "Allahdan nə gəlsə xoşdur", "Dinsizin ağzını imansız yumar" və s.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən hesab edilən, Zərdüştliyin müqəddəs kitabı "Avesta" xalqımızın monoteist dünyagörüşü, xeyirlə şərin mübarizəsi haqqındakı təsəvvürlərini əks etdirir. "Avesta"nın əsasını xeyirlə şərin,işıqla qaranlığın,doğru ilə yalanın mübarizəsi barədəki dini-fəlsəfi fikirlər təşkil edir.Avestada aşılanan dini, fəlsəfi, humanist fikirlər Şərq ədəbiyyatı və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan ədəbiyyatına dərin təsir göstərmiş, Xeyirlə Şərin, İşıqla Qaranlığın mübarizəsi yaranan yeni əsərlərin əsas motivini təşkil etmişdir.

Azərbaycanda tanrıçılığa, Tanrı dininə söykənən inanclar yayılmışdır. Ölkəmizin yerləşdiyi regionun hələ eramızdan əvvəldən ümumtürk məkanının mühüm tərkib hissəsi olması Azərbaycanda türklüyün sosial, siyasi, mədəni mövqeyini gücləndirərək Azərbaycan ədəbiyyatının ideya istiqamətlərinə əsaslı təsir göstərmişdir. Türk mədəniyyətinin şah əsərlərindən olan "Kitabi Dədə-Qordud" eposu Azərbaycanda müxtəlif türk etnoslarının qaynayıb-qarışması nəticəsində vahid xalqın formalaşdığı dövrdə ortaq, ümumi dastan şəklində təşəkkül tapmışdır. Tariximizin bədii inikası olan dastanda Azərbaycan türklərinin öz əski etiqadlarından İslama keçməsinin işartıları hiss olunur. Dastanın bəzi boylarında "Ağ qayanın qaplanının erkəyində", "Ağ sunqur quşunun erkəyində" kökləri olduğunu unutmayan oğuzlara saqqallı mollanın azan çəkməsi "saqqallı uzun tat ərinin banlaması"kimi görünür. Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul isə "yaxşı igidlərin canını alan" Əzrayılla döyüşə girir. Lakin zaman keçdikcə oğuzlar "adı gözəl Məhəmməd dini" yolunda döyüşlərə başlayırlar.

Ala gözlü üç yüz igid qoş mənə,
Məhəmməd dini yolunda döyüşüm mən.

Milli-mənəvi dəyərlərin bütün tarixi ehtiyatlarını səfərbər etməyi, bu ehtiyatlardan xalqımızı tarixən ayaq üstə saxlamış, məhv olmağa qoymamış, onu özü olaraq qorumuş, dəyərləri əxz edərək müasir milli mənəvi-dəyərlər sistemimizə daxil etməyi tələb edir. Heç şübhəsiz ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin ən nəhəng və möhtəşəm tarixi potensiyasını özündə qoruyan qaynaq "Kitabi-Dədə Qorqud" eposudur. Bu abidə milli düşüncə qaynağı kimi tarixən və bu gün milli mövcudluğumuzun etnoenergetik potensiyasıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopedik lüğətində yuğ mərasimində "bozlama" taledən, qədərdən narazılığı ifadə edən hal kimi verilir və göstərilir ki, bozlama Anadoluda melodik olaraq ahənglə söylənilir. Dastanda bozlamaq sözünə çox yerdə rast gəlmək mümkündür: a) "Qadın ana! Qarşum alub, nə bögrərsən? Nə bozlarsan, nə ağlarsan?" b) "Bəybörə bəg, nə ağlayub bozlarsan?" c) "Oğul", "oğul" deyübəni bozlayayınmı?" (4, 105). Ölünü uca səslə oxşamağa bəzən zarıma da deyirlər. Dastanda zarıma zarılıq qılma kimi ifadə olunmuşdur: "Boyı uzun, beli incə Burla xatın boynıyla qulağın aldı düşdi; güz alması kibi al yanağın dartdı yırtdı; qarğu kibi qara saçını yoldı; "oğul", "oğul" deyübən zarılıq qıldı, ağladı" (4, 105). "Qopuz çalıb, ağu döyüb" mərhumu son mənzilə ötürən Dədə Qorqud dastanlarının qəhrəmanları yuğ mərasimini musiqi ilə rövnəqləndirirdilər. Dini mərasimlər kütlələr üzərində böyük psixoloji təsir qüvvəsinə malikdir.Dini mərasimlər zamanı insanların sosial statusu unudulur,bütün təbəqələrdən olan insanlar bir-birinə yaxınlaşır.Çünki dini mərasimlər ictimai həyatın ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" ən etibarlı qaynaq, ən mükəmməl şifahi tarixdir. Abidəyə böyük önəm verən Ulu Öndər Heydər Əliyev göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Gözəllik və eybəcərlik, ülvilik və alçaqlıq, komiklik və faciəlik, məhəbbət və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim əcdadlarımızın estetik duyumu lakonik ədəbi formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Gözəllik və hikmətin, gözəllik və qeyrətin, gözəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da "Kitabi-Dədə Qorqud"a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır" (1, 10).

Təsadüfi deyil ki, adət və ənənələrin hər bir millətin həyatında oynadığı əvəzsiz rolunu yüksək qiymətləndirən Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyev: "Milli adət və ənənələr hər bir xalqın milli mədəniyyətinin zənginliyindən, qədim tarixi kökə malik olmasından xəbər verir" deyib. Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1997-ci il aprelin 20-də Kitabi-Dədə Qorqud dastanının 1300 illik yubileyi haqqında Fərman və 1999-cu il fevralın 21-də Kitabi-Dədə Qorqud dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyanın tədbirlər Planı haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Folklordan bəhrələnmənin ən çox diqqət çəkən aspektlərindən biri olan xalq mərasimləri ədəbiyyatda geniş miqyaslı inikasıdır. Türk bədii təfəkkürünün parlaq təzahür forması olan yuğ mərasimlərində, oğuznamə və dastanların ifasında musiqidən geniş istifadə olunurdu. Qədim insanların dünyagörüşünə görə, musiqinin sədaları, qədim çalğı alətlərinin özünəməxsus tembri həm ifaçını, həm də dinləyiciləri sanki zaman və məkandan qopararaq, onları bədii obrazlarla zəngin sehrli dünyaya aparırdı. Yoğ isə qədim türklərdə matəm mərasimlərinə deyilirdi. Bəzi türk birliklərində yas mərasimləri xüsusi xarakter daşıyırdı. Hər hansı sayılıb-seçilən, qəhrəman, cəsur bir şəxs, yaxud başçı, xan dünyasını dəyişdikdə onun matəm mərasimi daha ciddi bir ənənəylə keçirilirdi. Belə hüzr məclislərində sığıtçı və yuğçular iştirak edirdilər. "Sığıtçı" matəmçilərə, "yuğçu" isə mərasimdəki ağlayıcılara verilən ad idi. Bu cür məclislərdə mərhumun ünvanına və onun ölümü münasibətiylə söylənən kədərli, hüznlü şeirlərə – ağılar deyilirdi.

Türk xalqlarında olduğu kimi qədim Qaraqalpaqlarda da dəfn nəğmələri "joklau" (yəni "yoxluq" nəğməsi) "ağılar"mövcuddur. Bu nəğmələr qırğızlarda "koşok", qazaxlarda "joktau" adlanır. Joklau qaraqalpaqların əskidən yaşatdıqları adət ənənənin tərkib hissəsi kimi dərk edilən nəğmələrdir. Bu nəğmələri

qaraqalpaqlar da azərbaycanlılar da olana uyğun qadınlar və qızlar ifa etdikləri kimi ifa edirlər. "Joklau" nəğmələri bütün yaxın insanlar dünyasını dəyişdikd ə oxunur:

Dayanmağa dirəyim,
Hər bir yerdə gərəyim,
Məndə can saxlayan ürəyim,
Böyük evdə duran çırağım.
Qabırğamda qanadım,
Xan surətli, bəy görkəmli,
Ayı gövdəli özü, …
At başı tək ürəkli… …
Otağımın sahibi
Ürəyimin qalası. (5.45)

Mərasim folklor nəğ mələri qədim türk xalqlarının məişətində, gün-güzəranında, həyat tərzində əsaslı yer tutur, xalqın tarixi-mə nəvi həyatının həm mifopoetik, həm də fəlsəfi-estetik baxış və dünyagörüşünü özündə cəmləşdirə bilir.

Qədim türk poeziyasında ən çox işlənən janrlar sav, qoşuq və saqudur. Bunların arasında saqu özünəməxsus yer tutur. Saqu matəm mərasimlərində qəhrəmanın ölümü münasibəti ilə söylənən mərsiyələrə və ağılara deyilirdi. Belə şeirlərdə vəfat etmiş şəxsiyyətin ayrılığından doğan kədər, onun igidlikləri və sağlığında gördüyü işlər yanıqlı, ələmli poetik dillə ifadə olunurdu.

Yuğ və ya Sağu — yas mərasimi ilə bağlı arxaik nəğmələridir. Bu mətnlər ortaq türk folklor arealında geniş yayılmış "yuğ", "ağı", "sağu", "yedi", "edi" adları ilə tanınmışdır. Bu mərasim insanların vəfatı zamanı ya evdə, ya da basdırılan zamanı düzəldilir. Əsas hissə yasın qurulduğu yerdə icra edilir. Oxunan mahnılar ağı adlanır. Qədim türklərdə yuğçu ozanlar - ağıçılar qopuzda çalaraq ölən haqqında mahnılar deyərlərmiş. Həmin mərasimdə ölən adam təriflənər, onun yaxşı cəhətləri, xeyirxahlıqları mövzu olarmış.

Türk şivələrində Yoğ, Yox, Yığ şəklindədir. Cənazə mərasimi, cənazə yeməyi kimi mənaları vardır. Ölü bir çadıra qoyulub, ətrafında doqquz dəfə dolanırlar. Beləcə ruhunun göyə çıxacağına inanırlar. Cənazə mərasimlərində Ağu, Sağu və ya Yuğu adı verilən ağılar oxunur. Bunlar ölünün arxasından yaşanan yas prosesində ağrını kənarlaşdırmaq ilə əlaqədardır və bənzər mənalar ehtiva edər. Cənazə mərasimləri yer üzündəki bütün İslam dini Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərində, dünyagörüşündə, həyat tərzində, adət-ənənələrində dərin izlər buraxıb. Zaman keçdikcə cəmiyyət dəyişdikcə sadəcə din və onun qayda-qanunları, hökmləri dəyişilməz qalır.

Yuğ həm də qədim türklərin musiqi, mahnı, rəqs, ağı parçaları ilə müşayiət olunan ölübasdırma mərasimi olub. Qədim Azərbaycanda yuğ (yuğlamaq-ağlamaq sözündəndir) adlanan ayin olmuşdur ki, sonralar onun tərkib hissələrinin çoxu matəm mərasiminə keçmişdir. Yas-matəm nəğmələri ağılar və mərsiyələr bizim dövrlərdə də qalmışdır. Mərsiyələr adətən matəm ayı olan məhərrəmlikdə çox ifa olunurdu.

Ə.B.Haqverdiyev "yuğ" mərasimi haqqında belə yazmışdır: "Qədim Azərbaycanda ölən böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölən günü camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya "yuğ" deyirdilər. ("yuğlama" – "ağlamaq" sözündəndir). Toplananlar üçün qonaqlıq düzələrdi, xüsusi çağrılmış "yuğşular" isə ikisimli " qopuz" çalıb oynayırdılar".

Ə.B.Haqverdiyev "Azərbaycanda teatr" adlı məqaləsində yuğ mərasimini digər xalq tamaşaları ilə bir yerdə öyrənir, "Şaxsey-vaxsey" mərasimindən, "Şəbeh" dini tamaşasından söhbət açır. O, yuqlamaq sözünü "ağlamaq" kimi izah etsə də, yuqçuların ikisimli qopuz çalıb oynadıqlarını bildirir (4, 104-105).

Qədim tarixçi Musa Kalankatlı isə ölübasdırma mərasimini belə təsvir edirdi: "Qılıncla, bıçaqla parçalanmış meyitlər üzərində təbil, zurna çalırlar... Qılıncla vuruşurlar. Qəbristana çatanda sevişirlər... Bir sırası ağlayır, hönkürür, bir sırası isə iblisanə adətlərinə görə rəqs edirdilər. Onlar oyunlar, rəqslər oynayır və oxuyurlar".

Əzizim el arasın
Cənnət say el arasın,
Ölüm yaddır o kəsə,
El sevsin, el arasın...

Bir çox türk xalqlarında, o cümlədən oğuzlarda ölümlə, dəfnlə bağlı mərasimlərin sırasında "yuğ" ritual-ayini xüsusi yer tutur. Yas mərasimlərində ifa olunan yuğ, yuğlama, ağılar, oxşamalar, bayatılar və s. ədəbi-musiqi formaları daxildir. Xalq arasında geniş yayılmış məişət mərasim nəğmələrindən biri olan ağılar,

əsasən yeddi hecadan ibarətdir və yas mərasimlərində avazla söylənən mənzum parçalardır. Yüksək obrazlılıq və emosionallıq ağıların bədii keyfiyyətinin əsas göstəricisidir. Ağılarda musiqi-improvizasiya üslubu əsas olsa da, həm də reçitativ-deklamasiya üslubunda oxunur. Ağılar şikəstə kimi "Segah" muğamı pərdələrində improvizə olunduğu halda,bayatılar "Qatar" muğamı üstə "Rast" ladında improvizə olunur.

Ağılar ölümlə, fəlakətlə bağlı olduğu üçün bu folklor nümunələrində daha çox hüzn, kədər, qəm-qüssə, iztirab əhval-ruhiyyəsi daha güclüdür.

Dağlara dolu düşər,
Qar yağar, dolu düşər.
Qəbrimi yol üstə qaz
Anamın yolu düşər.

Əzizim, qazan ağlar,
Od yanar, qazan ağlar
Qəriblikdə ölənin
Qəbrini qazan ağlar

Ağı-şifahi xalq şerində yas mərasimi ilə bağlı qüssə, dərd, kədər ifadə edən poetik formadır. Faciəli, sarsıntılı hadisələrlə, əsasən, ölümlə bağlı söylənir. Vaxtilə qədim türklərdə meyit yanında ağıları əsasən qopuz adlı musiqi alətinin müşayiəti ilə oxumuşlar. Bu günümüzə qədər gələn bu yuğ törənləri indi də davam etməkdədir. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun dəfn mərasimində aşıqların saz çalması tarixdən süzülüb gələn qədim yuğ mərasimlərinin ifadəsidir. Bu kimi nümunələr yüzlərlədir.

Elin hünəri getdi,
Gümüşü-zəri getdi.
Əcəlmi aldı görən,
Nəslin Sərvəri getdi.

Mən qəribi kim yoxlar
Yaraların kim bağlar
Qürbətdə kimsəm yox
Ölsəm görən kim ağlar?

İslam dini Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərində, dünyagörüşündə, həyat tərzində, adət-ənənələrində dərin izlər buraxıb. Zaman keçdikcə cəmiyyət dəyişdikcə sadəcə din və onun qayda-qanunları, hökmləri dəyişilməz qalır.

Yuğ– mərasimləri hələ islamdan çox əvvəl Azərbaycanda mövcud olub. İgid oğulların ölümünə həsr edilən bu mərasimlərdə ölən igidi anmaq, onun haqqında dəyərli sözlər, ürək yaxan ağılar deyib ağlayırdılar. Bu mərasimdə beş dəstə bir-birilə üzləşərdi: qılınc oynadanlar, çalğıçılar, ağçı qadın və kişilər, birdəki çalğıçılar.

Bədii nəsrdə qədim xalq mərasimlərinin arxaik bir qatının-"yuğ mərasimi"nin müəyyən cizgiləri öz bədii ifadəsini tapmışdır. Başdan-başa tarixi-etnoqrafik mədəniyyət abidəsi olan Mövlud Süleymanlının "Köç" romanında Qarakəllə tayfasının igid oğlu Amanın onlara düşmən olan Qurtan ağanın tayfası tərəfindən namərdcəsinə öldürülməsindən sonra oğuz elinin keçirdiyi bənzərsiz yas mərasimi qeyri-adi icra əlamətlərinə görə əslində qədim "yuğ" törənidir."...ağlaşma səsi qalxdı. Səhər tezdən Amanı götürdülər. Qarakəllələrin böyüyüb yurd boyda olmuş qəbiristanlığına apardılar. Qurtan ağanın alaçıqlarından bir dəstə atlı gəlmişdi. Dilmanc da aralarında gendən-genə tamaşa eləyirdilər. Arvadlar-gəlinlər, qızlar üç-üç, dörd-dörd cənazənin qabağına çıxıb əllərini yelləyə-yelləyə avazla ağlayıb oynayırdılar. Bu elə qəribə, həm anlaşılan, həm anlaşılmayan elə bir oyun idi ki, Qurtan ağanın adamları atın üstündə qala bilmədilər, düşüb papaqlarını çıxartdılar. Dilmanc batıq səslə tez-tez deyirdi:

-Bizim xəbərimiz yoxdu,Uğur bəy ,bizdən görmüyün.

Dilmancı eşidən yox idi. Cənazə gedir-gedir, dayanır, arvadlar bir yerəcə sancılır,cənazənin qabağında əllərini titrədə-titrədə,silkələnə-silkələnə oynayıb ağı deyirdilər. Amanın ölümü də addı, ağır toylar kimi hamının sümüyünə düşmüşdü.Amanın ölümünü oynayırdılar.Cənazənin qabağında ayaqlarını cütləyib, dizlərini bükə-bükə qollarını oynadan gəlinlərin,qızların əlləri vurulmuş kimi havada avazla çırpınıb-çırpınıb yanlarına düşüb can verirdi"(2.150-151)

Bu günlərdə tarixi Azərbaycan diyarını – Qarabağımızı mənfur düşmən işğalından azad etməklə Azərbaycan tarixində yeni səhifə açan şanlı Azərbaycan ordusu qırx dörd gün ərzində yeni bir tarix yazdı. Şəhidlərimizin qanı bahasına əldə olunan zəfər ən yeni tariximiz oldu. Bu qırx dörd gün ərzində yumruq kimi birləşən Azərbaycan xalqı öz milli qüruru, tarixi-etnoqrafik mədəniyyəti, milli-mənlik kimi milli mənəvi dəyərlərimizi gələcək nəsillərə ötürəcək bir tarix yazdı- 2783 şəhid verdi.

Ən qədim yuğ mərasimlərinin şahidi olduq bu Vətən müharibəsində. Qəhrəman oğullar böyüdən qəhrəman analar, Şəhid anası olaraq başlarını dik tutdular. Oğlunun tabutunu çiynində aparan Ana, qardaşının tabutun qürurla tutan bacı, ömür-gün yoldaşını mətanətlə qarşılayan Azərbaycan qadının yeni obrazı yarandı bu müharibədə. Şəhid balasını qarşılayan, meydanda qol qaldırıb "oynayan" Ana-sən qədim "yuğ"törənini nümayiş etdirdin.

Oğlun Şəhid oldu Anacan üzün ağ olsun,
Çətin də olsa de ki,Vətən sağ olsun!
Hamımızın anasısan Şəhid Anası
Belə ağlama, ağlama, ağlama Şəhid Anası...

Ədəbiyyat

1. A.Fərəcova "Kitabi Dədə Qorqud" da qəhrəman və cəmiyyət. Bakı. 2018.
2. M.Süleymanlı. Köç. Bakı, Yazıçı, 1984.
3. İ.Həbibli, S.ibrahimov "Orta əsrlər vahid Şərq ədəbi prosesi", Bakı. 2018. Hüseynov.
4. Hüseyinov (Alarlı) B.Viləş çayı boyunca (Yardımlının folklor dünyası). Bakı, Sözün işığı, 2015.
5. Nizami Məmmədov - Tağısoy "Qarapapaq ədəbiyyatı", Bakı, 2015.

Rəyçi: dos. F.Əliyeva

Göndərilib: 10.12.2020 Qəbul edilib: 10.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/87-90

İlahə Adil qızı Məcidova
Azərbaycan Dillər Universiteti
goddess_adu@mail.ru

ANTİUTOPİYA JANRİ REY BREDBERİNİN YARADICILIQ TENDENSİYALARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: *elmi-fantastika, utopiya, antiutopiya, proqnoz, kiçik həcmli nəsr*

The dystopian genre as one of Ray Bradbury's creative trends

Summary

Utopia is a common literary theme, especially in a speculative and science-fiction genre. Authors use utopian genre to explore what a perfect society would look like. Utopian fiction is set in a perfect world, while a dystopian novel drops its main character into a world where everything seems to have gone wrong. Dystopian fiction can challenge readers to think differently about current world. The article is devoted to the etymology of dystopia genre within Ray Bradbury's creativity. In his short stories he tried to show the depth of his imagination. In Ray Bradbury's fiction the world is a terrible place. He exposes the destructive side of technological progress and paradoxes of human personality in a grotty society.

Key words: *science-fiction, utopia, dystopia, prognosis, short story*

Giriş

Elmi fantastik ədəbiyyata aid olan utopiya janrı yazıçının təxəyyülündə canlandırdığı ideal cəmiyyət modelinin bədii mətndə təzahürüdür. Qədim dövrlərdən başlayaraq yunan şairi Hesiod, Platon, F.Rable, F.Bekon kimi dahi mütəfəkkirlər utopiya ideyasını öz əsərlərinin əsas mövzusu etmiş və ideal dünya modelini özlərinə xas şəkildə təsvir etmişdirlər. Gerçəkləşməsi qeyri-mümkün olan substantiv cəmiyyət modelinə əsaslanan utopiya, həmçinin də mövcud cəmiyyətin tənqidinə əsaslanırdı və məhz bu səbəbdən zaman irəlilədikcə ideallığa meylin absurdluğu qəbul olundu və onun antitezisi olan antiutopiya anlayışı yarandı. Mahiyyət etibarı ilə xəbərdarlıq janrı da adlandırılan antiutopiyaya müraciət etmiş müəlliflər gələcəkdə dünyada baş verə biləcək hadisələrin proqnozlarını verməyə cəhd edir, mövcud prizmadan çıxış edərək gələcək dünyanın hansı fəlakətlərlə qarşılaşacağını təsvir etməyə çalışırlar. Çağdaş Amerika ədəbiyyatında elmi fantastika janrının əsas simalarından sayılan R.Bredberi də "Səhra", "Təbəssüm", "Piyada" kimi hekayələrində antiutopiya janrının elementlərindən istifadə edərək gələcək dünyanın portretini yaratmağa çalışmışdır.

Fantastika janrına müraciət etmiş yazıçıların dərin təxəyyül bacarığı sayəsində oxucu fərqli dünyalara səyahət edir, kosmik fəzanın ənginliklərindəki sirli dünya ilə tanış olur, elmin, texnikanın inkişaf edərək hansı mərhələyə qədər insanı təəccübləndirəcəyi barədə fərziyyələr irəli sürür, insan faktorunun yavaş-yavaş sıradan çıxdığı, robot və cihazların idarə etdiyi dünyada yaşamağın absurdluğunu dərk edir və qorxunc, dəhşətli, təhlükə dolu hadisələrin tüğyan edəcəyi yaxın gələcək barədə düşünür.

Yaşadığı dünyadakı qlobal problemləri dərk edən və onların həll yollarını axtaran insan övladı hələ qədim zamanlardan ideal dünya modeli barədə düşünməyə başlamışdır. İlk dəfə 1516-cı ildə ingilis yazıçısı T.Mor tərəfindən işlədilən utopiya termini antik dövrdən bəri bədii ədəbiyyatda öz yerini tutmuşdur.

"Müasir ədəbiyyatda distopik impuls" adlı əsərində "M.Keyt Buker (1994: 5) qeyd edir ki, utopik roman növünü məşhurlaşdıran T.Mor, öz ideal cəmiyyətini yaradarkən etik və mədəni baxımdan təbiət elmlərindən yararlanmışdır. Günümüzdə elm anlayışı Morun zamanındakından fəqli olsa da, XVII əsrdən bəri müasir elmlə utopik düşüncə uyğunlaşdırılmışdır. Platonun "Dövlət" adlı müasir zamanda geniş miqyasda oxunan utopik əsəri müasir texnologiyanın carçısıdır".

Cəmiyyətin yeni inkişaf mərhələlərinə qədəm qoymasının, elmi-texniki tərəqqinin, yeni və fərqli cəmiyyətlərin bir-birini əvəz etməsinin insanın düşüncə tərzinə, dünyagörüşünə qarşısıalınmaz təsiri bəşər övladının təxəyyül imkanlarının genişlənməsinə, düşüncə potensialının artmasına səbəb olmuşdur.

Elmi-fantastik ədəbiyyat müxtəlif sahələri əhatə etdiyindən, fərqli mövzu və ideyalara müraciət etdiyindən bir neçə alt-janrlara bölünür: utopiya, antiutopiya, xronofantastika, alternativ-tarixi fantastika, apokaliptik və postapokaliptik fantastika, kosmik opera, kiberpank və nanopank (4).

Yunan sözü olan "utopiya" "mövcud olmayan yer" mənasını ifadə edir. Utopik əsərlərdə reallıqda mövcud olmayan, qüsursuz, problemsiz cəmiyyət və ya dövlət quruluşundan bəhs edilir. Təsvir edilən utopik cəmiyyətlərdə sosial, siyasi, iqtisadi mənada qeyri-müəyyənlik mövcud olmur. Utopik əsərlərdə fövqəlreal,

mistik ünsürlərə rast gəlinmədiyindən bütün utopik romanları fantatsik hesab etmək doğru hesab olunmur. Fantastik əsərdən fərqli olaraq utopik əsərin müəllifi fövqəlreal və mistik motivlərə müraciət edərək oxucunu intizarda və narahatlıqda saxlamaq niyyətində olmur, bu romanlarda hər şey bəlli və açıq formada oxucuya təqdim olunur.

Antiutopiya, başqa sözlə, distopiya janrı utopiya janrına parodiya, sarkazm kimi yaranmışdır. "Xəbərdarlıq" janrı da adlandırılan antiutopiyada gələcəklə bağlı narahatlıqlar öz əksini tapır. Belə ki, antiutopiya janrına müraciət edən sənətkar gələcəkdə gerçəkləşəcəyi halda bəşər nəslinə qarşı yönələ biləcək qorxunc problemlərin məhz indiki durumun daxilində rüşeyim şəklində mövcud olması faktından çıxış etməlidir.

Antiutopiya ədəbiyyatda həyatın təsviri, simvolu kimi çıxış edir. Amerikan ədəbiyyatında da antiutopiya janrına marağın yaranmasının səbəbi məhz janrın özündə müasir problemləri ehtiva etməsi və real tarixi hadisələrə əsaslanması ilə əlaqədardır. Antiutopiya müasir dünyada insan şüuru tərəfindən yaradılan dağıdıcı hisslərin təsiri altında fəlakətə düçar olmuş, atom bombası, nüvə və bioloji silahla dağıdılmış, ekoloji böhranın qurbanına çevrilmiş cəmiyyəti təsvir etməklə mövcud dünya modelinin yaxın gələcəkdə rastlaşa biləcəyi fəlakətləri proqnozlaşdırraraq qarşısını almağa çalışır. Elmi fantastik ədəbiyyatın bir qolu olmağına baxmayaraq antiutopiya daha real mövzulara əsaslanır. Dövrün koloritini yaratmağa cəhd edən, meliorist dünya görüşünə sahib R.Bredberinin yaradıcılığında hər iki ədəbi janrdan məharətlə istifadə etməsi şübhəsiz ki, yazıçının dərin intellektualizmindən xəbər verir. Çağdaş dövrdə bir çox ABŞ yazıçılarının müraciət etdiyi elm və texnika qarşısında insanın acizliyi, totalitar idarə üsulu, kütlənin fərdə təsiri, müasir sivilizasiyasının deqradasiyası, yeni müharibə, yeni silah təhlükəsi, ekoloji fəlakətlərin məhv etdiyi Yer kürəsinin başqa planetlərlə əvəz olunması, ölüm qorxusu, yaşamaq arzusu kimi ciddi mövzular R.Bredberini də narahat edirdi.

"Bizi əhatə edən absurd şəkilə çatdırılmış reallıqdır" (5) deyən R.Bredberi XXI əsrin Amerikasını təsvir edərkən elmi texniki, hərdən də sosial proqnozlaşdırmada istifadə edilən ekstropolyasiya adlanan metoddan istifadə edir: gələcəyin portretini bu gün mövcud olan tendensiyalar əsasında modelləşdirir. Yazıçı əsərlərində fantastik simvolların köməyi ilə mövcud dünyaya antimodel yaradır.

Onun 1951-ci ildə işıq üzü görən "Səhra" hekayəsində texniki inkişaf və insanın ondan asılılığı probleminə müraciət edilib. Süni intellekt, insanın robot və texnikadan asılılığı nəticəsində hətta doğma ailə üzvlərinə qarşı qəddarlaşması kiçik nəsr nümunəsinin əsas mövzusunu təşkil edir. Belə ki, Vendi və Piter adlı iki övladı olan Corc və Lidia cütlüyü texnologiyanın ən yüksək həddə istifadə olunduğu bir evdə yaşayırlar. Hətta evləri və zehinləri texnikanın əsirinə çevrilib desək yanılmarıq. Evlərinin ən dəbdəbəli və maraqlı otağı hesab olunan uşaq otağından gələn qəribə səslər və övladlarının davranış pozğunluqları valideynləri otağa baxmağa vadar edir və onlar otaqda uşaqları tərəfindən himayə olunan vəhşi şirlərlə qarşılaşırlar. Valideynlər övladlarının psixologiyasının normal olduğuna özlərini inandırmağa çalışır, həyəcan axtarışı üçün onların bu qədər qəddarlaşıb qana maraq göstərdiklərinin səbəbini anlaya bilmirlər. Corc yaşadıqları evi daha sadə evə dəyişməyi təklif edəndə Lidia bir qədər narazılıq bildirir, axı bu evdəki texnologiya onun əvəzinə həm ana, həm qadın kimi demək olar ki, bütün öhdəlikləri həll edir. Evdən köçmək fikrinə uşaqlar da aqressiv reaksiya bildirirlər, hətta valideynlərini şirlərin önünə atmaqla hədələyirlər. Çünki yaşadıqları bu ev onlara bioloji valideynlərindən daha çox valideynlik edir. Nəticədə ruhları və beyinləri texnologiyanın əsirinə çevrilmiş uşaqlar valideynlərini şirlərə yem edir və heçnə olmamış kimi oyunlarına davam edirlər.

Hekayədə təsvir olunanların reallıqla əlaqəsi olmasa da, R.Bredberi texnoloji inkişafın insan həyatına vura biləcəyi zərərləri hiperbolalarla göstərməyə çalışır. Texnologiyanın hipnotik təsirinə məruz qalan ailənin üzvləri arasında demək olar ki, ünsiyyət yox dərəcəsindədir və bunun nəticəsi olaraq hər kəsdə eqoizm, özünəqapalılıq və qeyri-sağlam ruh halı mövcuddur. Paradoksal hal odur ki, insanlar texnikanın onların həyatını yavaş-yavaş məhv etdiyini anlasalar da ondan uzaqlaşa bilmirlər. Artıq elə bir dövr gəlib çatıb ki, insan yaratdığı "anti-insan"lı dünyada özünə yer tapa bilmir. Yazıçı sürətlə inkişaf edən texnologiyanın gələcəkdə səbəb ola biləcəyi fəsadları antiutopik tərzdə ifadə etməklə yanaşı həm də dərin psixoloji nüanslara da toxunur. Uşaq otağı uşaqların təlim tərbiyəsi üçün nəzərdə tutulduğu halda, hekayədəki otaq texnoloji "bumun" əsirinə çevrilmiş uşaqların qəddarlığının simvolu kimi təsvir olunur.

R.Bredberi bütün yaradıcılığını, istedadını insanın rifahına, gələcəkdəki fəlakətlərdən xəbər verərək xilas yollarının axtarılmasına sövq edən bir yazıçıdır. Texnokratik erada bəşəriyyətin gələcəyindən narahat olan yazıçının demək olar ki, hər əsərində fəlakət siqnalı duyulur. Yazıçı gec olmadan insanların fiziki və mənəvi böhrandan çıxış yolu tapmağını istəyir.

R.Bredberinin gələcək postapokaliptik dünyada bəşəriyyətin qarşılaşa biləcəyi cəhalətpərəstliyə həsr etdiyi digər bir hekayəsi isə "Təbəssüm"dür. 1952-ci ildə qələmə alınmış hekayədə yazıçı intibah dövrünün

şah əsəri sayılan "Mono Liza" portretinə çağdaş dünyada olan münasibətdən söz açır. "Mono Liza"nın portretinə baxmaq üçün sırada dayanan insanların arasında Tom adlı bir uşağı təsvir edən müəllif ilk başdan oxucuya onun portretə baxışının kütlədən fərqli olduğu impulsunu ötürür. 2061-ci ildə yaşayan bu insanlara görə dünyada heç nə dəqiq deyil, hər şey eynidi və dəyərli heç nə yoxdur. Müharibələrdən, fəlakətlərdən çıxmış bu insanlara heç nə maraqlı deyil, onlar xoşbəxtliyin, təbəssümün nə olduğunu unudublar. Sadəcə müəyyən bayramlarda əylənə bilə bu insanların əyləncə anlayışları da qəribə aqressivlik ehtiva edir. Belə ki, elm bayramı adlandırdıqları bayramda insanlar kitabları cıraraq, şəhərə ən son gətirilmiş avtomobilə çəkiclə zərbələr endirərək əylənməyə, xoşbəxt olmağa çalışırlar. İndi isə onların növbəti əyləncəsi "Mono Liza"nın portretini parçalamaq arzusudur. Tom isə kütlədən tamamilə fərqlidir, o portretin ecazkarlığı qarşısında donub qalır, qadının gözəlliyi, təbəssümü onu valeh etdiyindən o portretə toxuna bilmir. Lakin digər insanları düşündürən bugünə qədər yaxından baxmaq belə qadağan olunan, dəyərli bilinən bir portreti parçalamaq ehtirası idi və hər biri istəklərinə nail olurlar. Tomun bu çirkin vəziyyətdən qaçmaq, qurtulmaq, ona mane olmaq kimi bir şansı yox idi, onun edə biləcəyi yeganə manevr "Mono Liza"nın təbəssümünü qorumaq idi və portret parçalanan zaman Tom qadının təbəssümü olan parçanı heç kəsin cırıb dağıtmağına icazə verməyərək özü ilə götürür. "Mono Liza"nın portretinə münasibət əslində bütün mədəniyyətə, incəsənətə münasibət kimi dəyərləndirən R.Bredberi insanların incəsənəti heçə saydığı dövrdə Tom kimi bir obraz təsvir edərək az da olsa gələcəyə olan ümidini göstərməyə çalışmışdır.

Tədqiqatçı İ.Rodnyanskaya qeyd edir ki, "R.Bredberiyə görə sivil cəhalətpərəstliyin bütün dəhşətləri diktatura rejiminin yaranması ilə deyil, əksinə, təkamül yolu ilə, rahatlıq və çiçəklənməyə doğru can atan insanların dincliyinin qorunması üçün görülən zərərsiz tədbirlər nəticəsində doğulurlar" (6). R. Bredberi hesab edir ki, mənəvi mədəniyyətin ölümü müasir sivilizasiyanın öz qurğuları ilə proqramlaşdırılmışdır. İctimaiyyətin mənəvi böhranı totalitarizasiyanın səbəbi deyil, "müasirləşdirilmiş" dünyada sosial adaptasiya cəhdlərinin nəticəsidir. Yazıçının "Piyada" hekayəsində də insan və texnika arasındakı uçurum öz əksini tapmışdır. R.Bredberinin təsvri etdiyi gələcək, antiutopik dünya əslində oxucuya bugünün dünyasından çıxış edərək müəyyən proqnozlar ötürür. Belə ki, 2052-ci ildə Amerika cəmiyyətində soyuq, daşqaəlbli insanlar texnikanın əsirinə çevriliblər. Evlərindən çıxmayıb bütün gün televizora baxan insanlarsız küçələr boş qəbirstanlıq kimi təsvir olunub. Yalnız Leonard Mid insanların bu davranışlarını anlaya bilmir və ətrafa baxmaq, hava almaq üçün piyada gəzmək vərdişini itirmir. Onun gəzinti üçün belə olsa, maşından istifadə etməməyi gerilik, anormallıq hesab olunur və məhz bu səbəbdən içərisində adam olmayan polis maşını tərəfindən saxlanılır. Maşının radio dalğasından gələn səs texnologiya erasında hekayənin qəhrəmanının piyada gəzməsinin absurd olduğunu bildirir və ondan hava almaq üçün niyə evdəki kondinsionerdən istifadə etmədiyi soruşulur. Evindən çıxmağı, televizora baxmamağı, cəmiyyətə ayaq uydurmamağı və piyada gəzməyi obrazdakı repressiv meyl kimi qəbul edilir və onun psixi problemlərinin olduğu güman edilir. R.Bredberi Leonard obrazı ilə kütlə psixologiyasını bir mənalı şəkildə rədd edən, təbiəti, əsl insan kimi yaşamağı üstün tutan insanların antiutopik cəmiyyətdə qarşılaşa biləcəyi situasiyanı təsvir etmişdir. Bununla yazıçı həm də özünün texnologiyaya və inkişafa olan skeptisizmini göstərməyə çalışmışdır.

Qeyd edildiyi kimi, R.Bredberinin yaradıcılığında "insan-texnika" qarşıdurması vasitəsizdi. Onun fikrincə, "bir-biri ilə bağlılığı olmayan insanlardan ibarət texniki cəmiyyət mütləq şəkildə insana özünü ifadə etməsi üçün yer qoymayan tiranlığa səbəb olur". Yazıçının hekayələr toplusundan birinə son söz yazmış müəllif P.Molitvin hesab edir ki, "texnika yazıçını müqayisə edilməyəcək dərəcədə az maraqlandırır." "Farengeit 451" romanı sonra nəşr olunduqdan sonra bəzi tənqidçilər P.Molitvin fikrini də əsas götürərək, R.Bredberini texnofob, luddit adlandırdılar. Lakin müəllif bu fikirlə heç vaxt razılaşmayıb. Yazıçı avtoqəzaların səbəb olduğu fəlakətlərdə sevdiyi insanları itirsə də, KİV-dən uzaq həyat tərzi yaşamağa çalışsa da, əsələrinin hər birində texnoloji inkişafın son həddi əsas mövzu olmuşdur (7). Bu təkcə gələcək fəlakətləri təsvir edən "xəbərdarlıq" üslubunda deyil, həmçinin texniki inkişafın insan həyatında səbəb ola biləcəyi müsbət hadisələrlə də bağlıdır. Çünki R.Bredberi üçün hər zaman birinci yerdə texniki prosesin ümumbəşəri əhəmiyyətidir. "Elektrik bədəni nəğmələrimdə tərənnüm edirəm", "Pas" hekayələrində yazıçı texnologiyanın insanların həyatına olan müsbət təsirini göstərməyə çalışır və bununla da özünəməxsus formada luddit və texnofob olmadığını sübut etmiş olur.

Yazıçının yaşadığı dövr elmin və texnikanın zirvəyə çatdığı dövr olduğundan, müəllifin təxəyyül sərhədlərinin materiyadan kənar, başqa planetlərə qədər uzanması məntiqə uyğun hesab olunur. Elektromaqnit dəyişmə, şüa axını, fərqli dünyaların kəşf edilməsi təkcə elm adamlarının deyil, həmçinin geniş kütlənin də marağındadır. Yazıçı elm dünyasını gündəlik həyatla əlaqələndirdiyindən onun fantastikası da, antiutopiyası da oxucuya sanki yaxın gələcəkdə gerçəkləşmək impulsu ötürür.

Əsərlərində fantastika və reallığı çulğalaşdıran yazıçı təxmin etdiyi proqnozlarla insanları qorxutmur, əksinə onları qoruyur. Onun bəşəriyyətin gələcəyi naminə səsləndirdiyi proqnozlar ədəbiyyatın sərhədlərini aşaraq gerçəkliyə nüfuz edir.

Nəticə

Məqalədə, çağdaş ədəbiyyatın aparıcı tendensiyalarından olan antiutopiya janrının təməlində dayanan utopiya anlayışı təhlil olunmuş, antiutopiya janrına xas xüsusiyyətlər araşdırılmışdır, janrın spesifikasının və əsas elementlərinin Rey Bredberinin nəsr nümunələrində inikası tədqiq edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Booker M. Keith, Tbe Dystopian İmpulse in Modern Literature, London, Greenwood Press, 1994.
2. Negley G., Patrick J.M. - The Quest for Utopia: An Anthology of Imaginary Societies, The Canadian Journal of Economics and Political Science, Vol. 20, No. 2 (May, 1954), 599 p.
3. Sargisson L., Sargent L.T. Living in utopia. Ashgate publishing. Ltd, 2004, 221p.
4. http://parafr.az/oxu.php?id=2051
5. http://raybradbury.ru/articles/shlionskaya_disser/part1/
6. http://www.dissercat.com/content/khudozhestvennyi-mir-reya-bredberi-traditsii-i-novatorstvo
7. https://www.biography.com/people/ray-bradbury-9223240

Rəyçi: prof. A.Sabitova

Göndərilib: 23.12.2020 Qəbul edilib: 24.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/91-93

Mehriban Asif qızı Mehdiyeva
Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞMƏLƏRƏ BİR BAXIŞ

Açar sözlər*: dil əlaqələri, təmaslı əlaqə, təmassız əlaqə, sözalma, leksika*

A look to the contemporary changes of lexical system of the Turkic languages

Summary

In this paper were given the changes met in the lexical system of a language, some information on international words, there also made necessary analyses on the contemporary processes taken place in lexic systems of Turkic languages. There met vivid examples of nationalizing vocabulary in the system of Turkic languagea as a result of qaining independence in these Republics. And in this view-point one can note that borrowings for now mainly come from Turkey. Contemporary researches prove that the process of borrowings in the meantime go rather apart from these languages. And this cannot serve forming one common Turkic language for all.

Key words: *language, contacts, close contacts, disjointed contacts, borrowing, lexics*

Tarixi inkişaf prosesində dildə müxtəlif dəyişmələr baş verir. Bu cəhət özünü dilin ayrı-ayrı səviyyələrində, daha çox isə leksik sistemində büruzə verir. Lüğət tərkibində zənginləşmə siyasi, ictimai, iqtisadi yeniləşmələrlə bağlı meydana çıxır. XX əsrin sonlarında dünyada baş verən hadisələr, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, bu dövlətlərin milli dil sistemində müəyyən proseslərlə müşaiyət olundu. Həmin dövrdən 30 ilə yaxın bir müddət keçsə də bir sıra dillərin leksik sistemində sabitləşmə hələ də nəzərə çarpmır.

Hər bir dilin formalaşması onun daşıyıjısı olan xalqın inkişaf tarixindən, əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılı olur. Dillərarası əlaqələrin dillərin genaloji xüsusiyyətinə görə üç forması vardır: 1) qohum dillər arasında əlaqələr; 2) qohum olmayan dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr.

Başqa bir meyara, daha doğrusu dil sisteminə görə əlaqələr də üç şəkildə təzahür edir: 1) eynisistemli dillər arasında əlaqələr; 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr.

Dil əlaqələrinin təmaslı (kontaktlı) və təmassız (kontaktsız formaları da vardır. Qeyd edək ki, təmaslı əlaqələr zamanı dillərin bir-birinin leksik sisteminə təsiri daha güclü və sürətli olur.

T.Hacıyev «Ortaq türk dili» problemi ilə bağlı tədqiqatında göstərmişdir ki, türk dil ailəsini başqa dil ailələrindən fərqləndirən buradakı ailədaxili anlaşma faktıdır. Türkcələrin bir-birini anlama dərəcəsində yaxınlığı dünya dillərinin ailə quruculuğu tarixində xüsusi haldır. Ansaq bu anlaşma qismən anlaşmadır.; ideya da bundan ibarətdir ki, bu qismən anlaşma bazasında bir ümumi, ortaq dil yaradılsın [Bax: 1, s. 8].

Azərbaycanın, o cümlədən də digər türkdilli dövlətlərin müstəqillik qazanması, müstəqilliyin əsas atributlarından biri olan dövlət dilinin istifadəsi üçün geniş imkanlar yaratdı. Türk dilləri ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial, hüquq, beynəlxalq münasibətlər, diplomatiya və s. terminoloji sahələri yeni inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Belə bir vəziyyətdə türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması üçün də əsaslı zəmin yarandı. Yaxınlaşma, şübhəsiz ki, ilk öncə, bu dillərin leksik sistemində dəyişmələrlə mümkün idi. Leksik sistemin sözalma imkanlarının qohum dillərin lüğət fondlarındakı türk mənşəli sözlərə, leksik vahidlərə yönəldilməsi əhəmiyyətli məsələlərdən biri idi. Lakin bu günə olan vəziyyət prosesin bütün türk dillərində eyni istiqamətdə getmədiyini göstərir. Aydındır ki, dilin sözalmasına təkan verən və mane olan səbəblər vardır. Sözün alınması intralinqvistik və ekstralinqvistik cəhətlərlə səciyyələnir. Ekstralinqvistik səbəblər sırasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri dayanır. Son dövrlərdə ayrı-ayrı türk dilləri arasında əlaqələri artır. Bunu qarşılıqlı əlaqələr zəminində nəzərdən keçirsək, bir vaxtlar SSRİ-nin tərkibində olan türkdilli dövlətlərin Türkiyə ilə əlaqəsinin genişlənməsinin şahidi oluruq. Lakin bu türkdilli dövlətlərin bir qismində və demək olar ki, əsas qismində Rusiya ilə bağlılıq hələ də özünü göstərir. Bu bağlılıq bir çox məqamlarda müstəqil türkdilli dövlətləri zorla müəyyən siyasi, hərbi və iqtisadi birlik buxovunda saxlamaqla əldə olunur. Nəticədə bu sahələrdəki əlaqələr dilə də təsir göstərir, onun müstəqil inkişafına mane olur.

Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin daha geniş spektr qazanması, Azərbaycanın müstəqil siyasət yürütməyə üstünlük verməsi Azərbaycan-türk dil əlaqələrinin daha intensiv şəkildə getməsinə səbəb olmuşdur. Bu cəhət özünü Azərbaycan dilinin leksik sistemində baş verən dəyişmələrdə göstərir.

Məlumdur ki, müstəqillik beymnəlxalq dillərlə, o cümlədən ingilis dili ilə əlaqələrin də miqyasını artırmışdır. Azərbaycan və ingilis dil əlaqələri qohum olmyan dillər və ya müxtəlifsistemli dillər arasında əlaqələrə aiddir. Azərbaycanla İngiltərə arasında ərazi yaxınlığı olmadığından bu dillər arasında əlaqənin tarixi lap qədimlərə getmir. İngilis və Azərbaycan dilləri qarışıq dil əlaqələrində iştirak etmişdir və bu tipli əlaqə müasir dövr üçün də müəyyən qədər səciyyəvidir.

Azərbaycan-ingilis dil əlaqəlrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənbəli xeyli sözün olmasıdır. Məsələn, qazon, qol, bunker, buldoq, bluminq, biznes, biznesmen, blok, blokada, beysbol, bar, banknot, banket, ballast, noutbuk (notebook), laptop, audiobuk, peycer, taymer, şreder (shreyder), plotter, skayner, printer və sair. Bu cür alınma sözlərin həm izahlı və terminoloji lüğətlərdə, həm də ayrı-ayrı funksional üslublara aid rabitəli mətnlərdə işlənməsinə dair külli miqdarda misallar gətirmək olar. Təhlil göstərir ki, belə alınmaların bir qismi başqa türk dillərinin, o cümlədən də türk dilinin leksik sistemində qeydə alınır. Məsələn, "**Laptop** fiyatları, en uygun dizüstü bilgisayar modelleri ve distribütör firma garantili markalar sadece Vatan Bilgisayar'da. Bilgisayar kategorisinde **Laptop** modellerinde 59 adet ürün bulundu"[2]. "Hp **plotter** modellerini en uygun fiyatlara firmamızdan temin edebilirsiniz. Güncel **plotter** Hp modelleri ve **plotter** fiyatları konusunda iletişime geçip farkımızı görün" [3].

Sözalma səbəbinin müxtəlif dillər üçün eyniliyi bu dillərin eyni leksik vahidi öz lüğət fonduna daxil edir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, sözalmanın aşağıdakı səbəbləri vardır: "1) reseptor dilin koqnitiv bazasında müvafiq anlayışın olmaması; məs.: noutbuk, laptop, audiobuk, peycer, taymer, şreder, plotter, skayner, printer, tüner, toner; 2) reseptor dildə müvafiq adın olmaması: virtual, investor, daycest, spiçrayter, sponsor, sprey, prays-list, imic (obraz), top-model" [4, s.24].

Qeyd edilən iki səbəb bir-biri ilə bağlıdır. Təbii ki, anlayış, predmet və s. olmadıqda onun adına da ehtiyac olmur. Müasir dövrdə yeni texnologiya vasitələrinə bir qayda olaraq ingilis dilinin vasitəsi ilə adın verilməsi və bu adların sözalma prosesində müxtəlif dillərə, o cümlədən də türk dillərinə keçməsi hadisəsi baş verir. Əgər "Ortaq türk dili" problem prizmasından yanaşsaq, son döv alınmaları, ümumiyyətlə, beynəlmiləl söz və terminlər bu dillərin leksik sistemində bir ortaq lay yaratmaqdadır. Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri də qabaqcıl texnologiyanın qərbdə toplanması, ingilis dilinin millətlərarası dil rolunda çıxış etməsidir. Ona görə də yeni əşya və anlayışlar artıq daha çox adları ilə birgə alınır. Nəticədə bu adlar dillərdə beynəlmiləl alınma sözlər kimi öz yerlərini tuturlar.

Sözalma öz tarixinə görə qədim olan dil hadisəsi olub yalnız müasir cəmiyyətdə baş verən dilxarici və dildaxili proseslərlə tənzimlənmir. Azərbaycan, türk, türkmən, qazax və başqa dillərinə müxtəlif dövrlərdə daxil olmuş sözlərin həm miqdarı, həm də geneologiyası fərqlidir. Məsələn, Azərbayjan dilinə ərəb-fars sözlərinin və rus sözlərinin daha çox keçməsi müxtəlif inkişaf dövrləri ilə bağlıdır. Qazax, türk, özbək və s. dillərdə bu prosesin özünəməxsusluğu da şübhə doğurmur. Təbii ki, qeyd olunanlar türk dillərinin leksik sistemində artıq baş vermiş proseslərdir. Onların gedişinə deyil, nəticələrinə təsir göstərmək mümkündür.

Hər bir dövrün öz sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələr kompleksi vardır. Dil elementlərinin qeyri-müntəzəm inkişafı haqqında ümumi qanuna görə, dilin daha vacib elementləri təsirə tez məruz qalır. Dildə belə elementlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdir. Dilin qrammatikası isə kənar təsirə qarşı davamlıdır. Bu və ya digər dilin təsiri tarixi səbəblərlə -müharibələr, ərazinin işğalı, səyahət, ticarət və s. ilə əlaqədardır. Bütün bu hadisələr dillərarası əlaqələri sürətləndirir. Yeni alınma sözlərin intensivliyinin artması müxtəlif dövrlərdə fərqlidir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq alınma sözlərin sayı artır və ya da azalır.

Hazırda mövcud olan müstəqil türk dillərinin öz dialekt və şivələri vardır. Eyni zamanda bu dillər fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən də tam üst-üstə düşmür. Doğrudur, onların ortaq olan ümumtürk dil xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyət türk dillərinin leksik sistemində də qorunub saxlanmışdır. Onu da qeyd edək ki, ümumtürk mənşəli leksik vahidlərin müxtəlif türk dillərində hansı səviyyədə qalması kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Əgər belə bir ümumtürk leksik layın tam şəkildə qurulması mümkün olarssa, həmin laydakı leksik vahidlərin ayrı-ayrı türk dillərində istifadə imkanlarını genişləndirmək olar.

Türk dillərinin leksik sistemlərinin, lüğət tərkibinin bir-birinə yaxınlaşmasında yalnız alınma internasionalizmlərə istinad etmək düzgün deyildir. Alınmalar bütün dil sistemi üçün yaddır və onlardan istifadə olunması dilin fonetik və qrammatik normalarına öz təsirini, şübhəsiz ki, göstərir.

Türk dillərinin leksik sistemlərində dəyişmə ümumtürk sözlərinin, həmçinin mənşəcə türk sözlərinin artması istiqamətində getməlidir. Doğrudur, bu zaman qloballaşmanın, beynəlxalq inteqrasiyanın diqtə etdiyi əsaslar da nəzərə alınmalıdır.

Türk dilində alınmaların qarşılıqlarının tapılmasına xüsusi diqqət verilir, bu problemlə xüsusi qurum məşğul olur. Bunun nəticəsində müstəqilliyini yeni əldə etmiş türk dillərindən fərqli olaraq türk dilində mənşəcə türk olan leksik vahidlərin sayı artır. Bu dildə bir sıra alınma sözlər milli sözlərlə əvəz edilmişdir.

Məsələn: kompromis (anlaşıt), konvensiya (antbeti), vitse-prezident (asbaşkan), orator (aytac), koalasiya (bağlaş), sektor (bölge), instansiya (başvurak), eksport (çıkat), deklarasiya (diyev), period (dönem), faktor (etmen), prosedura (eylem), tradisiya (gelenek), vizit (göret), qarantiya (inanca), atmosfera (kalik), kompensasiya (karşılıqa), konversiya (kesne), konsessiya (kesi), kontrakt (koluşuk), deleqasiya (salkur), transport (taşıt) və s. Əgər bu sözləri, deyək ki, Azərbaycan dilinə proyeksiyalandırsaq onların dərhal dilin leksik sistemində yer alacağı, dildə işləklik qazanacağı şübhə doğurur.

Onu da qeyd edək alınmaların türk mənşəli və ya dilin öz sözləri ilə əvəz edilməsi, yaxud dilin normaları əsasında yeni sözlərin yaradılması cəhdlərini başqa türk dillərində də müşahidə edirik. Bu proses Qazaxıstanda da gedir. Qazax dilində də son illər alınma leksikanın milli sözlərlə əvəzlənməsi baş verir. Məsələn: rubrika (aydar), veteran (ardaqer), universal (əmbebap), şantaj (bopsa), kosmos (ğarış), kosmonavt (ğarışker), auditoriya (dərisxana), plyaj (cağaçay), daça (jazxana), flaqman (calauqer), petruşka (casılşa), çempion (cenısker), putevka (coldama), komandirovka (colsapar), professional (kəsipkoy), rekomandasiya (kepildeme), demonstrasiya (körsetu), polemka (pikirtalas), vizit (sapar), vizitka (saparnama), zaçet (sınak), konstruktiv (sındarlı), kontakt (tüyispe) və s.

Qazax dilində prezident-elbası, suverenitet-eqemendilik, sivilizasiya-erkeniem, informasiya-aknapam ilə əvəz edilmişdir. Əvəzlənmələrin qazax dili səviyyəsində hansı dərəcədə uğurlu olmasını bir tərəfə qoyub, onun ümumtürk müstəvisindəki tətbiqini düşünsək əhəmiyyətli müsbət nəticə almağın çətinliyini aşkar görürük. Bu baxımdan başqa türk dillərində də milli söz yaradıcılığı, ortaq türk mənşəli sözlərdən istifadənin artırılması prosesinin fərli şəkildə getməsini müşahidə edirik. Bu prosesdə diqqəti daha çox cəlb edən cəhət fonetik, qrammatik və semantik səviyyələrdə norma pozulmalarının meydana çıxmasıdır. Dəyişmənin vahid ortaq mexanizmi işlənməmişdir. Ayrı-ayrı türk dillərindəki əvəzləmələr müvafiq dilin xüsusiyyətlərinə əsaslanır, başqa türk dillərini əhatə etmir.

Azərbaycan dilində də bir sıra alınmaların müəyyən mənada milli vahidlərlə paralel olaraq işlədilməsinin şahidi oluruq. Məsələn region-bölgə, kredo-əqidə, faktor-amil, kompromis-güzəşt, konflikt-münaqişə, geopolitik-geosiyasi və s. Bu vahidlər, daha doğrusu əvəzetmə nəticəsində işlədilən sözlər heç də tam ümumtürk mənşəli deyildir. *Politika* əvəzinə *siyasət*, *konflikt* yerinə *münaqişə* və s. işlətmək yeni alınmanın dildə mövcud olan əvvəlki alınma ilə əvəz edilməsidir. Türk dilləri üçün ortaq lüğət fondunu yaratmaq zamanı bir dilə çox-çox əvvəl keçmiş alınmanın başqa bir türk dilində olub-olmaması da nəzərə alınmalıdır.

“Türk dillərinin lüğət tərkibində son dövrdə baş verən dəyişikliklər aşağıdakı göstərildiyi kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Türk dillərinin fonetik, morfoloji normalarına müvafiq yeni sözlər yaranır;
2. Dilin passiv fondunda qalmış söz və terminlər (xüsusilə arxaik və dialekt sözlər) yeni mənada dilə daxil olur;
3. Dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar iqtisadiyyat, mədəniyyət elm və siyasətlə bağlı əcnəbi söz və terminlərin müstəqil türk birbaşa dillərinə güclü axını baş verir” [1, s.297].

Bir türk xalqı aldığı leksik-terminoloji vahidi olduğu kimi işlədir, digər türk xalqı isə öz dilində həmin vahidin qarşılığını axtarıb tapır. Bu baxımdan türk dillərinin leksik sistemlərində fərqli proseslər baş vermiş olur. Mahiyyət etibarı ilə bu proseslərin vahid bir məcraya yönəldilməsi əhəmiyyətli və vacibdir.

Son illərdə türk dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş «canlı yayım», «soyqırım», «gündoğar», «ulusoy», «toplum», «özəllik», «bilgi», «ilişgi», «yazar», «cizgi filmi», «iş adamı», «durum», «yetərsay» kimi sözlərlə yanaşı xeyli sayda başqa sözlər vardır ki, onların işlənməsində sabitlik hələ ki, yoxdur. Məsələn: endirim, sənətçi, özəlləşdirmək, öndər, öncül, önəm, önəmli, öndə getmək, öndə gəlmək, öncə, yapıt, suç, bilgi, ötərgiləşdirmə, dışarı, sonuc, açım, ünlü, deyim, anlam, anlatma (kursiv), anlaşıt, anım, anıt, açıqlama, bazarlama, bakan, başkənd, bağlam, qurum, qudsal və s.

Əgər başqa türk dillərini , daha doğrusu, qazax, türkmən, qırğız, özbək kimi dillərinin müasir dil materiallarını araşdırsaq onlarda da xeyli sayda yeni sözlər tapa bilərik. Türk dillərinin leksik sisteminin ümumi yeniləşmə mənzərəsini bu şəkildə öyrənmək olar. Yalnız bundan sonra bu dillərin leksik sistemlərində ortaqlaşdırma ideyası üzərində dərindən düşünmək olar.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı, Təhsil, 2013
2. Laptop// https://www.vatanbilgisayar.com/laptop/?__cf_
3. Plotter//plottersistem.com
4. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов. - Владивосток: Диалог, 1998.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərilib: 08.12.2020 Qəbul edilib: 10.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/94-97

Rəna Yaqub qızı Təhməzova
Bakı Dövlət Univeristeti

EPOS MƏTNLƏRİNDƏ GİRİŞ HİSSƏSİNİN MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *epos, giriş, ozan, skop, informasiya, zaman, məkan*

The meaning features in introductory parts of Epos texts

Summary

This article is dealing with the analyses of the contents of introductory parts of epos texts being as a part of folk literature.

In epos texts introduction is mainly covering the ozan's or the narrator's speech of a sender the first information to the addressee.

The analyses show that in the introductory part the narrator gives necessary information on the participants or the place of the events too or time and the place as well.
Key words: *epos, introduction, ozan, scope, information, time, place*

Eposlar uzun tarixi bir yol keçmiş fərdlərin qrupda, qəbilədə, tayfada birləşərək yaratdıqları cəmiyyəti, bu cəmiyyətin adamlarını, rəhbərlərini, qəhrəmanlarını, həyat və məişətlərini, adət və ənənələrini tərənnüm edir. Birləşmə, birgələşmə, kollektivləşmə, nəhayət cəmiyyətləşmənin ilk rüşeymləri eposlarda müşahidə olunur. Bu əsərlərdə toplumun razılıq əsasında formalaşmış yasaqları onu göstərir ki, bu toplum qayda qanunlarla tənzimlənən bir birliyə doğru inkişaf edir və o, hələ dövlət adlanan müasir ictimai-siyasi sistem halına gəlməmişdir. Eposun təqdim etdiyi cəmiyyət ən ibtidai dövlət formasındadır, tayfalara, icmalara, etnoslara parçalanmış və ya belə elementlərin sərt deyil, zəif, kövrək birləşməsi şəklindədir. Bir tam kimi onun başında, həmçinin tərkib hissələrinin başında bir rəhbər durur (Bayandır, Qazan, Aruz, Baybura, Skild Skevinq, Beovulf, Xrodqar, Xalfdan və b.). Eposda haqqında bəhs açılan birlik İç Oguz, Daş Oguz, Uç oq, Boz oq, danlar, qaytlar və s. şəkildə birləşir. "İbtidai quruluş "Bəsit dövlət" kimi təqdim edilən birliyin "Xaosdan Kosmosa keçid" mərhələsində olması **mifin** yaşama, mövcud olma məkanına fərdin davranış tərzinin daxil olması birliyidir. Mifin "azad bir ruhun, hələ müxtəlif qanun-qayda əsarətinə alınmamış daxili azad ruh məkanı vardır" və mif özü onu (məkanı) çərçivəyə salmağa başlayır. O, məkanı yaratmağa, yəni başqa sözlə desək, kollektivi, cəmiyyəti pərçim eləməyə başlayır. Kollektivi yaratmaq onun üçün pərçim üsullarını icad eləmək deməkdir. Və yazılmamış qanunlar kodeksi belə pərçim üsullarından olur" (Abdullayev K.1991, c.15,30).

Epos etiketi belə cəmiyyətin etiketidir, onun yasaqları, qadağaları etiketin pozulmasıdır və fərdlərarası konfliktlər də yasaqları pozmaqdan doğur. Belə konfliktlər yasaqları pozmağa etirazdır. KDQ eposunda təsvir olunan cəmiyyətdə artıq çoban, ər, alp, bəy, xan statusları müəyyənləşib, dəqiqləşib. Qazan bəydir, Qaracıq çoban isə çobandır və Qazanın "Ağzın qurusun, çoban! Dilin çürüsün, çoban! Qadir sənin alnına qada yazsun, çoban!" qarğışını dilə gətirmək statusu var. Çobanın isə Qazan olan yerdə onun evini almağa getmək statusu yoxdur. Çünki Qalın Oğuz bəgləri bunu Qazanın başına "qaqanc qaxarlar, çobanla getməsəydi Qazan kafiri almazdı deyərlər" (KDQ c.46). Yasağı pozmaq, Qazanın yağısına ondan izinsiz girmək istəyi Qazanla çoban arasında konflikt situasiyası yaradır. Qazanın köməyinə çatan igidlərin "Çal qılıncın, ağam Qazan, yetdim" harayı da Qazanın yağısına Qazandan sonra girmək, yasağı pozmamaq etiketinin təsdiqidir. Qanturalı onu ölümdən qurtarmağına baxmayaraq, Selcan xatunu dəstursızca onun yağısına girməyinə görə bağışlamaq istəmir və deyir: "Dəstursızca yağıya girmək bizim eldə ayıb olur".

Tozan quş oluban uçadınmı?
Saqalınla boğazından tutadınmı?
Qafillücə sənin başın mən kəsəyinmi?
Alca qanın yer üzünə tökəyinmi?
Qara başın tərkinə asayınmı? (KDQ c.92)

KDQ-də belə konflikt situasiyaları, etiketin, yasaqların pozulması halları müxtəlif boylarda qeydə alınır. Bəzi hallarda qəhrəmanlar özləri etiketin qorunmasına nəzarət edirlər. Məsələn: "Uşun qoca oğlı Səgrək" boyunda Qazanın divanında bəyləri basıb keçən Əgrəkə tərs uzanmış deyir: "Mərə Uşun Qoca oğlı, bu

oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılı-cilə-ətməgilə olubdur. Mərə, sən başmı kəsdin, qanmı tökdün, acmı toyurdun, yalıncığımı tonatdın. (KDQ c.110).

Yaranmış, formalaşmış birliyin, cəmiyyətdə baş verən hadisələr haqqında nəğmələr qoşub, boy boylayıb, soy soylayan ozan da yaradıcılığında yasaqları nəzərə alır, onlar barədə məlumat verir və özü də yasaqlara əməl edir. Ozanın yasaqlara əməl etməsinin bəzi göstəriciləri eposların giriş hissələrində nəzərə çarpır.

Hər bir eposun xüsusi maraq doğuran tərəflərindən biri epik aləmin elementləri, ünsürləri və sosial quruluşudur. Anqlo-sakson eposu "Beovulf"da obrazlar sistemini kral, drujinaçılar, kraliça, qəhrəmanlar, onların drujinaları olub epik aləmin ideal cəmiyyətini təşkil edir. KDQ-də bu cəmiyyət xan, bəylər, qəhrəmanlar, onların sevib seçdikləri xanımlar, qəhrəmanları başına toplaşan igidlərdən ibarətdir. Hər iki eposda epik mikrososium da yer alır. Qazan da bəydir, Bəybörə də, Aruz da bəydir. Lakin onların arasında Qazan üstün mövqedədir. Bu cəhət ola bilsin ki, Qazanın Bayandırdan sonra xan olmaq statusundan irəli gəlir. Tayfa fərqliliyi də mikrososiumlar əmələ gətirir. KDQ-də İç Oğuzun Taş Oğuza asi olduğu boyda bu aydın görünür. KDQ-də cəmiyyətin sosial quruluşundakı əsas fərqlərdən biri burada başqa dinli cəmiyyətlə qarşıdurmanın aparıcı xətt olmasında özünü göstərir. "Beuvulf"da hadisələrin aparıcı xətti mifik düşmənlərlə mübarizə təşkil edir. "Beovulf" da epik sosium məhduddur və burada real ictimai münasibətlərə cüzi yer verilir. Sosial strukturun yeganə qanadı qəhrəmanlıq idealına cavab verən rəhbər və onun drujinasıdır. Bu mikrososium nəql edənin və dinləyicinin şüurunda bütün qalan aləmi əvəz edir. "Beovulf" da əkinçilər, tacirlər, sənətkarlar və s. yoxdur. KDQ-də idə sosial qruplara bölgünün izləri zəif şəkildə də olsa özünü göstərir, dastnda çoban, bəzirganlar, qul-qaravaşlar, adi cəmiyyət üzvləri iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Beovulf"da yalnız bir dəfə qul obrazı canlandırırlır. Qul əjdahanın xəzinəsindən qızıl camı oğurlayır. Eposda bu hərəkət ən alçaq işlərdən biri sayılır və əjdahanın qautlara hücumunun səbəbi olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, eposu nəql edən də müəyyən yasaqlara əməl edir. Fikrimizcə, ozanın və ya skopun əməl etdiyi yasaqlardan biri birlik, cəmiyyət rəhbərini həm statusa, həm də ona müraciətə görə ayırmadır. Bu faktlar eposların giriş hissələrində aşkar nəzərə çarpır.

"KDQ"-də tədqiqatçıların "müqəddimə" adlandırdığı hissəni nəzərə almasaq, on iki boyun hər biri giriş və sonluğa malikdir. Giriş hissələrini boyların ardıcıllığı ilə qeyd edək:

1. "Bir gün Qam Ğan oğlı xan Bayandır yerindən turmışdı. Şami günlügi yer yüzinə dikdirmişdi. Ala Sayvanı gög yüzinə aşanmışdı. Bin yerdə inək xalicəsi döşənmişdi". (KDQ, s.34)
2. "Bir gün Ulaş oğlı Tülü quşun yavrısı, bizə miskin umudı, Amit soyının aslanı, Qaracuğın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayandır xanın göygüsi, Qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı-ipək döşəmişdi. Səksən yerdə badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq sürahilər düzülmüşdü. Toquz qara gözlü,xub yüzlü, saçı ardına urulu,köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın bəglərinə sığraq sürüb içərlərdi". (KDQ.s.42)
3. "Qam Ğan oğlı Bayandır yerindən turmışdı. Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi. Ala sayvan gög yüzinə aşanmışdı. Bin pərdə ipək xalicəsi döşənmişdi. İç Oğuz, Daş Oğuz bəgləri Bayandır xanın söhbətinə dərilmişdi". (KDQ.s.52)
4. "Bir gün Ulaş oğlı Qazan bəg yerindən turmışdı. Qara yerin üzərinə otaxların tikdirmişdi. Bin yerdə ipək xalicəsi dösətmiş idi. Ala Sayvan gög yüzinə aşanmışdı. Ağzı böyük xümrələr ortalığa salınmış idi. Toquz yerdə badyələr qurılmışdı. Altun ayaq surahilər dizilmişdi". (KDQ.s.68)
5. "Oğuz zamanında Qanlı qoca, derlərdi bir gürbiz ər vardı. Yetişmiş bir cılasun oğlı vardı. Adına Qanturalı deirlərdi". (KDQ.s.85)
6. "Məgər xanım Duxa qoca oğlı Dəli Domrul deyirlərdi, bir ər var idi.Bir quru çayın üzərinə bir körpü yapdırmışdı. Keçənindən otuz üç aqça alurdı, keçmiyənindən dögə-dögə qırq aqça alurdı"ş (KDQ.s.79)
7. "Qam ğan oğlı xan Bayandır yerindən turmışdı, qara yerin üzərinə ağ-ban evini dikmişdi. Ala Sayvan gög yüzinə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi. İç Oğuz (Taş Oğuz) bəgləri söhbətə dərilmişdi. Yemə-içmə idi".(KDQ.s.94)
8. "Məgər xanım, bir gün Oguz oturırkən üstünə yağı gəldi. Dün içində ürkdi, köçdi. Qaçub gedərkən Aruz qocanın oğlancığı düşmüş, bir aslan bulup götirmiş, bəsləmiş. Oğuz gilə əyyamla gəlüb yurdına qondı". (KDQ.s.98)
9. "Qam Ğan oğlı xan Bayandır yerindən turmışdı. Ağ ban evini qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Ala Sayvan gög yüzinə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi. İç Oğuz,Taş Oğuz bəgləri yığnaq olmışdı". (KDQ.s.104)
10. "Oğuz zamanında, Uşun qoca derlər, bir kişi vardı. Ömründə eki oğlı vardı. Ulu oğlının adı Əgrək idi. Bahadır, dəlü, yaxşı igid idi. Bayandır xanın divanına qaçan istəsə varır-gəlürdi. Bəglər-bəgi olan Qazan

divanında buna heç qapu-baca yoğdı. Bəgələri basub, Qazan ögündə oturardı. Kimsəyə ittifaq eyləməzdi". (KDQ.s.110)

11. "Məgər xanım, Tırabuzan təkurı bəglər bəgi olan xan Qazana bir şahin göndərmişdi. Bir gecə yeyub oturarkən şahinçibaşına aydır: "Mərə, sabah şahinləri al, xəlvətcə ava binəlim!"-dedi" (KDQ.s.116)

12. "Üç oq, Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Əmma Taş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı". (KDQ.s.123).

Boylardan üçü "bir gün" zaman zərfliyi ilə başlanır və onlardan biri "Qam Ğan oğlı xan Bayandır", ikisi "Ulaş oğlı" ilə davam edir. "Bir gün" ifadəsini nəzərə almasaq, dörd boyda giriş qəlibi Bayandır xanın, iki boyda Qazan bəyin ağ-ban evini dikib məclis qurması barədə məlumat verir. İstər Bayandır xanın, istərsə də Qazan bəyin məclis qurması barədəki məlumat, kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, eynidir. Altı boy oxşar giriş qəlibi ilə başlanır və bu qəliblərdəki "yerindən durmaq" səhər yataqdan durmaq mənasında deyil, hazırlıq gördürmək, məclis qurmaq üçün işə başlamaq, bu işi, yəni hazırlıq işini bitirib qonaqları qəbul etmək anlamındadır. Ozan bu giriş qəlibindən sonra, demək olar ki, hər dəfə məclisin başlanmasına keçid edir. Bəzi hallarda bu keçid yeyib-içmək, bir boyda qonaqları qəbul etməyə keçiddir. Boyun əsas hadisəsinin sujeti, başvermə ardıcıllığı da bundan sonradır. Yəni qeyd edilən giriş qəliblərindən sonra ozan müəyyən bir hadisəni, daha doğrusu, boyun adında qeyd olunan hadisəni nəql edir. Nəqletmə elə qurulur ki, hadisələr bədii zamanın indisində cərəyan edir və gələcəyə doğru axır.

Epik nəğmələrdən epik dastanlara keçid etnik şüurla hər bir xalqın sosial-mədəni təcrübəsi ilə şərtlənmişdir. Şifahi şəkildə yaranmış, ağızdan –ağıza keçərək böyük yaşam yolu keçmiş folklor nümunələri, xalq yaradıcılığı inciləri sonradan yazılı ədəbiyyatla müqayisəsi onların arasındakı fərqləri aşkar şəkildə ortaya qoyur. Belə fərqlərin, eləcə də oxşarlıqların axtarışı epos poetikasının vacib problemlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Giriş hissələrinin müqayisəsini müxtəlif aspektlərdə aparmaq mümkündür. Burada daha çox ilk söyləmlərdə verilən informasiyanın məqsədi və əhəmiyyəti diqqəti cəlb edir.

Epos toplanmış kollektiv üçün nəql edilir. Adamların bir yerə toplanması isə məclisin qurulduğunu təsdiq edir. Girişin "Bir gün Qam Ğan oğlı xan Bayandır yerindən turmışdı.Şami günlügi yer yüzinə dikdirmişdi. Ala Sayvanı gög yüzinə aşanmışdı. Bin yerdə inək xalicəsi döşənmişdi" formasında başlanması zaman parametrinə görə keçmişdə baş vermiş hadisədən bəhs olunmasını göstərir. Əslində, hər bir nəqletmədə hadisə keçmişə aid olur. Belə olan halda ozanın verdiyi ilk informasiya dinləyənlərin Bayandırı tanıdığını, onun xan və Qam Ğan oğlu olmasını bildiyini təsdiq edir. Buradan da belə nəticə çıxır ki, dinləyənlər də oğuzlardır. Ozan xanı təqdimetmədən başlayır. Görünür ki, ozanın danışdığı hekayətlərdə ilk əvvəl xan haqqında məlumat verilməlidir. Belə məlumatın yoxluğu yasaq sayıla bilər. Bu nöqteyi nəzəri qəbul etsək, onda 5, 6, 8, 11, 12-ci boylarda ozan yasağı pozmuş olur.

5 və 10-cü boylar "Oğuz zamanında" temporal birləşməsi ilə başlanır. Birləşmə boyun nəql edildiyi tarixlə boydakı hadisələr arasında zaman fərqinin az olmadığını göstərir. Burada da dinləyənlərin oğuzu tanıması və oğuz zamanından müəyyən mənada xəbərdar oması informasiyası vardır. Həm 5-ci, həm də 10-cu boyun girişindəki narrativ konstruksiya dinləyənlərin haqqında danışılan adamları tanımadığını şərtləndirir. Yəni onlar Qanlı qocanı, onun oğlu Qanturalını, Uşun qocanı və onun oğlu Əgrəki tanımırlar. Əks təqdirdə ozanın nitqində "derlərdi" formasından istifadə olunmazdı.

Ozan 10-cü boyda həm Bayandır xanın, həm də Qazanın adını dilə gətirir. Belə məlum olur ki, qeyd olunan oğuz zamanı Bayandır və Qazan xanın yaşadığı və Oğuz cəmiyyətini idarə etdiyi dövrü nəzərdə tutur. 5-ci boyda isə bu adlar çəkilmir. 5 və 10-cü boylarda oğuz bəyləri üçün məclisin qurulması barədə informasiya yoxdur. Bu giriş hissələri ozanın Bayandırın və ya Qazanın məclisinə toplaşanlar üçün danışması aydınlaşmır. Onun danışdığı rəvayətə oğuz qövmündən olan başqa adamlar qulaq asır. 10-cü boydakı giriş hissəsi qulaq asanların, adresatların Bayandır və Qazanı tanıması barədə informasiya daşıyır. Onu da qeyd edək ki, 11-ci boyda da ozan giriş hissəsində Bayandır xan haqqında məlumat vermir. Bu boyda da danışılan rəvayətin adresantları üzdə deyil. "Məgər xanım, Tırabuzan təkurı bəglər bəgi olan xan Qazana bir şahin göndərmişdi. Bir gecə yeyub oturarkən şahinçibaşına aydır: "Mərə, sabah şahinləri al, xəlvətcə ava binəlim!" -dedi" (KDQ.s.116). Giriş hissəsində Qazanın və Trabzon məkan adının çəkilməsi nəql edilənin oğuzlara aid olmasından xəbər verir. Qazan rəbərdir və ona bəxşişlər göndərilir. Bu giriş hissəsində Qazan xanın şahinbaşının olması qeyd olunur. Qazan ona göstəriş verir. Bu göstəriş ova çıxmaq haqqındadır. Deməli Qazanın ova çıxması üçün görüləcək hazırlıq işləri də onun xidmətçiləri tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Giriş hissəsində Trabzon barədə əlavə informasiya yoxdur. Lakin "Trabzon təkürü" ifadəsi bu yerin oğuzlarda olmadığını, ancaq oğuzlarla əlaqələrin mövcudluğunu nəzərə çatdırır.

Epik əsərlərdə istifadə olunan giriş hissələri əvvəldə yerləşir. Belə yerləşmə ilkin vacib informasiyaların daxil edilməsini şərtləndirir. K.Vəliyevin fikrinə görə, söyləm-formula-söyləm-formula-söyləm... sxemi nitq

aktında əmələ gələn formula bir söyləmdən digərinə (bir nitqdən digərinə) keçərək poetik strukturun dayanıqlı elementinə çevrilməsinin inikasıdır (Велиев К.1999, с.214)

Aydındır ki, giriş hissəsi bitmiş fikir ifadə edən hazır nitq konstruksiyası olduqda funksional semantik sistemliyi aşkarlanır. Konkret eposun girişi və ya giriş hissələri eyni epos çərçivəsində müəyyən xronoloji ardıcıllığı qorumalıdır. Belə ardıcıllıq girişdəki zamana aid olduğu kimi adları çəkilən personajlara da şamil edilməlidir.

Hər hansı eposun formullarını müəyyənləşdirmək təsnif prinsipləri əsasında mümkünləşir. KDQ-nın boylara bölgüsü,1 2 boyun mövcudluğu onların başlanğıc (inisial) və son (final) hissələrini müqayisə etməyi sadələşdirir. 12 boyun giriş hissəsindən götürülmüş fraqmentlərin oxşarlığı onların formul kimi qəbul olunmasına əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1991, 152 s.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Велиев К. Лингвистическая поэтика. Баку, Гянджлик, 1993, 271 с.

Rəyçi: prof. A.Abbasov

Göndərilib: 09.12.2020 Qəbul edilib: 10.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/98-105

Təranə Həsən qızı Məmmədtağıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mamedtaqiyeva@gmail.com

VIII SİNİFDƏ "NAQİLLƏRİN ARDICIL BİRLƏŞDİRİLMƏSİ" MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN PRAKTİK BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ KOMPÜTERDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *kompüter, elektrik dövrəsi, cərəyan şiddəti, gərginlik, müqavimət, ardıcıl birləşmə, praktik bacarıqlar*

Use of the computer in the course of teaching the topic "Serial wire connection" in the vii grade to build practical skills of pupils

Summary

The article shows how to develop students' practical skills using computers. As an example, the method of using the Vocational Laboratory Crocodile Phyiscs has been described in the topic of "Serial wire connection". Through this program, the students learn to experimentally apply the regularity of coupled wires. By means of the program, the students also will be introduced to the demonstration of a consistent wiring before the research, and will be informed about the work they will do. At the same time, the article provides a model of work flow in measuring the intensity and tension of the consecutive coupled wires. The dimensions of the lamp, the ampermeter, and the voltmeter according to Duist are clearly stated in the scheme.

Key words: *Computer, electrical circuit, electric current, voltage,resistance, serial connection, practical skills.*

Giriş

İnsan düşünə bildiyini yarada bilən varlıq olduğundan şagirdlər də özləri yaratdıqlarından zövq alır və onun arxasınca gedərək uğur qazanırlar. Texnologiya məhz bunu həll edir. Kompüter texnologiyası intellektual cihaz olaraq öyrədən və öyrənənin ideyalarının həyatda tətbiqinə imkan yaradılmasında əlverişli vasitədir. Müasir dövrümüzdə kompüter proqramlarının imkanlarının genişlənməsi, inkişafı, yenilikləri bizə tədrisdə daha səmərəli metodlardan istifadə etməyə kömək edir. Əgər EHM-in istifadəçisi müəllimdirsə, onda o, tədrisdə kompüter modelindən istifadə edə bilər və bu zaman onun qarşısında pedaqoji yaradıcılıq üçün geniş meydan açılır. Müəllim modeli nümayiş etdirərək iş rejimini özü seçə bilir, tədqiq olunan obyektin parametrlərini bu və ya digər ardıcıllıqla özü dəyişə bilir. İşin tempini tənzim edə bilir, zəruri hallarda isə nümayiş elementlərini təkrar edib eyni zamanda siniflə müsahibə apara bilir [2,s.120]. Məhz kompüter texnikası fizikanın tədrisində şagirdlərin praktik bacarıqlarının inkişafında, təlimə maraq tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Şagirdin yaradıcılıq qabiliyyətini, məntiqi düşüncəsini inkişaf etdirir.

Məsələn bu gün bütün dünyada məşhur olan "Crocodile Physics" adlı proqram haqqında məlumat verilir. Bu güclü virtual laboratoriya proqramı, fiziki hadisələri modelləşdirməyə, "Elektrik və elektromaqnit", "Hərəkər və güc", "Dalğa hadisələri" və "Optika" mövzuları üzrə virtual sınaqlar aparmağa imkan yaradır. "Crocodile Physics" elektron laboratoriya proqramında 46-dan çox hazır təcrübə nümunələri Beynəlxalq İGCSE, A-Level imtahan tədris planlarına uyğundur. "Crocodile Physics" proqramı fizika dərsini tədris edən müəllimlər üçün laboratoriya təcrübələrini şagirdlərlə birgə aparmaq baxımından olduqca faydalıdır [1].

VIII sinifdə "Naqillərin ardıcıl birləşdirilməsi" mövzusunun tədrisi prosesində biz "Crocodile Physics" virtual laboratoriya proqramından istifadə etmişik. Şagirdlər tədqiqat işlərindən əvvəl müəllimin Naqillərin ardıcıl birləşdirilməsinin nümayişi ilə tanış edilir, görəcəkləri iş barədə məlumatlanmış olurlar. Bu halda şagirdlərin dövrənin qurulması zamanı işin gedişi modelindən istifadə etmələri daha faydalı olur.

Aşağıda yeni dərs nümunəsi göstərməzdən əvvəl onu deyə bilərik ki, naqillərin ardıcıl birləşdirilməsi mövzusu üzrə dərsliyin 179, 180 və 182-ci səhifələrində verilmiş şəkil və sxemlər doğru deyildir. Həmin sxemlərdə ampermetrin, voltmetrin və lampaların Duistə görə ölçüləri düzgün göstərilməmiş, sxemdə 3 nümayiş ampermetri və ya 3 nümayiş voltmetrindən istifadə edilməsi təklif olunmuşdur. Əvvəllər və hələ də günümüzdə məktəblərin heç birində 3 nümayiş ampermetri və voltmetri mövcud deyil. Ona görə də həmin sxemləri yenidən işləməyə ehtiyac vardır. Eyni zamanda sxemlər Duistin tələblərinə uyğun çəkilməlidir. Təklif edirəm ki, sxemlərdə məktəb laboratoriyası üçün verilmiş ampermetr və voltmetr cihazlarının şərti

işarələri çəkilib göstərilsin. Səhifə 179-da (a), 180 (b) və 182 (c) verilmiş sxemlər aşağıdakı kimi (şəkil 1, şəkil 2, şəkil 3) verilməlidir.

Standart: 1.1.3. *İstilik hərəkəti və elektrik hadisələrinin qanunauyğunluqlarına aid topladığı məlumatları şərh edir.*

3.2.1. *Texnikada və istehsalatda istifadə olunan istilik hadisələrinə və alternativ enerji mənbələrinə əsaslanan qurğuların iş prinsipini izah edir.*

Təlim nəticələri:

- *Elektrik işlədicilərinin dövrəyə ardıcıl birləşdirmə qanunauyğunluqlarını şərh edir.*
- *Ardıcıl birləşməyə aid sadə təcrübələr icra edir.*
- *Məişətdə və praktikada elektrik işlədicilərinin ardıcıl biləşdirilməsinin istifadəsini və üstünlüklərini öyrənir.*

Dərsin məqsədləri: Kompüterdən istifadə etməklə elektrik dövrəsində naqillərin ardıcıl birləşdirilməsini eksperimental yolla öyrədilməsi.

- Şagirdlərdə elektrik dövrəsi qura bilmək bacarığını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək.
- Onlara ölçü cihazlarından istifadə edə bilmək vərdişlərini aşılamaq.
- Şagirdlərdə elektrik işlədicilərinin ardıcıl birləşdirilməsi vərdişini formalaşdırmaq
- Bu birləşmədə dövrənin ümumi cərəyan şiddəti, ümumi gərginlik və ümumi müqavimətinin təyin edilməsi vərdişini formalaşdırmaq.
- Kompüterdən istifadə etməklə praktik bacarıqları inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq.

Dərsin tipi: İnduktiv

İstifadə olunan iş formaları: Bütün siniflə iş, qrup işi, fərdi iş.

İstifadə olunan iş üsulları: Beyin həmləsi, müşahidə, araşdırma, nəticə çıxarmaq, modelləşdirmə, danışıb anlatmaq, dinləyib anlama, nümayiş, tədqiqat aparmaq, tətbiq etmək, təqdimat, tapşırıqvermə.

Təchizat: İş vərəqləri, kompüter, proektor, interaktiv lövhə (mimio və ya "Promethean"), ampermetr (4 əd.), voltmetr (4 əd.), elektrik açarı (4 əd.), lampa (4 əd.), rezistor (4 əd.), cərəyan mənbəyi (4 əd.), birləşdirici naqillər (28 əd).

Fənlərarası inteqrasiya: *İnf:* *2.2.3.* Verilmiş məsələnin proqramını tərtib edir. *2.2.4.* Tərtib edilmiş proqramın kompüterdə nümayişini icra edir. *3.2.1.* Qrafiki redaktorda müəyyən çətinlik dərəcəsinə malik şəkillər hazırlayır. *3.3.2.* İnternetin əsas xidməti proqramları ilə işləyir.

Riy: *1.2.5.* Nisbət və tənasübün xassələrini , faizin düsturlarını müxtəlif məsələlərin həllinə tətbiq edir.

Ədəb: *2.2.1.* Müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirir.

Tex: *2.2.2.* Avtomatik cihaz və qurğuları dövrəyə qoşur, onlara xidmət edir.

Dərsin vəzifəsi: **1.Təhsilverici:**

- Elektrik dövrəsində naqillərin birləşməsinin mümkün variantlarını təsvir etmək.
- Naqillərin ardıcıl birləşməsini kəmiyyət və keyfiyyətcə xarakterizə etmək.
- Əldə edilmiş bilik və bacarıqların tətbiq sahəsini müəyyənləşdirmək və kompüterdən istifadə etməklə praktikada necə tətbiq etməyi öyrənmək.
- Müstəqil nəticələr əldə etmək bacarığını və problemləri həll edə bilmək qabiliyyətini formalalaşdırmaq.

2. İnkişafedici: Məntiqi düşüncə, yaradıcılıq qabiliyyətini və praktik bacarıqlarını inkişaf etdirir.

3. Tərbiyəedici: Şagirdlərdə öz güclərinə əminlik yaratmaq üçün şərait yaradır. Şəxsi keyfiyyətələri (dəqiq
lik, əzm, fəallıq) inkişaf etdirir. Qruplarda işləyərəkən ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına şərait yaradır.

Dərsin gedişi: ***Sinfin təşkili:*** **- 2 dəq**.

Müəllim sinfə daxil olub salamlaşdıqdan sonra davamiyyəti yoxlayıb, dərsdə iştirak etməyən şagirdləri qeyd edir, sinfi nəzərdən keçirir və vermiş olduğu ev tapşırığını yoxlayır. Sual-cavab əsasında yeni dərsin motivasiyasına giriş edir.

1. Motivasiyanın yaradılması və problemin qoyulması-5 dəq. Problemli vəziyyət yaratmaq üçün kompüterin köməyi ilə suallar ekranda görünür və şagirdlər suallara cavab verməyə çalışırlar.

1. Elektrik dövrəsi nədir?
2. Elektrik dövrəsi hansı elementlərdən ibarətdir?
3. Voltmetr dövrəyə necə qoşulur?
4. Ampermetr dövrəyə necə qoşulur?
5. Ardıcıl birləşmə nəyə deyilir?
6. Paralel birləşmə nəyə deyilir?

Tədqiqat sualı: "Naqillərin ardıcıl birləşməsindən hansı hallarda istifadə edilir? Naqillərin ardıcıl birləşməsində cərəyan şiddəti, gərginlik və müqavimət necə olar?" Bu suallar ətrafında tədqiqat aparmaq üçün şagirdlərə aşağıdakı suallar verilir.

M-Uşaqlar, naqillərin ardıcıl birləşməsinin qanunauyğunluqlarını araşdırmaq üçün hansı cihazlardan istifadə edərik?

M-Bu cihazlar dövrəyə necə birləşdirilər?

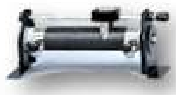
M-Ardıcıl birləşdirilmiş naqillərdən ibarət dövrənin prinsipial sxemi necə olar?

Şagirdləri dinlədikdən sonra ekrana bu qanunauyğunluğu nümayiş etdirmək üçün istifadə edilən cihazlar və ardıcıl birləşdirilmiş dövrə üzərində işin yerinə yetirilməsi modeli gəlir. Şagirdlər işin yerinə yetirilməsi ilə tanış edilirlər.

Cədvəl 1

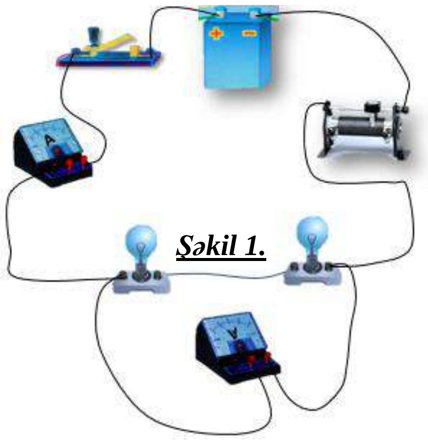
Naqillərin ardıcıl birləşdirilməsinin qanunauygunluqlarını nümayiş etdirmək üçün aşagıdakı cihazlardan istifadə edilir.		
Cihazın adı	**Cihazın sayı**	**Cihazın modeli**
1. Ampermetr	4 ədəd	
2. Voltmetr	4 ədəd	
3. Cərəyan mənbəyi	4 ədəd	
4. Elektrik açarı	4 ədəd	

Cədvəl 2

Cihazln adı	Cihazln sayı	Cihazın modeli
5. Reostat	4 ədəd	
6. Rezistor	4 ədəd	
7. Lampa	4 ədəd	
8. Birləşdirici naqillər	32 ədəd	

Araşdırma: *İşin gedişi:* Ardıcıl birləşdirilmiş dövrə üzərində işin yerinə yetirilməsi (şəkil 1, şəkil 1 (a)) və dövrənin prinsipial sxemi (şəkil 2, şəkil 3) aşağıdakı kimidir. Verilən sxemə uyğun elektrik dövrəsi yığın.

Şəklil 1-ə əsasən kompüterdən istifadə edib, "Crocodile Physics" proqramı ilə mimio və ya promethan lövhədə təcrübəni aşağıdakı kimi nümayiş edirəm. Şəkildə təsvir edilən elektrik dövrəsi modelini açılmış səhifədə proqramın bizə verdiyi imkanlarından istifadə edərək qururam və işin necə yerinə yetirilməsi haqqında məlumatlar verirəm (şəkil 1(a)). Tədqiqatın aparılmasını şagirdlərin öz öhdəlikərinə buraxıram.

2. ***Şəkil 1.***

Şəkil 1 (a). *Crocodile Physics proqramında ardıcıl birləşdirilmiş dövrə üzərində işin yerinə yetirilməsi modeli.*

Tədqiqatın aparılması - 10 dəq.

Şagirdlər 2 böyük qruplara bölünür. Sonra hər qrup ayrı-ayrılıqda 2 kiçik qruplara bölünür. (Cərəyan qrupu 1, Cərəyan qrupu 2, Gərginlik qrupu 1, Gərginlik qrupu 2). Şagirdləri belə qruplara ayırmaq ilə eyni işin hər bir şagirdin görməsinə və vaxtın səmərəli istifadəsinə nail olmaq olar. Bu mərhələ əyləncəli xarakter daşısın deyə hər qrupun şagirdləri qrup adlarını və araşdırma üçün verilən tapşırıqları kompüterdə qrup nömrələrini seçdikdən sonra görə bilirlər.

İş vərəqləri paylanılır və iş vərəqlərində tədqiqatın aparılması üçün suallar qeyd olunur. Hər qrupun şagirdləri tədqiqat sualı əsasında axtarış aparır, düşünür, verilmiş tapşırıqları icra edir və iş vərəqlərində müvafiq qeydlər aparırlar. Dərsin bu mərhələsində müəllim fasiltator rolunu oynayır və şagirdlərin çətinlik çəkdikləri problemlərin həlində kömək edir.

1. "Cərəyan 1, Cərəyan 2" qrupu. 1. Ardıcıl birləşdirilmiş dövrənin bir işlədicisində cərəyan kəsilərsə, digərində nə baş verər? 2. Dövrənin naqillərindən keçən cərəyan şiddətinin qiymətlərini ayrı-ayrılıqda ölçün.

Araşdırma üçün verilmiş suallardan dərhal sonra kompüterdən istifadə edərək interaktiv lövhədə açılmış səhifədə şagirdlərə işin gedişi haqqında məlumatlar verilir və şagirdlər lazım olan təchizatlarla (cərəyan mənbəyi (2 əd.), ampermetr (2 əd.), reostad (2 əd.), lampa (4 əd.), birləşdirici naqillər (12 əd.)) təmin edilirlər.

İşın gedişi: *1. Şəkil 1-də təsvir edilən elektrik dövrəsini qurun, sxemini çəkin.*

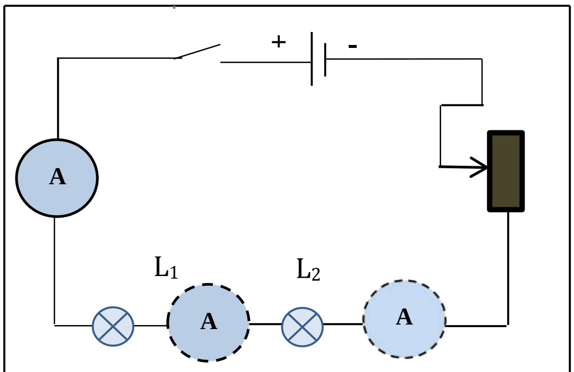
- *Açarı qapayın, lampaların işıqlanmasına diqqət edin və ampermetrin göstərişini qeyd edin.*

• *Açarı açın, dövrədəki lampalardan birini açıb çıxarın, naqilləri bir-biri ilə birləşdirmədən açarı yenidən qapayın və ampermetrin göstərişinə diqqət edin. Baş verən hadisəni izləyin.*

• *Nəticəni müzakirə edin. Cavabı əsaslandırın. Nə üçün dövrədən cərəyan keçməz?*

2. Reostadın sürgüsünü sabit saxlamaqla dövrənin hər bir naqilindən keçən cərəyan şiddətinin qiymətini ölçün. Sürgünün yerini dəyişməklə bu təcrübənu iki dəfə aparın. Qiymətləri cədvələ qeyd edin və nəticəni müqayisə edin.

2.

Şəkil 2. Ardıcıl birləşdirilmiş naqillərdə cərəyan şiddətinin ölçülməsi.

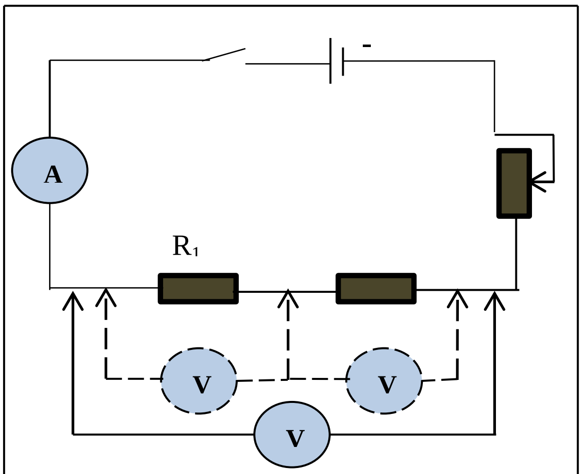
$J_1=$
$J_2=$
$J_3=$

$J'_1=$
$J'_2=$
$J'_3=$

"Gərginlik 1, Gərginlik 2" qrupu. 1. Ardıcıl birləşdirilmiş naqillərin uclarındakı gərginliklərin qiymətlərini ölçün. 2. Dövrə hissəsində Om qanunundan istifadə edib müqaviməti təyin edin.

Araşdırma aparmaq üçün şagirdlər lazım olan təchizatlarla (cərəyan mənbəyi (2 əd.), ampermetr (2 əd.), voltmetr (2 əd), reostad (2 əd.), rezistor (4 əd.), birləşdirici naqillər (16 əd.) təmin edilirlər və şagirdlərə interaktiv lövhədə açılmış səhifədə işin gedişi haqqında məlumatlar verilir.

İşin gedişi: *1. Sxemə əsasən elektrik dövrəsini qurun (şəkil 3). 2. Reastatın sürgüsünü sabit saxlamaqla elektrik dövrəsinin ümumi gərginliyini (U) və dövrə hissəsində hər bir naqilin uclarındakı gərginlikləri ölçün (U_1, U_2), cədvələ yazın, təhlil edib naticə çıxarın. 3. Naqillərin ardıcıl birləşməsi üçün aldığınız ümumi gərginliyin tənliyində Om qanunundan istifadə edib müqavimətləri təyin edin. Qiymətləri verilmiş cədvələ yazın. (R_1, R_2, R).*

Şəkil 3. Ardıcıl birləşdirilmiş naqillərdə gərginliyin ölçülməsi.

$U=$
$U_1=$
$U_2=$

R_2

$R=$
$R_1=$
$R_2=$

3. Məlumat mübadiləsi – 5 dəq. Qrup üzvləri öz aralarında informasiya mübadiləsi aparır. Hər qrupdan bir nəfər lövhəyə çıxıb iş vərəqlərini lövhədən asırlar. Sonra növbə ilə gəldikləri nəticəni təqdim edirlər və tapşırığı necə yerinə yetirdikləri barədə məlumat verirlər. Beləliklə bir qrup digərindən məlumat almış olur, səhvlər varsa, düzəldilir.

4. Məlumatın müzakirəsi - 5 dəq. Alınan bütün təqdimatlar ümumiləşdirilir, yekunlaşdırılır. Qrup işləri bir-biri ilə əlaqələndirilir, nəticə lövhədə yazılır. Müəllim yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə əldə edilmiş biliklərin məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir.

M. Ardıcıl birləşmə nəyə deyilir?

Ş. Birinci naqilin sonu ikinci naqilin başlanlanğıcı, ikinci naqilin sonu üçüncü naqilin başlanğıcı ilə birləşərsə, belə birləşməyə ardıcıl birləşmə deyilir.

M. Ardıcıl birləşmədə dövrənin müxtəlif hissələrində cərəyan şiddəti necə olur?

Ş. Ardıcıl birləşmədə dövrənin istənilən hissəsində cərəyan şıddətinin qiyməti eynidir.

M. Ardıcıl birləşmədə ümumi gərginlik necə olur?

Ş. Ardıcıl birləşmə zamanı dövrədəki tam gərginlik bu dövrənin ayrı-ayrı hissələrindəki gərginlikləri cəminə bərabərdir.

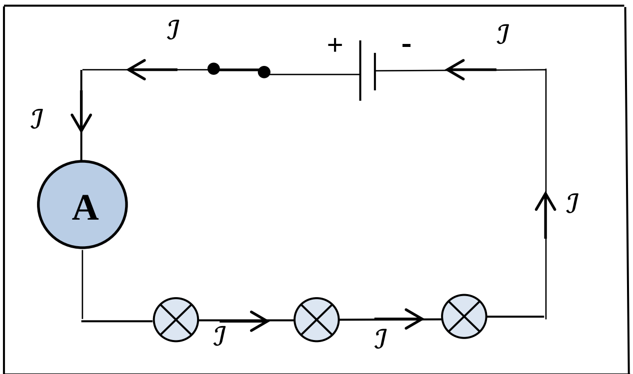
M. Ardıcıl birləşmədə tam müqavimət necə olur?

Ş. Ardıcıl birləşmədə dövrənin ümumi müqaviməti, onun ayrı-ayrı hissəsindəki müqavimətləri cəminə bərabərdir.

5. Nəticə və ümumiləşdirmə **- 5 dəq.** İnteraktiv lövhədə təcrübədən alınan nəticə şagirdlərə səsli şəkildə təqdim edilir.

Apardığımız təcrübə nəticəsində alındı:

1. Birinci naqilin sonu ikinci naqilin başlanlanğıcı, ikinci naqilin sonu üçüncü naqilin başlanğıcı ilə birləşərsə, belə birləşməyə ardıcıl birləşmə deyilir. Ardıcıl birləşdirilmiş işlədicilər bir ardıcıl xətt üzrə birləşır. Elektrik cərəyanı bir işlədicidən digərinə ardıcıllıqla keçir (şəkil 4).

Şəkil 4. Naqillərin ardıcıl birləşdirilməsi.

2. Ardıcıl birləşmənin çatışmazlıqları.

- ✓ Əgər bir işlədicinin fəaliyyəti dayanarsa, digər işlədicinin də fəaliiyəti dayanmış olar. Bu ona görə baş verir ki, cərəyanın dövrədə axını dayanar. (Şəkil b).
- ✓ Dövrəyə işlədicilər artırılarsa, cərəyan bir o qədər zəifləmiş olar. Belə halda lampaların közərməsi zəifləyər.

3. Ardıcıl birləşmənin üstünlükləri. Ardıcıl birləşmədən nə zaman istifadə edə bilərik?

- ✓ Cihazları ümumi şəkildə cərəyandan ayırmaq və ya birləşdirmək lazım gəldikdə
- ✓ Bütün cihazlarda eyni cərəyan şiddəitinin olmasına ehtiyac olduqda.

4. Ardıcıl birləşmənin qanunauyğunluqları.

1) Ardıcıl birləşmədə dövrənin istənilən hissəsində cərəyan şıddətinin qiyməti eynidir.

$I = I_1 = I_2$

2) Ardıcıl birləşmə zamanı dövrədəki tam gərginlik bu dövrənin ayrı-ayrı hissələrindəki gərginlikləri cəminə bərabərdir.

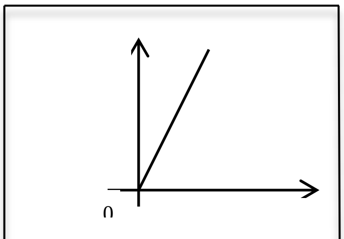
$U = U_1 + U_2$

3) Ardıcıl birləşmə zamanı dövrədəki tam müqavimət bu dövrənin ayrı-ayrı hissələrindəki müqavimətləri cəminə bərabərdir.

$R = R_1 + R_2$

Dövrə hissəsi R müqavimətli n sayda naqildən ibarətdirsə, dövrənin ümumi müqaviməti

$R_{üm} = n R$ olar.

Şəkil 5. Cərəyan şiddətinin sabit qiymətində gərginliyin müqavimətdən asılılıq qrafiqi.

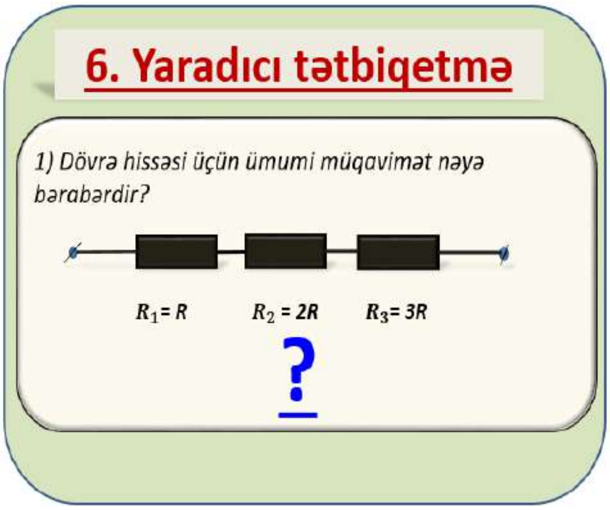
4) Om qanununa görə ardıcıl birləşmədə müqavimət artdıqda gərginlik də artar və ya əksinə. Ardıcıl birləşmədə gərginlik müqavimətlə düz mütənasib asılıdır (şəkil 5).

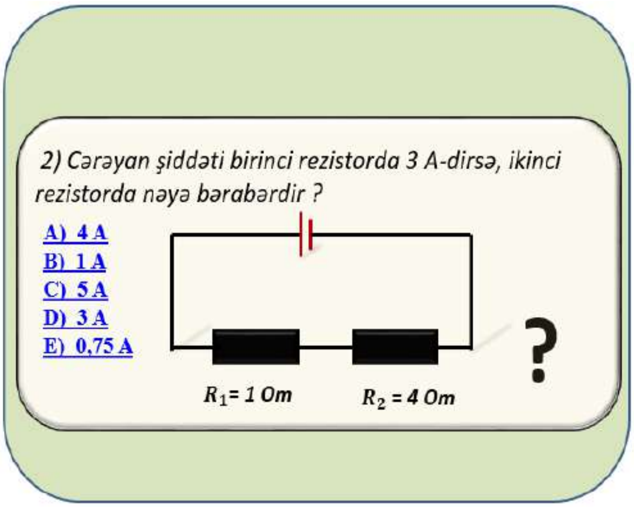
$$\frac{U_2}{U_1} = \frac{R_2}{R_1}$$

6. Yaradıcı tətbiq etmə - 6 dəq. Aşağıdakl tapşırıqlar əsasında şagirdlər öyrəndiklərini praktik şəkildə tətbiq edirlər.

7. Qiymətləndirmə. - 5 dəq. İş vərəqlərini təhlil etməklə meyarlar əsasında qiymətləndirilir.

Ev tapşırığı- 2 dəq. Tapşırıq vərəqdə şagirdlərə paylanılır.

Nəticə

Beləliklə, biz aldıq ki, "Crocodile Physics" virtual laboratoriya proqramından istifadə etməklə "Naqillərin ardıcıl birləşdirilməsi" mövzusunu şagirdlər daha asan mənimsəyir, onlarda elektrik dövrə hissəsi qurmaq bacarıqları formalaşır və şagirdlər cihazların modelləri ilə tanış olmuş olurlar. Dərsin "Tədqiqat işi" mərhələsindən əvvəl naqillərin ardıcıl birləşdirilməsinin elektron təcrübədə tətbiqi şagirdlərə prosesi əyani həyata keçirməkdə kömək edir. Bundan əlavə şagird ardıcıl birləşdirilmiş dövrə hissəsinin prinsipial sxemində lampa, ampermetr və voltmetrin Duistdə qəbul edilmiş ölçüləri dəqiqləşdirir, məişətdə "Naqillərin ardıcıl birləşdirilməsi" nin üstünlükləri və çatışmazlıqlarını təcrübədən öyrənirlər. Şagird öyrəndiklərini yaradıcı tətbiq etməklə özündə sərbəst praktik bacarıqlar formalaşdırır. Nəticədə alırlar ki, 1) Ardıcıl birləşmədə dövrənin istənilən hissəsində cərəyan şiddətinin qiyməti eynidir $I=I_1=I_2$. 2) Dövrədəki tam gərginlik bu dövrənin ayrı-ayrı hissələrindəki gərginlikləri cəminə bərabərdir $U= U_1+ U_2$. 3) Ardıcıl birləşmə zamanı dövrədəki tam müqavimət bu dövrənin ayrı-ayrı hissələrindəki müqavimətləri cəminə bərabərdir $R= R_1+ R_2$.

Ədəbiyyat

1. Alışov M. "Təhsildə İKT-dən düzğün istifadə etmək və bu bacarıqların təkmilləşdirilməsi olduqca əhəmiyyətli məsələdir". https://aztehsil.com, 2018
2. Alışov M. "Kompüter texnikasının köməyi ilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması (X-XI siniflərdə riyaziyyat və fizika fənlərinin tədrisi nümunəsində) "Bakı-2001. Səh. 176.
3. Murguzov M, Abdurazaqov R, Əliyev R, Əliyeva D. Fizika- 8. Dərslik. Bakı. "Bakınəşr", 2015. Səh. 199.

Rəçyi: prof. Ş.Əlizadə

Göndərilib: 23.12.2020 Qəbul edilib: 24.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/106-108

Məhəmməd Hüseynov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ağcabədi filialı

AĞDAMIN TARİXİNƏ VƏ BU GÜNÜNƏ DAİR

Açar sözlər: *Ağdam, Pənahəli Xan, Qarabağ xanlığı, Üçoğlan təpə, Qarqar çayı, tarixi abidələr, Xudu Məmmədov, "Qarabağ bülbülləri"*

On the past and today of Aghdam

Summary

According to some sources, the word Aghdam means "small fortress" in ancient Turkish. Archaeological excavations carried out by the famous archeologist Ideal Narimanov in Uchoglan Tepe, Aghdam, show that the first people lived in the region 6-8 thousand years ago and were engaged in agriculture and cattle breeding. There were many architectural and artistic monuments with ancient history in the territory of Aghdam region. Aghdam was also rich with its museums and galleries. Ensembles "Shur", "Karabakh Nightingales" operated in Aghdam Mugam Center. Many prominent scientists grew up in Aghdam. Academicians Khudu Mammadov, Adila Namazova, Ziyaddin Goyushov, professors Rafig Aliyev, Zakir Mammadov, Salman Garayev, Rashid Goyushov, Zabil Bayramov, Habil Gurbanov, and others have achieved great success in various fields of science.

Key words: *Aghdam, Panahali Khan, Karabakh khanate, Uchoglan hill, Gargar river, historical monuments, Khudu Mammadov, "Karabakh nightingales"*

Bəzi mənbələrə görə Ağdam sözü qədim türk dilində "kiçik qala" deməkdir. Məşhur arxeloq İdeal Nərimanovun Ağdamın Üçoğlan təpə adlı yerdə apardığı arxeloji tədqiqatlar zamanı məlum olur ki, ilk insanlar rayon ərazisində 6-8 min il bundan əvvəl yaşamış, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar. Ağdam rayonunun ərazisində qədim tarixə malik olan çoxlu memarlıq və incəsənət abidələri vardı. Ağdam öz muzey və qalereyaları ilə də zəngin idi. Şəhərdə "Şur", "Qarabağ bülbülləri" ansamblları Ağdam Muğam Mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. Ağdamda çox görkəmli elm xadimləri yetişmişdir. Akademiklər Xudu Məmmədov, Adilə Namazova, Ziyəddin Göyüşov, professorlardan Rafiq Əliyev, Zakir Məmmədov, Salman Qarayev, Rəşid Göyüşov, Zabil Bayramov, Habil Qurbanov və başqaları müxtəlif elm sahələrində böyük uğurlar qazanmışlar.

Ağdam adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrə görə Ağdam sözü qədim türk dilində "kiçik qala" deməkdir. Bu versiyaya görə burada yaşayan türk dilli qəbilələr özlərini müdafiə etmək üçün kiçik qalalar inşa etmişdir. XVIII əsrin I yarısında Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli Xan şəhərdə özü üçün "ağ daşdan" imarət tikdirmişdir. Bu mənada "Ağdam" işıqlı, ağ ev deməkdir.

Ağdam rayonu Azərbaycanın qədim, füsunkar təbiətli torpağı olan Qarabağın mərkəzində, Qarabağ dağ silsiləsinin şimal-şərq ətəklərində, Kür - Araz ovalığının qərbində yerləşir. Ağdamın qədim tarixi abidələri min illərdən keçərək bu günə qədər qəlib çatmışdır. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq rayon ərazisində aparılan arxeloji tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, rayonun ərazisi qədim insanların yaşayış məskənlərindən biridir. Məşhur arxeloq İdeal Nərimanovun Ağdamın Üçoğlan təpə adlı yerdə apardığı arxeloji tədqiqatlar zamanı məlum olur ki, ilk insanlar rayon ərazisində 6-8 min il bundan əvvəl yaşamış, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar.

XX əsrin 80-ci illərin ortalarında rayonun Sarıçoban kəndi yaxınlığında tapılan son Tunc və Dəmir dövründə aid (e.ə. XIX-XIII əsrləri əhatə edir) möhtəşəm kurqan tarixilik baxımından çox qiymətlidir. Kurqanda aşkar edilən məişət və zinyət əşyaları bu abidənin varlı bir insanın qəbri olduğundan xəbər verir. Bu isə həmin dövrdə Azərbaycanda ibtidai-icma quruluşunun dağılması və sosial bərabərsizliyin yaranmasına ən yaxşı süburdur.

Sonralar Azərbaycanda qedən tarixi proseslər nəticəsində ilk dövlət qurumları formalaşır. Belə dövlət qurumlarından biri Albanya quldar dövləti idi. Antik yunan mənbələrinə görə qədim Albanya ərazisində 26 sayda ittifaq var idi ki, bunlardan biri yüksək mədəniyyətə malik olan qarqarlar Ağdam ərazisindəki Qarqar çayı boyunca məskunlaşmışdılar. Bu isə Ağdamın Azərbaycan ərazisində formalşan dövlət quruculuğunda mühüm rol oynadığını bir daha sübut edir.

Ağdamın dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi 410 metr, maksimum yüksəklik 1365 metrdir. İqlimi əsasən mülayım isti, quraq subtropikdir. Ən çox yığıntı dağətəyi sahələrə düşür. Rayon ərazisinin 1700 hektarlı

meşəlik, 91.3 min hektarı isə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan ibarətdir. Rayonun iqtisadiyyatında pambıqçılıq, üzümçülük və heyvandarlıq mühüm yer tuturdu.

İşğala qədər olan dövrdə Ağdamda yeyinti, yüngül və ağır sənaye sahələri də inkişaf etmişdir. Ağdamda gəzgah avadanlıqları, aerokosmik və rabitə cihazları,traktor və avromobil təmiri, asfalt, konserv, yağ-pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları, tikinti materialları və ət kombinatları fəaliyyət göstərirdi. 1860-cı ildə Ağdamda çaxır zavodu tikilmişdir ki, bu da respublikamızda tikilən ilk çaxır zavodlarındandır. 1948-ci ildən "Ağdam" portveyn tipli şərab istehsalına başlanmşdır ki, bu da keçmiş SSRİ-də çox məshur idi. 1949-cu ildə Ağdam rayonunun Eyvazxanbəyli kəndində atçılıq zavodu yaradılıb. Burada bəslənən cins Qarabağ atları bütün dünyada məşhur idi. Çox sevindirici haldır ki, bu gün həmin atçılıq zavodu öz fəaliyyəti Ağcabədi rayonunuda davam etdirir.

Ağdam şəhəri olduqca gözəl, yaraşıqlı və füsunkar idi. Şəhərdə möhtəşəm yaşayış binaları, ticarət obyektləri və istirahət məkanları var idi. Ağdam rayonunun ərazisində qədim tarixə malik olan çoxlu memarlıq və incəsənət abidələri vardı. Ağdam şəhərində Uzərlik Təpə abidəsi, rayonun Xaçındərbənd kəndindəki Qutlu Sarı Musa oğlu günbəzi (1314-cü il), Kəngərli kəndindəki türbə və daş abidələr (XIV əsr), Papravənd kəndindəki türbələr, Cümə məscidi (XVIII əsr), Xanoğlu türbəsi (XVII əsr), Qarabağ xanı Pənahəli xanın Ağdam şəhərindəki imarəti (XVIII əsr), Xan qızı Natəvanın və onun oğlunun türbəsi (XIX əsr), Şahbulaq qalası və s. kimi tarixi və mimarlıq abidələri var.

Ağdam öz muzey və qalereyaları ilə də zəngin idi. Ağdam tarix-diyarşunaslıq muzeyi, Qurban Pirimovun xatirə, Rahib Məmmədov adına Döyüş Şöhrəti Muzeyi, dünyada ikinci hesab edilən Ağdam Çörək Muzeyi öz ziyarətçilərinin sayına görə şöhrət qazanmışdır. Həmin muzeydə çörəyin istehsalı üçün lazım olan hər cür alət və avadanlıqlar toplanmışdır. Bu muzey hər bir tamaşaçıya müqəddəs torpağa, vətən və çörəyə bağlılığı, mədəniyyət ənənəsinə rəğbəti əks etdirirdi. Muzeydə uzaq əsrlərdən qalmış, daş yaddaşlara çevrilmiş alətlər çoxluq təşkil edirdi. Təəssüf ki, bu muzey erməni hərbçilərinin Ağdamı işğalı zamanı dağıldıldı.

1986-cı ildə akademik Xudu Məmmədovun ideyası ilə şəhərdə üç mərtəbəli məşhur Çay evi inşa edilmiş, istifadəyə verildyi ilk gündən ağdamlıların və şəhərin qonaqlarının istirahət məkanına çevrilmişdir. Bu orijinal memarlıq nümunə də erməni vandalları tərəfindən yerlə-yeksan edilmişdir.

Ağdam musiqi sahəsində də böyük uğurlara imza atılmışdır. Şəhərdə "Şur", "Qarabağ bülbülləri" ansamblları Ağdam Muğam Mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. Ə.Haqverdiyev adına Ağdam Dövlət Dram Teatrı nəinki rayonda, habelə bütün respublikada şöhrət qazanmışdır. Ötən əsrin 70-80-ci illərində teatrın səhnəsində bir çox yerli və xarici müəlliflərin əsərləri uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Qarabağ müharibəsindən əvvəl şəhərdə 7 orta məktəb, 1 səkkizillik məktəb, 3 texnikum və 2 texniki peşə məktəb fəaliyyət göstərirdi. Ağdam şəhərində 8 xəstəxana əhalinin sağlamlığı keşiyində dayanmışdı.

Ağdam şəhərindəki stadion, müxtəlif idman qurğuları ağdamlıların müntəzəm olaraq idmanla məşğul olmaları üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Hal-hazırda Ağdamı Azərbaycan Premyer Liqasında "Qarabağ" futbol klubu təmsil edir. 2017-ci ildə "Qarabağ" futbol klubu Azərbaycan fudbolu tarixində ilk dəfə Çempionlar Liqasının qrup mərhələsində vəsiqə qazanmışdı.

Ağdamda çox görkəmli elm xadimləri yetişmişdir. Akademiklər Xudu Məmmədov, Adilə Namazova, Ziyəddin Göyüşov, professorlardan Rafiq Əliyev, Zakir Məmmədov, Salman Qarayev, Rəşid Göyüşov, Zabil Bayramov, Habil Qurbanov və başqaları müxtəlif elm sahələrində böyük uğurlar qazanmışlar. Ağdamın mədəniyyət və incəsənət xadimləri xalqımızın qəlbində özünə məxsus yer tutmuşdur: Müğənnilər Arif Babayev, Qədir Rüstəmov, Mənsim İbrahimov, Səxavət Məmmədov, Nəzakət Teymurova, tərzən Ramiz Quliyev, gitaracı Rəmiş, kamançaçı Elman Bədəlov musiqi sənətində öz dəst-xəttini yaratmışdır. Bədii yaradıcılıq və publisistik, sahəsində də həmyerlilərimiz böyük uğurlar əldə etmişlər. Şahmar Əkbərzadə, Əlfi Qasımov, Famil Mehdi, Ziyəddin Sultanov və başqaları öz dəyərli əsərləri ilə xalqımızın ən oxunacaqlı müəlliflərinə çevrilmişlər.

1988-ci ilin fevralından başlayaraq mənfur qonşularımız olan ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş, Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə, separatçı tələblərlə nümayişlərə başlamışdılar. Ağdam rayonu Dağlıq Qarabağla qonşu olduğundan hadisələrinin ilk günlərindən ən böyük ağırlıqlar Ağdam rayonunun, onun əhalisinin üzərinə düşmüşdür. 1988-ci ilin son aylarında Ermənistandan, daha sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən silah gücünə amansız vəhşiliklərlə qovulub, didərgin Salınan on minlərlə azərbaycanlı məhz Ağdam rayonuna pənah gətirdi.

1992-ci ildə Dağlıq Qarabağı bütünlüklə işğal edən Ermənistan bununla kifayətlənməyərək, Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarına da hücum etdi. Xüsusən Ağdama olan hücumların ardı-arası kəsilmirdi. Ağdama edilən son hücumda 6 min nəfər erməni əsgəri iştirak edirdi. Onların arasında çoxlu sayda xaricdən gətirilmiş ermənilər və muzdlu əsgərlər var idi. Həmin dövrdə Azərbaycan ordusunda vahid komondanlığı olmaması ucbatından Ağdamı müdafiəsi etibarlı təşkil edilə bilmirdi. Nəticədə 1993-cü il iyulun 23-də Ağdam şəhəri

ermənilər tərəfindən işğal edildi. Bundan sonra 1994-cü ildə mayın 12-dən davam edən hərbi təcavüz nəticəsində ermənilər Ağdam rayonunu ümumi arazisinin 77,4 faizinin işğal etdilər. Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə 6.000-dən çox ağdamlı şəhid oldu. 16 nəfər, o cümlədən Allahverdi Bağırov, Asif Məhərrəmov (Fred Asif), Nadir Əliyev, Canpolad Rzayev, Tofiq Ağayev və başqaları Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layıq görüldü.

2020-ci il sentyabrın 27də rəşadətli Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücum əməliyyatı başladı. 44 günlük hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan ordusu Füzuli, Cəbrayil, Zəngilan, Qubadlı, Hadrut, Şuşa şəhərlərini, habelə 300-ə yaxın kəndi düşmən işğalından təmizlədi. Tamamilə darmadağın edilən ermənilər təslim olmağa məcbur oldular. 3 tərəfli Bəyanata uyğun olaraq noyabrının 20-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələri bir güllə atmadan, bir şəhid vermədən Ağdam şəhərinə daxil oldu. Üçrəngli Bayrağımız Ağdamdaki Cümə məscidi üzərində dalğalandı. Məsçiddə azan səsi eşidildi. Noyabrın 20-də Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyev Azərbaycan xalqına müraciət etdi, Ağdamın işğaldan azad olması münasibətilə xalqımızı təbrik etdi. Ağdamın ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrilməsi xarici ölkələrin nümayəndələrinin də diqqətini cəlb etmişdir. Məşhur fotoqraf Reza Beqati işğaldan azad edilmiş Ağdam şəhərini ziyarət edərkən “Ağdam atom bombası ilə dağılmış Yaponiyanın Xirosima şəhərinə bənzəyir” - demişdir.

Noyabrın 23-də Ali Baş Komandan, Pprezident İlham Əliyev və Birinci vitse Prezident Mehriban Əliyeva işğaldan azad olunmuş Ağdama səfər etmişdir. Yolboyu prezident İlham Əliyev demişdir: “İşğaldan azad olunmuş əraziyə gedirik. İstiqamətimiz Ağdamadır... Ağdam bir güllə atılmadan azad edildi. Ağdam şəhərinə qədər düşmənin bir neçə müdafiə xətti var idi. Bir dənə salamat bina yoxdur, hamısı dağıdılıb. Evlərimiz, kəndlərimiz dağıdılıb, torpaqlarımızdan istifadə edilib.”

Biz əminik ki, Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyev başda olmaqla işğaldan azad olunmuş rayonlarımız, o cümlədən Ağdam tezliklə bərpa olunacaq, həyat öz axarına düşəcək, Ağdamın əvvəlki şan-şöhrəti özünə qaytarılacaq.

Ağdam bizimdir. Qarabağ Azərbaycandır!

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 628 s.
2. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989, 232s
3. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının tarixi (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər). Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1961, 101 s.
4. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 83s. 25.Hacıyeva Z.Ə.
5. Çakmak M.A. Hanlıklar devründə Azerbaycan-Türkiye münasibetleri (1723-1829). Doktora tezisi. Ankara, 1996.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərilib: 18.12.2020 Qəbul edilib: 20.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/109-112

Ətrabə Şiraslan qızı Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ağcabədi filialı
etrabe.ceferova@agcebedi.adpu.edu.az

PEDAQOJİ PROSESİN TƏŞKİLİNDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

Açar sözlər: *pedaqogika, didaktika, məktəb, müəllim, şagird, elm, təhsil, tərbiyə, peşəkarlıq*

The role of the teacher in the organization of the pedaqogical proses

Summary

Pedagogical professional culture is an integral part of a teacher's general culture, which reflects his personal qualities, reputation, professionalism, pedagogical skills, etc. consists of a set of unifying qualities. Just as professional culture is not possible without a common culture, so the lack of a professional culture is the result of certain gaps in the general culture. Occupational culture can manifest itself in the conditions of realization of these professions, as each group of professions, object of work and subject of labor, which they include, have their own specific features. The tasks facing the profession also include the culture of the profession. In other words, professional culture manifests itself as a high level of fulfillment of the main tasks facing a particular profession or group of professions. If a professional, a specialist performs his / her professional duties professionally, with dignity and honesty, and approaches his / her work with a sense of responsibility for the work he / she performs and embodies himself / herself in this work, it is an indicator of a high level of professional culture. The pedagogical professional culture of a teacher occupies an important place among his professional qualities. Like its didactic, organizational, communicative, constructive, perspective skills and abilities, the pedagogical professional culture has a special role in the field of professionalism, competence and pedagogical skills.

Key words: *pedagogy, didactics, school, teacher, student, science, education, upbringing, professionalism*

Giriş

Tarixən bəşər yol göstərən dahi şəxsiyyətlər müəllim adlanıb. Sonradan müəllim xüsusi hazırlıq keçmiş və pedaqoji fəaliyyətin başlıca istiqamətlərinin, şagirdlərin təlim-tərbiyəsini peşəkarcasına təşkil edən insandır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində böyük zəka sahibləri müəllimə, onun ləyaqətinə, mənəvi keyfiyyətlərinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi yaşlı nəsillə gənc nəsil arasında vasitəçi, müqəddəs ideyaların həyatda reallaşdırılması üçün əlaqələndirici hesab etmişlər. Müəllim" sözündə bir "öyrədən" anlayışı vardır. Ona görə də müəllimin işi və fəaliyyəti tarixin ən mühüm işlərindən biri olmaqla, həm də məhsuliyyətli və şərəfli işdir. Müəllimin şəxsi nümunəsi əsl pedaqoji nümunədir. Müəllim öz hərəkəti, sözü, geyimi, adamlara münasibətilə həm öyrədir, təhsilləndirir, həm də tərbiyə edir.

Nəsrəddin Tusi müəllimlik peşəsini insanı kamilliyə aparan ən humanist peşə hesab etmişdir. Böyük maarifçi-pedaqoq, istedadlı müəllim Sultan Məcid Qənizadə yazırdı ki, "müəlim əlində elmin qüdrətli çırağını tutaraq insanların ədalət yolunu işıqlandırır, onun əqlinə bilik nuru səpir, qəlbində isə ən nəcib keyfiyyətlərin inkişaf etməsinə şərait yaradır" (1,38).

Müəllim – cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olmaqla pedaqoji fəaliyyətin də əsas simasıdır. Cəmiyyətdə olduğu kimi məktəbdə də müəllim böyük qüvvədir. Görkəmli pedaqoq Y.Komenski müəllimin əməyinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi Günəşə, bağbana, mühəndisə, heykəltəraşa, həkimə bənzətmişdir. Çünki o, Günəş kimi insanlığa həyat verir, bağban kimi uşaqlara daim qayğı göstərir, mühəndis kimi insan qəlbinin layihəsini cızır, heykəltəraş kimi gənc qəlbi və ağlı cilalayır, həkim kimi millətin mənəvi sağlamlığının keşiyində durur və s. Müəllim əməyi məhsuliyyətli bir işdir. Müəllim gələcək ailə başçısı, vətən üçün müdafiəçi və vətəndaş yetişdirir. Bu işdə müəllimin yeri və rolu böyükdür. Müəllim özünün mənəvi təmizliyi, zəngin biliyi, işdə yaradıcı fəaliyyəti ilə həmişə diqqət mərkəzində durur. Müəllimin peşə qabiliyyəti və pedaqoji borcu onun məhsuliyyəti ilə müəyyən edilir. Müasir məktəb müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin səmərəliliyi onun öz funksiyalarını günün tələbləri baxımından yüksək səviyyədə yerinə yetirməsidir.

Pedaqoji funksiya müəllimin peşə bilikləri və bacarıqlarını tətbiq etməkdir. Pedaqoji funksiyaya daxildir: təhsilverici, tərbiyəedici, inkişafetdirici, sitimullaşdırıcı və analitik funksiyalar.

✓ Təhsilverici funksiya – şagirdləri bilik, bacarıq, vərdişlərlə silahlandırmaqda tətbiq olunur. Yəni təkcə informasiyanı ötürmək yox, şagirdlərin müstəqilliyini, yaradıcılıq axtarışlarını artırmaqdır.

✓ Tərbiyəedici funksiya – fənni tədris etməsindən asılı olmayaraq müəllim həm də tərbiyəçidir. O, çalışmalıdır ki, şagirdlərlə ideya – mənəvi keyfiyyətlər, nəcib-əxlaqi hisslər, etik davranış normaları, şəxsi ləyaqət, özünə hörmət hissləri formalaşdırsın.

✓ İnkişafetdirici funksiya – müəllim yalnız bilik vermir, həm də zamanın tələblərinə cavab verən yaradıcı, ziyalı şəxsiyyətlər formalaşdırır. Ona görə də təlim – tərbiyənin inkişaf etdirilməsi şagirdlərin dərketmə fəaliyyətinin, problemlərin müstəqil həllinin tapılması kimi də informasiyalara yiyələndirməlidir.

✓ Stimullaşdırıcı funksiya – şagirdi müxtəlif yollarla təlimə yönəltmək, maraq yaratmaq, öyrənməyi öyrətmək, qazandırları bilikləri praktikaya tətbiq etmək bacarıqlarını nəzərdə tutur. Daha səmərəli nəticələr əldə etmək üçün şagirdin şəxsi səyi, fəallığı nəzərə alınaraq müəllim tərəfindən əlverişli şərait yaradılmalıdır.

✓ Analitik funksiya-müəllimin analitik funksiyası düşüncə problemi ilə yaranıb öyrənmə mərhələsi ilə başlayır. Yəni, ən doğru, ən uyğun variant seçilərək təhlil edilir., onun səmərəli tərəfləri müəyyənləşdirilir və həlli istiqamətləri həyata keçirilir.

Müəllimin hüquq və vəzifələri təhsil haqqında qanunun 33-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Beləliklə, bəşəriyyətin ictimai inkişaf tarixi sübut edir ki, müəllim ideal olmalıdır. Çünki, müəllimin istehsal etdiyi məhsul insandır, ziyalı vətəndaşdır. Vətənin taleyi o vətəndaşın ləyaqətindən, biliyindən, mədəniyyətindən və kamilliyindən asılıdır.

“Müəllimin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biri olan pedaqoji peşə mədəniyyəti onun peşəkarlığında və səriştəliliyində mühüm yer tutur. Ümumi mədəniyyət, kulturoloji səriştə, yaradıcı pedaqoji təfəkkür, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə bacarıqları və s. kimi amillər vardır ki, müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti bunlardan qaynaqlanır və bir sıra səmərəlilik göstəricilərində ifadə olunur” (2,17).

Müəllimin peşə səriştəliliyinə və peşəkarlığına malik olmasının əsas atributlarından biri onun peşə mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Pedaqoji peşə mədəniyyəti müəllimin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olub, onun şəxsi keyfiyyətlərini, nüfuzunu, peşəkarlığını, pedaqoji ustalığını və s. özündə birləşdirən keyfiyyətlərin məcmusundan ibarətdir. Ümumi mədəniyyət olmadan peşə mədəniyyəti mümkün olmadığı kimi, peşə mədəniyyətinin də olmaması ümumi mədəniyyətdə müəyyən boşluqların nəticəsi kimi meydana çıxır. Hər bir peşənin daxil olduğu peşə qrupları, əmək obyekti və əmək predmeti, onların özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri olduğundan peşə mədəniyyəti bu peşələrin reallaşması şəraitində özünü göstərə bilir. Peşənin qarşısında duran vəzifələr həm də həmin peşənin mədəniyyətini özündə ehtiva etdirir. Başqa sözlə desək, peşə mədəniyyəti özünü müəyyən bir peşənin və ya peşə qrupunun qarşısında duran əsas vəzifələrin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi kimi göstərir. Peşə sahibi, ixtisasçı öz üzərinə düşən peşə vəzifələrini peşəkarlıqla, ləyaqətlə və vicdanla yerinə yetirirsə, icra etdiyi işin məsuliyyətini və bu işdə həm də özünü təcəssüm etdirdiyini dərk edərək işinə yanaşırsa, bu, peşə mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olduğunun göstəricisidir. Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti onun peşəkar keyfiyyətləri sırasında mühüm yer tutur. Onun didaktik, təşkilatçılıq, kommunikativ, konstruktiv, perspektiv bacarıq və qabiliyyətləri kimi, pedaqoji peşə mədəniyyəti də peşəkarlıq, səriştəlilik və pedaqoji ustalıq sferasında xüsusi rola malikdir. Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti humanizmə əsaslanan, humanist münasibətlərdən qaynaqlanan bir mədəniyyətdir. Müəllimin uşaqlara humanist münasibəti, onların gələcəyinə ümidlə baxması, gələcək cəmiyyətin məhz onların əli ilə qurulacağını dərindən dərk etməsi pedaqoji peşə mədəniyyətini istiqamətləndirən amillər kimi əhəmiyyətlidir, təsirlidir. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti həm də onun bir vətəndaş kimi Vətən, xalq, millət qarşısında öz borcunu və vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirməli olduğuna inamlı olması və onu yerinə yetirməsidir.

“Müəllim peşəkarlığının əsas komponentlərindən biri kimi pedaqoji peşə mədəniyyəti müəllimin yeniliklərə can atması, onları öyrənməsi, öz işinə və fəaliyyətinə yaradıcılıqla yanaşması ilə sıx bağlı olan bir keyfiyyətdir. Bundan məhrum olan tərbiyəçi və müəllimin pedaqoji prosesdə uğur qazana bilməsi çətindir. Çünki son illər təhsilimizdə baş verən yeniliklər, sürətli inkişaf tendensiyaları, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin yaxşı təcrübəsinin pedaqoji prosesə gətirilməsi müəllimin bu yeniliklərlə ayaqlaşa bilməsini sürətləndirir” (3,65).

Hazırda müəllimdən öz fənnini təkcə yaxşı bilib - öyrətmək deyil, həm də pedaqoji prosesə yaradıcılıqla yanaşmaq, novator olmaq, yeniliklərlə işləyə bilmək, təhsilalanların təfəkkürünü inkişaf etdirmək, onları bir şəxsiyyət kimi formalaşdıra bilmək və s. tələb olunur. Müəllim şagirdləri təkcə biliklərlə silahlandırmalı deyil, həm də onları bacarıqlara yiyələndirməli və inkişaf etdirməlidir. Kütləvi informasiya vasitələrinin sürətlə artması, sürətli informasiya texnologiyalarının həyat və məişətimizə geniş daxil olması, məktəblilərin maraq dairəsinin qlobal xarakter alması və s. məsələlər bu prosesə müəyyən müsbət çalarlar gətirsə də, onun şagirdlərin təlim marağının digər maraqlar hesabına zəifləməsinə də təsiri yox deyildir. Bu isə müəllimdən öz işinə daha səriştəli yanaşmaq, uşaqların artan tələbat və maraqlarına cavab verə biləcək səviyyədə peşəkar olmaq bacarığı və vərdişləri tələb edir.

Müəllim pedaqoji peşəkarlığın texnoloji tərəflərinə yiyələnməklə, öz fəaliyyətinə yeniliklər gətirməklə, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə etmək bacarığına malik olmaqla bu prosesdə müvəffəqiyyət qazana bilər. Bunlardan çıxış edərək müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyətini şərtləndirən amillər sırasında aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

1) ümumi mədəniyyətə, kulturoloji səriştəyə malik olmaq;
2) yaradıcı pedaqoji təfəkkürə yiyələnmək;
3) yeni pedaqoji texnologiyalara yiyələnmək və onlardan istifadə bacarıqlarına malik olmaq.

Müəllimin ümumi mədəniyyətə malik olması, yəni şəxsi mədəniyyəti pedaqoji prosesdə mühüm rol oynayır. N.Çernişevski yazırdı ki, tərbiyəçi tərbiyə etdiyi uşaqdan nə düzəltmək istəyirsə, özü də elə olmalıdır. Deməli, müəllim öz yetişdirmələrini savadlı, mədəni, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik şəxslər kimi görmək istəyirsə, ilk növbədə özü bu keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Müəllimin şəxsi mədəniyyəti onun özünəməxsus keyfiyyət kimi nüfuzunu yüksəldir, onu hörmətli edir. Ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan şəxsi mədəniyyət bəzən cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi ümummədəni maraqlardan da yüksəyə qalxır və müəllimin nüfuzunu daha da artırır. Müəllimin şəxsi mədəniyyətinin bir sıra komponentləri vardır. Bunların içərisində əxlaq mədəniyyəti və estetik mədəniyyəti xüsusi qeyd etmək olar.

Əxlaq mədəniyyəti müəllimin hərəkət və davranışının əxlaqi prinsip və normalara uyğun olması, əxlaqi keyfiyyətlərinin yerindən, zamanından asılı olmayaraq sabitliyi, ünsiyyət mədəniyyətinin olması, dinləməyi bacarmaq, çətin situasiyalarda özünü ələ ala bilmək, obyektivlik, şagird şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmaq, danışıq və davranışında müəyyən həddi gözləmək, tələb etdiklərinə özünün əməl etməsi və s.dən ibarətdir. Müəllimin bu keyfiyyətlərə malik olması əxlaqi sərvətlər, dəyərlər kimi onun nüfuzunu artırır. Bunlar həmçinin müəllimin mədəni dünyagörüşünü artırır. Onun xarakterinin formalaşmasına təsir göstərir. Müəllimin estetik mədəniyyəti onun əxlaqi mədəniyyətindən heç də az rol oynamır. Onun estetik sərvətlərə – dəyərlərə yiyələnməsi ziyalılıq səviyyəsinin əsas göstəricilərindən birinə çevrilir. Müəllimin təbiətə və cəmiyyətə estetik münasibəti, bədii mədəniyyətə yiyələnməsi, xalq sənətinə, həmçinin dünya bədii sənətinə, incəsənətinə bələd olması, nəhayət, estetik zövqə, hissə və qabiliyyətə malik olması onun bir müəllim – ziyalı nüfuzunun yüksəlməsinə mühüm təsir göstərir. Mədəni xarici görünüş, təmiz, səliqəli, zövqlü geyim də bu prosesdə az əhəmiyyət kəsb etmir.

“Pedaqoji peşə mədəniyyəti müəllimin pedaqoji bacarıqları ilə birbaşa bağlı, onunla əlaqəli bir mədəniyyətdir. Müəllimin müəyyən pedaqoji bacarıqlara malik olması, onun özünü reallaşdırması, pedaqoji özünütəsdiqi, həmçinin pedaqoji prosesdəki müvəffəqiyyəti üçün zəruri olduğu kimi, pedaqoji mədəniyyəti üçün də əhəmiyyətlidir. Pedaqoji peşə mədəniyyəti mücərrəd bir məfhum deyildir. Bu, müəllimin pedaqoji fəaliyyəti zamanı üzə çıxan, görünən, əks olunan mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət müəllimin davranışında, danışığında, uşaqlarla, onların valideynləri, həmkarları ilə ünsiyyətdə olduğu zaman özünü göstərən mədəniyyətdir. Müəllim onlarla necə rəftar edir, necə danışır, onlara necə müraciət edir və şagirdlərə tələbləri necə verir, məktəbdə və məktəbdən kənarda hərəkət və davranışı necədir və s. bütün bunlar onun pedaqoji peşə mədəniyyətinin konkret ifadəsi kimi özünü göstərir” (4,13).

Beləliklə, müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyətinin məzmununun konkret olaraq aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərmək olar:

1) müəllimin pedaqoji fəaliyyəti prosesində özünü göstərən mədəniyyəti;
2) şagirdlərlə, həmkarlarla və valideynlərlə olan pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti;
3) müəllimin şəxsi, özünəməxsus mədəniyyəti;
4) müəllimin dərsdənkənar vaxtlarda uşaqlara olan münasibəti;
5) müəllimin konkret milli və ümumbəşəri mədəniyyətə malik olması ilə səciyyələnən mədəniyyəti.

Bunlar vahid, bir məcrada birləşərək müəllimin ümumi peşə mədəniyyətini formalaşdırır ki, bunların da bir qisminin olmaması və ya zəif olması müəllimin peşəkar pedaqoji mədəniyyətində müəyyən çatışmazlıqlara gətirib çıxarır. Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti onun peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsində əsas baza rolunda çıxış edir.

Pedaqoji fəaliyyət genişləndikcə və yeniliklərlə zənginləşdikcə peşəkarlıq üçün zəruri olan keyfiyyətlər də yaranır və getdikcə dolğunlaşır. Müəllimin fəaliyyət sferasının genişlənməsi yeni-yeni keyfiyyətlərin yaranmasına, dəyərlər iyerarxiyasının bir pillədən digərinə, daha yüksək pilləyə keçməsinə səbəb olur. Müəllim peşəkar pedaqoji fəaliyyət sistemində özünü daha yaxşı hiss etməklə yeni-yeni keyfiyyətlər əldə etməyə çalışır ki, bunlar da onun peşəkarlığının daha da dərinləşməsinə stimullar yaradır. “Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti olduqca mürəkkəb texnoloji proseslərin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proseslərin zənginliyi pedaqoji prosesin tamlığına və bütövlüyünə gətirib çıxarır ki, bu da ayrı-ayrı müəllimlərin peşəkarlığının fərdi və fərqli cəhətləri kimi özünü göstərir”(5,47).

Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti müəllimin yaradıcı fəaliyyəti ilə sıx surətdə əlaqədardır. “Müəllim pedaqoji fəaliyyətə yaradıcılıqla yanaşdıqda, ona yaradıcı münasibət bəslədikdə bunlar həm onun peşə funksiyasının reallaşmasında, həm də müxtəlif texnoloji əməliyyatların yerinəyetirilməsində yüksək nəticələrə səbəb olur, pedaqoji fəaliyyət dəyər səviyyəsinə yüksəlir” (6,27).

Yaradıcı axtarışların nəticəsi olan texnoloji yeniliklər pedaqoji fəaliyyəti daha da məzmunlu və məqsədyönlü edir.

Pedaqoji ustalıq təlim-tərbiyə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin – müəllim və tərbiyəçilərin professional ustalığıdır. O pedaqoji fəaliyyətin yüksək səviyyəsi və ya ən uca və daim təkmilləşən təlim-tərbiyə sənətidir. Metodiki ustalığın elmi biliklər, bacarıqlar, vərdişlər və müəllimin şəxsi keyfiyyətlərinin sintezidir. Bu işin əsas mahiyyəti müəllimin şəxsiyyətində, onun mövqeyində, fəaliyyətini yüksək professional səviyyədə idarə etmək qabiliyyətindədir. Bundan ötrü isə müəllim pedaqoji fəaliyyətdən baş çıxarmalı, onun məqsədini, vasitələrini, obyektini, subyektini yaxşı bilməlidir, bu işə yaradıcı yanaşmalı, uşağın maraqlarını nəzər almalıdır. Müəllimin işinin məqsədi cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Çünki, müəllim öz əməyinin son nəticələrini seçməkdə azad deyil, onun hərəkətləri məktəbli şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına doğru yönəlməlidir. Lakin məqsəddən doğan konkret vəzifələri pedaqoji şəraitlə əlaqələndirməkdə müəllim özü işini qurmağı bacarmalıdır.

Müəllimin fəaliyyəti başqasının fəaliyyətini idarəetmə mahiyyəti, bir növ şagirdin fəaliyyətinə uyğunlaşdırmaq xarakteri daşıyır. Orada həm müəllimin, həm də uşağın istəyi öz ifadəsini tapmalıdır, hər iki istək üst-üstə düşməlidir. Məhz bu zaman əməkdaşlıq pedaqogikası özünə yol tapır. Sonra pedaqoji fəaliyyətin mürəkkəbliyi onun şagirdin gələcəyinə inamın obyektivləşməsində, ifadəsində özünü göstərir. Bu məqsəd müəllimə yaxın və aydlndır. O şagirddən tələb edir: "Sən bilməlisən, bacarmalısan, etməlisən”.

Nəticə

Beləliklə, pedaqoji fəaliyyətin məqsədi müəllimdən cəmiyyətin sosial vəzifəsini şəxsən qəbul etməyi, konkret hərəkətlərin məqsəd və vəzifələrini yaradiciliqla anlamaqi şagirdin maraqini nəzərə alaraq təlim fəaliyyətində onlara verilmiş vəzifəni başqa şəkilə salmaği bacarmaği tələb edir. Tərbiyənin əsas vasitələri əmək, ünsiyyət, oyun və təlimdir. Uşaqlar bu fəaliyyət növlərində müntəzəm iştirak edirlər.

Pedaqoji əməyin obyekti təkrarolunmaz fərdi keyfiyyətləri, baş verən hadisələrə şəxsi münasibəti və dərketmə olan fəal varlıqlar – canlı insandır. O daima dəyişir, inkişaf edir, özünə yaradıcı münasibət, axtarış tələb edir. O, pedaqoji prosesin fəal iştirakçısıdır. Müəllimlərlə yanaşı, ona əhatə olunduğu həyat da, çox vaxt kortəbii şəkildə, çoxplanlı və müxtəlif istiqamətlərdə təsirlər edir. Ona görə də pedaqoji əmək uşağa olunan bütün təsirlərin düzəlişlərlə verilməsini, lazım gələrsə, tərbiyə ilə yanaşı yenidəntərbiyə və özünütərbiyədən də istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bütövlükdə müasir pedaqogika, əməkdaşlıq pedaqogikası məktəblərdə münasibətlərin demokratikləşməsinə doğru yönəlmişdir və məktəbliləri pedaqoji prosesin iştirakçısına, həmməsləkinə çevirmək üçün onları fəallaşdırmağa çalışır.

Pedaqoji fəaliyyətin subyekti isə tərbiyə edilənə təsir göstərən müəllim, valıdeynlər və kollektivdir. Ən əsas təsir aləti isə müəllimin şəxsiyyəti, onun bilik və bacarıqlarıdır. Əgər şagirdlər müəllimin şəxsiyyətini qəbul etmirlərsə, onun biliklərinə, hərəkətlərinə tənqidi yanaşacaq, təsirinə qarşı çıxacaqlar.Şagirdə bir şəxsiyyət kimi yalnız düzgün əxlaqi təsir göstərən şəxs əsil tərbiyəçi ola bilər. Bu isə pedaqoqun mütamadi olaraq özünütəkmilləşdirməsi şərti ilə mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Didaktika. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2015
2. Müəllimin peşə səriştəliliyinin meyarları. Elmi əsərlər. Bakı Qızlar Universiteti. Bakı, 2016, №4(28)
3. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018
4. Müəllim səriştəliliyi və yeni pedaqoji təfəkkür. Pedaqoji Universitetin xəbərləri, 2017, C.65, № 3
5. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007
6. İlyasov M. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

Rəyçi: dos. S.Məmmədov

Göndərilib: 25.12.2020 Qəbul edilib: 26.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/113-116

Хейранса Кияс гызы Алиева
Институт Востоковедения
имени академика З.Буниятова НАНА

ДВИЖЕНИЕ ХУРРАМИДОВ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Ключевые слова: *Азербайджан, хуррамидов, Бабек, пророк, народ, источник , движение*

The khurramits movement in historical sources

Summary

The Khurramits meaning were an Iranian religious and political movement with its roots in the movement founded by Mazdak. The movement of Khurramits in Azerbaijan was associated with Javidhan. Javidhan was succeeded by his apprentice Babek Khorramdin. In this article it is analysed about the khurramits movement. Also in this article is studied the khurramits movement in historical sources.

Key words: *Azerbaijan, khurramits, Babek, prophet, people, source, movement*

Введение

В истории каждого народа происходят события (войны, восстания), имеющие большое значение и неоднозначно воспринимаемое современниками, а также последующими поколениями. Им уделяется большое внимание в устном народном творчестве, литературе, историографии. Причем в различных источниках эти события по-разному оцениваются. Если в устном народном творчестве участники восстаний рассматриваются как освободители и борцы за права народа, то в официальной историографии, защищающей правительство, они чаще всего представлены как вероотступники, смутьяны, нарушители спокойствия, мешающие процветанию страны.

Одним из таких событий в истории Азербайджана является борьба народа против арабских завоевателей, получившая название «движение хуррамидов» или освободительная борьба под предводительством Бабека.

Это событие было связано с выступлениями населения против проводимой арабами в Азербайджане экономической, социальной, налоговой, управленческой, религиозной политики, происходившими в 778 – 838 годах и имевшими более глубокие корни.

Начиная с 40 – х годов VII века азербайджанские территории подверглись арабским завоеваниям. Завоеватели, столкнувшиеся с сильным сопротивлением населения, уничтожали города, деревни, поселения, сеяли смерть и разрушения.

16 июля 622 года Пророк Мухаммед со своими сторонниками покинул Мекку и переселился в Медину (хиджра). Это переселение стало началом мусульманского летоисчисления по календарю хиджры. Согласно традиционной мусульманской историографии период правления четырех «праведных халифов» (Абу – Бакр (632-634), Омар ибн аль-Хаттал (634-644), Осман ибн Аффан (644 – 656) и Али ибн Абу Талиб (656-р661) является периодом начала и расширения завоевательных войн арабов.

Халифы, объявив своейцелью распространение исламской религии во всем мире, вывели свои войска за пределы Аравийского полуострова. В период первого халифа Абу Бекра в 633 году нарушены границы Сасанидской империи. Одержав решительные победы, арабы, в 637 году захватили столицу Сасанидской империи Ктесифон (Медаин).

Согласно источникам, первые встречи азербайджанских и арабских войск произошли именно в боях под Ктесифоном (1). Сын албанского князя Вараз Григора Джаваншир со своими отрядами сражался против арабов в составе сасанидских войск (7). После поражения под Ктесифоном Джаваншир с остатками сасанидских войск отступил в Азербайджан.

Вступление арабских войск в Азербайджан соответствует 22 году хиджры (642 г). Арабы, как и все завоеватели, захватывая новые территории, вводили свою систему управления, отстраняли от власти местных феодалов и правителей, назначая на их места своих представителей. Конечно же такое положение вещей не могло удовлетворять население, в том числе и представителей высших слоев населения (феодалов, жрецов, духовенство). Введение арабского языка и исламской религии в качестве государственного и уничтожение местной религии также способствовало возрастанию недовольства в стране (8).

В 747 г в Халифате происходит повсеместное восстание против последнего представителя династии Омейядов Мервана II. В ходе восстания халиф Мерван IIбыл убит и положен конец 90 – летнему правлению династии Омейядов.

Управление переходит в руки потомков дяди пророка Мухаммеда Аббаса (династия Аббасидов). Первым представителем династии Аббасидов стал Абу-ль Аббас (750 – 754).

Несмотря на то, что в истории период Аббасидов называют «золотым веком» или периодом «возрождения», на самом деле это был противоречивыйпериод разорительных войн и частых дворцвых переворотов. Аббасидские халифы, отличающиеся ненасытной жадностью, увеличивали количество и территории завоевательных войн, на завоеванных территориях претворяли в жизнь жесткую социальную, управленческую и налоговую политику, разоряя порабощенное население. Это стало причиной частых восстаний покоренных народов. Одним из крупнейших и опасных для власти Халифата произошло в Азербайджане. В период правления халифа аль – Мехди (775-785) политическое положение в стране значительно ухудшилось. Согласно сведениям аль – Табари в 778-779 годах впервые распространились сведения о движении хуррамитов (7). Это восстание удалось подавить только в период правления второго сына халифа аль – Мехди Харуна аль – Рашида (786-809). Однако усиление феодального гнета, взимание хараджа не с количества урожая, а с количества земель еще более ухудшило положение крестьян (9).

Движение хуррамидов началось как недовольство экономической и налоговой политикой арабов с восстаний крестьян и горожан в отдельных регионах страны, а затем, подхваченное представителями класса феодалов, недовольных потерей своей власти и земель, приобрело еще больший размах.В начале IX века вновь усилившеесяв Азербайджане движение хуррамитов перекинулось на области Исфахан, Рей, Хамадан. Движение хуррамитов стало мощнейшим событием, приведшим к распаду Арабского халифата (2).

Движение хуррамитов идейно тесно связано с имевшим место в Сасанидской империи движением маздакитов. Они отрицали некоторые догмы ислама и старались распространить свои идеи: возможность создания в мире справедливого общества. Хуррамиты верили в переселение души, в победу добра над злом, вели борьбу за передачу земли в ведение общины (11, стр. 32). Их пропагандисты, называемые «ангелы» призывали население к борьбе. Как и все выступления средневековья, эта борьба, проводимая под религиозными лозунгами, постепенно переросла во всенародную борьбу против исламской религии, арабского господства и феодального угнетения. Основной движущей силой хуррамитов были крестьяне, но к ним примкнули также городские бедняки, ремесленники, а такженекоторые феодалы, недовольные арабским господством.

Первый период начавшегося в Азербайджане движения хурамитов, связан с именем мелкого феодала Джавидана владельца находившейся в Ардебильской области крепости Базз. Поднятое им в 808 г. под красным знаменем восстание вскоре было подавлено войсками халифа. Борьба за руководство движением среди предводителей хуррамитов приводит к его ослаблению. В 816 г руководители движения Джавидан и Абу Имран в открытой борьбе убили друг друга. После смерти Джавидана движение возглавил Бабек.

Бабек родился в деревне Билалабад округа Мимад близь Ардебиля. Его жизнь была полна лишений и трудностей. В 18 лет по приглашению Джавидана он примкнул к движению хуррамитов, а после его смерти возглавил это движение (10, стр. 5). 21 год он вел непрерывную беспощадную борьбу против Халифата и нанес сокрушительный удар Халифату, расшатав устои государства. С приходом к руководству восстанием Бабека, оно приобрело ярко выраженное освободительное значение и стало всенародным. В этом движение так или иначе участвовали все слои общества. Бабек смог организовать войска и нанести большой урон Халифату как на фронте, так и в смысле развития и укрепления государства. Именно поэтому в разных источниках того времени он представлен то как национальный герой, защитник прав угнетенного населения, борец за сохранение веры (имеется в виду зороастризм) и освобождение страны от поработителей, то как безбожник, выступающий против законных правителей и религии. Движение Бабека превратилось в самое мощное политическое движение на Ближнем и Среднем Востоке (1). За этот период хуррамиты разгромили шесть армий Халифата, уничтожив до полумиллиона воинов противника (2; 4). Масуди признает, что «движение Бабека достигло грандиозных размеров, влияние его сильно возросло, численность войск увеличилась настолько, что чуть не уничтожило царство Аббасидов». По словам арабского автора Абу Мансура, лишь в южной части Азербайджана и в Дейлеме (горная область на юго – западном побережье Каспийского моря) количество сторонников Бабека доходило до 300 тысяч (7; 10). Под

воздействием движения Бабека происходили восстания в Джибеле, Хорасане, Табаристане, Астрабаде, Исфахане и других областях страны.

Описывая страх, наводимый Бабеком на правительст во Халифата, Табари приводит интересное завещание, оставленное Мамуном своему брату и преемнику Мутасиму: «…Пошли против хуррамитов энергичного, решительного и стойкого человека и поддержи его деньгами, и оружием, и войсками – конными и пешими. Если борьба с ними, хуррамитами, затянется, то выступи против них сам со своими помощниками и друзьями» (7) .

Даже арабские историки, выражавшие интересы господствующих классов халифата, вынуждены были признать большие успехи Бабека. Так, Мухаммед Табари отмечает, что победы хуррамитов привели завоевателей в сильное замешательство, их объял ужас (4).

В 830 году войска Бабека захватили стратегически важный город Хамадан через который проходила дорога, связывающая Багдад с восточными областями государства. Вместе с тем Бабек заключил договор с Византийской империей о совместной борьбе против Халифата. По мнению арабского историка аль – Масуди, движение Бабека чуть не уничтожило государство Аббасидов (2). Поняв всю сложность создавшегося положения халиф аль – Мутасим срочно заключил мир с Византией и направил все силы на подавление движения хуррамитов. Во главе войск был поставлен выдающийся тюркский полководец Афшин Гейдар ибн Кавус.

Борьба с хуррамитами дорого обошлась арабам. В 837 г расходы армии превысили 1 миллион дирхемов (5). В это время часть местных феодалов, участвовавших в движении, стали отходить от движения. Они считали, что движение хуррамитов противоречит их интересам. В результате, 26 августа 837 г многочисленные и вооруженные до зубов арабские войска после продолжительных борьбы, смогли разгромить восставших в битве у крепости Базз. Согласно данным источников, в битве у крепости Базз погибло более 100 тысяч арабских воинов и 80 тысяч хуррамитов (10, стр. 11).

Бабек с небольшой горсткой сторонников покинул крепость Базз, направился в Арран и вскоре был предан одним из своих сторонников албанским князем Сахлем ибн Сумбатом. Основываясь на различных источниках, академик Зия Буньядов доказал, что предавший Бабека Сахль ибн Сумбат принадлежал к древнему албанскому роду Зармирхов (4).

В своем произведении «История агван» Моисей Каланкайтукский называет его «смелый и красивый князь Сахль Смбатсан – Араншаник» и говорит о том, что в 822 году, т.е. в самый активный период движения хуррамитов, он вместе со своими доблестными братьями покинув Барду, разгромил арабские войска, разграбившие Амарасскую область Албании (6).

По приказу халифа аль – Мутасима Бабек был казнен 14 марта 838 г в городе Самира. Во время казни Бабек держался с большим достоинством. Даже враждебно относившиеся к Бабеку арабские феодальные историки признают, что он с необычайным мужеством переносил все эти мучения (1; 2; 7). Всем своим видом он показывал, что дух его не сломлен. Когда Бабеку отсекли руку, он кровью намазал себе лицо и сказал при этом: «Когда человек умирает, он бледнеет. Я не хочу, чтобы враги видели меня побледневшим» (11). Несмотря на то, что движение хуррамитов потерпело поражение, возглавляемая Бабеком политическая борьба ускорила падение Халифата. В Халифате участились восстания порабощенных народов, в которой продолжали участвовать и сторонники идей хуррамитов.

Интерес к движению хуррамитов и его предводителю Бабеку проявлялся еще в период их борьбы. Арабские историки отзывались о Бабеке и восставших с особой ненавистью, стараясь очернить их идеи и цель борьбы. Говоря о походах арабов, они подчеркивали, что основной целью Халифата в период этих походов было распространение ислама и всегда умалчивали о тяжелых последствиях этих походов для завоеванного населения.

В своей книге «Бабек» иранский ученый-востоковед Саид Нафиси используя сведениямногочисленных мусульманских ученых, написал очень ценное произведение. Саид Нафиси справедливо обвиняет арабских и фарсидских ученых, освещающих историю ислама, в слепом преклонении перед Халифатом, в непонимании основных идей и целей как самого движения, так и его политических и общественных руководителей, ведущих борьбу против Халифата. Именно поэтому историки того времени называли участников движения безбожниками, еретиками, отступниками и всячески старались очернить их имя и помыслы, переосмысливая их идеи и высказывания. Все это проявляется и в отношении Бабека. Истинная цель движения Бабека – освобождение своей страны от иноземных поработителей (10, стр. 13).

Одним из первых азербайджанских историков А.А.Бакиханов. в своем произведении «Гюлюстани – Ирам»дал сведения о Бабеке и о движении Хуррамитов (3).

Выдающийся азербайджанский ученый Зия Буньядов в произведении «Азербайджан в VII–IX вв.» предоставил широкие сведения о движении хуррамитов под предводительством Бабека и оценил его как самое распространенное национально – освободительное движение против Халифата (4).

Н.Велиханлы в произведении «Арабский халифат и Азербайджан» провел глубокое исследование движения хуррамитов и описал Бабека как выдающегося борьца за освобождение азербайджанского народа (11, стр.13).

В заключении хочу отметить что историки написали множество исследований о движении халифата. Они должны признать большие успехи Бабека. Потому что *Бабек - величайший герой* Азербайджанского народа.

Литературы

1. Альтман М.М. Из героического прошлого азербайджанского народа. Науч. Архив инст. Ист. АН Аз. Инв.№1199.
2. Бабекитское движение. Выдержки из арабских авторов. Пер. на рус. яз. Проф. П.К.Жузе научный архив института истории АН.Аз. инв.№541, 578, 579
3. Буньядов З. Азербайджан в VII–IXвеках, Баку, 2007.
4. Бакиханов А.А. Гюлистан – Ирам, Баку, Элм, 1991
5. Казиев М. Из истории борьбы азербайджанского народа против иноземных захватчиков, Баку, 1942
6. Каланкайтукский Моисей. История Албании. Пер. З.Буньядова, Баку, Элм, 1993.
7. Материалы о восстании Бабека из армянских и арабских авторов. Пер. П.К.Жузе и Т.И.Тер – Григоряна. Научный архив института истории АН Аз. Инв.№1088.
8. İbrahimov Z.İ, Babək, Bakı, 1944
9. İbrahimov Z.İ. Azərbaycan xalqının Ərəb istilaçılarına qarşı mübarizəsi, Bakı, 1942
10. Nəfisi Səid. Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmidin, Bakı, Elm, 1990
11. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan, Bakı, 1993.

Рецензент: проф. В.Джафар

Göndərilib: 23.12.2020 Qəbul edilib: 24.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/117-120

Latifa Karam Ahmadova
Agjabadi branch of Azerbaijan State Pedagogical University
letife.ehmedova@agcebedi.adpu.edu.az

REALISM IN NINETEENTH-CENTURY ENGLISH LITERATURE

Summary

In England, realism was formed very quickly, because it appeared immediately after the Enlightenment, and its formation occurred almost simultaneously with the development of Romanticism, which did not hinder the success of the new literary movement.

The peculiarity of English literature is that in it romanticism and realism coexisted and enriched each other. Examples include the works of two writers, Elizabeth Gaskell and Charlotte Bronte.

However, the discovery and confirmation of realism in English literature is primarily associated with the legacy of Charles Dickens (1812-1870) and William Makepeace Thackeray (1811-1863).

The works of Charles Dickens differ not only in the strengthening of the real social moment, but also in the previous realist literature. Dickens has a profoundly negative effect on bourgeois reality.

Key words: *England, realism, literary trend, bourgeois society, utopia, unjust life, artistic description*

İntroduction

İn England, realism was formed very quickly, because it appeared immediately after the Enlightenment, and its formation occurred almost simultaneously with the development of Romanticism, which did not hinder the success of the new literary movement.

The peculiarity of English literature is that in it romanticism and realism coexisted and enriched each other. Examples include the works of two writers, Elizabeth Gaskell and Charlotte Bronte.

The discovery and confirmation of realism in English literature is primarily associated with the legacy of Charles Dickens (1812-1870) and William Makepeace Thackeray (1811-1863).

C. Dickens moral descriptions (Gray's essays), many novels (sentimental-humorous: "Notes after the death of the Pickwick Club"; adventure and adventure: "The Adventures of Oliver Twist", "The Life and Adventures of Nicholas Niklebi", "Martin Cheswell"; social: "Dombey and son", "Cold house", "Difficult days", "Baby Dorrit"; socio-psychological: "Great expectations", "Our mutual friend"; detective: "The Secret of Edwin Druze"; sentimental and didactic: "Antique Machine"; history: "Barnaby Raj"; "I brought up the novel", "David Copperfield") and other works.

Already, Dickens' first book, Essays on Bose, deals with life and customs. The writer pays attention to details, is humorous and genuinely generous to ordinary people. In the future, Dickens's realism has long been associated with humor and sentimentality, the life of the heart.

During the writer's adulthood (1840s), the critical beginning of his work intensified. Thus, in the novel "Dombey and the Son" there are many faces, events, various contradictions. In the example of a trading house, Dombey talks about family life and the whole of England. Dombey, according to the bourgeois consciousness, considers himself the center not only of England, but of the whole Universe: "The earth was created for Dombey and his son ... The seas and ships were created for navigation ... the stars and planets moved in their orbits, maintaining the unshakable system at the center for". This is the idea that a British merchant himself and those around him were tough and confident.

"Infiltrating the essence of the bourgeois way of thinking and feeling, Dickens reveals the secrets of the whole social organism. When the fragile image of wealth collapses, the hero is left alone in a cold and gloomy house, a kind of cryp. Dickens, like most realists, saw the emptied spiritual abyss, the inhuman nature of a mechanized civilization that was not washed away by the undoubted technical progress and comfort brought about by bourgeois reality, by its scientific and practical achievements. In this sense, the symbolic image of the wolf train, the revenge train, leaves behind a "terrible smoke" ("Cursed is this fiery attractive devil ...") (1, 83)

While humor and sentimental-romantic motifs are integral parts of Dickens' realism, satire and grotesque are equally striking signs of the talent of another English realist, William Thackeray.

In his talent, Thackeray is more restrained and more rational than Dickens. However, a person who believes in and doubts the power of goodness believes that in spite of all his evil and weaknesses, he has a share of goodness and light in his soul. Thackeray came from the principles of Christian ethics in the

description of life. Moral themes form the basis of his novels and the point of view that artistically embodies reality. Therefore, a moral trial is mandatory for Dickens as well as for Thackeray. Rationalism in ethics corresponds to rationalism in aesthetics. Thackeray, as noted by the researchers of his work, is not characteristic of the intrinsic value of this or that image. Each character is defined by the structure of the story and is linked to the rest.

"Thackeray believed that the foundation of life was a game, an exciting and dangerous lottery, full of random happy and unattainable horrors, wins and losses, used and unused opportunities, losses and gains" (1, 85). The eternal struggle between good and evil, truth and falsehood, takes place in him. Thus, life seems diverse and inexhaustible, full of changes. Constantly updated. In this sense, Thackeray's realism is a combination of typical generalization with a game of distinctive precision, socio-historical vigilance, imagination, fantasy, satire, goge, fun and mischievous buffoonery. Nothing escapes the writer's gaze. Moreover, this idea is self-directed, because the writer has made his own contradictions a part of his metaphorical system and the subject of artistic analysis. One French critic called the feature a "mirror closure system." The irony of an all-knowing author ("a writer knows everything") is, in practice, unaware of everyone. In fact, his knowledge is relative, and this reflects the prose of the 20th century.

Among other English realist writers, Anthony Trollop, author of 47 novels (e.g., The Guardian, Dr. Torne, etc.), George Eliot (pseudonym Mary Ann Evans), author of the Middlemarch novel, was of great interest, among other works. Lewis Carroll (pseudonym Charles Dodgson) is the author of Alice in Wonderland and Alice in the Glass, which are firmly entrenched in world literature.

The work of Charles Dickens can be divided into four periods.

The First Period (1833-1837) At this time, the novels Bose Essays and Notes on the Death of the Picvin Club were created. In these works, the satirical orientation that awaits the mature Dickens's satirical canvases is now clearly evident; second, "the ethical contradiction of 'good and evil' expressed in the debate between Truth, the emotional perception of life based on imagination, and Krivda - a rational, intellectual approach to reality based on facts and figures (the debate between Mr. Pickwick and Mr. Blotton))."

Second Period (1838-1845) During these years, Charles Dickens acted as a reformer of the novel genre, expanding areas that were not seriously developed by his predecessors. For the first time in Europe, he described the lives of his children in the pages of his novels. Children's images are an integral part of his novels, enriching and deepening both their social voices and their artistic content. In his novels, the theme of childhood is not directly central to this stage of Dickens's work, but is more or less directly related to the theme of "great hopes" that continue to resonate in the author's later works.

Charles Dickens's approach to historical subjects in this period (Barnaby Raj) is primarily related to the writer's attempt to look at modernity (charterism) through the prism of history and to find an alternative to "evil" in fairy tales. "In fact, the essays are dedicated to the same goal of the American Notes, that is, to the understanding of modern England. Dickens' visit to the United States broadened the writer's geographical horizons and, most importantly, allowed him to look beyond England" (2, 233). Impressions are gained in a fluid, global, diffused way. "I did not expect to see such a republic," Dickens wrote angrily. - This is not the republic I want to visit; not the republic I see in my dreams. For me, a liberal monarchy-even with deteriorating ballots - is a thousand times better than local government."

This mature period of the writer's career was marked by the emergence of the following works: Oliver Twist (1838), Nicholas Nickleby (1839), The Antiquities (1841), Barnaby Raj (1841), American Notes, Martin Cheslvit (1843) and "Christmas Stories" ("Christmas Carol," 1843, "Bells," 1844; "Cricket in the Hearth," 1845, etc.)

The third period (1848-1859) is characterized by deepening social writer pessimism. The writing technique also changes: "it is characterized by great restraint and receptivity", "detail is of special importance" in the description of the painting. At the same time, the author's real study of child psychology is deepening. "In general, the work of Charles Dickens during this period marked a qualitatively new stage in the history of the development of English realism - the psychological stage" (1,87). In the author's work, a new, previously unexplored, ethical category emerges - the spiritual void.

During this creative period, the author published the following mature realistic novels: "Dombey and the Son" (1848), "David Copperfield" (1850), "Cold House" (1853), "Hard Times" (1854), "Little Dorrit" (1857), "The Tale of Two Cities" (1859).

Fourth Period (1861-1870) During this last period, Charles Dickens created two masterpieces: Great Expectations (1861) and Our Common Friend (1865). In these works, you will no longer encounter the soft humor typical of Dickens at the beginning of his career. Soft humor is replaced by ruthless irony. The theme of the late Dickens's "great hopes" is, in fact, the theme of Balzac's "lost dreams," but there is more

bitterness, ridicule, and skepticism. Broken hopes cannot be saved even by the fire saved by Dickensian, the fire of the hearth. However, this consequence of the collapse of "great hopes" is of interest to Dickens - the artist and moralist is no longer social, but moral and ethical.

In his most recent adult novels, Dickens has a philosophical and psychological understanding of the problem of old art - the face and mask that hides it. In the first works of the writer we find many images-masks / u200b / u200b. This can be partly explained by the writer's love for the theater, and partly by his static-fantastic character. For example, the image of Quilp is a mask of evil. In the early works of the writer, the mask / u200b / u200b "for better or for worse - did not hide anything." But he is already hiding under a real face mask in Little Dorrit. These are the distinctive features of the face and mask / u200b / u200bhe character in Dickens' novel. The masked game and the real face of the protagonist are based on Charles Dickens' latest novel, Our Common Friend.

Dickens' latest novel, The Secret of Edwin Drude, remains unfinished. Today, it remains a mystery to readers, critics and literary critics. It has something very mysterious, ridiculous and even paradoxical. "Later, Dickens's novels were not only more serious and colorful, but also better constructed than the previous novels, written at a higher level of mastery" (3, 375), writes a modern English researcher who examines the author's writings.

Dickens opens a new stage in the history of English realism. This is before the achievements of the 18th century and half a century of realism of Western European romance. Like Balzac, Dickens combined the essence of both styles in his work. Dickens calls his favorite writers Cervantes, Lesage, Fielding and Smollet. However, it is typical to add "Arabian fairy tales" to this list.

To some extent, in the first period of his work, Dickens repeats the stages of development of English realism in the early 18th and 19th centuries. The origins of this realism are Moral Weekly by Style and Addison. A great novel is a spiritual description while waiting. The conquest of reality in eighteenth-century literature occurs primarily in genres approaching journalism. This is where the accumulation of vital material takes place, and new social types are built that will be used by a real social novel for a long time as a kind of starting point.

The realist novel of the 18th century comes from everyday literature. The attempt to generalize and systematize the materials of reality is especially characteristic of the ideology of the third realm, which seeks to realize and regulate the world by the power of thought.

The creators of a real nineteenth-century novel, Dickens being one of the first, begin by destroying the tradition they inherited. Dickens, who bears a striking resemblance to the heroes of Fielding or Smollett, is an important reformer in this type of novel. Dickens is living in a period of unregulated internal contradictions in bourgeois society. Therefore, following the moral and utopian design of the eighteenth-century novel, Dickens is replaced by a more organic plot that follows the contradictions, gaining a deeper understanding of the essence of bourgeois reality. In the first period of his work, the plot of Dickens's novels also has a family character. But in fact, this plot often goes into the background and takes the form of bringing the story together, because it always solves social problems that are more general and more directly expressed from within. to the narrow framework of the "family genre." The reality of Dickens's novel is enriched with new themes and new materials. The novel's horizon is clearly expanding.

The new era taught Dickens to see the world in contradictions, and in the insolubility of its contradictions. Contradictions of reality gradually become the basis of the plot and the main problem of Dickens' novels. This is especially evident in later novels, where the "family" plot and the "happy ending" make room for the primitive role of the large-scale social reality scene.

Dickens has a profoundly negative effect on bourgeois reality. Deep knowledge of the inner space between the world you want and the world you live in is Dickens' addiction to contradictions and a romantic mood swing - from harmless humor to sentimental pathos, from pathos to mockery, from mockery to true description again.

In the later stages of Dickensian creativity, these seemingly romantic features often disappear or acquire a different, darker character. However, the concept of "another world", which is not so beautifully decorated, but clearly contradicts the practice of bourgeois society, remains here.

But this utopia is only a secondary point for Dickens, and does not require a full-blooded depiction of real life with all its catastrophic injustices. However, as one of the best realist writers of his time, Dickens, whose interests went deeper than the outside of events, was not content with a simple expression of casual, "casual," and the injustice of modern life and a dark ideal. The internal laws of this chaos inevitably approached the question of the social laws that still govern it. Only such writers deserve the name of real nineteenth-century realists who mastered the material of new life with the courage of real artists.

Dickens's realism and "romanticism", the elegant, humorous and satirical current in his work, are directly related to this forward movement of his creative thinking. If Dickens's first works are still "inseparable" by including these components ("Nicholas Nickleby", "Antique of Shop"), then in his later development Dickens comes up with some synthesis, in which the previously separate sides are subjected to a single theme, the task "is a complete reflection of the basic laws of modern life" ("Cold House", "Little Dorrit").

The result

Dickens is a writer whose works we can judge from, and very precisely, the public life of England in the mid-19th century. It is not only about the official life and history of England, not only about the parliamentary struggle and the labor movement, but also about the seemingly small details that are not included in the "big history". We will not dwell on Dickens's novels, the state of railways and water transport in his day, the nature of exchange operations in London, prisons, hospitals and theaters, markets and entertainment venues, all kinds of restaurants, taverns and old hotels.

“Dickens's works, like all the great realists of his generation, are like an encyclopedia of his time: different classes, characters, ages; the lives of the rich and the poor; a doctor, a lawyer, an actor, a representative of the aristocracy and a person without a certain profession, a poor seamstress and sociologist, a producer and a worker - this is the world of Dickens' novels” (4, 6).

Literature

1. M.Y.Yelizarova, S.P.Qajdeu, B.İ.Kolesnikov, N.P.Mixalskaya “XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi” (tərcümə: İsmayıl Şıxlı), Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı, Bakı-1964, 654 səh.(səh.7-528-ci səh.)
2. Ə.Xəlilov, “Dünya ədəbiyyatı” III cild, Ali məktəblər üçün dərslik, (XIX əsr Dünya ədəbiyyatı), Bakı, “Bilik”, 2014, 552 səh.
3. Dikkens Ç. Oliver Tvistin macəraları : roman. (tərc. ed. Ə.Ağayev). Bakı, Çaşıoğlu, 2005. - 456 s.
4. Dikkens Ç., Devid Kopperfild. Ön söz. uşaql. üç. işl. İ.B.Umudlu; red. İ.İlyaslı; rəs. E.Cabbarov. -Bakı: Altun Kitab, 2014. -128 s.

Rəyçi: dos. F.Məmmədova

Göndərilib: 16.12.2020 Qəbul edilib: 17.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/121-124

İlahə Ağakişi qızı Balakişiyeva
Xəzər Universiteti

MÜƏLLİMİN TƏHSİLDƏ ROLU: ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR MÜSTƏVİDƏ

Açar sözlər: *müəllimin rolu, ənənəvi müstəvidə müəllim, müasir müstəvidə müəllim*

The role of the teacher in education: traditional and modern

Summary

The teacher prepares the learning process in such a way that, if possible, all students participate in it, and they manage the process themselves. Involving all students in the teaching process, arousing their interest in the lesson, building the lesson in accordance with their wishes and desires increases the teacher's sense of responsibility and he becomes an observer of the learning process. In traditional training, the requirements were not very wide, as the teacher gave more theoretical knowledge and the students listened. However, in active learning, the teacher must have a broader knowledge, use different resources, develop their competencies, and constantly learn. Only on the basis of such activity can a teacher guide students correctly. The teacher must learn different theories, approaches, methods in order to use them correctly in the learning process. Thus, we see that in traditional learning and active learning, the tasks, functions, and work of the teacher differ from each other. The requirements for the teaching profession are changing and updated in accordance with the requirements of each period. Therefore, the teacher must constantly improve himself.
Key words: *the role of the teacher, the teacher at the traditional level, the teacher at the modern level*

Sürətlə modernləşən respublikamızda təhsilin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi üçün yeni, daha səmərəli və təsirli addımların atılmasına ehtiyac yarandı. Həmin ehtiyacların ödənilməsi, ölkədə insan kapitalının davamlı inkişafı üçün şəraitin yaradılması, mövcud infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, müasir düşüncəyə, yeni təhsil-tərbiyə texnologiyasına, əxlaqi-mənəvi saflığa, yüksək peşə və ixtisas hazırlığına malik pedaqoji kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi dövrün tələbinə çevrilmişdir. Akademik bacarığı, tədris təcrübəsi və peşəkarlıq səviyyəsi ilə fərqlənən keyfiyyətli müəllim kadrlarının hazırlanması müəllim peşəsinin nüfuzunun yüksəldilməsini tələb edir.

Bu tip peşə sahibinə aşağıdakı cəhətlər xasdır: 1) tərbiyə etmək, idarə etmək, rəhbərlik etmək, öyrətmək bacarığı; 2) başqasını dinləyə bilmək bacarığı; 3) geniş təfəkkür, ətraflı anlayış; 4) nitq və kommunikativ mədəniyyət; 5) ağlın ürəyi istiqamətləndirməsi, insanın xarakterini, davranışını, bacarığını görə bilmək, onun daxili aləmini modelləşdirməklə yanaşı, xüsusi, yaxud digərinin təcrübəsindən məlum olanı məcburən onun adına yazmamaq; 6) insana layihələndirici yanaşma bacarığı; 7) digərlərinin halına acıma bacarığı; 8) müşahidə etmək; 9) xalqına xidmət ideyalarının düzgünlüyünə dərin inam; 10) qeyri-standart vəziyyətlərin həlli; 11) özününizamlamanın yüksək səviyyəsic[4, s.28].

Müəllim peşəsinin seçiminin əksi üçün isə ünsiyyətcil olmamaq, insana yardım hissinin formalaşmaması, qeyri-standart anlarda vəziyyətə hakim ola bilməmə, dar dünyagörüşü, özünəqapalılıq və s. kimi keyfiyyətlər misal gətirilə bilər.

Müəllim peşəsinin funksiyaları bunlardır: diaqnostlaşdırma, proqnozlaşdırma, layihələşdirici, informasiyavermə, təşkiletmə, qiymətləndirmə, nəzarətetmə və korreksiya, analitik. Müəllimin yerinə yetirdiyi funksiyaların çoxluğu onun əməyinə bir çox ixtisasların komponentlərini daxil edir.

Müəllim şəxsiyyətinin başqa zəruri cəhətləri də vardır. Bu cəhətlər arasında ən əsas olan müəllimin mənəvi keyfiyyətləridir. Diqqətlilik, qayğıkeşlik, təvazökarlıq, vicdanlılıq, obyektivlik kimi cəhətlər müəllimdə birləşməlidir. Müəllim yalnız bu keyfiyyətləri sevgiylə şagirdə təqdim etdikdə onlarda qarşılıqlı əməkdaşlıq hisləri formalaşır.

Müəllimin rolu ənənəvi müstəvidə. Ənənəvi təlim metodunda (buna ənənəvi təlim də deyilir) müəllim əsas sima olub yalnız şagirdlərə diktə edir, öyrədir. Müəllim komandirdir, yeganə təşəbbüskar şəxsdir, hakimdir (“daim haqlıdır”). Buna ənənəvi təlim prosesi deyilir ki, uzun illər belə təlim prosesi mövcud olmuş və bu gün də yeniliyə can ataraq yaşamaqdadır. Ənənəvi təlimdə müəllim hər zaman fəaldır, şagirdlər isə passiv mövqedədir. Müəllim dərsi izah edir, şagirdlər isə dinləyir. Ona görə də onların arasında əks əlaqə prosesi yoxdur. Şagird həmin prosesdə sadəcə bir obyektdir. Müəllim ancaq sual-cavab prosesində, və ya yazılı nümunələrdə şagirdlərləünsiyyət qurur. Müəllim dərsin məqsədini özü seçir, şagirdlərin şəxsi maraqlarının nəzərə almır. Belə əks-əlaqə olmadan, şagirdlərin marağı nəzərə alınmadan həyata keçirilən metodlar gözlənilən nəticəni vermir. Ancaq biz ənənəvi təlim prosesinə sadəcə mənfi mövqedən yanaşa

bilmərik, onun müsbət cəhətləri də mövcuddur. Bu təlim növündə şagirdlərə mütəmadi olaraq, nəzəri biliklər ötürülür. Şagirdlərin ensiklopedik bilikləri genişlənir və daha çox məlumatlanırlar.Belə təlim prosesi təhsilalanları inkişaf etdirir. Lakin biz bunu inkişafetdirici təlim adlandıra bilmərik. Şagirdin bu növ fəaliyyəti produktiv deyil, reproduktivdir.

Reproduktiv təlim prosesi odur ki, şagird sadəcə yazır, hazır bilikləri qəbul edir, yadda saxlayır, əzbərləyir, tətbiq edir. Bu təlimin əsas məqsədi şagirddə bilik, bacarıq, vərdiş formalaşdıraraq diqqət və yaddaş inkişaf etdirilsin.

Reproduktiv təlimin müsbət xüsusiyyətlərini görən müəllimlər düşünürlər ki, bu metod hər zaman yaşayacaq. Lakin bəzən elə hallar olur ki, təcrübəli müəllimlər şagirdlərin belə passiv fəaliyyətində də dərsin məqsədini və mahiyyətini açıqlayaraq öz fənnini mükəmməl şəkildə tədris edib, onları inkişaf etdirməyi bacarırlar.

Təlimdə ənənəvi metodların aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri vardır:

1. Bir qayda olaraq ənənəvi dərslərdə əsas diqqət şagirdlərdə bacarıqların formalaşmasına deyil, biliklərin mexaniki mənimsənilməsinə yönəldilir.

2. Ənənəvi təlimdə hazır informasiyanın çatdırılması ilə onun mənimsənilməsi üçün şərait yaradılması müəllimin başlıca funksiyasını təşkil edir.

3. Müəllimin şagirdlə rəftarında avtoritar, avtokratik iş üsulu, üslubu qabarıq şəkildə təzahür edir. Ənənəvi təlimdə hər bir dərs hazırlığın yoxlanması, yeni materialın izahı və dərsin möhkəmləndirilməsi mərhələləri ilə səciyyələnir [2, s. 633].

Ənənəvi təlimdə dərs prosesi müəllimlərin vacib hesab etdiyi mövzular üzərinə qurulur. Bu zaman isə şagirdlər dərs müddətində passiv mövqedə olur. Dərslərin belə tipdə keçirilməsi şagirdlərin dərsə marağını azaldır. Fənlər yalnız öz predmetlərinə uyğun olaraq tədris olunur. Buna görə də fənlər arası inteqrasiya demək olar ki, həyata keçirilmir. Bu prosesə interpassiv proses deyilir.

Ənənəvi təhsildə təlim prosesi fəaliyyət kimi müstəqiliiyin və yaxud məktəblinin tədris əməyinin zəif motivasiyası ilə xarakterizə olunur. Şagirdin təlim fəaliyyətinin tərkibində aşağıdakılar mövcuddur:

- Müstəqil məqsədə yönəlmənin yoxluğu, təlimin əsas məqsədini müəllim müəyyən edir;
- Fəaliyyətin planlaşdırılması kənardan aparılır, şagirdin arzusunun əksinə olaraq bu və ya digər şey ona məcburən yeridilir;
- Uşaq fəaliyyətinin nəticəsi və qiymətləndirilməsi onlar tərəfindən yox, müəllim yaxud digər yaşlılar tərəfindən aparılır [4, s.130]

Bununla yanaşı, ənənəvi təlimin bəzi imkanları da var. Belə ki, ənənəvi təlimdə müəllim daima şagirdlərə yeni bilikləri izah edir, məlumat verir, şərh edir. Şagirddən isə bu bilikləri əzbərləməyi və yadda saxlamağı tələb edir. Şagirdlər də öz növbəsində hazır bilikləri yadda saxlamaq üçün onu dəfələrlə təkrarlayırlar və çalışırlar ki, məsələlərin həllinə tətbiq etsinlər. Burada öyrədici fəaliyyət müəllimin fəallığı əsasında keçirilir. Təlimin bu xarakterinə görə isə onu reproduktiv (təkraredici) və ya izahedici-illustrativ adlandırırlar.

Tədris prosesi zamanı öyrədilən biliklər real həyata da tətbiq oluna bilməlidir. Ənənəvi təlimdə isə ən vacib şərt şagirdin biliyi tətbiq edə bilməsi yox, bilikləri yadda saxlamasıdır. Buna görə də dərsdə öyrədilən məlumatlar ensiklopedik – nəzəri səciyyə daşıyır və real həyatın tələbatlarına uyğunlaşmır. Şagirdin fərdi xüsusiyyətləri, maraqları, bacarıqları, arzu və istəkləri nəzərə alınmır.

Bu tədris prosesinin nəticəsində şagirdlərin bilikləri hansı səviyyədə mənimsədiyini aşkara çıxarmaq olmur. Heç kim əmin ola bilməz ki, bütün şagirdlər bu bilikləri lazımi səviyyədə dərk edəcək.

Şagirdlərin bilikləri hazır şəkildə öyrənməsi yaradıcılıq qabiliyyətlərinə, təfəkkür, təxəyyülün inkişafına mane olur, idrak prosesini kütləşdirir. Şagirdlərdə tədqiqatçılıq, kəşfetmə kimi xüsusiyyətlər öz əksini tapmır. Onları biliyi hazır şəkildə mənimsəməyə alışdıqlarından təcrübə qazana bilmirlər.

Müəllim dərs materialını sözlə izah etdiyinə görə şagirdlər sadəcə bir müddət diqqətlərini cəmləyə bilirlər, daha sonra isə diqqətləri yayınır. Araşdırmalar göstərir ki, məktəb yaşlı uşaqların diqqətinin mərkəzləşməsi ortalama 10-15dəq müddət davam edə bilir. Nəzərə alsaq ki, dərs müddəti 45 dəqiqədir, şagirdin bu müddət ərzində diqqətini cəmləməsi mümkün deyildir.

Ənənəvi təlimdə biliklər yadda saxlamağa yönəldiyi üçün şagirdlərin yaddaşı həddən artıq yüklənir. Yaxşı yaddaşa malik şagirdlər məlumatı daha yaxşı yadda saxlasalar da, bu onların gələcək fəaliyyətində köməkçi rolu oynaya bilmir. Çünki gələcək peşə fəaliyyətində əzbərçilik və dəqiq yaddaş deyil, biliklərin tətbiqi əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, ənənəvi təlim metodunda təlim prosesinin tələbləri ilə real peşə fəaliyyətinin tələbləri arasında boşluq müşayiət olunur.

Deməli, ənənəvi təlim zamanı şagirdlərin dərketmə fəallığı passiv, reproduktiv xarakter daşıyır. Belə dərsdə yalnız informasiyaların toplanmasına və yaddaşın məşq etdirilməsinə yönəlmiş, həyatın real

tələbatlarından kənar olan təhsil şəraitində müasir dövrün şəxsiyyətinin, hərtərəfli inkişaf etmiş insanın formalaşdırılması çətindir. Belə dərslərdə şablonçuluq, formalizm, əzbərçilik geniş yayılmış olur.

Müəllimin rolu müasir müstəvidə. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra bütün sahələr, eləcə də təhsil qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Təhsil sisteminin dəyişilməsi və yeniləşməsi məsələsi irəli sürülmüş, təhsilin ABŞ, Avropanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil məkanına inteqrasiyası ön plana çəkilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "İndi təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın".

"Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda təhsil sisteminin dövlət təhsil standartlarına cavab verən inkişaf istiqamətləri və müasir tələblərə uyğun hədəfləri müəyyənləşdirilmiş, təhsil işçiləri qarşısında yeni məsul vəzifələr qoyulmuşdur. Ölkəmizin təhsil sistemi dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə təkmilləşdirilir, məzmun və struktur dəyişiklikləri aparılır, təhsilin bütün pillələri üzrə kurikulumların hazırlanması məsələlərinə baxılır.

Təhsilin bütün pillələrində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə müasir tələblərə uyğun təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılması probleminin həlli üçün müəllim şagirdin bilik səviyyəsinə görə yeni təlim metodlarından istifadə etməlidir.

Yeni metodların işlənib hazırlanması təlimin yeniləşməsini tələb edir, hansı ki, bu yeniləşmə şagirdin idrak səviyyəsinin dəyişilməsinə və təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Yeni pedaqoji yanaşmalar olmadığından bu nəzəriyyənin elementlərinin orta məktəbdə təlimi ənənəvi öyrənmə metodikasının yeniləşməsini tələb edirdi, yəni törəmə və inteqral anlayışlarının təlimindəki nəticələrin yaxşılaşdırılması üçün yeni təlim metodlarının meydana gəlməsi tələb olunurdu.

Hazırda respublikamızda ali məktəblər sistemli dəyişiklər ərəfəsindədir: bu ali təhsil müəssislərinin məzunlarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsini, onlarda universal bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin tam formalaşmasını, həmçinin müstəqil təcrübə fəaliyyəti və şəxsi məsuliyyət tələb edir.

N.Gəncəvi əsərlərində özünü dərk edənləri “əbədi yaşayanlar”, dərk etməyənləri isə “bir qapıdan girib, o biri qapıdan çıxanlar” hesab edir. Alim şəxsiyyətin ictimai bacarıqlara, məntiqi və tənqidi təfəkkürə, problem həll etmək kimi yüksək idraki bacarıqlara malik olmasını vacib hesab edir və əsərində Fitnənin simasında göstərir ki, “insan məşq və vərdişlə möcüzələr yaradar, mühüm bacarıqlara malik ola bilər”.

Ə.Marağayiyə görə, “əgər insan müəyyən biliklərə malikdir və onları tətbiq etmirsə, deməli, həmin insan ya “tətbiqi ağıldan” məhrumdur, ya da onun tətbiqi ağlı “kamil” deyil. İnsanın savadının yeganə sübutu onun praktik fəaliyyəti, davranış və hərəkətləridir. Tətbiqi elmsiz ümumi elm bəhərsizdir, ölüdür, faydasızdır”. Bu və digər alimlərimizin fikirləri bu gün təlim prosesinə olan yeni yanaşmalarla üst-üstə düşür.

Fəal təlim metodunda ənəvi təlimdə sadaladığımız nöqsanlar, mənfi cəhətlər ardan qaldırılmağa, təhsil sahəsindəki boşluqlar doldurulmağa çalışılır. Bu metodda müəllim və şagird arasında qarşılıqlı əks-əlaqə, əməkdaşlıq, ünsiyyət mövcuddur. Artıq şagirdlər passiv olaraq dərsi yalnızca dinləmirlər. Onlar dərsin fəal iştirakçılarıdır. Ənənəvi təlim metodunda müəllim fəal, şagird passiv idisə, fəal təlim metodund bunun əksinə olaraq, şagird daha fəal, müəllim isə passivdir. Şagird və müəllim birlikdə dərs prosesinin yaradıcısı, qurucusu hesab olunurlar.

Ənənəvi təlimdə dərs avtoritar, avtokrat üsulla aparılsa da, fəal dərs tipi demokratik, əməkdaşlıq prinsipləri üzərinə qurulub. Burada sadəcə müəllim şagirdə deyil, həmçinin, şagird də öz növbəsində müəllimə təsir göstərir. Müəllim sadəcə olaraq dərs öyrətmir, o həm də öyrənir. Fəal təlimdə qarşılıqlı dialoq, əməkdaşlıq hökm sürür.

Fəal təlimin prinsiplərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi
2. Fəal idraki prinsip
3. İnkişafetdirici təlim prinsipi
4. “Qabaqlayıcı təlim” prinsipi
5. Təlim-tərbiyənin çevikliyi prinsipi
6. Əməkdaşlıq prinsipi
7. Dioloji təlim prinsipi [2, s.635].

Fəal təlim metodu şagirdləri fəallaşdırmağa istiqamətlənmişdir. Müəllim şagirdlərə hazır biliklər verilmir, onlar bilikləri özləri əldə etməyə çalışır, tədqiqat aparırlar. Müəllim və şagird arasında ünsiyyət, münasibət daha da artır.

Fəal təlimdə müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərə köməkçi olmaqdan, onları yaradıcılığa, axtarışa sövq etməkdən, öyrəndiklərini həyatla əlaqələndirməkdən, öyrənməyi öyrətməkdən ibarətdir.

Fəal təlim bir çox təlim məqsədinə nail olmaq üçün güclü vasitədir. Didaktik aspektdən idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması, dünyagörüşünün artırılması, bilik, bacarıq, anlayıçların təcrübədə tətbiqi,

ünsiyyətcillik, əməkdaşlıq kimi keyfiyyətlərin yaranmasında əvəzsiz rola malikdir. Bu zaman şagirdlər cəmiyyətə hazırlıqlı olur, peşə keyfiyyətlərinə yiyələnir, daha dərindən düşünə bilir, mühakimə aparmağı bacarır, özünü daha yaxşı ifadə edir, multikulturallıq, tolerantlıq kimi dəyərlərə yiyələnirlər.

Fəal təlim zamanı müəllimin əsas məqsədi şagirdə dərsi dərindən öyrətmək, onda dərsə qarşı həvəs oyatmaqdır. Şagirdlər bilikləri öyrənməyə həvəsli olmalıdır. Onlar dərsə maraqla yanaşmalı, öyrənilən biliklərin əhəmiyyətini dərk etməlidir. Ona görə də təlim prosesində şagirdlərin maraqları, arzu və istəkləri nəzərə alınmalıdır. Müəllim təlim prosesini əməkdaşlıq şəraitində aparmalıdır. Çalışmalıdır ki, şagirddə fənnə qarşı maraq oyatsın. Yalnız bu halda şagird təlimdə fəal olacaqdır.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, fəal təlimdə müəllim şagirdlərə hazır bilikləri ötürmür, şagirdlər bilikləri kəşf etməyə çalışır. Hələ vaxtı ilə Sokrat peşəkar pedaqoqları "fikrin mamaçaları" adlandırmışdır. Savadlı müəllim şagirdə hazır bilikləri verməməli, onun başında fikrin meydana gəlməsinə, yaranmasına kömək göstərməlidir[3, s.39].

Müəllim fəal təlim texnologiyası ilə təşkil olunan ilk növbədə şagirdlərdə motivasiya yaradır. O, problemi elə qoyur ki, şagirdlər onun əhəmiyyətini anlasınlar və nə üçün öyrəndiklərini bilsinlər. Daha sonra müəllim tədqiqat sualı verir. Bu sual şagirdlərə tədqiqat aparmağa istiqamət verir. Daha sonra həmin problemi araşdırmaq üçün işi təşkil edir. Bu həm fərdi, həm də qruplarla iş ola bilər. Bu zaman tədqiqat aparılır. Müəllim şagirdlərə birbaşa müdaxilə etmir, onların sərbəst araşdırmalarına şərait yaradır. Lakin lazım olduqda şagirdləri tədqiqat üzrə istiqamətləndirir. Şagirdlər tədqiqat zamanı işçi vərəqlərə qeydlər edirlər. Tədqiqat tamamlandıqdan sonra isə təqdimat mərhələsi başlayır. Onlar apardığı tədqiqatı və öz tədqiqatlarının yekununu digər şagirdlərə və müəllimə təqdim edirlər. Bütün tədqiqatlar səsləndirildikdən sonra müəllimin istiqaməti ilə onlar arasında əlaqə yaradılır. Səslənən fikirlər ümumiləşdirilir, sistemə salınır. Müəllim sonra şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar verməli və onlarda müstəqil və yaradıcı tətbiqetmə bacarıqlarının formalaşmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirməlidir. Müəllim təlim prosesində işgüzar iş mühiti, əməkdaşlıq şəraiti yaratdığından şagirdlərin yüksək fəallığı təmin olunur.

Nəticə

Müəllim təlim prosesini elə hazırlayır ki, bu prosesə imkan daxilində bütün şagirdlər qatılsın, onlar özləri prosesi idarə etsinlər. Bütün şagirdləri dərs prosesinə cəlb etmək, onlarda dərsə maraq oyatmaq, dərsi onların arzu və istəklərinə uyğun qurmaq müəllimin məsuliyyət hissini artırır və o təlim prosesinin müşahidəçisinə çevrilir. Ənənəvi təlimdə müəllim daha çox nəzəri bilik verdiyi və şagirdlər dinlədiyi üçün ona verilən tələblər də çox geniş deyildi. Lakin fəal təlimdə müəllim daha geniş biliklərə malik olmalı, müxtəlif resurslardan, mənbələrdən yararlanmalı, kompetensiyalarını inkişaf etdirməli, daim öyrənməlidir. Yalnız belə fəaliyyət əsasında müəllim şagirdləri düzgün istiqamətləndirə bilər. Müəllim müxtəlif nəzəriyyələri, yanaşmaları, metodları öyrənməlidir ki, təlim prosesində onlardan doğru şəkildə istifadə edə bilsin. Beləliklə, görürük ki, ənənəvi təlim və fəal təlimdə müəllimin vəzifələri, funksiyaları, gördükləri işlər bir-birindən fərqlənir. Hər dövrün tələbinə uyğun olaraq müəllim peşəsinə verilən tələblər də dəyişir, yenilənir. Ona görə də müəllim daima özünü inkişaf etdirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti sərəncamı, 2013.
2. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 2012.
3. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.Ə.Pedaqogika. Bakı: Çaşıoğlu, 2002.
4. Zeynalova N.E., Əhmədov H.H. Pedaqogika. Bakı, Elm və təhsil, 2016.

Rəyçi: f.f.d. K.Abbaslı

Göndərilib: 19.12.2020 Qəbul edilib: 20.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/125-128

Fərəh Ağasəlim qızı Abdullayeva
Xəzər Universiteti

AZƏRBAYCANIN MAARİF FƏDAİLƏRİ

Açar sözlər: *yeni əlifba komitəsinin üzvlərindən biri, Azərbaycan orfoqrafiyasının yaradıcısı, pedaqoji təhsil sisteminin əsasını qoyan, dünya şöhrətli azərbaycanlı akademik, repressiya qurbanları*

Dedicated himself to education the intelligence of Azerbaijan

Summary

13 October 1937 entered in the fate of our people with the execution of our intellectuals, who devoted their lives to the development of science, literature, culture, ideas of independence, but whose desires, aspirations were stained with blood. The people of Azerbaijan have lost bright faces, outstanding teachers and world-famous scientists who make up the intellectual wealth of the nation. Among them were Haji Karim Sanili (1878-1937); Bekir Behbud oglu Chobanzade (1893-1937); Hanafi Baba oglu Zeynalli (1896-1937). Presentation of repressed Azerbaijani educators to the world should be the main task of young researchers - teachers, as well as journalists. For this reason, it is recommended that this article be made available to the general public.

Key words: *one of the members of the new alphabet committee, the creator of the Azerbaijani spelling, the founder of the pedagogical education system, the world-famous Azerbaijani academician, the victims of repression*

Azərbaycan pedoqoji fikir tarixində görkəmli yer tutan əsl xalq ziyalısı, pedaqoq, metodist, istedadlı müəllim, xalqın azadlığı və səadəti uğrunda yorulmadan mübarizə aparan simalardan biri Hacı Kərim Sanılı olmuşdur. Milli dəyərlərimizin şagirdlərə kiçik yaşlarından başlayaraq öyrədilməsini əsas götürən Hacı Kərim Sanılı barəsində bu fikri cəsarətlə demək olar ki, onun yaratdığı pedaqoji sistemin əsasını əmək və əməyə məhəbbət tərbiyəsi təşkil edir. Əslində, onun ədris etdiyi fənn və dərsliklər müasir dövrümüzdə "Həyat Bilgisi" kimi tanınan fənnin tədrisi olub desək heç də yanılmarıq. Rəsmxətt və rəsm fənlərini də gözəl bilən Sanılı şifahi xalq ədəbiyyatımızdan götürdüyü şer, kiçik hekayə nümunələrini gözəl illüstrasiyalar şəklində şagirdlərə çatdırmaqla, onların zehni inkişafına, təxəllüyünün formalaşmasına həmişə önəm vermişdir.

1937 və 1938-ci ildə tutulanlar üçün hökm Dövlət başında oturan, heç bir ali təhsili olmayan "Üçlük"dən: Stalin, Beriya və Yejov tərəfindən həyata keçrilərək 12493 nömrəli istintaq işi üzrə mühakimə edilən ziyalıların yer üzündən silinməsi idi. Əhalinin hər min nəfərinə düşən repressiya qurbanlarının sayına görə Azərbaycan keçmiş Sovet respublikaları arasında xüsusilə fərqlənərək ilk yerlərdə qərarlaşmışdı.

Xalqın əqli potensialının fiziki cəhətdən aradan götürülməsi üçün bu ziyalıları yaşayış mühitindən ayırmaq və təcrid etmək zəruri idi. Istintaq ondan ötrü aparılırdı ki, güllələnməmişdən və öldürülməmişdən qabaq əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş lazımi ifadələr zorla, əziyyət verməklə, rezin dəyənəklərlə döyülməklə alınsın. Əks halda respublikamızın bütün görkəmli ziyalılarını, alimlərini, genefondunu aradan götürmək planı həyata keçməyəcəkdi.

Alimləri bir-biri ilə üz-üzə qoyurdular, bir adamın belə tab gətirməyəcəyi təkmilləşdirilmiş cəza üsullarından istifadə edilirdi. Müstəntiqlərin əksəriyyətinin nə tutarlı faktları nə də savadları var idi. Tutulan ziyalılarımız xalq düşməni, əksinqilabçı, pantürkist və millətçi kimi ifşa edilərək məhv edilmək üçün nəzərdə tutulmuşdular.

1937-ci ildə Azərbaycan xalqı millətin intellektual sərvətini təşkil edən parlaq simalardan, bütöv bir nəsildən məhrum oldu. Millətimizin on illərlə formalaşmış genofondu məhv oldu. Nəsillər arasında olan mənəvi bağlar qırıldı. Azərbaycan cəmiyyətinin ən istedadlı, elmlı, əməksevər, mütərəqqi təbəqəsi vəhşicəsinə, xüsusi qəddarlıqla məhv edildi.

Xalqımızın taleyinə 1937-ci ilin oktyabrın 13-ü ömrünü elmin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafına, istiqlal ideyalaına həsr etmiş, amma, istək, arzu, məsləkləri qana bələnmiş ziyalılarımızın güllələnmə aktı ilə daxil olub. Arxivlərdə saxlanılan qalın-qalın "Delo"lardan aydın olur ki haqqında ən çox material toplanılan ziyalılar Bəkir Çobanzadə və Hənəfi Zeynallı olmuşdur.Mən isə, məqaləni maarif fədailərindən biri olan Hacı Sanılı haqqında yazı ilə başlamaq istəyirəm.

Azərbaycan pedoqoji fikir tarixində görkəmli yer tutan əsl xalq ziyalısı, pedaqoq, metodist, istedadlı müəllim, xalqın azadlığı və səadəti uğrunda yorulmadan mübarizə aparan simalardan biri Hacı Kərim Sanılı

olmuşdur. O, 1878-ci ildə Qazax qəzasının Çaylı Kəsəmənli kəndində anadan olmuşdur. Yoxsulluğu və vəsaitinin olmamasından 1893-cü ildə dövlət hesabına Qori müəllimlər seminariyasında oxuyur. 1898-1902-ci illər Xaçmaz məktəbində rus dilindən dərs deyərək, həm də müdir vəzifəsində çalışır. Yelizavetpol xalq məktəbləri direktorunun icazəsi ilə yeni açılmış məscid məktəbinə təyin olunsa da, gənc nəslə şəriət dərslərinə dair zəruri biliklər vermək iqtidarında olmadığını yaxşı bilir. Və həmin məktəbin ikisinifli rus-tatar məktəbinə çevrilməsi üçün ardıcıl mübarizə aparır. O, hətta azərbaycanlı qızların qız məktəbinə getməsi üçün ciddi əməli fəaliyyət göstərir. Yerli əhali üçün 1905-ci ildə birsinifli ibtidai məktəblərdə tədris planı hazırlayan komissiyada da yaxından iştirak edir. Sanılının səyi nəticəsində Dağ Kəsəmənli məktəbində müsəlman qızları da rus dili öyrənməyə başlamışdılar. 1910-cu ildə o, Sankt-Peterburqa ezam olunaraq Müəllimlər İnstitutu nəzdində təşkil edilən əl əməyi kursunu bitirir və bu fəndən uzun müddət dərs deyir. Onun molla adı olmadığı üçün ana dili və şəriətdən dərs deməyə icazə vermirlər. 1917-ci ilin Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı baş verəndən sonar Tiflisdən Bakıya gələn Sanılı 1918-1922-ci illərdə Qazax qəzasının hakimi vəzifəsində çalışır. 1921-ci ildə Maarif Komissarlığında yaradılan Elmi Şurada ümumtəhsil məktəbləri üçün tədris planı, proqramlar, dərsliklər yaratmaq məsələləri ilə məşğul olur. 1922-ci ilin mart ayında görkəmli dövlət xadimi və inqilabçı Səmədağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə yaradılan Yeni Əlifba Komitəsinin ən işgüzar fəallarından biri də Hacı Kərim Sanılı olmuşdur. O, hər bir dərslik üçün metodik tələblərə uyğun əsərlər yazır, "Böyüklər üçün Əlifba" kitabı, "Türk Əlifbası", üçüncü il adlı dərslikər tərtib etmişdir. Hörmətli pedaqoq mətnlərin başa düşülməsi və dərindən mənimsənilməsi, tərbiyəvi cəhətdən təsirli olması üçün dərsliklərə daxil etdiyi əsərlərin seçilməsində bacarıqlı bir pedaqoq kimi uşaqların yaş xüsusiyətlərini də nəzərə alırdı.

Milli dəyərlərimizin şagirdlərə kiçik yaşlarından başlayaraq öyrədilməsini əsas götürən Hacı Kərim Sanılı barəsində bu fikri cəsarətlə demək olar ki, onun yaratdığı pedaqoji sistemin əsasını əmək və əməyə məhəbbət tərbiyəsi təşkil edir. Əslində, onun ədris etdiyi fənn və dərsliklər müasir dövrümüzdə "Həyat Bilgisi" kimi tanınan fənnin tədrisi olub desək heç də yanılmarıq. Rəsmxətt və rəsm fənlərini də gözəl bilən Sanılı şifahi xalq ədəbiyyatımızdan götürdüyü şer, kiçik hekayə nümunələrini gözəl illüstrasiyalar şəklində şagirdlərə çatdırmaqla, onların zehni inkişafına, təxəllüyünün formalaşmasına həmişə önəm vermişdir. O, "Difai", "Müdafiə" partiya özvlərindən biri olduğundan, polis idarələri tərəfindən təqib olunurdu. Odur ki, bu səbəbdən də iş yerini tez-tez dəyişirdi.

Hacı Kərim Sanılı ömrünün 40 ilindən çoxunu məktəb və mədəniyyət ocaqlarının genişləməsinə, yeni əsaslarla təlim-tərbiyə işlərinin qurulmasında hazırladığı proqramların tərtibinə, məktəb yaşlı uşaqların, yaşlı əhalinin məktəblərə cəlb edilməsinə, Yeni Əlifbanın tədrisi üçün dərsliklərin tərtibində Azərbaycan orfoqrafiyasının yaradılmasına sərf etmişdir. O, da 1937-ci ilin qurbanlarından birinə çevrilmişdir. Onun pedaqoji fəaliyyəti layiqincə öyrənilməmiş, ömür səhifəsinin yarımçıq qalmış işləri bağlı seyflərdə qalmış, uşaq psixologiyasının bütün incəliklərini özündə əks etdirən çoxlu şer nümunələri isə tədqiqatdan kənarda qalmışdır.

İki görkəmli maarif fədaisinin həyat səhifəsinə nəzər salmamışdan əvvəl Abbasquluağa ağa Bakıxanovun bu dəyərli kəlamları ilə mövzuya keçid etmək mümkün olardı, "tarix elə danışmayan natiqdir ki, xələflərin bütün vəsiyyətlərini bütün təfsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır".

İlk günahsız repressiya qurbanları altı nəfər: Böyükağa Talıblı, Bəkir Çobanzadə, Vəli Xuluflu, Hənəfi Zeynallı, Əhməd Cavad, Məmmədkazım Ələkbərli olmuşdur. Müstəntiq dünya şöhrətli alim olan Bəkir Çobanzadəni tutarlı faktı olmadığından, türklərlə əlaqədə olduğu üstündə ittiham etmişdi.

Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə 1893-cü ilin mayın 15-də Krım şəhəri Qarasubazarda anadan olmuşdur. 1908-ci ildə ibtidai gimnaziyanı bitirdikdən sonra müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən 1914-cü ildə İstambulda liseyin ədəbiyyat şöbəsində, sonra universitetində ərəb və fransız dilləri üzrə kursları bitirmişdir. Ardınca o, Büdapeşt Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil olmuş 1918-ci ilə qədər orada təhsil almışdır.

1920-ci ildə məhşur akademik İqnats Qoldsiyerin elmi rəhbərliyi ilə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdikdən sonra Tavriya Universitetinin dəvəti ilə Krıma qayıtmış və dilşilik kafedrasının dosenti təyin edilmişdir. 1922-ci ildə professor adını alan Bəkir iki ildən sonra Krım Universitetinin rektoru olmuşdur. Elə həmin ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin dəvəti ilə o, Bakıya gəlmiş, həm Şərq fakültəsinin dekanı, həm də türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru seçilmişdir. 1925-1933-cü illərdə Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin humanitar bölməsinin sədr müavini, sədri və rəhbəri olmuşdur. 1932-ci ildən SSRİ EA-nın Azərbaycan filialında dil bölməsinin baş elmi mütəxəssisi, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqogika və Psixologiya İnstitutunun həqiqi üzvü olmuşdur. 1930-1934-cü illərdə Fərqanə Ali Pedaqoji

İnstitutunda özbək dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru işləmiş, 1935-ci ildə Paris Dilçilik Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir.

Bəkir Çobanzadə bütün türk illərini, alman, macar, fransız, ərəb, fars, rus dilini bilirdi. O, 150-dən çox kitab və məqalələrin müəllifi idi.Yüzlərlə dilçi və ədəbiyyatşünas mütəxəssizi hazırlayan, öz ixtisası üzrə Sovet Şərqinin ilk professoru olan Bəkir Vahab oğlu Vahabzadə 1924-cü ildə Bakıda yaşadığı dövrdə əksinqilabi fəaliyyətinə görə 1937-ci ilin yanvarın 26-da həbs edilmiş, həmin ilin oktyabrın 12-də güllələnməyə məkum edilmişdir.Onun həyat yoldaşı Ruqiyyə xanım Gireyevnanın üç il qabaq müraciətindən sonra və 1957-ci ilin iyunun 6-da SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə iş xətm olunmuşdur.

Günahsız güllələnən maarif fədailərindən biri də Hənəfi Zeynallı olmuşdur. Hənəfi Baba oğlu Zeynallı 1896-cı ildə Bakıda dəmirçi-nalbənd ailəsində anadan olmuş, altı yaşında ikən yetim qalmışdır. O, 1916-cı ildə Bakı Dövlət Politexnik məktəbinə, sonradan müsbiqə imtahanı ilə Moskva Ali Texniki İnstituna daxil olmuşdur. O, bolşeviklər partiyasının üzvü kimi həm partiya işlərində işləmiş, həm də müəllimlik etmişdir. 1922-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinə daxil olmuş, 1927-ci ildə təyinatını Şərq fakültəsinin Azərbaycan türk ədəbiyyatı tarixi kafedrasına, ardınca isə Azərbaycan Pedoqoji İnstitutuna almışdır. 1923-cü ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının baş direktoru olan Hənəfi Zeynallı, 1923-1931-ci illərdə "Kommunist" qəzeti, "Maarif və Mədəniyyət", "İnqilab və Mədəniyyət", "Maarif işçisi" jurnallarında əməkdaşlıq etmiş, geniş miqyaslı ədəbi-publisistik yazılarla çıxış etmişdir.

1930-cu ildən dosent olan Hənəfi həmin ildən Azərb.DETİ-nun ədəbiyyat bölməsində folklor qrupuna rəhbərlik edərək, V.İ.Leninin əsərlərinin tərcüməçilərindən biri olur. 1926-cı ildə yazdığı "Azərbaycan atalar sözləri və məsəllər", 1928-ci ildə "Türk ədəbiyyatı üzrə iş kitabı", folklor, terminologiya və sair ilə bağli çoxlu məqalələr yazmışdır.

1937-ci il 28 yanvar tarixində o, Ruhulla Axundovun əksinqilabi qrupunun üzvü kimi həbs olunanadək, Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitunda dil və ədəbiyyat şöbəsinə rəhbərlik edərək, həm də elmi katib olmuşdur. 1937-ci il 20 sentyabr tarixində onu elm cəbhəsində ziyanlı işlər apararaq orta təhsil müəssisələri üçün dil və ədəbiyyat dərsliklərin müntəzəm buraxımasına guya mane olduğuna görə yenidən imtahan edirlər. Qarayaxma kompaniyasının fikrincə, o, ziyanlı terminologiyalar və orfoqrafiyalar tərtib edərək o ziyalılar arasında yaymış, M.F.Axundovun əsərlərinin, "Molla Nəsrəddin"in nəşrinin bilərəkdən saxtalaşdıraraq, əvəzinə "Koroğlu" dastanının materiallarını toplamışdır. Əslində o, Azərbaycanın müstəqillik ideyasını əks etdirən inqilabi folklor tərəfdarlarının əsərlərini toplamalı idi. Bu və bir sıra "günahları" boynuna qoyularaq 1937-ci ilin 13 oktyabrında o, da Bakıda güllələndi. Onun həyat yoldaşı Səyyarə Səttar qızı Şərifova səkkiz il müddətində həbsdə saxlanıldı. 1957-ci il martın 30-u SSRİ Ali Məhkəməsi bu işin cinayət tərkibli olmadığı üçün rədd etdi və işə xitam verildi.

Nəticə

Məqalədə Azərbaycanın üç tanınmış, görkəmli ziyalısının represiya tüğyanına düşən talelərindən bəhs edilir. Bu cür ziyalılarımızın bütün türk dünyasında, ümumiyyətlə bütün dünyada tanınmasında fəal iştirak etmək bizim kimi gənc tədqiqatçı-pedaqoqların üzərinə düşür. Onların titullarını təqdin edirik: Hacı Kərim Canılı (1878-1937) -Qori müəllimlər seminariyasının məzunu; Xaçmaz orta məktəbinin müdiri; Sankt-Peterburq müəllimlər İnstitutunun məzunu; Qazax qəzasının hakimi; Yeni Əlifba Komitəsinin ilk fəallarındn biri; ikili, üç sinifli rus-tatar məktəbinin təşkilatçısı; pedaqoji metodist; Azərbaycan orfoqrafiyasının yaradıcısı; pedaqoji təhsil sisteminin əsasını qoyan; əlifba dərsliklərinin tərtibçisi.

Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə (1893-1937) - ibtidai gimnaziya; İstanbul litseyi; Budapeşt Univerisitetinin tarix-filologiya fakultəsinin məzunu; Krım Univerisitetinin rektoru; professor; Azərbaycan Dövlət Univerisitetinin Şərq Fakultəsinin dekanı; Umymittifaq Yeni Əlifba Mərkəzi Komitəsinin Elmi Şurasının Sədri; Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin humanitar bölməsinin rəhbəri; SSRİ EA-nın Azərbaycan filialinda dil bölməsinin baş elmi mütəxəssisi; Azərbaycan ET Pedaqogika və Psixologiya İnstitutunun həqiqi üzvü, Fərqanə Ali Pedaqoji İnstitutunun Özbək dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru; Paris Dilçilik Cəmiyyətinin üzvü; bütün türk dillərinin; alman, macar, fransız, ərəb, fars, rus dillərinin mahir bilicisi; sovet şərqinin ilk professoru.

Hənəfi Baba oğlu Zeynallı (1896-1937) Bakı Orta Politexnik məktəbi, Moskva Ali Texniki İnstitutu, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakultəsi, Azərbaycan türk ədəbiyyatı kafedrası; Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun məzunu; Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının baş direktoru; Azərb.DETU-nun ədəbiyyat bölməsinin folklorqrupunun rəhbəri; Azərb. ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutunda Dil və ədəbiyyat şöbəsinin rəhbəri; Azərb. atalar sözləri və məsəlləri, folklor, terminolojiya, qəzet, jurnallarda ədəbi-publisistik yazıların müəllifi.

Ədəbiyyat

1. 100-in elm və təhsil məbədi Bakı Dövlət Universiteti, Bakı – 2019 s.295 86s.
2. Fətəliyev F.Q., İsayev İ.N. Pedaqoji irsimizdən: Hacı Kərim Sanılı, Bakı 1991/Pedaqoji İnstitut tələbələri üçün vəsait 77s.
3. Bayramov T. Tarixin yarımçıq səhifəsi. Repressiya qurbanları/Azərbaycan 2003. 13.X 7s.
4. Bünyadov Z. "Qırmızı Terror" Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Bakı-1993 s.253 Elm qırımı, Faciə

Rəyçi: dos. E.Səmədova

Göndərilib: 19.12.2020 Qəbul edilib: 21.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/129-132

Nərgiz Mövsüm qızı Hüseynli
Bakı Dövlət Universiteti
nergizhuseynli1998@gmail.com

DONOR VƏ RESİPİYENT ANLAYIŞI VƏ ONLARIN HÜQUQİ STATUSU

Açar sözlər: *Transplantasiya, donor, desipiyent, beyin ölümü, donor və resipiyentin razılığı*

The concept of donor and recipient and their legal status

Summary

In the field of transplantation of human organs and tissues, the donor is a person who voluntarily donates his organs and tissues to transplant patients, and the recipient is a person who transplants organs and tissues for therapeutic purposes. It should be noted that if the donor is under 18 years of age, it is not allowed to remove organs and tissues for transplantation purposes, except for bone marrow. Also, the medical decision on transplantation is made directly to the recipient, if the recipient is considered to be under 18 years of age and legally incapable, then the information is passed on to legal representatives of the recipient. Transplantation of human organs and tissues is carried out on the basis of medical instructions in accordance with the rules of surgery. The main point is that if it is not possible to save human life or restore health through other medical methods and through corpse organs and tissues, then the recipient is allowed to transplant organs and tissues from the donor.

Key words: *Transplantation, Donor, Recipient, Brain Death, Donor and Recipient Consent*

Günümüzdə orqan transplantasiyası, son dövrlər üçün aktual olan orqan çatışmazlığının qarşısının alınmasında unikal bir vasitə kimi çıxış edir. Həmçinin transplantasiya, həyatın xilas edilməsində və insanın sağlamlığının yaxşılaşdırılması sahəsində xəstədə olmayan və ya zədələnən orqan və ya toxumaların yenisi ilə əvəz edilməsi prosesində mühüm rol oynayır.

Orqan transplantasiyasının son illərdə orqan çatışmazlığının müalicəsində yeni olmasına baxmayaraq, orqan köçürülməsinin tarixi ilə bağlı bir neçə min il əvvələ aid əfsanələr və miflər mövcuddur. Hindistanda qədim dövrə, hətta eramızdan əvvəlki dövrə aid mənbələrdə orqan köçürülməsinə bənzər əməliyyatlar aşkar edilmişdir. Belə ki, qədim Hindistanda burunları kəsilən məhkumların kəsilmiş burunlarını bərpa etmək üçün cərrahlar həmin məhkumun qolundan alınan dəri parçasından istifadə etmişdilər. Bundan başqa təxminən eradan 500 il əvvəl bir Çinli həkim tərəfindən cərrahiyə əməliyyatı vasitəsi ilə iki əsgərin ürəyi qarşılıqlı olaraq bir-birilə dəyişdirilmişdir. Həmçinin digər bir Çinli həkim tərəfində xəstə orqanlar sağlam orqanlarla əvəz edilmişdir. Qeyd olunan bu əməliyyatlar, orqan köçürülməsi ilə bağlı ən qədim yazılı mənbələr hesab edilir.

Tarixdə təxminən eradan 300 il əvvəl “ Qara Ayaq Möcüzəsi” adlanan bir hadisə baş vermişdir. Bu hadisə zamanı iki məşhur həkim Cosmos və Damien əkiz qardaşları, müharibədə bərpa olunmaz zədə almış bir əsgərin ayağını kəsərək, yerinə yeni ölmüş qara dərili bir əsgərin ayağını tikmişlər və xəstə sağalmışdır. [1]

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində orqan köçürülməsinin anlayışı, növləri, xüsusiyyətləri ilk növbədə “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqında” 28 oktyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənib. Bu qanunun 1-ci maddəsində transplantasiyanın anlayışı aşağıdakı kimi göstərilmişdir: İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası-insan həyatının xilas edilməsi və sağlamlığının bərpası üçün cərrahiyə əməliyyatı aparmaqla xəstədə olmayan və ya zədələnən orqan və (və ya) toxumaların donorun və ya insan meyitinin orqan və (və ya) toxumaları ilə əvəz edilməsidir. İnsanın orqan və (və ya) toxumaları, şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyən anatomik struktur vahididir. Orqan və toxumların köçürülməsi zamanı, məhz iki subyektən söhbət gedə bilər: Donor və Resipiyent. Yuxarıda qeyd elediyimiz qanunun 1-ci maddəsində, Donor – öz orqan və (və ya) toxumalarını xəstə şəxslərə köçürmək üçün könüllü olaraq verən şəxs; Resipiyent- müalicə məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumalar köçürülən şəxs hesab edilir.

Azərbaycanda bir insanın orqanının başqa bir insana köçürülməsi faktı məhz akademik Mirməmməd Cavadzadənin adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi ilə 1971-ci ildə nəinki Azərbaycanda, Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə ilk dəfə xəstəyə böyrək köçürülmüşdür. Mirməmməd Cavadzadə bu fəaliyyətinə görə, 1974-cü ildə SSRİ dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Müstəqil Azərbaycanın tarixində isə bir insanın orqan və (və ya) toxumalarının başqa bir insana köçürülməsi əməliyyatı 2005-ci ildə akademik Mirəsədulla Mirqasımov adına Respublika Kliniki Xəstəxanasında İranlı həkimlərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmişdir.

Həmçinin postsovet məkanında ilk dəfə bizim ölkəmizdə qaraciyər və böyrəyin eyni anda transplantasiyası icra olunub. Əməliyyat zamanı iki ayrı donordan böyrək və qaraciyər götürülərək, şəkər və xroniki böyrək çatışmazlığından əziyyət çəkən 40 yaşlı xəstəyə köçürülüb.[2]

Tibbi praktika zamanı köçürülən orqanlardan əsasən ürək, ağ ciyər, böyrək, qaraciyər və digər əzaların transplantasiyasına daha çox təsadüf edilir. Köçürülə bilən orqan və toxumaların tam siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 13 sentyabr tarixli, 168 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Transplantasiya obyekti olan orqan və (və ya) toxumaların siyahısı” da göstərilmişdir. Bu orqanlara ürək, ağciyər (ürək-ağciyər kompleksi), qaraciyər, böyrəklər, mədəaltı vəzi və onların seqmentləri, mədəaltı vəzi 12 barmaq bağırsaqla birlikdə, dalaq, sümük iliyi, gözün buynuz qişası aiddir.

İnsan orqan və toxumalarının transplantasiyası tibbi göstəriş əsasında cərrahiyyə əməliyyatı qaydalarına riayət etməklə aparılır. Belə ki, Donordan asılı olaraq orqan köçürülməsinin bir neçə növü mövcuddur:

1. Avtogen (avtoloq) transplantasiyas-eyni insanın orqanizminin bir nahiyəsindən digər nahiyəsinə toxuma köçürülməsi;
2. Allogen transplantasiya-bir insanın orqanizmindən digər insanın orqanizminə aparılan orqan (toxuma) köçürülməsi;
3. İzogen (singen) transplantasiya zamanı monoziqot (tək yumurta) əkizi;
4. Ksenotransplantasiya-bir heyvan növündən başqasına orqan (toxuma) köçürülməsi
5. Süni orqanların köçürülməsi
6. Kök hüceyrələrdən orqanların klonlaşdırılması [3]

Həmçinin orqanın nəql edildiyi nahiyədən asılı olaraq üç cür transplantasiya növü mövcud olur: 1. İzotop – orqanın köçürülmə yeri və toxuması eynidir; 2. Ortotop – orqanın köçürülmə yeri eynidir; 3. Heterotop – orqanın köçürülmə yeri eyni deyil. [3]

Transplantasiya məqsədi ilə orqan və ya toxumaların həm canlı şəxslərdən, həm də meyitdən götürülməsi mümkündür. Bu zaman əsas diqqət yetirilməli olan məsələ odur ki, məhz başqa hər hansı üsullarla və ya meyit orqan və ya toxumaları vasitəsi ilə insanın həyatının saxlanması və ya sağlamlığının bərpası mümkün olmadıqda, resipiyentə donordan yəni canlı şəxsdən orqan və ya toxumaların köçürülməsinə yola verilə bilər. Şəxsin donor kimi iştirak etməsi üçün o, mütləq şəkildə yetkinlik yaşına çatmış şəxs hesab edilməlidir. Lakin, qanunvericilikdə istisna hal da kimi donorun yaşı 18-ə çatmadıqda ondan sümük iliyi istisna olmaqla, transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi qadağandır. Bununla yanaşı, donordan orqan və toxumaların götürülməsini mümkünsüz edən bir sıra hallar da vardır. Belə ki, əgər donorun resipiyentin sağlamlığı üçün təhlükə törədən bir xəstəliyi varsa, bu zaman ondan orqan və (və ya) toxumaların köçürülməsinə yol verilə bilməz. Həmçinin resipiyentin qulluq tabeliyində və ondan fiziki, mənəvi, maddi cəhətdən asılı olan və ya ruhi xəstələrdən, həbsdə olan şəxslərdən, habelə hərbi əsirlərdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi qadağandır.

Orqan və (və ya) toxumaların transplantasiyasını mümkün edən hallardan biri, bu transplantasiyanın məhz mütəxəssis-həkimlərin konsiliumu nəticəsində müəyyən edilməsidirsə, digər halı donorun yazılı razılığının olmasıdır. Razılığı olmadan hər hansı bir şəxsi hər hansı bir yolla orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə məcbur edən şəxslər qanunla məsuliyyət daşıyırlar. Orqan və toxumaların transplantasiyasının həyata keçirilməsi haqqında qərar müvafiq olaraq tibb müəssisəsində müalicə həkimi, anestezioloq, cərrah və ya ehtiyac yaranarsa, digər mütəxəssislərdən təşkil olunmuş komissiya tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada qəbul edilir.

Praktikada mübahisəli, hətta fikrimizcə, şübhəli faktlar da vardır. Belə ki, Çinin bəzi şəhərlərində çox vaxt ölümə məhkum edilmiş cinayətkarlardan çıxarılmış orqanlardan istifadə edən transplantasiya mərkəzləri mövcuddur. Bu cür hallarda yaxınlarının razılığı ona görə alınır ki, onlar orqanlarının çıxarılmasını öz qohumlarının cəmiyyətə vurduğu ziyana görə ədalətli kompensasiya hesab edirlər. Fikrimizcə, bu cür təcrübə pislənməyə layiqdir. Orqanların canlı, qohum olmayan donorlardan haqqı ödənilməklə transplantasiya üçün çıxarılması Hindistanda təcrübədən keçirilir. Halbuki, transpalantologiya məsələlərinin qanunvericiliklə nizamlandığı ölkələrdə orqanlara görə ödəniş almaq və ya vermək qadağan olunmuşdur. Orqanların verilməsi yalnız əvəzsiz olaraq mümkündür. Hazırda heç bir ölkə köçürülmə üçün insan orqanlarına olan tələbatı tam ölçüdə ödəmək iqtidarında deyil. Belə bir vəziyyət cinayətkar təşkilatlar tərəfindən istifadə edilməmiş qala bilməzdi, çünki orqanların köçürülməsi üçün mövcud qıtlıq şəraitində bu sahədə cinayətkar fəaliyyət yüksək gəlirlər gətirə bilər. Qərb kriminoloqlarının tədqiqatlarında qeyd edilir ki, dünyada insan orqanlarının yüksək qiymətə satıldığı “qara bazar” formalaşmışdır. [4]

İnsan orqan və (və ya) toxumalarının köçürülməsi zamanı transplantasiya əməliyyatı yalnız resipiyentin yazılı razılığı əsasında həyata keçirilə bilər. Həmçinin köçürülməni həyata keçirən həkim və ya həkim komissiyası tərəfindən əməliyyatla bağlı baş verə biləcək ağırlaşmalar haqqında resipiyentə məlumat

verilməlidir. Bu halda əgər, resipiyent 18 yaşına çatmamış şəxs hesab edilərsə və ya məhkəm tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmış şəxs olarsa, transplantasiyanın həyata keçirilməsinə onun valideynləri və ya qanuni nümayəndəsi tərəfindən yazılı razılıq verilməlidir. Belə ki, transplantasiya nəticəsində resipiyentin sağlamlığında baş verə biləcək ağırlaşmalar haqqında məlumat da bu zaman resipiyentin qanuni nümayəndəsinə və ya valideynlərinə verilir. Bir halı da qeyd edə bilərik ki, əgər resipiyentin həyatı təhlükədə olarsa, istisna hal kimi onun özünün, valideynlərinin və qanuni nümayəndəsinin razılığı alınmaya bilər.

İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası zamanı, bu əməliyyatın həyata keçirilməsi bir tərəfdən resipiyentin razılığı ilə, digər tərəfdən donorun razılığı ilə həyata keçirilir. Donorun razılığının alınması transplantasiyanın həyata keçirilməsi üçün mühüm şərtdir. Donor kimi iştirak edən şəxs əgər sağlığında onun orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə yazılı razılığını bildirərsə, bu zaman həmin şəxsin ölümündən sonra onun orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiya məqsədli götürülməsinə icazə verilə bilər. Bunun əskinə olaraq şəxs sağlığında donorluğdan, yəni orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsindən yazılı şəkildə imtina edərsə, onun ölümündən sonra orqan və toxumalarından istifadə oluna bilməz. Üçüncü halda qeyd edə bilərik ki, əgər şəxs sağlığında onun orqan və toxumalarının götürülməsinə nə icazə verib, nə də imtina etməmişdirsə, yəni bu məsələyə münasibətini bildirməmişdirsə, bu zaman onun ölümündən sonra həmin şəxsin yaxın qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin icazəsi ilə onun orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə yol verilə bilər.

Transplantasiya zamanı donorun hüquq və azadlıqları qanunvericiliyimizdə qeyd edilmişdir. Bunlara aşağıdakıları aid edə bilərik:

1. Orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi nəzərdə tutulan tibb müəssisəsindən planlaşdırılan tibbi əməliyyatla bağlı gözlənilən ağırlaşmalar barədə tam və obyektiv məlumat almaq;
2. Bu əməliyyatla bağlı dövlət tibb müəssisələrində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada pulsuz müalicə və reablitasiya olunmaq, o cümlədən dərman vasitələri ilə təmin olunmaq;
3. Donorluqla əlaqədar əlil və ya sağlamlıq imkanları məhdud olarsa, qanunvericiliyə uyğun olaraq pensiya almaq.
4. Orqan və (və ya) toxumalarının köçürülməsinə razılıq verən donor özünün zərərli vərdişləri və ona məlum olan xəstəlikləri barədə məlumat verməlidir.[5]

Meyitdən transplantasiya məqsədi ilə orqanların götürülməsi, sadəcə tənəffüs cihazına bağlı olaraq reanimasiya şöbəsində müalicəsi aparılarkən, geri dönüşü olmayan “beyin ölümü” hadisəsi baş vermiş şəxslərdən mümkündür. Hər ölümdən sonra orqanların götürülərək istifadə edilməsi mümkün deyildir. Belə ki, ölümün hansı formada baş verməsi orqanlardan istifadə edə bilmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yəni evində, qəza yerində ya da xəstəxanada beyin ölümü baş vermədən ürəyi dayanmış və nəticədə dünyasını dəyişmiş bir insanın orqanlarından, orqan köçürülməsində istifadə edilmir. Müasir dövrdə transplantasiyanın həyata keçirilməsində əsas ümumi qayda odur ki, canlıya zərər vermədən, beyin ölümü baş vermiş şəxslərdən transplantasiya məqsədi ilə orqanların götürülməsidir. 1967-ci ildə Christian Barnard Cənubi Afrikada ürək çatışmazlığından ölməkdə olan bir xəstəyə ilk uğurlu ürək köçürülməsini həyata keçirilmişdir. Beyin ölümü baş vermiş donor aparatdan ayrıldıqdan və ürəyinin dayanmasından 12 dəqiqə sonra cərrahi əməliyyat başlamış və ürək götürülmüşdür. Belə ki, bu əməliyyat zamanı immun sisteminin orqanı rəddetməsi və donorun həqiqətən öldüyündən əmin olmaq üçün xəstə aparatdan ayrıldıqdan və ürəyi dayandıqdan sonra bir müddət gözlənilmişdir və bu zaman ərzində də köçürülməli orqan olan ürəkdə bir sıra problemlər baş vermiş və nəticədə yeni orqan köçürülmüş resipiyent 18 gün sonra ölmüşdür. Buna baxmayaraq bu əməliyyat bütün dünyada ilk ürək köçürülməsi adıyla tarixə düşmüşdür.

Bizim qanunvericilikdə də bu məsələ oxşar baxımdan tənzimlənmişdir. Belə ki, “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” 1999-cu il 28 oktyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunun 10-cu maddəsində qeyd edilmişdir ki, meyitdən və ya ölüm vəziyyətində olan şəxslərdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi yalnız həkim konsiliumu tərəfindən bioloji ölümün baş verilməsini və baş-beyin fəaliyyətinin tam dayanmasını (“beyin ölümünün”) təsdiq edən inkaredilməz faktın olmasından sonra həyata keçirilə bilər. Donorun ölüm aktının təsdiqində transplantoloq və ya transplantalogiya işinin təşkilində bu və ya digər formada fəaliyyət göstərən hər hansı bir şəxsin iştirakı qadağandır. 11-ci maddədə isə qeyd edilir ki, meyitdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsinə tibb müəssisəsinin baş həkimi tərəfindən icazə verilir, həmçinin meyitin məhkəmə-tibb ekpertizası zəruridirsə, məhkəmə-tibb eksperti orqan və (və ya) toxumaların götürülməsinə icazə verməyə bilər.

Tibbi göstərişlər əsasında transplantasiya məqsədi ilə insan orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə icazə verilir. Transplantasiya məqsədi ilə insanı, onun orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə məcbur

etmək qadağandır. Toxuma komponentlərindən hazırlanmış köçürmə materialları və preparatları istisna olmaqla insan orqan və (və ya) toxumaları alqı-satqı obyekti ola bilməz və onların alqı-satqısında iştirak edən şəxslər qanula müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. [6]

İnsan orqan və toxumalarının köçürülməsi zamanı yerinə yetirilməli vəzifələrdən biri də donordan orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsi şərtlərinə əməl edilməsidir. Bu şərtlərdən ən vacibi odur ki, donor cərrahiyə əməliyyatı vasitəsilə orqan və ya toxumaları götürüldükdən sonra onun səhhətində yarana biləcək ağırlaşmalar barədə xəbərdar edilməlidir. Daha sonra transplantasiyanın həyata keçirilməsinə donor başqa kənar təsirlər olmadan özü yazılı razılığını bildirməlidir, həmçinin əməliyyatdan əvvəl donor hərtərəfli tibbi müayinədən keçirilməlidir və donordan transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsi haqqında mütəxəssis-həkimlər tərəfindən rəy olmalıdır. Digər bir mühüm şərt ondan ibarətdir ki, transplantasiya zamanı sümük iliyinin köçürülməsi istisna olmaqla orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsi nəzərdə tutulan donorun resipiyentlə genetik uyarlığı müəyyən olunmalıdır.

A.Mustafazadə (2013: 297) qeyd etmişdir ki, məhbus və əsirlərdən donor kimi istifadə edilməsinin cinayət əməli sayılmasıdır. Bu cür tələblər 1977-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyasına Əlavə Protokolda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, sənədin 11-ci maddəsində göstərilir ki, münaqişəli şəraitlər zamanı əsirlərdən, yaralılardan, xəstələrdən və ya gəmi qəzasına məruz qalanlardan, hətta onların razılığı olsa belə, orqan və (və ya) toxumaların çıxarılması üzrə əməliyyatlar aparılması yolverilməzdir.

Onu da qeyd edək ki, insan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyasının həyata keçirildiyi ixtisaslaşdırılmış tibb müəssisələrinin siyahısı qanunvericilikdə göstərilmişdir. Bu müəssisələrə M.M.Cavadzadə adına Respublika Kliniki Uroloji xəstəxanası, Mərkəzi Gömrük hospitalı, Akademik Zərifə Əliyeva adına Elmi Tədqiqat Oftalmologiya mərkəzi, Mərkəzi Meftçilər xəstəxanası, Mərkəzi Klinika MMC, Respublika Müalicəvi Diaqnostika mərkəzi, Respublika Talasemiya mərkəzi, Azərbaycan Tibb Universitetinin tədris cərrahiyyə klinikası, Gəncə Müalicə Diaqnostika mərkəzi MMC aid edilir.[7]

Nəticə

Belə hesab edirik ki, təbabətin inkişafı, tibb texnologiyalarının daim təkmilləşdirilməsi orqanların köçürülməsinə olan tələbatın artmasına gətirib çıxarmışdır. İnsanların həyatının xilas edilməsində meyitdən, bu mümkün olmadıqda isə canlı şəxslərdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və ya toxumaların götürülməsi mühüm rol oynayır. Orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi və köçürülməsi hər iki tərəfin, yəni həm donorun, həm də resipiyentin razılığı ilə həyata keçirilməlidir. Habelə transplantasiya barədə məlumatı da donorun və resipiyentin razılığı olmadan yayan tibb işçiləri qanunla məsuliyyət daşıyırlar. Donordan transplantasiya üçün elə orqan və toxumaları götürülməlidir ki, bu zaman əməliyyatdan sonra onun sağlamlığında bərpası mümkün olmayan, həyati təhlükə yaradan xəsarətlər yaranmasın. Belə ki, transplantasiya üçün donorda olan cüt orqanlardan birini, tək orqan və (və ya) toxumalardan isə donorun sağlamlığına təhlükə yaratmayacaq miqdarda və həcmdə götürmək olar. Həmçinin transplantasiya əməliyyatından sonra orqan və (və ya) toxuma köçürülmüş resipiyent və donorların dispanser müşahidəsi tibb müəssisəsində ildə bir dəfədən az olmamaqla klinik, laborator və instrumental müayinələrdən ibarət olmalıdır. Onu da qeyd edək ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin donor və resipiyent kimi cəlb edilməsi Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Can F. “Orqan bağışına onay verən və verməyən ailelerin bazı sosyal psikolojik değişkenler yönünden karşılaştırılması”. Doktora Tezi. Ankara, 2016, 146 s.
2. Fərzəliyev Ü. “Tibb qəzeti”, Bakı, 2012, 30 noyabr, 24 s.
3. Mustafazadə A.İ., Aslanov Z.N. “Tibb hüququ”, Dərslik. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2017, 204 s.
4. Mustafayeva A.İ. “Bioetika, Tibbi hüquq və İnsan hüquqları”, Dərslik. “Adventa Group” MMC, Bakı, 2013, 297 s.
5. Azərbaycan Respublikasının “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” 1999-cu il 28 oktabr tarixli qanunu.
6. Azərbaycan Respublikasının “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” 1997-ci il 26 iyun tarixli qanunu.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunun tətbiqi ilə bağlı bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında 2011-ci il 17 noyabr tarixli 187 nömrəli qərarı.

Rəyçi: h.ü.f. d. G.Rzayeva

Göndərilib: 22.12.2020 Qəbul edilib: 23.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/133-135

Aytaj Ali Suleymanova
Baku State University
aytajsuleymanova@gmail.com

ASSESSMENT OF THE DIFFERENCES BETWEEN THE INTERNATIONAL CONVENTION FOR THE SUPPRESSION OF THE FINANCING OF TERRORISM AND THE UNITED NATIONS SECURITY COUNCIL RESOLUTION 1373

Summary

Terrorism financing is a global phenomenon that not only threatens States' security, but can also undermine economic development and financial market stability. Terrorists require financing to recruit and support members and conduct operations. Thus, preventing terrorists from accessing financial resources is crucial to successfully counter the threat of terrorism. It is therefore of highest importance to stop the flow of funds to terrorists. The article describes the core elements of the main international instruments on the field of the fight against terrorist financing, similarities and differences between these norms.
Key words: *financing terrorism, terrorist financing convention, terrorist acts, criminalization of financing terrorism, Resolution 1373*

Introduction

The terrorist attacks on the United States on September 11, 2001, increased the importance of preventing, detecting and suppressing the financing of terrorism and terrorist acts on the part of the international community. The General Assembly of the United Nations called for international cooperation to prevent and suppress acts of terrorism and to hold accountable the perpetrators and those who shelter or support them. The United Nations Security Council unanimously determined, for the first time ever, any act of international terrorism to be a threat to international peace and security. This determination laid the foundation for Security Council action to bring together the international community under a common set of obligations in the fight to international terrorism.

On September 28, 2001, the Security Council unanimously adopted Resolution 1373 under Chapter VII of the Charter of the United Nations. This historic resolution established a body of legally binding obligations on all UN member states. It defined the common core of the new international campaign to deal with international terrorists, their organizations, and those who support them. [1]

On October 30, 2001 the Financial Action Task Force (FATF) agreed to a set of Special Recommendations at an extraordinary Plenary. At this Plenary it extended its mission on terrorist financing beyond money laundering. The first Special Recommendation consists of two parts. The first part provides that "each country is to take immediate steps to ratify and to implement fully the United Nations Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism (1999). The second part of the first Special Recommendation requires each country to implement fully United Nations (UN) Security Council Resolutions dealing with terrorist financing, particularly Security Council Resolution 1373. [2, p IX-1, IX-2]

The Convention for Suppression of Financing of Terrorism is part of a global condemnation of terrorism. The principal aim of the Convention is to define the offence of financing of terrorism. It puts in place a comprehensive set of coherent provisions for matters relating to both suppression and prevention. It does not only allow the punishment of the financing of terrorism but also authorizes the prosecution of any terrorist act and of its financial sponsors.

The 1999 Convention requires parties to penalize conduct by any person who (art. 2, para. 1): "... by any means, directly or indirectly, unlawfully and willfully, provides or collects funds with the intention that they should be used or in the knowledge that they are to be used, in full or in part, in order to carry out:

"(a) An act which constitutes an offence within the scope of and as defined in one of the treaties listed in the annex [meaning the nine treaties predating the Financing of Terrorism Convention which defined terrorist offences]; or

"(b) Any other act intended to cause death or serious bodily injury to a civilian, or to any other person not taking an active part in the hostilities in a situation of armed conflict, when the purpose of such act, by its nature or context, is to intimidate a population, or to compel a Government or an international organization to do or to abstain from doing any act." [3]

The Convention is concerned with criminalization in which the definition of a terrorist act goes beyond all former conventions. It defines terrorist acts as "treaty offences" – set out in the nine international treaties

listed in the Annex to the Convention and "generic offences" – defined in the generic definition set out at subparagraph (b).

Subparagraph (a) refers to nine treaties, contained in the Annex to the Convention, and makes it an offense to provide or collect funds with the intention or in the knowledge that these funds will be used to carry out an offense defined in one of the listed treaties. The drafters of the Convention recognized that a country may not have become party to all nine treaties listed in the Annex to the Convention at the time it became a party to the Convention. The Convention authorizes states parties to declare, at the time of becoming a party to the Convention, that a treaty to which the country is not a party will be deemed not to be included in the Annex to the Convention, such declaration ceasing to have effect at the time the country becomes a party to the treaty. Conversely, if a state party to the Convention ceases to be a party to one of the treaties, it may by declaration state that the treaty will be deemed not included in the Annex. Countries may include the nine treaties in their definition of "treaty offences" even if they are not parties to all of them. [4, p 21]

Subparagraph (b) sets out a self-contained definition of a terrorist act. The generic offence of financing terrorist acts relies not only on conduct, but also on intent and purpose to define terrorist acts. Under the generic definition set out in the Convention, any act can be a terrorist act, provided its intent to cause death or serious bodily injury to certain persons, and provided its purpose is to intimidate a population, or to compel a government or an international organization to do or to abstain from doing something. A number of countries have added elements to the definition that have the effect of limiting its scope, or expanding it. The limiting language appears to have been motivated by a concern that the generic definition could be used in circumstances where it was not intended. Noteworthy in this respect is the qualification found in the U.K., Canadian, and Australian laws to the effect that the offense only exists "if the action is done or the threat is made with the intention of advancing a political, religious or ideological cause." [5, p 46-47]

Adopted on September 28, 2001, Resolution 1373 is the cornerstone of the United Nations' counterterrorism effort. It declares international terrorism a threat to international peace and security and imposes binding obligations on all UN member states. It urges nations to upgrade the capacity of legislation and executive machinery to fight against terrorism. [6]

Resolution 1373, Article 1 decides that all States shall:

(a) Prevent and suppress the financing of terrorist acts;

(b) Criminalize the willful provision or collection, by any means, directly or indirectly, of funds by their nationals or in their territories with the intention that the funds should be used, or in the knowledge that they are to be used, in order to carry out terrorist acts;

(c) Freeze without delay funds and other financial assets or economic resources of persons who commit, or attempt to commit, terrorist acts or participate in or facilitate the commission of terrorist acts; of entities owned or controlled directly or indirectly by such persons; and of persons and entities acting on behalf of, or at the direction of such persons and entities, including funds derived or generated from property owned or controlled directly or indirectly by such persons and associated persons and entities;

(d) Prohibit their nationals or any persons and entities within their territories from making any funds, financial assets or economic resources or financial or other related services available, directly or indirectly, for the benefit of persons who commit or attempt to commit or facilitate or participate in the commission of terrorist acts, of entities owned or controlled, directly or indirectly, by such persons and of persons and entities acting on behalf of or at the direction of such persons. [7]

Paragraph 1(b) of the Resolution requires the criminalization of the financing of terrorist acts, using language that is very close to that of the Convention. However, paragraph 1(d) requires something additional to the criminalization of terrorist acts. While both the Convention and paragraph 1(d) of the Resolution deal with the provision of financial assistance directed towards terrorism, there are notable differences between the two. First, while the Convention clearly requires the criminalization of the financing of terrorist acts, paragraph 1(d) of the Resolution rather than requiring that countries criminalize the provision of funds and services to terrorists, it requires them to "prohibit their nationals and entities within their territories" from making financial assistance available to terrorists and terrorist organizations. This language appears deliberate, as it stands in contrast to the language used in paragraph 1 (b) of the Resolution, which requires the criminalization of the financing of terrorist acts. The thrust of paragraph 1 (d) is to stop the flow of funds and financial services to terrorists and terrorist organizations, whether this is accomplished through criminalization or other means. [5, p 43]

The obligation established in paragraph 1 (c) of Resolution 1373 is broader than that in the 1999 Convention. The range of persons and entities that must be prevented from receiving funds or services is defined in the Resolution, but not in the Convention. In the Resolution, the list of such persons includes not only the persons who commit or attempt to commit, or facilitate or participate in acts of terrorism, but also entities owned or controlled, directly or indirectly, by such persons, and entities acting on behalf or at the direction of such persons. The Security Council imposes upon States the duty to freeze the funds not only of

any person who participates in terrorist acts, but also of entities under his direct or indirect control, and even of "associated persons and entities". The Convention defines only terrorist acts, not terrorists or terrorism, and, by implication, any person who commits, or may commit an act of terrorism, would be included. Article 8 of the 1999 Convention just envisages the freezing or seizure of funds "used or allocated for the purpose" of committing terrorist crimes. As regards legal persons, Article 5 of the same Convention only requires their liability to be established "when a person responsible for the management or control of that legal entity has, in that capacity, committed" an act of terrorism financing. [8, p 2]

Paragraph 1 (d) of Res 1373 requires that States prohibit any person or entity in their territory to provide "any funds or financial assets or economic resources or financial or other related services" to any person or entity related to terrorism. The Convention criminalizes the provision of "funds". Taking into account the broad definition of the term "funds" the difference between these two instruments that is covered not by the Convention but by the Resolution is the provision of "financial or related services".

It should be noted that there is a difference according to the jurisdiction. Article 3 of the Convention declares that: This Convention shall not apply where the offence is committed within a single State, the alleged offender is a national of that State and is present in the territory of that State and no other State has a basis under article 7, paragraph 1, or article 7, paragraph 2, to exercise jurisdiction, except that the provisions of articles 12 to 18 shall, as appropriate, apply in those cases. Article 7 refers to those cases in which a State shall (paragraph 1) or may (paragraph 2) establish its jurisdiction over the offences set forth in Article 2. Article 12 and 18 are concerned with mutual legal assistance, extradition, the rights of the accused as well as preventive measures. However, paragraph 1 (a) of the Resolution is not limited to punishing the financing of international terrorism. It extends its power to all terrorist acts, irrespective of any transnational element. [9, p 18]

With regards to the element of punishment both the Convention and the Resolution require to set up an effective system for the punishment of offences. Article 4 of the Convention envisages the criminalizing of offences set forth in Article 2 and punishing them with appropriate penalties. Article 5 requires States to provide the criminal, civil or administrative liability of legal entities. Paragraph 2 (e) requires States to ensure that any person who participates in the financing, planning, preparation or perpetration of terrorist acts or in supporting terrorist acts is brought to justice and ensure that, in addition to any other measures against them, such terrorist acts are established as serious criminal offences in domestic laws and regulations and that the punishment duly reflects the seriousness of such terrorist acts.

Conclusion

The comparison between the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and the UN Security Council Resolution 1373 shows the comprehensive and stringent drafting of Resolution 1373 enables States to enjoy a certain margin of maneuver. The wide scope of the norms in Resolution 1373 exceeds what is required in Convention. Consequently Resolution 1373 shows itself more rigorous than the Convention and fills a vacuum left in the Convention.

References

1. 'USA Report to the Counterterrorism Committee pursuant to paragraph 6 of Security Council Resolution 1373', 2001
2. The World Bank. 'Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism', 2006
3. 'International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism', 1999
4. UN Office on Drugs and Crime. 'Legislative Guide to the Universal Anti-Terrorism Conventions and Protocols', 2004
5. International Monetary Fund. 'Suppressing the Financing of Terrorism: A Handbook for Legislative Drafting', 2003
6. Eric Rosand. 'Security Council 1373, the Counter-Terrorism Committee, and the Fight against Terrorism', 2003
7. 'United Nations Security Council Resolution 1373', 2001
8. Luis M. Hinojosa-Martinez. 'A critical assessment of the implementation of Security Council Resolution 1373', 2014
9. UN Office on Drugs and Crime. 'Guide for the legislative incorporation and implementation of the universal anti-terrorism instruments', 2006

Rəyçilər: prof. Ş.Səmədova
h.f.d. E.Balacanov

Göndərilib: 22.12.2020 Qəbul edilib: 24.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/136-138

Bahar Əliösət qızı Mustafayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

EŞİTMƏ QÜSURLU UŞAQLARDA SƏS TƏLƏFFÜZÜ POZULMALARINI ARADAN QALDIRMAQ ÜÇÜN MUSİQİLİ RİTMİK VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *eşitmə, nitq, oyun, musiqi, ritm, məşğələ, uşaq*

Summary

One of the most relevant methods used in the rehabilitation of hearing-impaired children and for the development of speech is music-rhythm. In any games based on music-rhythm, it is possible to stimulate several areas, such as speech, motor, cognitive processes. Composing tasks in the form of role-playing games appropriate to the age characteristics of children increases its effectiveness. Music primarily affects the auditory analyzer in children, helps to increase auditory attention in children with dementia. Thus, the child perceives sounds better over time and develops the ability to differentiate them. Improved hearing allows children to understand the speech of adults better. Over time, it accelerates the process of sound imitation, allows the child to pronounce the initial sounds and syllables.

Musical-rhythmic is based on the combination of sounds with movements, which leads to the improvement of children's motor skills. It helps to develop small and large motor skills, rhythm and coordination abilities during tasks.
Key words: *hearing, speech, game, music, exercise, child*

Musiqi hərtərəfli fərdi inkişafın ayrılmaz hissəsidir. Eşitmə analizatorunun zədələndiyi, zəifeşitmədən əziyyət çəkən uşaqların nitq inkişafı zamanı ən effektiv üsullardan biri musiqi reabilitasiyasıdır. Eşitmə zəifliyi olan uşaqlar səsləri tam olaraq qavraya bilməsələr belə səs dalğalarını hiss etmək imkanına sahibdirlər. Bu imkandan maksimum istifadə edərək musiqili-ritmika vasitəsilə eşitmə qüsurlu uşaqlarda hərtərəfli inkişafı təmin etmək mümkündür.

Musiqili məşğələlər beyin qabığının inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə aktivləşdirir, nəticədə beynin müxtəlif sahələri arasında yeni əlaqələr yaranır, uşağın zehni və motor fəaliyyətini stimullaşdırır, sinir hüceyrələrinin sayı artır. Beləliklə, bir çox sahələrin (eşitmə, nitq, idrak prosesləri və s.) inkişafı üçün fizioloji əsas yaranır. Musiqili – ritmik məşğələlərin tərtib olunma şəkli bu sahələrin inkişafı üçün vasitəçi rolunu oynayır.

Musiqili – ritmik məşğələlərin tətbiq olunması zamanı bir sıra məqamlara diqqət yetirilməlidir. Bu zaman mütləq şəkildə uşaqların ağır eşitmə dərəcsi təyin olunmalıdır. Bu uşaqlarda eşitmə imkanlarının nə qədər olduğunu bilməyə və musiqili – ritmik məşğələlərin proqramının düzgün şəkildə hazırlanmasına imkan verir.

Musiqili – ritmik məşğələlər həftədə 3 ya 4 dəfə olmaqla bir saat və ya bir – neçə saat təkrarlanır. Dərsləri həys yrçim. Məşğələlər zamanı istifadə olunacaq musiqilər uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq seçilməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əsas fəaliyyət sahəsi rollu oyunlar olduğu üçün məşğələlərin də bu şəkildə tərtib edilməsi arzu olunandır. Bu həm də tapşırıqların uşaqlar üçün daha yadda qalan edir.

Musiqili-ritmik məşğələlər zamanı seçilən mövzular uşaqların intellektual inkişafına, söz ehtiyyatlarının artmasına kömək etməlidir. Oyunun gedişatı, istifadə edilən mahnıların sözləri həm onların anlaya biləcəyi məzmunda olmalı həm də biliklərini artırmalıdır.

Kiçik yaşlı uşaqların təlimində daha çox melodiyalardan istifadə edilir. Melodiyalar uşaqların nitq tənəffüsünün inkişafına, eşitmə diqqətinin artmasına təsir göstərir. Musiqi duyumunun artması eşitmə qavramasının inkişafına təkan verir.

İlkin mərhələdə uşaqlar sadəcə melodiyaları dinləməlidir. Bunun üçün adətən fortepianoda ifa olunan müxtəlif vokalsız melodiyalar məsləhət görülür. Zəifeşidən uşaq üçün melodiyalar ilk olaraq fon musiqisinə çevrilməlidir. Zamanla uşağın hərəkətlərindən, müxtəlif melodiyalara verdiyi reaksiyalardan musiqi duyumunun formalaşmağa başladığını hiss etmək mümkündür. Onlar sevdikləri melodiyaları diqqətlə dinləyir. Bu eşitmə diqqətinin və səslərin differensasiyasının başlanğıcıdır.

Musiqiyə qarşı ilk reaksiyalar başladıqdan sonra müxtəlif uşaq mahnıları, böyüklərin nəğmələri ilə bu proses bir qədər mürəkkəbləşdirilir. Başlangıcda uşaqlar sözləri çətin və yadda qalmayan mahnılar dinləməməlidir. Mümkün qədər sadə, anlaşılan uşaq mahnıları arzu olunandır. Bu zaman valideynlər mahnıları yüksək səslə oxumamalıdır. Bu uşaqların normal səs tonunu rahat mənimsəyə bilmələri üçün

vacibdir. Bu məqama diqqət yetrilmədikdə eşitmə cihazlarından istifadə edən və ya etməyən zəifeşidən uşaqlar sonralar normal səs tonu ilə ifadə olunan sözlü nitqi mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər.

Musiqinin təsiri ilə eşitmə bacarığının inkişaf etdirilməsi uşaqlarda verbal nitqin formalaşmasına təkan verir. Böyüklərin oxuduğu mahnılarla, dedikləri sözlərlə artıq artikulyasiya aparatını yamsılayan uşaqlar ilk səslərini tələffüz etməyə başlayırlar. Bu mərhələdə uşaqlarla ünsiyyət zamanı üzbəüz dayanmaq onlara böyüklərin dodaq hərəkətlərini rahatlıqla müşahidə edə bilmək imkanı yaratmaq vacibdir. İlkin olaraq səslərin tələffüzü üzərində çalışılır. Sonradan hecaların təqlidinə başlanılır.

Zamanla musiqi eşitməyə, nitqə sonra isə motorikaya təsir edir. Uşaq melodiyaların müşayiəti ilə ritmə müvafiq hərəkətlər etməyə başlayır. Səslər bədən hərəkətlərini nizamlayır. Musiqiyə müvafiq əl və ayaqların hərəkəti, ritm anlayışının formalaşması, səs və hərəkətlərin ahəngdarlığı motor bacarıqların formalaşmasına kömək edir.

Musiqi eşitmə zəifliyi olan uşağın beyninin eşitmə, səs, motor, görmə sahələrinin inkişafına təsir edir və bir reabilitasiya işini icra edir. Musiqi uşağın eşitmə diqqətinin, səsləri ayırd edə bilmə (differensasiya) bacarığının inkişafına, ətrafdakıların nitqini anlamağa kömək edir.

Mahnılarla uşaq ilkin səslərini tələffüz edir, səsləri yamsılayır, yeni sözlər öyrənir. Verbal (sözlü) nitqin inkişafı üçün zəmin yaranır. Mahnılar uşaqların səs və söz ehtiyyatına müvafiq seçilməsi məsləhətdir. Mahnıların sözlərinin öyrədilməsi zamanı təhrif olunan səslərə diqqət yetirmək lazımdır. Musiqi ilə birgə mətnin davamlı təkrarı səsin avtomatlaşma prosesini sürətləndirir. Mahnının melodik və ahəngdar ifası yeni tələffüz edilən səsin nitqdə daha rəvan tələffüz edilməsinə səbəb olur.

Artikulyator aparatın, hərəkətlərin izlənməsi, uşağın onları yamsılamağa cəhd etməsi görmə diqqətinin inkişafına əsaslanır. Eşitməsi zəif olan uşaqlar böyüklərin tələffüz etdiyi səsləri dodaq oxuma ilə təqlid edib tələffüz etməyə başlayırlar.

Musiqili – ritmika nitqin prosadik tərəfində olan problemlərin həllinə kömək edir. Musiqili tapşırıqlar eşitmə qüsurlu uşaqların nitq inkişafına yalnız səslərin tələffüzü ilə deyil, nitqin intonasiyasının, rəvanlığının formalaşmasında da mühim rol oynayır Zəifeşidən uşaqlarda tez-tez monoton nitq müşahidə edilir. Vurğu düzgün şəkildə ifadə olunmur. Mahnıların düzgün, melodik ifası uşaqlara öz nitqlərini də intonasiyalı etməyə imkan verir. Mahnıların ifası zamanı vurğunun olduğu heca və sözlərdə musiqinin ritminin dəyişilməsi onlara heca və məntiqi vurğunu mənimsəmə imkanı verir.

Beləliklə, musiqi eşitmə problemli uşağın ümumi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Bu məşğələlər mərhələli və fərqləndirilmiş şəkildə təşkil edilir. Musiqili-ritmik məşğələlərin təşkilinə aid nümunələrlə musiqinin eşitmə qüsurlu uşaqların nitq və ümumi inkişafında rolunu daha aydın görmək olar.

Hazırlıq mərhələsində eşitmə diqqətinin, nitqi eşitmə, fonematik qavrama, artikulyasiya aparatı, tənəffüs, nitq zamanı nəfəs aktının tənzimlənməsi, səsin inkişafı üçün müxtəlif məşğələ və oyunlar təşkil olunur.

Eşitmə diqqətinin formalaşması üçün oyunlar keçirilən zaman aşağıda qeyd edilən musiqili oyunlardan istifadə edilir.

“Yağış” mahnısı. *Musiqisi: Səadət Fərziyeva, sözləri: Elmira Yusif qızı*

Məqsəd: Hərəkətləri musiqi ilə uzalaşdırmaq və onun gedişatından asılı olaraq hərəkətləri dəyişdirmək.

Oyun başlamamışdan əvvəl uşaqlar surdopedaqoqlar və ya müəllimlər tərəfindən təlimatlandırılır və ardıcıllıq izah edilir.

Uşaqlar müəllimin onlara göstərdiyi yerdə dayanır və Yağış mahnısının “Gəzinti” olaraq adlandırılan şərti hissəsi zalda səsləndirilməyə başlayır. Uşaqlar gəzməyə başlayırlar. Sonra “Rəqs” melodiyası səslənir və uşaqlar bacardıqları kimi rəqs edirlər. Sonda “Yağış” melodiyası səslənir. Uşaqlar ilk olaraq yuxarıya baxır və sonra yağış damlalarını sanki, tutmaq istəyirlərmiş kimi əllərini yuxarı qaldırıb ovuclarını açırlar. Bir – neçə saniyə sonra isə onlar qaçışır və öz yerlərinə qayıdırlar.

Bu oyunu bir-neçə dəfə təkrarlayaraq pedaqoq uşaqlara musiqinin gedişatına diqqət yetirməyi dəfələrlə vurğulayır.

“Yol” mahnısı. Musiqisi: Vasif Adıgözəlov, sözləri: Ramiz Rövşən.

Marş. “Azərbaycan Ordusu” mus: Eldar Mansurov

“Oyun havası” xalq musiqisi

Tapşırıq: Musiqini dinləmək və tanış musiqiləri tapmaq və onun xarakterinə uyğun hərəkətlər etmək; bayraqlarla şən və aktiv şəkildə rəqs hərəkətləri etmək; addımları sərbəst və əmin şəkildə atmaq.

Oyunun gedişatı aşağıdakı kimi təşkil edilir.

Otağın bir küncündə uşaqların sayı qədər oyuncaq sükan, ikinci küncündə bayraqlar, üçüncü küncündə yenə onların sayı qədər rəngli əl dəsmalları qoyulur. Uşaqlar otağın dördüncü küncündə stullarda oturaraq musiqinin səslənməsini gözləyir. Səslənən musiqinin növündən asılı olaraq tapşırıqları icra edirlər. Beləki, əgər onlar oyun havasını eşitsələr gedib əl dəsmallarını alır və bacardıqları şəkildə rəqs etməyə başlayırlar.

Marş səsləndikdə bayraqları alır və bir-birinin ardıyca əsgər kimi özlərindən əmin bir şəkildə addımlamağa başlayırlar. Əgər eşidilən "Yol" mahnısıdısa, onda sükanları alır və otaqda gəzməyə başlayırlar.

Eşitmə problemli xüsusilə, kar uşaqlarda nitqi eşitmənin formlaşması üçün təşkil edilən oyunlarda əsasən musiqini dinləmək, onu eşitmək vərdişlərinin formalaşmsına xidmət edir. Belə oyunlardan biri iki musiqi parçasından ibarət olan "Gəlincik" oyunudur.

"Qonaqlıq" mahnısı. Musiqisi: Oqtay Zülfüqarov, sözləri: Xanımana Elibeyli.

"Lay-lay". Azərbaycan xalq mahnısı.

Qızlara gəlinciklər, oğlanlara oyuncaq musiqi alətləri (qaval, zınqırov, tütək və s.) verilir. "Qonaqlıq" adlı mahnı səslənir və qızlar musiqinin sədaları altında qucaqlarında gəlinciklərlə asta templə gəzişirlər. Sonra əvvəlcədən otağın yan divarına düzülmüş stullarda əyləşir və gözləyirlər. Növbəti mahnı – "Lay-lay" səslənir. Qızlar gəlincikləri qucaqlarında yelləyirlər.

Oyunun ikinci mərhələsində yenə "Qonaqlıq" mahnısı səslənir. Oğlanlar öz oyuncaqları ilə çalır və möhkəm addımlarla gəzirlər. Mahnı tamamlandıqda uşaqlar öz yerlərinə oturur. Qızlardan biri oğlanlara yaxınlaşır və bir musiqi ifa etmələrini istəyir. Oğlanlar bir oyun havası çalır və qızlar öz gəlincikləri ilə rəqs etməyə başlayırlar. Onlar gəlinciyin ayaqlarını yerə vurur və bir ağızdan deyirlər "top – top, top – top, top – top". Sonra onları yuxarı qaldırır və fırlanırlar. Bununla da rəqs başa çatır. Oyunun davam etməsi üçün qızlardan biri oğlanlara yaxınlaşaraq yeni bir mahnı istəyə bilərlər.

Fonematik qavramanın inkişafı eşitmə problemli uşaqların səsləri doğru şəkildə qavraya bilməsi və onları differensasiyası üçün olduqca vacibdir. Bu istiqamətdə olan çalışmaları uşaqlar üçün daha maraqlı hala gətirmək üçün musiqili ritmik tapşırıqlardan istifadə etmək olar. Aşağıda istifadə olunan oyun bunun üçün nümunədir.

"Cip – cip cücələrim". Musiqisi: Qənbər Hüseynli, sözləri: Tofiq Mütəllibov.

Uşaqlar oturur və "Cücələrim" mahnısını dinləyirlər. Bir uşaq ortada əlində çömçə ilə dayanır və müəllimənin işarəsini gözləyir. Müəllimənin "kış" deməsindən sonra hamı qaçır və ortada olan uşaq onları tutmağa çalışır.

Artikulyasiya aparatının hərəkətliliyinin artması, inkişafı uşaqlarda səs tələffüzünün yaxşılaşmasına, təhrif olunan səslərin bərpasının asanlaşmasına kömək edir. Artikulyasiya gimnastikalarından biri olan "at" gimnastikasının musiqili bir oyunla vəhdəti dərsi uşaq üçün daha maraqlı edir.

"*Atlar"* mahnısı. Musiqisi: E.Dadaşova, sözləri: S.Tağıyeva

Uşaqlar qrup şəklində dayanır və musiqinin eşidilməsi ilə dillərinin sərt bir şəkildə şappıldatmağa başlayırlar. Birdən musiqinin səsi kəsilir və "atlar" dayanır. Pedaqoq uşaqlardan soruşur "Kimin atı əsgərin əmrinə daha yaxşı qulaq asırdı?". Bu zaman uşaqlardan ikisi irəli gəlir, yanaşı dayanır və tapşırığı təkrar edirlər.

Musiqinin müşayiətiylə müxtəlif idman hərəkətlərinin edilməsi ümumi motorikanın inkişafı üçün çox effektivdir.

"Kim sevirsə idmanı" uşaq mahnısı. Sözləri: Teymur Elçin, musiqisi: Oqtay Zülfüqarov.

Bir – birindən aralı olamaqla yerdən 40 sm., 60 sm. və 1 m. məsafədə maneələr hazırlanır. Uşaqlar səslənən mahnının (mahnılar müxtəlif heyvalar haqqında olur) sədalarıyla maneələrin altından ya ayı kimi - ayaqlar və əllər aralı, sağa və sola yellənərək, ya qurbağa kimi - çöməlib, ya da ilan kimi sürünərək keçməlidirlər. Maneələri keçən zaman uşaqlar hərəkətlərini təqlid etdikləri Heyvanların səslərini çıxartmalıdırlar .

Bu əyləncəli oyun uşaqların çətin hərəkətlər zamanı öz səslərinin temp və ucalığına, tələffüzünə nəzarət etmələrini təmin edəcək. Bütün maneələri keçərək otağın digər tərəfinə gələ bilən uşaqlara müəllimə top verir və sonda uşaqlar oynayır.

Rəyçi: dos. T.Ağayeva

Göndərilib: 14.12.2020 Qəbul edilib: 15.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/139-142

Jalə Şahin qızı Əlizadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
narmin1993@hotmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VALYUTA MƏZƏNNƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *makroiqtisadiyyat, valyuta intervensiyası, Mərkəzi Bank, valyuta məzənnəsi*

Directions for improving foreign exchange rates in the Republic of Azerbaijan

Summary

The main purpose of the study is to study the trends in the improvement of exchange rates in the country. The research will be carried out by several methods, the first of which is the method of analysis. The second method is a comparative method. The methodological basis of the research is the systematic and historical approaches of local and foreign authors mentioned in the scientific literature, as well as in legislative documents. The limitation of the study is that the national literature on the subject is relatively small. The practical significance of the study is the study of the mechanism for selecting monetary policy in the Republic of Azerbaijan and assessing its impact on the exchange rate regime.
Key words: *macroeconomics, currency intervention, Central Bank, exchange rate*

Giriş

İqtisadi proseslərdəki mühüm təsir roluna görə məzənnə ən çox təhlil edilən və pul siyasətində xüsusi yeri olan göstəricidir. Bu səbəbdən uyğun məzənnə rejiminin seçilməsi ən çox müzakirə edilən və haqqında dərin tədqiqatlar aparılan məsələlərdəndir. Valyuta məzənnəsi xarici valyutada ifadə olunan milli valyutanın qiymətidir. Valyuta məzənnəsi pul siyasətinin mərkəzidir: hədəf, siyasət vasitəsi və ya sadəcə iqtisadi göstərici kimi istifadə edilə bilər. Valyuta məzənnəsinin rolu əsasən seçilmiş pul siyasətinin növü ilə müəyyənləşdirilir.

Məzənnə rejimlərini 3 əsas qrupa bölmək olar: təsbit olunmuş məzənnə rejimləri, aralıq rejimlər və üzən məzənnə rejimləri. Bunların hər biri bir sıra alt qruplara bölünürlər. Valyuta məzənnəsi bir ölkənin pul vahidinin digər ölkələrin pul vahidlərində ifadə olunmuş qiymətinə deyilir.

Valyuta məzənnəsi tələb və təklif əsasında, ya da dövlət tərəfindən təyin edilə bilər. Çox vaxt valyuta məzənnəsi tələb və təklif əsasında formalaşır. Ona görə də, sabit rəqəm deyildir, çünki valyuta bazarında tələb və təklif tez-tez dəyişir. Tələb çox olduqda valyuta məzənnəsi artır, əksinə isə azalır. Valyuta məzənnəsi spesifik xarakterə malik pul kateqoriyasıdir və milli iqtisadiyyatla dünya iqtisadiyyatı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni ifadə edir.

Valyuta məzənnəsi özünün belə bir rolu ilə istehsal sferasına güclü əks təsir göstərir. Valyuta məzənnəsinin bir iqtisadi göstərici kimi beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində əhəmiyyətli rolu var. Belə ki, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ixrac və idxal edilən malların qiymətinə, milli istehsalın dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Əsas hissə

Valyuta məzənnəsi bir ölkənin pul vahidinin digər ölkələrin pul vahidlərində ifadə olunmuş qiymətinə deyilir. Valyuta məzənnəsi tələb və təklif əsasında və ya da dövlət tərəfindən təyin edilə bilər. Valyuta məzənnəsi spesifik xarakterə malik pul kateqoriyasıdır və milli iqtisadiyyatla dünya iqtisadiyyatı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni ifadə edir.

Müasir dövrdə ayrı-ayrılıqda milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı şəkildə asılılığın artması və beynəlxalq dövriyyəsində qızıla dəyişdirilməyən kredit pullarının tətbiqi nəticəsində valyuta məzənnəsi ayrı-ayrılıqda milli iqtisadiyyatın inkişafının zahiri təzahürünə çevrilir və onun yeni əmək məhsuldarlığı çərçivəsində iqtisadi potensialını müəyyən dərəcədə nümayiş etdirir. Valyuta məzənnəsi özünün bu formada rolu ilə istehsalın sferasına güclü əks təsirini göstərir [7, s. 159].

Hər bir ölkə iqtisadiyyatının analizində əsas ölçü vahidi kimi ələ alınan makroiqtisadi göstəricilərdən biri də valyuta məzənnələri və onların dəyişmə tendensiyasıdır. Valyuta məzənnələri bir ölkənin sahib olduğu iqtisadi dəyərlərin başqa bir ölkənin iqtisadi dəyərlərinə görə fərqlilik dərəcəsini göstərməklə, ölkələr arasında iqtisadi tarazlığı ortaya çıxaran bir göstəricidir. Ümumiyyətlə, valyuta, valyuta siyasəti, valyuta

məzənnələri kimi anlayışlar Azərbaycanda müstəqilliyin əldə edilərək, mərkəzi planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid ərəfəsində ortaya çıxmışdır [5. s, 31]

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında məzənnə rejiminin azad seçim imkanı əldə olundu. 1995-ci ilə qədər tətbiq olunan məzənnə rejimin sərbəst üzə bilən məzənnə rejimi olaraq qiymətləndirmək olar. Odur ki, 1992-94-cü illər Mərkəzi Bankın lazımi qədər xarici valyuta resursları olmadığı üçün və valyuta əməliyyatı qeyri-rəsmi valyuta bazarı daxilində aparılırdı. Bu cür şəraitdə Mərkəzi Bank valyuta məzənnəsi üzrə az təsir imkanı var idi və məzənnə valyuta bazarı üzrə tələb və təklifdən asılı şəkildə formalaşırdı.1995-ci il Azərbaycanın Mərkəzi Bankının valyuta resurlarının formalaşması nəticəsində xarici valyuta əməliyyatlarının hamısı rəsmi valyuta bazarında həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycanda tətbiq olunan məzənnə siyasətini aşağıda göstərilən mərhələlərə bölmək mümkündür.

Ümumilikdə, tarixən ölkəmizdə tətbiq edilən məzənnə rejimləri makroiqtisadi sabitliyin olmasını təmin etmiş, inflyasiyada hədəfə nail olmaq üçün müsbət təsir etmişdir. Müstəqillik dövründən etibarən AMB öz pul siyasətini məzənnə rejimi çərçivəsində həyata keçirir; Məzənnənin tənzimlənməsi inflyasiya hədəfləməsi üçün alət olsa da, onun digər makroiqtisadi təsirləri də diqqət mərkəzində saxlanılır; Təcrübə göstərdi ki, məzənnənin yalnız inflyasiya hədəflənməsi rejiminə xidmət etməsi məqsədəuyğun deyildir və ona daha geniş prizmadan yanaşılmalıdır; Bu baxımdan Azərbaycanda məzənnə alətindən qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin tənzimlənməsi aləti kimi istifadə edilir

Məzənnənin hədəflənməsi rejimi, iqtisadiyyatı kiçik və açıq olan, maliyyə bazarları zəif inkişaf etmiş, ixracda xammal üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə özünü doğruldur; Məzənnənin hədəflənməsi rejimində valyuta məzənnəsi əvvəlcədən elan edilən həddə saxlanılır; Bu rejimdə pul siyasəti əsasən məzənnə rejimlərinin müxtəlif formalarına söykənir; Dünyanın 45-dən çox ölkəsində pul siyasəti məzənnənin hədəflənməsi rejimi üzərində qurulmuşdur. Üzən məzənnə rejimi - İdarə olunan üzən məzənnə rejimi; Sərbəst üzən məzənnə rejimi. Təsbit məzənnə rejimi - Tam təsbit məzənnə rejimi; Sürüşən təsbit məzənnə rejimi; Valyuta səbəti rejimi (https://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/Pul-Siyaseti-ShAdigozalov.pdf). Məzənnə rejiminin seçim meyarlarına görə Azərbaycan Respublikasında məzənnə rejimlərini dəyərləndirərkən həmin meyarların bir qismi üzrə təsbit rejimi seçilməsi, digərlərinə əsasən də üzən məzənnə rejiminin seçilməsi məqsədəuyğundur.

Aydın olduğu kimi, iqtisadiyyat sektorunun şaxələnmə səviyyəsinin yüksəkliyi üzən məzənnə rejiminin tətbiq edilməsinə imkan yaradır. Son illərdə Azərbaycanda həmin sahədə müsbət meyillər sürətlənməkdədir. Şaxələnmə yüksək səviyyəyə çatdığı zaman üzən məzənnə rejiminin tətbiq edilməsi xeyli məqsədəuyğun olacaqdır [2].

Mərkəzi Bank templi iqtisadi artım, dünya iqtisadiyyatı üzrə inteqrasiyanın dərinləşməsi, həmçinin qlobal proseslərin dövlət iqtisadiyyatına təsirinin çoxalması şəraitində öz səlahiyyətlərinin daxilində məzənnə dəyişməzliyi, inflyasiya səviyyəsinin azaldılması, o cümlədən maliyyə sabitliyinin mühafizəsinə istiqamətlənmiş pul-məzənnə siyasətini yeridir. Qeyri-neft sektorunun da əvvəlki illərdə formalaşan dayanıqlı dianamika ilə artması gözlənilir.

Qəbul olunmuş makroiqtisadi çərçivə və dövlətin xarici investisiyalar üzrə cəlbediciliyinin çoxalması manat məzənnəsinin möhkəmlənməsi ilə əlaqəli təzyiqlərin qalmada davam edəcəyini gözləmək üçün əsas verir. Bu cür mühitdə Mərkəzi Bank üzən tənzimlənə bilən məzənnə rejimini sabit saxlamaqla həmin çərçivədə manat məzənnəsinin ciddi tərəddüdlərinin qabağını almaq məqsədilə aktiv steriliizasiya əməliyyatlarını gerçəkləşdirməlidir.

Məzənnə siyasətin tətbiq edilmə mexanizminin inkişaf etdirilməsi dairəsində manatın ABŞ dollarına nisbətən məzənnə dəyişməsinin hədəflənməsindən valyuta səbətinin dəyərinin hədəflənməsi üzrə keçirilməsi nəzərdə tutulmaqdadır. Məzənnə siyasətindəki həmin dəyişiklik Mərkəzi Bankda manatın ticarət tərəfdaşı sayılan dövlətlərin valyutalarına nisbətən orta dəyişimini xarakterizə etmiş nominal effektiv məzənnə üzrə təsir etmək imkanlarını artıracaqdır. Nominal effektiv məzənnə üzrə təsir vasitəsilə Mərkəzi Bankın özü qeyri-neft sahəsinin rəqabət qabiliyyətinin qorunması üçün dəstək verəcəkdir [6, s. 129].

Son illərin təcrübəsindən məlum olur ki, keçid mühitində valyuta tənzimlənməsinin böyük miqyasda gerçəkləşdirilməsi pozitiv xarakter daşıyır, o cümlədən ümumilikdə makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsində müstəsna önəm daşıyır. Valyuta tənzimlənməsinin başlıca aləti sayılan Mərkəzi Bankda valyuta müdaxiləsi həm manatın dollara nisbətən məzənnəsinin dəyişməzliyin təmin edilməsi, həm də pul kütləsinin həcminə nəzarət edilməsinə imkan vermişdir. Yaxın aspektdə neft dollarlarının böyük həcmli axınını nəzərə alaraq valyuta müdaxilələrinin önəmi daha da artacaqdır. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının pul sektoruna sözü gedən miqyasda maliyyə axınları mühitində manatın yüksək dinamika ilə revalvasiyasına yol verilməməsi məqsədilə Mərkəzi Bankın fəal valyuta müdaxiləsi həlledici faktor olacaq.

Pul kütləsinin hədəflənməsi rejimi-Məzənnə hədəflənməsi mümkün olmadığı ölkələrdə pul kütləsinin hədəflənməsi rejiminə üstünlük verilir; PH-də əsas diqqət daxili tələb göstəricilərinə, məs. pul aqreqatları və daxili istehlak xərcləri və s. yönəldilir; Dünyanın 30-dan çox ölkəsində pul siyasəti PH rejiminə əsaslanmışdır. Rejimi həyata keçirmək üçün ilkin şərtlər: Səlahiyyət ancaq Mərkəzi Banka həvalə edilməlidir, Pul kütləsi ilə inflyasiya arasında birbaşa əlaqə mövcud olmalıdır.

2020-ci ilin birinci rübündə pandemiya sayəsində qlobal iqtisadiyyatda fəallıq kəskin azalmışdır. Bunları İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilat (İƏİT) dövlətləri üzrə istehlakçı, həmçinin biznes inam indekslərinin dinamikası belə təsdiq edir.

2020-ci ilin I rübü Çində meydana gələn və dünyaya yayılaraq qlobal pandemiya elan edilən COVİD-19 virusu ilə mübarizə şəraitində keçmişdir. Epidemioloji vəziyyətlə əlaqədar qlobal ticarətin kəskin azalması, təchizat zəncirində pozulmalar, iş yerlərinin bağlanması və artan qeyri-müəyyənliklər qlobal iqtisadi aktivliyə mənfi təsir göstərmiş, azalan qlobal tələb əmtəə qiymətlərinin kəskin enişi ilə müşayiət olunmuşdur. Nəticədə qlobal iqtisadiyyatda 2020-ci ildə resessiya proqnozlaşdırılır ki, bu da iqtisadi vəziyyətin 2008-2009-cu illərin maliyyə böhranından daha ağır olacağını deməyə əsas verir.

2020-ci ilin ilk 6 ayında manatın xarici valyutalar üzrə məzənnəsi valyuta bazarı daxilində tələb-təklif nisbətinə müvafiq şəkildə formalaşmışdır. Xarici mühitdə baş vermiş proseslərin dolayı təsirləriylə əlaqəli valyuta bazarında mart ayı tələb çoxalsa da sonrakı aylar stabilləşmə baş veribdir [1, s. 37].

Valyuta məzənnəsinin bir iqtisadi göstarici kimi beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində əhamiyyətli rolu var. Belə ki, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ixrac və idxal edilən malların qiymətinə, milli istehsalın dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyatli dərəcədə təsir göstərir.

Valyuta məzənnəsinin xarakteri aşağıdakı kimidir:

1. Əməliyyatların iştirakçılarına görə: alıcı qiyməti; satıcı qiyməti.
2. İstifadə olunan rejimə görə: təsbit edilmiş va ya sabit; üzən; qarışıq.
3. İnflyasiyaya görə: nominal: real.
4. Təyin edilməsinə görə: rəsmi: bazar.
5. Valyuta əməliyyatlarının növlərinə görə: cari valyuta əməliyyatlarının məzənnəsi: müddətli valyuta əməliyyatlarının məzənnəsi [7, s.160].

Nəticə

Müasir şəraitdə məzənnə bütövlükdə dövlətin, iqtisadiyyatın sektorları, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edən müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinin bir çox aspektlərinimüəyyən edən vacib bir göstəricidir. Bu baxımdan məzənnənin formalaşması və idarə edilməsiməsələləri daim milli diqqət mərkəzindədir.

Məzənnə siyasətinin seçimi ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasının nisbətən aşağı səviyyədə olmasının və dünya neft bazarından asılılığınınnəticəsidir. Neft qiymətləri ilə valyuta məzənnələri arasında qarşılıqlı əlaqənin statistik təhliligöstərir ki, manatın real məzənnəsinin dinamikası neft qiymətlərinin hərəkətinə kifayət qədəruyğunlaşdırılıb. Tədqiqatlar göstərir ki, manatın real məzənnəsinin neftdən asılılığı assimetrik xaraker daşıyır.

Dünyanın mövcud inkişaf mərhələsində kapitalın axını milli və beynəlxalq iqtisadi həyatda bazis rolunu oynayır. Dünyanın inkişaf etmiş maliyyə və kapital bazarları ilə əlaqədar manevr etməsi məqsədilə üzən valyuta məzənnəsi siyasətindən yaxa qurtarmasına baxmayaraq, məzənnə siyasəti qeyd edilən bazarla olan əlaqəni saxlamaqdadır.

Məqalə milli valyuta siyasətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qanun, proqram, layihə və təkliflərin hazırlanması prosesində, elmi-tədqiqat işlərində, həmçinin ali məktəblərdə müvafiq ixtisas kurslarının tədrisində istifadə oluna bilər. Bununla birlikdə, işin nəticəsində irəliyə sürülən tövsiyələrin reallaşdırılması dayanıqlı iqtisadi inkişafın sürətlənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Pul siyasətinin icmalı. Yanvar-iyun 2020. 41 s
2. E.Z.Hüseynov. Manatın məzənnəsinin inflyasiya ötürücülük qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi // AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, N 3, 2011.
3. Ələsgərov A., Əlirzayeva T.“Məzənnə rejimləri və onların seçim meyarları”, İqtisadiyyat və Audit jurnalı N 11(65), 2015.
4. Huseynov, E. & Jamilov, R. 2013. “Channels of Monetary Transmission in the CIS: a Review”. Journal of Economic and Social Studies 3 (1): 5-60

5. Kamalov N., Bulut C. İnflyasiya, faiz, valyuta məzənnəsi arasındakı münasibət və Azərbaycan. (Nəzəri və praktiki analiz). Bakı, 2003. 244 səh
6. Quliyeva Ş.T. Valyuta məzənnələri və risklərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsiri. «Maliyyə və uçot», 2010-cu il.
7. Məmmədov Z.F., Zeynalov Z.H. "Pul, kredit, banklar, qiymətli kağızlar və valyuta". «Nasir» nəşriyyatı, 2005, 198 səh
8. Nagayasu, J. 2016. "Empirical Analysis of The Exchange Rate Channel in Japan". Journal of International Money and Finance 26(6): 887-904.
9. https://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/Pul-Siyaseti-ShAdigozalov.pdf

Rəyçi: i.f.d. A.Paşacanov

Göndərilib: 15.12.2020 Qəbul edilib: 16.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/143-147

Aytac Arif qızı Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiti
aytacceferova98@mail.ru

SƏSLİ MƏDƏNİ İRSİMİZ

Açar sözlər: *arxiv, video, səs, mədəni irs, val, qrammafon, fono, sənəd*

Our vocal cultural heritage

Summary

All archives have always served the same purpose. The archives preserve the most beautiful examples of cultural heritage. Efforts have been made to transmit historical documents, transcripts, rock inscriptions, manuscripts, manuscripts to future generations, protecting the collections of certain items. One of such archives is the Azerbaijan State Archive of Sound Recordings. Along with other historical monuments, audio and video recordings need to be protected as valuable archival documents. Because they are considered to be one of the spiritual treasures of the people.

Key words: *archive, video, sound, cultural heritage, shaft, gramophone, background, document*

Giriş

Hər bir xalqın və dövlətin tarixində elə maddi-mədəniyyət nümunələri olur ki, zaman keçdikcə onların mahiyyəti, dəyəri üzə çıxır. Belə milli sərvətlərdən biridə səsdir. Digər tarixi abidələrlə yanaşı, səs və video yazılarının da qiymətli arxiv sənədləri kimi mühafizəsinə ehtiyac var. Çünki onlarda xalqın mənəvi sərvətlərindən sayılır. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə səs və video yazılarının qorunub saxlanılması, məqsədilə 5 aprel 1968-ci ildə SSR Nazirlər Sovetinin qərarına əsasən Dövlət Səs Yazıları Arxivi yaradıldı.

İk olaraq “irs” və “mədəni irs” fenomenlərinə nəzər salaq: tarixdə hər bir yeni nəsil öz inkişafını sıfırdan, yəni boş yerdən deyil, əksinə özündən əvvəl varislərinin qoyub-getdiyi irsi mənimsəməsindən başlayır. İnsanlar öz tarixlərini istədikləri kimi yox, keçmişdən onlara gəlib-çatmışlara uyğun qurub yaradırlar. Bundan çıxış edərək müxtəlif nəsillər, xalqlar arasında tarixi əlaqə, varisilik yaranmış olur. (Eyvazova, 2017; 23)

Hər bir xalqın mədəni irsi özündə maddi və mənəvi mədəni irsi əks etdirir.Mədəni irsə malik olmaq hər bir xalqın toxunulmaz hüququdur. Mədəni irs tariximizi və kimliyimizi; keçmişlə, bugünümüzlə və gələcəklə olan əlaqəmizi təmsil edir. Xalqları mədəni irs qədər, milli-mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur. Elə bu səbəbdəndir ki, mədəni irsimizin qorunmasında muzeylərin kitabxanaların arxivlərin rolu böyükdür. İstər muzeylər olsun, istərsə də arxivlər keçmişlə gələcəy arasında körpü rolunu oynamışdır. (Ömərova, 2012)

Həqiqətən də, xalq öz keçmişini bilməyəndə, gələcəyini də qura bilmir. Keçmişin isə, ilk növbədə, yaddaşlarda yaşayır. Yazılı (kağız əsaslı və rəqamsal), görüntülü (kino-foto) və səsli (fono) arxiv sənədləri isə xalqın milli-faktoloji yaddaşı, maddi-mənəvi sərvətidir. Mükəmməl arxivi olan xalqın etibarlı qorunan tarixi mirası var deməkdir. Arxiv sənədləri bu baxımdan xalqın öz tarixini öyrənmək, dərk etmək, ondan faydalanmaq və ibrət dərsi götürmək üçün əvəzsiz mənbələrdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin arxiv xidmətini, arxiv sənədinin dəyərini, arxiv işinin siyasi və elmi-tarixi əhəmiyyətini dəqiq və sərrast idafə edir: "Arxiv işlərinə gərək çox ciddi fikir verək. Bir tərəfdən ona görə ki, bu, xalqımızın tarixini əks etdirən yeganə mənbədir. İkinci də ona görə ki, tariximizi təhrif edənlərin qarşısını almaq üçün çox mühüm amildir". (Rəsulov, 2018)

Arxivlərin hamısı hər zaman eyni məqsədə xidmət edib. Arxivlər mədəni irsin ən gözəl nümunələrini mühafizə etmişdir. Tarixi sənədlərin stenoqramların, daş kitabələrin, qayaüstü təsvirlərin, əlyazmaların, mətbuat orqanlarının, müəyyən əşyaların kolleksiyalarının qorunmasına mühafizə edilərək gələcək nəsillərə çatdırılmasına çalışılıb.Belə arxivlərdən biri də Azərbaycan Dövlət Səs Yazıları arxividir. Digər tarixi abidələrlə yanaşı, səs və video yazılarının da qiymətli arxiv sənədləri kimi mühafizəsinə ehtiyac var. Çünki onlar xa xalqın mənəvi sərvətlərindən sayılır. Axı, onların arasında yalnız mədəniyyət və incəsənətimizin fədailərinin deyil, eyni zamanda ictimai-siyasi və dövlət xadimlərinin də səsləri var. Məhz bu kimi amillər nəzərə alınaraq, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 5 aprel 1968-ci il 154 saylı qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Səs Yazıları Arxivi yaradıldı. Səs Yazıları Arxivinin qarşısında duran əsas məqsəd isə vətənimizin ictimai-siyasi, tarixi, elm və mədəniyyətini özündə əks etdirən bədii və sənədli audio-video sənədləri, habelə, dövlət, siyasi və ictimai xadimlərin çıxışlarının müxtəlif səs və video daşıyıcılarında olan

yazıları, müharibə və əmək veteranlarının, elm və incəsənət xadimlərinin, ölkəmizə gələn xarici qonaqların səs və video yazılarını toplayıb, onların dövlət mühafizəsini təmin etmək kimi vacib vəzifə qoyulub.

Arxivin ən qədim sənədləri XlX əsrin ikinci yarısına aid olan səs yazısıdır. Bu səs yazısı sıxılmış deşikli kartondan ibarət valdır. Bu valı "Herafon" adlı cihazda səsləndirilir. Valın kənarında rus dilində mürəkkəblə Ştrausun "Qaraçı Baronu" və "Mazurka-polka" sözləri qeyd edilib. Bu sənədin qiyməti təkcə onun yaşında deyil. Həmin yazı dahi mütəfəkkir, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin əl yazısıdır. Bu, böyük ədibin dünya mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanmasına canlı sübutudur. Bu val ədibin Şəkidə yerləşən ev muzeyindən gətirilmişdir. Arxivdə Azərbaycanın musiqi inciləri sayılan çox sayda qrammafon valları saxlanır. Bu vallar ötən əsrin əvvəllərində dünyanın müxtəlif səs yazma şirkətləri olan İngiltərənim "Qrammafon", Parisin "Pete" qardaşları, Varşavanın "Sport-Rekord", Kiyevin "Ekstrafon" Tiflisin "Konsert-Rekord" və Bakının "Qrammafon-Rekord" şirkətlərində yazılıb yayılmışdır. Bu qrammafon vallarda Azərbaycan musiqisinin korifeyləri olan Cabbar Qaryağdıoğlu, Məşədi Məhəmməd Fərzəliyev, Keçəçioğlu Məhəmməd, Ələsgər Abdullayev, Məcid Behbudov, Seyid Şuşinski, Musa Şuşunski, Mirzə Güllər xanım, İslam Abdullayev, Seyid Mirbabayev, Zabul Qasım, Məşədi Hilal Zeynalov, Zülfi Adıgözəlov, Xan Şuşinski, Həmid və Əsgər Malıbəyli qardaşları, məşhur tarzənlərdən Şirin Axundov, Mirzə Fərəc, Qurban Pirimov, Mənsur Mənsurov, Cəmil Əmirov və bir çox başqalarının ifasında muğam, mahnı və el havaları əbədiləşib. (Mədətov, 2018; 243, 244)

Məhşur xanəndə Mirzə Güllər xanım, xanəndə Aslan, Musa Səfərov, Qasım Abdullayev, Məşədi Qafar, səsi ilk vala yazılanlardan biri Əbdülqadir Cabbarov, o zamanlar üçün nadir peşə sayılan qarmonçalan Məmmədtağı və başqaları belə sənətkarlardandır. Həmin tapıntılar arxivin fondlarını zənginləşdirdiyi kimi, mədəniyyət tariximizin araşdırılmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maraqlıdır ki, islam dinin qatı tədbirlərinin hökm sürdüyü bir zamanda böyük cəsarət nümunəsi göstərən qadın xanəndə Mirzə Güllər xanımın taleyinə qısaca diqqət yetirək. Zəmanəsinin haqsızlıqları gənc qızı doğma Cavad kəndindən, ata evindən qaçmağa məcbur edir. Əyninə kişi paltarı geyərək, el şənliklərində, Mirzə Güllər adı ilə, sönməz bir eşqlə oxuyan bu sənət fədaisinin səsi sonralar Şirvan, Gəncə, İrəvan, və başqa iri şəhərlərdən gəlir. Bir az sonra məşhur olan Mirzə Güllər xanım Kiyevə dəvət edilərək, "Monark-Rekord" səhmdar səsyazma cəmiyyəti 1914-cü ildə onun ifasında "Mirzə Hüseyn" segahı, "Bayatı-kürd", "Bayatı şiraz" muğamlarını, "Yerri, dam üstə yeri" və başqa el havalarını qrammafon valına yazdırmışdır. Ancaq axtarışlar zamanı bir valı tapılmışdır.

Azərbaycan teatr tarixi və onun ilk yaradıcılarına dair səs və video yazıları arxiv fondlarınxa xüsusi yer tutur. Burada Hüseynqulu Sarabski, Dadaş Şaraplı, Abbas Mirzə Şərifzadə, Ələsgər Ələkbərov, Şövkət Məmmədova, Sidqi Ruhulla, Ağadadaş Qurbanov, Hökümə Qurbanova, Fatma Qədri, Ülvi Rəcəb, Kazım Ziya, Hacıağa Abbasov, Ağasadıq Gəraybəyli və daha neçə neçə ölməz sənətkarlarımızın səs yazıları, səhnə fəaliyyətləri arxivin fondlarında mühafizə edilən sənəd əsərləridir. (Səfərova, 2015; 150, 151)

Arxivdə çox sayda səs və video yazıları qorunub saxlanmaqdadır. Bu səs yazıları arasında Azərbaycanın dahi bəstəkarları Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Fikrət Əmirovun, Qara Qarayevin, Cahangir Cahangirovun, Süleyman Ələsgərovun, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Ağabacı Rzayevanın, Şəfiqə Axundovanın, ifaçılardan Rəşid Behbudovun, Müslüm Maqomayevin, Bülbülün, Rübabe Muradovanın, Yaqub Məmmədovun, Şövkət Ələkbərovanın, Lütfiyar İmanovun, Yavər Kələntərlinin, Zeynəb Xanlarovanın, Sara Qədimovanın, mahir muğam ustalarının Hacıbaba Hüseynovun, Arif Babayevin, Alim Qasımovun, Əbülfət Əliyevin, Canəli Ələkbərovun, Qulu Ələsgərovun, məhşur tarzən Bəhram Mənsurovun, xalq artisti Habil Əliyevin, qaboyçalan Kamil Cəlilovun, mahir qarmon ifaçısı Zakir Mirzəyevin, görkəmli cazmen Vaqif Mustafəzadənin, bir sözlə, Azərbaycanın tanınmış musiqi və ifaçıların, bəstəkarların səsləri, həyat və yaradıcılıqlarından ibarət olan zəngin fono və səs yazıları xüsusi dəyərə malikdir. Arxivin ən zəngin fondlarından biri ədəbiyyat bölməsidir. Fono-video yazılarında Məmməd Rahimin, İsmayıl Şıxlının, Süleyman Rüstəmin, Mirzə İbrahimovun, Nəbi Xəzrinin, Mehdi Hüseynin, Əliağa Vahidin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Hafiz Baxışın, Mirvarid Dilbazinin, Rəsul Rza ilə Nigar Rəfibəylinin, M.Şəhriyarın və bir çox başqa yazıçıların, şairlərin həyat və yaradıcılıqlarının saxlandığı fono-videoya yazıları nadir sənət incilərindəndir.(Mədətov, 2018; 246, 247)

Azərbaycanın dahi bestekarı Üzeyir bəy Hacıbəylinin dili ilə desək "Xalq musiqisinin ən yaxşı ifaçıları aşıqlardır". Onları əsl musiqi sənətkarları adlandırmaq olar. Musiqi sənətimizin özəyi, mədəniyyətimizin kökü ulu ozanların sinəsində dillənən telli sazdan başlayır. Buna ən gözəl nümunə olaraq, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanın adını çəkmək olar. Arxivdə aşıq yaradıcılığı fondu digər fondlar kimi zəngindir. 200 mindən çox olan aşıq yaradıcılığı fondunda aşıqlarımız Azərbaycanın onun dilbər guşələrinin tərənnümü, gözəllikdən, məhəbbətdən, el qəhrəmanlarından söz açan dastanları və ifaları arxivin fondları arasında layiqli yer tutur. Ötən əsrin otuzuncu illərin məşhur aşıqları Qurbanəlinin, aşıq Mirzə Bayramovun, Əsəd Rzayevin,

aşıq Fətullanın, aşıq Şəmşirin, onlardan sonra gələn davamçılarının aşıq Kamandarın, Əkbər Cəfərovun, Mikayıl Azaflının, Hüseyn Saraclının, Əhməd Sadıxlının, Məhəmməd Sadıxlının, Mahmud Məmmədovun, Pənah Pənahovun, aşıq Əmrah Gülməmmədovun və bir çox başqa el sənətkarlarının ifa etdikləri aşıq mahnıları, saz havalarının lent yazıları, qrammafon valları və video yazıları qiymətli sənət incilərindəndir. Burada xalqımızın ən gözəl qəhrəmanlıq səlnaməsi olan "Koroğlu" dastanın bütün qolları aşıqlarımızın ifasında bir neçə qrammafon vallarında əbədiləşib.

Arxivdə keçən əsrin otuzuncu illərinə aid fono sənədləri xüsusi yer tutur. Bunların içərisində 1938-ci ildə Moskva şəhərində keçirilmiş Azərbaycan Ədəbiyyatı və İncəsənəti Ongünlüyünün" sənədləri xüsusilə dəyərlidir. Burada keçirilən tədbirlər böyük maraq doğurmuş "Ümumittifaq Melodiya" səsyazma şirkəti Azərbaycanın incəsənət ustalarının çoxunun ifalarını qrammafona yazmışlar. İkinci dünya müharibəsinim başlanması və bu kimi səbəblərin baş verməsi nəticəsində həmin valların "sınaq" nüsxəsi halında şirkətin anbarında qalmış və sonradan unudulmuşdur. Keçən əsrin 70-ci illərin də həmin qrammafon valları aşkar edilərək arxivə gətirilmişdir. Zədələnməmiş həmin valların sayı 800-ə qədərdir və dəyərinə görə arxivin nadir sənədləri sırasındadır. (Səfərova, 2015; 151)

Arxivin fondlarında İkinci Dünya müharibəsi zamanı xalqımızın oğul və qızlarının ön və arxa cəbhədə göstərdikləri şücaətləri fono sənədlərində toplanaraq qorunub saxlanır. Burada azərbaycanlı Sovet İttifaqı qəhrəmanlarının, müharibə veteranlarının, partizanların, arxa cəbhədə çalışan əmək veteranlarının çıxışları, xatirələri, habelə tarixi qələbəyə həsr olunmuş müxtəlif tədbirlərin audio-video yazıları cəmlənib. Bu sənədlər arasında Azərbaycan bəstəkarlarının və incəsənət ustalarının müharibə dövrünə dair fono və video yazıları daha çoxluq təşkil edir.

Son illərin məlum hadisələri ilə əlaqədar olaraq, "Qanlı Yanvar", "Köçkünlər", "Qarabağ hadisələri" kimi fondlarda yaradılıb. Artıq tarixə çevrilmiş qondarma "dağlıq Qarabağ" problemlərinin ciddiliyini nəzərə salan arxivin əməkdaşları, havadarlarının köməyilə erməni daşnaqları tərəfindən öz ata-baba torpaqlarından vəhşicəsinə qovulan azərbaycanlıların ah-naləsi, onların ittihamları, həttda, uşaq hıçqırtılarını belə lentə alıblar. 1973-cü ildə DQMV-nın 50-illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncağın lent yazısına qulaq assaq, Dağlıq Qarabağın qədim Azərbaycan torpağı olduğunu və ermənilər buraya köçüb gələndən sonra xoşbəxt yaşadıqlarını onların öz dilindən eşidirik.

Arxivin fono sənədləri arasında Cənubi Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyətinin mədəni və ədəbi mühitinə aid xeyli sayda qiymətli səs yazıları qorunub saxlanır. Bu səs yazıları arasında diqqət çəkən bir məqam var ki, o da şərqin görkəmli şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın səsi yazılmış lentlərdir. Səs yazıları arasında xalq şairi Məmməd Rahimin şeir dili ilə ona yazdığı açıq məktubu və şairin ona cavabı yazılmışdır. Ömrü boyu Bakını görmək və dostları ilə görüşmək həsrəti ilə yaşayan ölməz şairimiz göz yaşlarını həmin məktublara qataraq hıçqırtı ilə oxuyaraq lentə yazdırmış və bizlərə xatirə qoymuşdur. Bu çox dəyərli və çox da kədərli bir canlı sənəddir. Şairin şəxsi fondunda belə nümunələr çox saydadır. Arxivin fondlarında eyni zamanda Cənubi Azərbaycanın xanəndə və musiqiçilərinin keçən əsrin əvvəllərində buraxılmış qrammafon valları o dövrün zəngin musiqi həyatından xəbər verir. Onlardan Tahirxan, Rzaquluxan, Bağırxan və başqalarının qrammafon valları fondun dəyərli fono sənədlərindəndir. Arxivdə digər fono sənədlərlə yanaşı Güney Azərbaycanın və Türkiyə aşıqlarının da xeyli audio-video yazıları mühafizə edilir. Aşıq Qəşəm, aşıq Dehqan, aşıq Rəhim, aşıq Həsən Qəəffari, aşıq Mahmud Cahangiri, aşıq Məmmədlinin və başqa söz ustadlarının könül oxşayan fono sənədləri böyük məhəbbətlə qorunub saxlanır.

Arxivə qəbul edilən qiymətli sənədlər arasında Azərbaycanın görkəmli dirijoru Niyazinin fonotekası xüsusi diqqət çəkir. Görkəmli dirijor, bəstəkarın şəxsi fondunda 140- dan artıq fonosənədlər muhafizə edilir. Burada maestronun başqa-başqa ölkələrdəki konsertlərinin, onunla aparılan müsahibələrin, söbbətlərinin, radio və televiziya verlişlərinin, əsərlərinin lent yazıları, bir sıra görkəmli xarici ölkə musiqiçilərinin Niyaziyə avtoqrafa bağışladığı vallar və bundan başqa keçən əsrin əvəllərində buraxılmış 10 dan çox nadir qrammafon valları arxivin nadir sənədlərindəndir

Arxivdə qardaş ölkənin tərəqqipərvər şairi Nazim Hikmətin səs yazıları mühafizə edilir. Nazim Hikmət 1960-cı ildə Cəfər Cabbarlının evində təşkil olunmuş xatirə gecəsində çıxış etmiş və ədəbi Azərbaycan yazarlarının peyğəmbəri adlandırılmışdır. Onunla yanaşı Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Sabit Rəhman, Cəfər Cəfərov və başqaları bu məclisdə iştirak etmiş, qısa ömrün dolğun yaradıcılığından geniş söhbət açmışdır. Daha sonra Nazim Hikmət "Ceviz ağacı", "Kərəm kimi" şeirlərini söyləmişdir. Belə bir lent yazısı böyük şəxsiyyətlərdən yadigar qalan qiymətli sənədlərdəndir.

Görkəmli xalq şairimiz Səməd Vurğun, onun həyat və yaradıcılğı ilə bağlı 200- dən artıq fono sənədi xüsusilə diqqətə layiqdir. Şairin ifasında özünün yazdığı şeir və poemalardan parçalar, müxtəlif tədbirlərdəki çıxışlarının lent yazıları xüsusilə mühafizə edilir. 1954-cü ildə Moskvada yazıçıların II Ümumittifaq qurultayında "Sovet poeziyası" haqqında hamını heyran qoyan, 20 ili əhatə edən geniş və parlaq məruzəsinin

lent yazısı arxivdə mühafizə edilir. Lent yazısı çox uzun axtarışdan sonra 1976-ci ildə Moskva şəhərindən tapılaraq arxivə gətirilmişdir.

1910-cu ildə sazəndə dəstələrinin vala yazdırdığı "Mirzəyi", "Vağzalı", "Tərəkəmə", "Əskərani", "Uzundərə" kimi oyun havaları, xanəndələrdən Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçioğlu Məhəmməd və Məşədi Məhəmməd Fərzəliyevin "Gülə-gülə","Eşq atəşi", "Vətən şərqisi", "Mən bir Türkəm", "Tello" və başqa mahnılarını xorla birlikdə oxuyub vala yazdırmışlar. Maraqlıdır ki, həmin səsyazma şirkətləri vallarla bərabər onların katoloqlarını da kitabça şəklində çap edib yayırdılar. Əldə edilmiş bu katoloqlar istifadə üçün sanballı məlumat mənbəgi olduğu kimi, həmin valların axtarıb tapılmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Arxivin fondlarında çox maraqlı bir val da mühafizə edilir. Həmin vallara "Mirzəyi", "Vağzalı" rəqs havaları yazılıb. Həmin rəqs havalarını Varşavanın "Sport-Rekord" səsyazma şirkətinin avropalı əməkdaşları ifa edərək vala yazdırmışlar. 1910-cu ildə buraxılan bu val musiqimizin Avropada da xüsusi maraq doğurduğunu bir daha sübut edir. (Mədətov, 2018; 226)

Ölkəmizin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatını əks etdirən fondda minlərlə xüsusi qiymətli fono və video yazıları arasında görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əlirzaoğlu Əliyevin həyatını və coşğun fəliyyətini əks etdirən fono-video sənədlər tam toplanılaraq arxivin xüsusilə qiymətli fondunda mühafizə edilir. İnamla deyə bilərik ki, arxiv sənədləri arasında H.Əliyevin fəaliyyətinə dair fono-video sənədlər arxivin ən iri fondudur. Onların ümumi səslənmə müddəti.

O dövrün mühüm hadisələrindən biri də səhnə əsərlərinin qrammafon valına yazılması olub. Belə ki, 1914-cü ildə Varşavanın "Sport-Rekord" şirkəti Zülfüqar Hacıbəylinin "Əlli yaşında cavan" və "Evliykən subay" əsəri isə iki valdan ibarətdir və arxivin nadir-fono sənədləri kimi qorunub saxlanılır. Maraqlıdır ki, burada xalq artisti Hacıağa Abbasovla bərabər əsərin müəllfi Zülfüqar Hacıbəyli də iştirak edib. (Səfərova, 2015; 150)

XX əsrin əvvəllərində istehsal olunmuş qrammafon vallarının bir çoxu zaman keçdikcə tədrocən yarasız hala düşür, öz ilkin keyfiyyətinin itirirdi. Bunların arasında Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944), Ələsgər Abdullayev (1866-1929), İslam Abdullayev (1876-1964), Məşədi Məhəmməd Fərzəliyev (1872-1952), Keçəçioğlu Məhəmməd (1864-1940), Məcid Behbudov (1873-1945), Şirzad Hüseynov (1906-1971) və başqa məşhur ifaçıların da qrammafon valları vardır. Yaxın keçmişdə YUNESKO-nun şifahi və qeyri maddi irsin qorunması üzrə konvensiyanının qarşıya qoyduğu tələblərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərinə aid edilən valların bərpasına başlanıldı. Bu işdə bir sıra uğurlu nəticələr əldə edildi. Daha dəqiqi, ölkəmizdə korifey sənətkarların ifaları müasir elmi-texniki tərəqqinin naliyyətlərindən bəhrələnməklə keyfiyyətli hala salındı. Sonrakı mərhələdə isə müxtəlif muğam layihələrini həyata keçirməklə bu ifalar çağdaş dinləyicilərin ixtiyarına verildi. (Mədətov, 2018; 236)

Ötən əsrin 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsünə əsasən Azərbaycanda Muğam sənətinin inkişaf etdirilməsi geniş vüsət alır. Bu layihəyə imza atan Fondun prezidenti, Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva olmuşdur. Onun əzmkar fəaliyyəti nəticəsində ustadlarımızdan bizə yadigar qalan xalq sənətimiz indi əlçatmaz bir zirvəyə yüksəlib. Mehriban xanımın rəhbərliyi və böyük dəstəyi nəticəsində 1995-ci ildən başlayaraq gənc muğam ifaçılarını üzə çıxarmaq üçün tədbirlər görmüşdür. Həmin muğam ifaçıları tələbkar muğam biliciləri və geniş tamaşaçılar qarşısında sınaqdan məharətlə çıxmış və bu gün də bu sənəti yaşadırlar. Bütün bu layihələri yerinə yetirərkən Səs Yazıları arxivinin zəngin fondundan geniş istifadə olunub. SSRİ xalq artisti Fikrət Əmirovun, xalq artisti Tofiq Quliyevin 100 illik yubileyləri ərəfəsində onların bütün yaradıcılıqlarının toplanılıb külliyat halında buraxılmasında arxiv yaxından iştirak etmişdir.

Azərbaycan aşıq sənətinin "kölgədə" qalması da böyük narahatçılıq yaratmışdı. Bu sahədə də Mehriban Əliyeva böyük əzmkarlıq və cəsarət nümunəsi göstərərək Azərbaycanda aşıq sənətinin ənənələrini özünə qaytardı. Hər iki layihə "Azərbaycan muğam sənəti" və "Azərbaycan aşıq yaradıcılğı" YUNESKO-nun "Bəşəriyyətin qeyri-maddi" nemətlər" siyahısına daxil edilib. Bizim üçün bu böyük şərəfdir. Bu, Azərbaycanın birinci vitse prezidenti, H.Əliyev Fondunun prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın Azərbaycan mədəniyyətinə verdiyi ən böyük töhfələrdəndir.

Nəticə

Arxiv sənədlərinin mühafizəsini müvafiq qaydada təmin etməkdən ötrü müxtəlif müasir metodlarndan istifadə edilir. Hazırda beynəlxalq aləmdə istifadə edilən audio-video sənədlər yazılıb saxlanılan DVD və CD səs və video daşıyıcıları da arzu olunan dərəcədə etibarlı deyildir. Ona görə də kompüterin yaddaşına yazılan sənədlər rəqəmsallaşdırılaraq elekton formata saxlanılır, sərt disklərə köçürülür. Əl yetərliliyi təmin etmək üçün sənədlərin nüsxəsi, kartoteka kartoçkaları və digər elmi-məlumat sənədləri də Milli Arxiv İdarəsinin serverinə yerləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Həsənxan Mədətov "Möcüzəli səslər xəzinəsi" Bakı-2018
2. İlhamə Səfərova "Arxivşünaslıq" dəslik. Bakı-2015
3. Yeganə Eyvazova "Abidəşünaslıq" monoqrafiya. Bakı-2017
4. Əsgər Rəsulov. Cümhuriyyət sənədlərinin etibarlı saxlancı. "525" qəzeti, Bakı, 2018 26 may. S.12
5. Vahid Ömərov. Azərbaycançılıq və milli-mədəni irs. "Səs" qəzeti Bakı, 2012. 5 aprel

Rəyçi: dos. İ.Səfərova

Göndərilib: 18.12.2020 Qəbul edilib: 20.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/148-151

Nərminə Ziyatxan qızı Abdullayeva
Bakı Slavyan Univerisiteti
Narmina.abdullayeva.67@bk.ru

NİTQ ETİKETİ-NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS ŞƏRTİ KİMİ

Açar sözlər: *etika, nitq, dil, nitq mədəniyyəti, ədəbi dil*

Basic condition of speech etiquette

Summary

Speech etiquette defines human behavior in thefamily, in the collective, in the publik places. Speech etiquette helps to bild strong family and friendchip ties a person to grow as a person and a professional in society. Proper use to them depends on the cultural level of the person. Speech labels have their own national quality. They are a set rules how people relate to one another of morality regarding. Each nation systematically regulates its own rules of speech behavior. Every civilzed person follows them in the process of communication. The personal culture of the teacher`s behavior has always played on important role in relation to the teacher-student.

Key words: *ethiks, speech, language, speech culture, literature language*

Həzrət Əli: İnsan dilinin altında gizlənir. Danışmayınca onun ağıllı və ağılsız olduğu bilinməyir. Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından biri də danışığın etikasıdır. Mənşəcə latın sözü olan etika (ehtica) termini adı altında insanların bir-birinə, cəmiyyətə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışıq, əxlaq normaları nəzərdə tutulur. Bu normalar uzunmüddətli tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Etika termini ilk dəfə Aristotelin "Nikomaxın etikası", "Böyük etika", "Evlem etikası" əsərlərində işlənmiş, əməli nəsihət xarakterli fikirləri özündə ehtiva etmişdir. Aristotelin etikası ilk əxlaq nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu dahi mütəfəkkirə görə, etikanın vəzifəsi insanı mənasız və qeyri-təbii ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq, ona cəsurluq və ədalətlilik keyfiyyətləri aşılamaqdır. Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir. Lap qədim dövrlərdən başlayaraq etika "insan necə hərəkət etməlidir?" sualına cavab axtarır, əxlaqın mənşəyi və mahiyyəti məsələləri ilə məşğul olur. Etikaya görə, əxlaq cəmiyyətdə, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmək tələbatından doğmuşdur. O özünün funksiyalarını yerinə yetirərkən ictimai rəyə, könüllülüyə əsaslanır. Etika dünyagörüşü elmidir, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsində bilavasitə iştirak edir. Etika mövcud adət və ənənələrə tənqidi yanaşmaqla şəxsiyyətə cəmiyyətdə fəal əxlaqi mövqe tutmaq keyfiyyəti aşılayır. Mənəvi aləmin nə dərəcədə fərdi, bənzərsiz və məhrəm olduğu bəllidir. Lakin bir insan mənəviyyatı fərdi olmaqla bərabər, həm də yurddaşları ilə nədəsə ortaqdır, yəni milli-etnik səciyyəlidir, toplum mənəviyyatı ilə ümumidir – xalqın tarixi inkişafı, özünüdərki boyu insan psixologiyasının milli çalarları, etnik-etiket və mənəvi dəyərlər formalaşır, bunlar milli xarakteri təşkil edir. Xalqın yaratdığı bu etik qaydaların insanların əlaqə və münasibətlərinin tənzim olunması, normal həyat tərzinin yaradılması sahəsində rolu böyükdür. Etik normalar xalqın lap 208 qədimdən yaratdığı və qoruyub saxladığı adət-ənənələrindən, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərindən yaranmış, islami dəyərlərdən formalaşmışdır. Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, zəka sahibləri, dövrünün tanınmış ictimai xadimləri, maarifçilər və başqaları danışıq etikası, nəzakətli hərəkət və nitq barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, bu normaları gözləməyin insanların mədəniyyətinin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dil ünsiyyətinin keyfiyyətcə yaxşılaşmasına göstərdiyi müsbət təsiri dönə-dönə vurğulamışlar. Hələ erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəblərdə tarix, ədəbiyyat, məntiq, ritorika və s. kimi dünyəvi, "Quran", "Təfsir" (Quranın açıqlanması), "Hədis" (peyğəmbər (s) sözləri və onunla bağlı hekayə və rəvayətlər), "Təcvid" (Quranın düzgün oxunması), "Təftil" (Quranın mənasının başa düşülməsi) və ilahiyyat elmlərinin tədrisi prosesində şəxsiyyətin inkişafı, təhsili və təlimi, tərbiyəsi, o cümlədən də əxlaqimənəvi dəyərləri ilə bağlı bu gün belə aktual olan qiymətli fikirlər, məlumatlar verilmişdir. Həmin təhsil ocaqlarında Biruninin, Əbu Əli İbn Sinanın, Əbu Nəsr Farabinin, Sədi Şirazinin əsərləri, daha sonralar Ruminin "Məsnəvi"si, Füzulinin "Divan"ı, "Kəlilə və Dimnə", "Qabusnamə" kimi əxlaqi-mənəvi dəyərli əsərlərdə nəzakətli danışıq və hərəkətlərdən də bəhs olunmuşdur". Dədə Qorqud" dastanlarında digər dəyərlərlə yanaşı, insanların mənəvi-əxlaqi, etik-estetik keyfiyyətlərinin inkişafı ilə bağlı söylənilən fikirlər bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Böyük mütəfəkkir N.Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsərində bu baxımdam söylədiyi aşağıdakı fikirlər, mülahizələr xüsusilə dəyərlidir, ibrətamizdir: "Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışıb qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda

camaatı qabaqlayıb hövləki irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbr etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra öz cavabını verməlidir, lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir. Onun yanında iki adam söhbət edirsə qarışmamalı, ondan gizlidirsə gizlin qulaq asmamalıdır; özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır. Böyüklərlə danışarkən kinayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səslə sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, başqa hallarda qısa və yığcam danışmalıdır. Yabançı kəlmələr işlətməməli, qondarma ibarələr düzəltməməli, ona deyilənlərə axıra qədər qulaq asmamış cavab verməməli, deyəcəyi fikri beynində bişirməmiş dilinə gətirməməli, ehtiyac olmadan sözü təkrar etməməlidir; ehtiyac üzündən təkrar lazım olduqda tərəddüd göstərməməlidir. Nəlayiq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarandıqda onu obrazlı, məcazi ibarələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır. Söz vaxtı əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözünü oynatmamalıdır. Belə hərəkətləri yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə nəzakətli və gözəl bir tərzdə göstərmək olar. Yalan, doğru üstündə məclisdə höcət etməməli; yalvar-yaxar təsir etməyən adama yalvarmamalı, münaqişə və mübahisədə rəqibin haqlı olduğunu gördükdə üstünlüyü ona verməlidir. Avam, uşaq, arvad, divanə və sərxoş adamların söhbətindən bacardıqca uzaq gəzməlidir. Başa düşməyən adama incə və üstüörtülü söz deməməli, danəşıqda nəzakətli olmalı, heç kəsin işini, sözünü, hərəkətini pis şəkildə onabuna çatdırmamalı, qorxulu şayiələr yaymamalıdır”. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, klassik, eləcə də müasir yazıçıların əsərlərində, maarifçilərin tərtib etdikləri dərslik və vəsaitdə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqaların\ın əsərlərində N.Tusinin “ƏxlaqiNasiri”, A.Bakıxanovun “Nəsihətnamə”, Mir Mövsüm Nəvvabın “Nəsihətnamə”, M.T.Sidqinin “Həkimanə sözlər”, M.S.Yusifzadənin “Ata-baba nəsihətləri” kimi didaktik yazılarda danışıq etikasına dair xalqın təfəkkür tərzindən, etik görüşlərindən yaranan qiymətli fikirlər, mülahizələr, nümunələr olduqca çoxdur, onların əksəriyyəti təkrarolunmazdır, orijinaldır. Lakin çox təəssüf ki, onlar tədqiq olunub oxucuların, xüsusilə bu sahə ilə məşğul olanların istifadəsinə verilməmişdir. Həmin nümunələr əsasında tarixən işlənib hansı səbəbdənsə arxaikləşən ifadələrin, nitq etiketlərinin bugünkü baxımdan yararlı və uyarlı sayılanları ortaya çıxarılsa, danışıqda işlədilsə, bu, nitqin etik normalarının zənginləşməsinə səbəb olardı. Nəzakətli danışıq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Bura nitqin müraciət, dinləmə, sualvermə, söhbətəqoşulma, suala cavabvermə, şad və bəd xəbəri çatdırma və s. qaydaları kimi komponentlər daxildir. Nəzakətli nitq, hərəkət, davranış mədəniyyətimizin çox mühüm amillərindəndir. Bu hərəkətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, nizamlanması və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, insanların mədəniyyətinin və mənəviyyatının ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır. Müstəqillik qazandığımız, adamların öz ana dilində ünsiyyət saxladığı indiki dövrdə nəzakətli danışıq qaydalarına əməl etmək xüsusilə vacib sayılır. Vətənimizi, ölkəmizi, xalqımızı sivil, mədəni bir ölkə, xalq kimi dünyaya tanıtmaqda digər amillərlə yanaşı, mədəni danışığın, yüksək nitq mədəniyyətinin də rolu böyükdür. Bu baxımdan respublikamızın prezidenti İ.Əliyevin çıxışları, nitqləri hamıya nümunədir. İ.Əliyev cənabları Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2004-cü il yay sessiyasının iclasında çıxış etdikdən sonra Şuranın sədri Piter Şuder dinlədiyi nitqlə bağlı demişdi: “Cənab Prezident, olduqca gözəl çıxışınıza görə sağ olun. Assambleya və Avropa Şurasına ünvanladığınız nəzakətli sözlərə görə sağ olun”. Adamlar həmişə, hər yerdə mədəni ünsiyyətinə, nəzakətli danışığına görə təqdir olunmuş, müsahibinin (və ya müsahiblərinin) nəzakətli sözləri, ifadələri ilə “mükafatlandırılmışlar”. Nitqin etik qaydalarından danışılarkən bu məsələ ilə bağlı olan, onu tamamlayan nəzakətli hərəkətlər barəsində də bəhs açmağa ehtiyac duyulur. Nəzakətli hərəkət, rəftar, davranış mənəviyyatımızın çox mühüm komponentlərindən biridir. İctimai-mədəni irsimizin nəsildən-nəslə keçən, qorunub saxlanılan davranış normaları, ənənələri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim olunmasında, nizamlanmasında və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, korrekt davranış xalqın mənəviyyatının ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır. İnsanlar nəzakətli hərəkətləri görmüş və əxz etmişlər. Bu hərəkətlərlə (böyük gələndə ayağa durmaq, nəqliyyatda və digər yerlərdə böyüyə, uşağa, qadına yer vermək, danışanı axıracan dinləmək, ictimai yerlərdə - məclisdə, süfrə başında, yığıncaqlarda özünü aparmağı bacarmaq, ağsaqqalların, valideynlərin yolunu gözləmək, böyüyün üzünə ağ olmamaq, əlilə, xəstəyə, şikəstə kömək etmək, salam vermək və salam almaq, böyük olan yerdə siqaret çəkməmək, yayılıb oturmamaq və s. hər kəs başqalarına hörmət etdiyini nümayiş etdirməyə çalışır. Adamların şüurluluğu və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, insanın əhvali-ruhiyyəsi, bunun əmək fəaliyyətinə təsiri və s. kimi məsələlər daima cəmiyyətin, dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkə prezidenti İ.Əliyevin “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnformasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanaları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2012-ci il iyulun 13-də imzaladığı sərəncamda göstərilən bağlı tədbirlər haqqında” 2012-ci il iyulun 13-də imzaladığı sərəncamda göstərilən xidmətlərin daha keyfiyyətli həyata keçirilməsi, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa

əməl edilməsi, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunması, dövlət orqanları əməkdaşları üçün etik kursların təşkili, vətəndaşları qarşılama, dinləmə, izahetmə bacarığının yaradılması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə treninqlərin həyata keçirilməsinin təşkili kimi məsələlər mənəviyyatımızın bu sahəsinin inkişaf etdirilməsi baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Doğrudan da, hamı bir-biri ilə nəzakətlə dolansa, bir-birinə qayğıkeşlik göstərib başqalarının suallarına diqqətlə cavab versə, məmnuniyyətlə bir-birinə hörmət və kömək etsə, xəstələri və qocaları çətinliklərdən qurtarmağa çalışsa, təsəvvür edin ki, yaşayış nə qədər asan və gözəl olar” (40, 32). Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması. Azərbaycan nitq etiketində bir çox müraciət formaları vardır ki, onlardan yerində və düzgün istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlara müraciət məqsədilə işlədilən sözlər – xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, nəyəsə sövq etmək, nədənsə çəkindirmək və s. məqsədi daşıyır. Qohumluq əlaqələrinə, yaşa, cinsə, ictimai mövqeyinə, vəzifəyə və sairəyə görə ümumiyyətin qəbul etdiyi sözlər (bunlara vokativ sözlər deyilir) müraciət olunanları razı salır, onları hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə sövq edir. İnsanlara edilən müraciət formaları müxtəlifdir, rəngarəngdir. Bunların bir qismi qohumluq münasibətini bildirən adlardır. Məsələn, ana, anacan, atam balası, atacan, qardaş, bacı, baba, anam-bacım, bala, bacıqızı, bacıoğlu, qardaş, oğlum, qızım, gəlinbacı, xalagəlini, qardaşoğlu, xala, xalaoğlu, qaqaş, bibi, bibiqızı, dayı, dayıcan, dayıoğlu, dayıqızı, əmi, əmioğlu, əmiqızı, əmican, Nərgizcan və s. Bu cözlərlə həm qohumlara, həm də yadlara müraciət olunur. Müraciət bildirən baş sözlərə “ay” vokativ sözü də əlavə olunur: ay dayı, ay bacı, ay qız, ay ana və s. Bu müraciət formalarının bir çoxu adlarla da işlənir. Məsələn, Səfər dayı, Həqiqət xala, İslam əmi, Sənəm bacı, Nadir əmi və s. Müraciət bildirən sözlərin digər qismi şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəzifəsi, peşəsi, milli və yaş mənsubiyyətini, insanların qarşılıqlı əlaqə və münasibətini ifadə edir. Müəllim, həkim, sürücü, satıcı, mühəndis, biznesmen, fermer, direktor, dekan, müdir, professor və s. belə sözlərdəndir. “Müəllim” sözü ünsiyyətdə geniş şəkildə işlənən müraciət formasıdır. Bu söz iki şəkildə işlədilir: həm ayrı, həm də xüsusi vokativ sözlə - adlarla. Təlim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq digər sənət sahiblərinə (müəssisənin direktoru, nazirliyin işçiləri, hökumət rəhbərləri və başqalarına) müraciət zamanı müəllim sözü şəxs adı ilə işlədilir (məsələn, Aslan müəllim, Sərvər müəllim, Həsən müəllim və s.). Müəllim sözünün əvvəlinə cənab, yoldaĢ kimi sözləri artırıb, cənab müəllim, yoldaş müəllim də demək olar. Bütün bunlarla bərabər müəllim sözü öz ilkin “təlim edən, öyrədən” anlayışından uzaqlaşmamalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “müəllim” müraciət formasından bəzən uyğun olmayan məqamlarda, yersiz istifadə olunur, işindən, peşəsindən və s. asılı olmayaraq istənilən adama bu adla müraciət edilir. Məsələn, ANS-in “İç xəbər” verilişlərində demək olar ki, hamıya “müəllim” deyə müraciət olunur.Sərnişin qatarında bələdçi işləyən Səfər adlı bir nəfərin mənzil problemi ilə bağlı məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı. Aparıcı “Səfər müəllim” deyə dəfələrlə ona müraciət edirdi. Belə uyğunsuz müraciət həmin sözün ehtiva etdiyi mənaya, məzmuna, şübhəsiz ki, xələl gətirir, tamaşaçını, dinləyicini narazı salır. Həkim, sürücü, satıcı kimi sözlər həm ayrılıqda, həm də ümumi vikativ sözlərlə (yoldaş, vətəndaş, cənab) işlənir: yoldaş həkim, cənab həkim, yoldaş sürücü, vətəndaş Elxan və s. Nazir, mühəndis, fermer, direktor, dekan kimi adlar təklikdə müraciət forması kimi işlədilmir. Onlara cənab, yoldaş1 sözlərindən biri əlavə olunur: cənab mühəndis, yoldaş direktor, cənab nazir, cənab dekan və s. “Rəis” ayrılıqda müraciət forması kimi işlənir. Bəzən fikir adamları arasında “ustad” müraciət formasından da istifadə olunur. Dinləyicilərə edilən müraciət formasının əvvəlinə əziz, əzizim, hörmətli, möhtərəm sözlərini də əlavə etmək olar. Məsələn, hörmətli Qabil, möhtərəm İsmayıl müəllim, əziz tələbələr, əziz dinləyicilər, hörmətli xanımlar və s. Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara (bəzən də qohum və tanışlara), vəzifə sahiblərinə, qadınlara və başqalarına “siz” deyə müraciət olunur. Bu hörmət və ehtiram formasını bəziləri rus etiketinin təsiri sayırlar. Halbuki “hələ XI əsrdə M.Kaşğari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə sən, böyüklərə siz deyirlər (“Divan”, I c., “Daşkənd” nəşri, s.326). Azərbaycan yazılı abidələrində də bu diferensiallaşmanın tarix boyu mövcudluğunu təsdiqləyən faktlar istənilən qədərdir. Ona görə də müasir Azərbaycan etiketində “siz” müraciət formasının işlənməsi heç bir təsirin nəticəsi 1 “Yoldaş” sözü hazırda müraciət etiketləri sırasından çıxmaqdadır. Onun əvəzində vəzifəli şəxslərə “cənab” deyə müraciət olunur. deyil, əksinə, tam milli xüsusiyyətdir” (17, 166). Yuxarıda qeyd etdiyimiz situasiyalarda “sən” deyə müraciət olunması bütün hallarda adamlar tərəfindən onlara qarşı hörmətsizlik və nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilir. Rus nitq etiketində “siz” ehtiram forması o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, çox zaman “sən” deyə müraciət edənlərə cavab belə verilmir. Rəhbər işçi əməkdaşlarla təmas zamanı “siz” müraciət formasını işlətməlidir. Həmçinin o, qadın işçilərinə adını bilirsə xanım əlavə etməklə (məsələn, Sona xanım, Ayna xanım və s.), bilmirsə elə sadəcə olaraq, “xanım” deyə müraciət etsə, qarşı tərəf razı qalar. Özündən yaşlı adamlara (bir qədər ağsaqqal sayılan adamlara) adı ilə müraciət etmək qəbahət sayılır. İctimai yerlərdə aşna, lələ, ay arvad, a gədə, qağa, canciyər və s. kimi müraciət formalarının işlənməsi başqalarına hörmətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarının birində göstərilir: “Kim birisini öz adı ilə deyil, onun xoşlamadığı bir adla çağırırsa, mələklər ona lənət oxuyur”. Yazıçı, publisist Həsən Mehdiyev öz xatirələrində yazırdı ki, “...

müsahibim mənə "qəqəni" deyə müraciət etdi. Bu sözün rayon yerində gədə-güdəyə, əl altında qalana deyildiyini bilirdim. Söz məni yaman bərk tutdu. Bir mülahizəyə görə özümü saxladım. Müsahib bunu hiss etdi, məndən üzr istədi" ("Musavat", 15 may 2001). Bu həyati misal müraciət formasının ünsiyyətdə, qarşılıqlı münasibətlərdə nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığına əyani bir sübutdur. Müəllimlər şagird və tələbələrə adından başqa oğlum, qızım, bala, əzizim kimi sözlərlə də müraciət edə bilərlər. Valideynlər öz uşaqlarına müraciət edərkən gülüm, əzizim, gözümün işığı, quzum, oğlum, sonam, ceyranım, evimin yaraşığı, maralım, bülbülüm, canım-ciyərim, şəkərim, evim-eşiyim, dilbərim, qurban olduğum, ömrüm-günüm, qurban kəsim, başına dönüm, qadanı alım, qoçaq balam və s. kimi oxşama və əzizləmə mənalı söz və ifadələri işlətsələr, daha yaxşı olar. Əzizləyici can ünsürünün isimlərə qoşulması yolu ilə müraciət bildirən sözlər yaranır: məs.: anacan, xalacan, nənəcan, Orxancan və s. Qadınlara və kişilərə müraciət zamanı rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq xanım, bəy, ağalar, xanımlar sözləri də işlədilir. Bu sözlərdən iki formada istifadə olunur: a) təklikdə, sadəcə olaraq xanım, bəy formasında; b) adlardan sonra. Məs.: Leyla xanım, Rəşad bəy və s. Adamların tez-tez işlətdikləri ağsaqqal, oğlum, qızım, eloğlu, elli, dədə, elqızı, bibi, nənə, qohum kimi müraciət formaları nəzakət və hörmət baxımından məqbul sayılır. Son zamanlar ağa, bəy, əfəndim müraciət formalarının işlənməsinə də təsadüf edilir. Ağa müxtəlif mənbələrdə mülkədar, bəy, zadəgan, sahib, böyük qardaş, əmi, ata, yaşlı, savadlı adamlara müraciət forması olaraq kişilərə aid edilmişdir. Bəzən mədəni ailələrdə bacılardan böyüyünə "ağa bacı" deyə müraciət olunma halı da mövcuddur. Tarixən hökmdar, başçı, hakim, böyüklük mənasını ifadə edən bəy sözü, titulu türk dillərində bek, bəy, biy, bey şəkillərində, əsasən, hakim təbəqəyə müraciət forması kimi işlənmişdir. Hazırda bəy formasından məsləkdaşlar bir-birinə müraciət məqsədlilə (çox geniş yayılmasa da) istifadə edirlər. Nitqdə hörmət əlaməti olaraq cənab, cənablarına, zati-aliləri kimi yeni müraciət formaları da işlənilir. Məsələn, cənab Şeyx, cənab səfir, cənab hakim və s. Qeyd: Nitq mədəniyyəti məsələləri ilə məşğul olan görkəmli dilçi alim H.Həsənov cənab və cənablarına müraciət formasını ünsiyyət üçün yararlı saymır. "Cənab və cənablarına sözünün müraciət forması kimi işlədilməsi xalqımızın milli müraciət və ənənəsinə zidddir. Bu, təqlidçilik, modabazlıq təsiridir, ənənəvi, milli müraciət formalarını unutdurur, onlara kölgə salır, ünsiyyət mədəniyyətini özgələşdirir". Amma nə etmək olar? Həsrət müəllimin özünün etiraf etdiyi kimi bu müraciət forması artıq dəbdədir. Xüsusən rəsmi məqamlarda (daha çox yazılı nitqdə) geniş şəkildə işlənilir. Müraciətlərdən, xitablardan televiziya, radio verilişlərində də istifadə olunur ki, tamaşaçının, dinləyicinin diqqətini cəmləşdirmək, verilən informasiyaya, göstərilən təsvirə, hadisəyə diqqətli olmaq məqsədini daşıyır. Ən əsası odur ki, bu xitablar xoş, lirik, ürəkaçan bir əhvali-ruhiyyə yaratmaq, səfərbəretmə, ruhlandırma, qürur və fəxr məzmunu bildirmək üçün ən zəruri nitq elementləridir. Onlardan bəzilərini nümunə kimi göstərək: əziz dostlar, əziz və hörmətli televiziya tamaşaçıları, hörmətli radio dinləyiciləri, əziz analar, bacılar və s.

Nitqi dinləmək bacarığına ictənilən səviyyədə sahib olmayan adamların başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, yersiz replikalarla müsahibinin sözünü ağzında qoyur, başqaları ilə danışır, nə söylənilən fikri lazımi dərəcədə dərk edir, nə də digərlərinə bunun üçün imkan yaradır. Bir türk zərbi-məsəlində deyilir ki, qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axırıncı ol. Nə qədər yerinə düşən kəlamdır.

Nitqə hər hansı bir münasibətlə müdaxilə edildikdə müsahibə "Bağışlayın", "Üzr istəyirəm", "İcazə verin", "bir dəqiqə" və s. kimi nəzakətli söz və ifadələrlə müraciət olunmalıdır. Müsahibin sözünü ağzında qoymaq, onun nitqini "Düz danışmırsan", "Səhv edirsən", "Gah nala, gah da mıxa vurursan", "Bir şeyi bilmirsən, danışma", "Vaxtımızı alma", "Bir az qısa elə" və s. replikalarla kəsmək nəzakətsizlik sayılmalıdır. Dinləmə zamanı əsnəmək, başqaları ilə söhbət etmək, tez-tez saata baxmaq, gözü yol çəkmək və s. kimi hallar məqbul sayılmır. Nitqi dinləmə xüsusi qabiliyyətdir. İnsanda bu keyfiyyət onun mədəni səviyyəsini müəyyənləşdirən əsas göstəricilərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. "Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti". Bakı, "Maarif", 1981
2. Abdullayev N.Ə., Mımmədova Z.T. "Müəllimin nitq mədəniyyəti". Bakı-2002
3. Abdullayev N., Məmmədova Z. "Nitq mədəniyyətinin əsasları". Bakı-2005
4. Həsənov H. "Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları". Bakı, 1999
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
6. Əliyev V. "Heydər Əliyev dil siyasəti". Bakı, 2003
7. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Genişləndirilmiş və yenidən işlənilmiş 6-cı nəşr. Bakı, Şərq-Qərb, 2013
8. Həsənzadə N, Pənahova G., Abbasov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı, Ecoprint, 2016

Rəyçi: dos. S.Hümbətova

Göndərilib: 13.12.2020 Qəbul edilib: 14.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/152-156

Səidə Novruz qızı Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
ziko-ziya@mail.ru

ARXİV SƏNƏDLƏRİNİN ELEKTRONLAŞDIRMA PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *arxiv, sənəd, qanunvericilik, informasiya, elektronlaşdırma*

Problems of digitization of archival documents

Summary

In modern times, the digitization of archival documents is one of the most global problems in the field of archives. Modern sources of innovation in archival work are directly related to technological development in office work. Digitization of documents is the conversion of documents into electronic form. The main problems of electronic archives in modern times can be divided into several blocks. These include legal, organizational and technical issues. Sometimes there are appropriate technical solutions to problems, but they are not regulated by existing legislation. In modern times, the electronicization of archival documents remains the most pressing problem. Work is being done in this area both in our country and around the world.

Key words: *archive, document, legislation, information, electrification*

Giriş

Bu gün sənədlərin elektronlaşdırılması dedikdə biz yazılı materialların elektron maşınlar vasitəsilə, elektron ötürücülərə köşürülməsini başa düşürük. Lakin materialları köçürərkən, həmin materialların, sənədlərin baza məlumatlarını dəyişmək qəti surətdə qadağandır. Daha dəqiq desək həmin sənədlərin informasiya dəyərini dəyişmək olmaz. Müasir dövrdə arxiv sahəsində ən qlobal problemlərdən biri arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılmasıdır.

Arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılması yəni elektron arxivlərin yaradılmasının əsas fəaliyyət istiqamətləri vardır və bunlar aşağıdakılardır; informasiyanın saxlanmasının işlənmə prinsipləri, informasiyanın qorunması, məlumatların ikinci dərəcəli istifadəsinin aktivləşdirilməsi, məlumatların təsviri üçün meyarların standartlaşdırılması, daim arxivlə elektron maşınların fəaliyyətini nəzarətdə saxlamaq və s. (1 səh 260-261)

Arxiv işində müasir innovasiya mənbələri dəftərxana fəaliyyətində texnoloji tərəqqi ilə bilavasitə əlaqədardır. Postmodernizm arxiv işi və arxivşunaslıqda arxiv seçiminin köhnə metodologiyasının elektron formada qeydi və qorunması getdikcə daha geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlayır. İstənilən informasiyanın emalına imkan yaradan komputer sistemləri bu informasiyanin transinformasiyasina, onun cəld axtarışına, istənilən məsafələrdən ötürülməsini həyata keçirir. Elektron qeydiyyat əvvəllər analoji texnologiyalara əlçatmaz olan bir sira prinsipal cəhətdən yeni vəzifələrin həllinə imkan verir. Bunlar aşağıdakılar aiddir;

1. elektron qeydiyyat
2. elektron texnologiyalar.

Müasir dövrdə elektron arxivlərin əsas problemlərini bir neçə iri bloka bölmək olar. Bunlara hüquqi, təşkilati və texniki problemləri aid etmək olar. Bəzən olur ki problemlərin uyğun texniki həlli mövcuddur, lakin bunlar qüvvədə olan qanunvericiliklə tənzimlənmir.

Sənədlərin elektronlaşdırılması, sənədlərin elektron formaya yazılmasıdır. Rəsmləri mətnləri və kitabları elektronlaşdırmaq olar. Hər hansı qurumda ofisdə gec tez çox sayda sənəd yığılır. Əlbəttə həmin sənədlər masa üzərində rəflərdə qalır. Bu da öz növbəsində çox yer tutur. Yığılan sənədlər kağız dağlarını xatırladır və bunların arasından tez bir zamanda lazımı sənədi tapmaq o qədər də asan deyil. Beləliklə işçilərin işini asanlaşdırmaq vaxta qənaət etmək üçün sənədlərin skan edilməsi butun sənədləri elektronlaşdırmaq və sənədlərin tanınması xidmətlərindən istifadə edərək kağızdan elektron formaya keçirmək lazımdır. Elektron sənədlərdən istifadə daha əlverişli və asandır. Elektronlaşdırılmış sənədlərin itməsi korlanması olmur və istənilən elektron arxivdən lazımı sənədi tapmaq olur. Hər hansı qurumun, eləcədə ofis işçisinin ezamiyyətdə olması da elektron arxiv sayəsində işin ləngiməsinə rəvac vermir. Cibimizdə olan balaca flaş kart və ya sürücü idarə ofis şirkət sənədlərinin bütün arxivini yerləşdirməyə qadirdir və lazım olduqda sizə lazım olan sənədi tez bir zamanda əldə etməyə imkan verəcək. Sənədləşdirmənin rəqəmsallaşdırılması günümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Elektronlaşdırma çox rahat və praktikdir. Sənədlərin elektronlaşdırılması xidmətləri kifayət qədər bahalı deyil bunu həm dövlət, həm də qeyri-dövlət müəssisələri edə bilər. (2 M- 2017)

Elektron arxiv sənədlərinin yaradılmasını bir neçə mərhələdə həyata keçirmək olar. Bunlara ilkin olaraq skan üçün sənədlərin hazırlanması - texniki təlimi (bu tikiş və kağız kliplərinin çıxarılmasından ibarətdir) və materialların sistemləşdirilməsi (məzmunla işi əhatə edir: xronoloji, quruluş, sənədlərin seçimi) aiddir.

İkinci sənədlərin elektronlaşdırılması mərhələsidir ki, burada qətnamə üçün texniki parametrlərin seçilməsi, nəticələrə qənaət etmək üçün bir formatın seçilməsi və qətnamə növü daxildir.

Üçüncü alınan məlumatların işlənməsidir. Bəzən elə sənədlər olur ki onlar heç də qənaətbəxş olmur bu səbəbdən həmin sənədlər əlavə işləmədən keçməlidir.

Sənədləri elektron vəziyyətə salmaq üçün xüsusi texnikadan avadanlıqdan skanerlərdən istifadə edilir. Bunlara sənaye, böyük formatlı, planetar, kitab skanerlərini göstərmək olar. Elektronlaşdırmadan sonra həmin sənədlərin orijinallara uyğunluğunu yoxlamaq lazımdır və bu vacib eləcədə vaxt aparan bir prosesdir, çünki bəzi sənədlərdə komputerin tanımadığı zədələr, əyilmələr ola bilər. Bu səbədən bu işi diqqətlə həyata keçirmək lazımdır.

Arxivlərdə elektron sənədlərin qorunmasının təşkili üzrə dünya təcrübəsi bu sahədəki bəzi mühüm xüsusiyyətlərin olduğunu üzə çıxardıb. Bu sahədəki ən mühüm məqamlardan biri ənənəvi kağız arxivlərindən fərqli olaraq, elektron arxivlərdə əsas diqqət təsdiqlənmiş nüsxələrin saxlanmasına yönəldilir. Kennet Tibode, Lyuciana Dyurati kimi dünyanın aparıcı ekspertləri elektron mühitdə sənədin uzun müddət qorunmasının mümkün olmadığını qeyd ediblər. Müasir dövrdə arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılması ən aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu sahədə həm ölkəmizdə, həm də dünya təcrübəsində işlər aparılır Arxivşünaslıqda müasir innovasiya mənbələri dəftərxana fəaliyyətində texnoloji tərəqqi ilə bilavasitə bağlıdır. Postmodernizm arxiv və arxivşünaslıqda arxiv seçiminin köhnə metodologiysı və praktikasına etiraz olaraq yeni çağırışlar edir. Arxiv informasiyasının elektron formada qeydi və qorunması getdikcə daha geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlayır. İstənilən informasiyanın emalına imkan yaradan kompyüter sistemləri bu informasiyanın transformasiyasına, onun cəld axtarışına, istənilən məsafələrdən ötürülməsini həyata keçirir. Elektron qeydiyyat əvvəllər analoji texnologiyalara əlçatmaz olan bir sıra prinsipial cəhətdən yeni vəzifələrin həllinə imkan verir. Bunlar aşağıdakılardır:

elektron qeydiyyat informasiyanın keyfiyyətinə xələl gətirmədən çoxsaylı şəkildə ötürülməsinə imkan yaradır, yəni informasiyanın bir daşıyıcıdan digərinə köçürülməklə (miqrasiyası) əbədi olaraq mühafizəsini mümkün edir. Lakin analoji rejim bir daşıyıcıdan digərinə köçürülmə mərhələlərdə informasiyanın itirlməsi kimi mənfi hallara da gətirib çıxara bilər. Bu prosesdə məlumatların köçürülməsi prosedurasına ciddi əməl olunmalı, hazırkı sənədin siyahılardakı yerləşdiyi yerlərində uyğun dəyişiklik aparılmalıdır. Bu da avtomatik rejimdə bir necə dəqiqə ərzində həyata keçirlir:

elektron texnologiyalar öz fiziki mahiyyətinə görə müxtəlif siqnalları-rəngli və ağ-qara təsvirlər, filmlər, səslər (musiqi, nitq). və s. buna bənzərləri elektron daşıyıcılarda qeydə alamağa imkan yaradır. Bir neçə informasiya növünün bir sistemdə birləşdirməyə imkan yaratdı, belə sistemlər "multimedia" adını aldı;

elektron qeydiyyat qeyri-xətli oxunuşa imkan yaratmışdır, yəni multimedianın informasiya massivindən ayrıca sənədin, sətirlərin, təsvir detallarını əks etdirən seçilmiş informasiya ilə (gipermedia) tanışlığı təmin edir;

kompyüterlər skayner texnikasını daimi təkmilləşdirməklə informasiyanın təcili nəşrini mümkün edir. Elektron skaynetmə müxtəlif keyfiyyətdən olan informasiya yazısının (qüsurlu, zəifkontrastlı) skaynını həyata keçirir.

Lakin elektron daşıyıcıların uzunömürlüyünün aşağı səviyyəsi və bu daşıyıcıların özünün və avadanlıqlarının tez-tez bərpasına olan tələbat arxiv mühafizəsi təcrübəsi ilə az vəhdət təşkil edir. Ona görə də arxivlərdəki informasiyanın, hər iki formada-həm elektron, həm də analoji görkəmdə saxlanılmalıdır. Ona görə də informasiyanın eyni vaxtda iki nüsxədə, həm elekton, həm də mikrofilmdə təqdimi məsləhətdir. Elektron informasiya operativ istifadə üçün qorunacaq. Hazırda elektron nüsxənin mikrofilmlə birgə cəld edilməsini mümkün edən yeni texnologiya hazırlanmaqdadır ki, bu da arxivlər üçün çox vacibdir. Bu yolla gələcəkdə sənədlərin yenidənistehsalını əvvəlkilərdə olduğu kimi uzunmüddətli qorunması və istifadə vəzifələrini təmin edir. Yəni əvvəllərdə olduğu kimi indi də sənəd iki funksiyanı-informasiyanın qorunması və kommunikasiya vasitəsi olmasını həyata keçirəcəkdir. (3 səh 36)

Müasir dövrdə elektron arxivlərin əsas problemlərini bir-neçə iri bloka bölmək olar. Bunlara hüquqi, təşkilati və texniki problemləri aid etmək olar. Bəzən olur ki, problemlərin uyğun texniki həlli mövcuddur, lakin bunlar qüvvədə olan qanunvericiliklə tənzimlənmir. Xüsusilə, gücləndirilmiş elektron imzalı sənədlərin hüquqi əhəmiyyəti bu qəbildən olan problemlərdəndir. Bu nöqteyi-nəzərdən həmin istiqamət üzrə normativ-hüquqi bazanın olması aktuallıq kəsb edir. Elektron arxivlərin yaradılması və bunlardan səmərəli şəkildə istifadə məqsədilə, təkcə lazımi avadanlıqların, proqram təminatının, bunlara uyğun kadraların seçilməsi ilə kifayətlənmməli, həmçinin bir sıra mühüm məsələlərin həllində vacib rol oynayan və bu məslələrin

nizamlanmasını həyata keçirən uyğun normativ-hüquqi və metodiki baza da yaradılmalıdır. Bu normayiv-hüquqi baza aşağıdakı məsələlərin həllində mühüm rol oynayır:

elektron sənədlərin uzunömürlüyünün, onların bütövlüyü, autentliyinin təminatı;

arxiv fondlarına əlyetərliyin və onlardan istifadəyə;

Əsas vəzifə ilk növbədə arxivlərin konversiya prosesləri, elektron sənədlərinin miqrasiyası ilə bağlı olan müəyyən texniki qərarların tətbiqinin leqallaşdırılmasıdır. Qanunvericilik səviyyəsində nizamlanan əsas məsələlər sırasına aşağıdakılar daxildir:

arxivin elektron sənədlərin konversiya və miqrasiyasının keçirilməsində, konversiya və miqrasiya nəticələrinin orijinalla uyğunluğuna şahidlik hüququ;

miqrasiya olunmuş arxiv sənədlərinin sənədin əsilləri ilə hüquqi gücünün tanınması;

elektron sənədlərin qorunması üzrə xidmət göstərən etibarlı sayılan üçüncü tərəfin fəaliyyətinin hüquqi əsasları;

elektron arxivin komplektləşdirmə təşkilat-mənbənin sənədləşdirmə təminatı xidmətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin hüquqi çərçivələri (məsələn, iş və sənədlərin dövlət mühafizəsinə verən arxivlərin hüquqları);

Aşağıdakı məsələlərin işıqlandırılmasını mümkün edən normativ və metodiki sənədlərin hazırlanması da lazımdır:

elektron sənədlərin işgüzar informasiya sistemlərində və elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərində qorunması qaydaları (həm dövlət orqanları, həm də kommersiya təşkilatları, şəxsi arxivlər üçün);

sənədlərin operativ qorunma xüsusiyyətlərini müəyyən edən qaydalar;

təşkilat və dövlər arxivlərində elektron arxiv sənədlərinin idrəolunmsı üsusiyyətləri;

təşkilatların fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmini üçün vacib sayılan ən mühüm sənədlərin seçilmə və mühafizə xüsusiyyətləri;

müasir texnologiylardan istifadə edilməklə (saytsız, portallarsız və s.) yaranmış elektron obyektlərin sənədləşdirilməsi və qorunması xüsusiyyətləri;

Arxivlərdə elektron sənədlərinin qorunmasının təşkili üzrə dünya təcrübəsi bu sahədəki bəzi mühüm xüsusiyyətlərin olduğunu üzə çıxardıb. Bu sahədəki ən mühüm məqamlardan biri daşıyıcısı kağız arxivlərdən fərqli olaraq elektron arxivlərdə əsas diqqət təsdiqlənmiş nüsxələrin saxlanılmasına yönəldilir. Elektron arxiv mütəxəssisləri elektron sənədlərin ilkin variantında saxlanılmasının mümkünsüzlüyünü etiraf edirlər. Kennet Tibode, Lyüçiana Dyüranti kimi dünyanın aparıcı ekspertləri elektron mühitində sənədin əslinin uzun müddət qorunmasının mümkün olmadığını çoxdan qeyd etmişlər. Kennet Tibode öz nöqteyi-nəzərini belə qeyd etmişdir:" Ciddi şəkildə desək, elektron sənədin uzun müddət qorunması mümkün deyil. Elektron sənədin yenidən yaradılması, yəni surətinin çıxraılması qabiliyyətini saxlamaq olar. Eyni nöqteyi-nəzərə L.Dyüranti də tərəfdar çıxır. Elektron sənədlərin qorunması zamanı onların bütövlüyü və oxnunaqlığının daimi nəzarətdə saxlanılması zərurəti ortalığa çıxır. Bunların ardıcıl olaraq konversiyası (digər formatlara köçürülməsi) və miqrasiyasını (yeni daşıyıcılara, yaxud da informasiya sistemlərinə köçürülməsi) həyata keçirilməsi tələb olunur.

Şərq.az 2016-cı il internet saytında Dilavər Əzimlinin və Fəzail İbrahimlinin arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılması ilə bağlı qeyd etdikləri fikirlər olduqca önəmlidir. Beləki- Dilavər Əzimli: "Demək olar ki, bizim institutda arxiv sənədlərinin müəyyən hissəsi elektronlaşıb" Fəzail İbrahimli: "Bu proses zamanla öz həllini tapacaq. Bir günün, iki günün işi deyil axı!" kimi fikirlər bildirmişdilər.

Arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılması artıq bir sıra dövlət və özəl müəssisələrdə reallaşdırılıb və uğurlu nəticələr əldə olunub. Bu sistemin tətbiqi şirkətlərdə və idarələrdə bütün növ cari və köhnə sənədlərin elektronlaşdırılması ilə onlara vahid mərkəzdən nəzarət etmək imkanı yaradır. Elektron mühitə köçürülmüş bütün sənədlər müvafiq qovluqlara yerləşdirilir və xüsusi proqramtəminatı vasitəsilə idarə olunur.

Arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılması uzunmüddətli araşdırma prosesinin minimuma endirilməsi və sənədlərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına gətirib çıxarır. Bütün sənədlərin indeksləşdirilməsi ilə sənədlərin koordinasiyası və bütünlüyünün asanlıqla yoxlanılmasını asanlaşdırır. Bu isə nəticə etibarı ilə çox sayda sistemləşdirmənin mümkünlüyünə (mərkəzi, regional və yerli mərkəzlər) səbəb olur. Artıq bütün dünyada bu sistem tətbiq olunur. Amma nədənsə, ölkəmizdə arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılması prosesi ləng gedir. Məsələnin kifayət qədər aktual və vacib olduğunu vurğulayan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşı, tarixçi-alim Dilavər Əzimli Tarix İnstitutunda artıq bu prosesin başlanıldığını deyib: "Demək olar ki, bizim institutda arxiv sənədlərinin müəyyən hissəsi elektronlaşıb. Sevindirici haldır ki, Axundov Azərbaycan Milli Kitabxanası və Elmlər Akademiyasının kitabxanasında da elektronlaşma prosesi gedib. Hətta bildiyim qədəri ilə arxiv idarələrində də elektronlaşma sahəsində addımlar atılmaqdadır, amma bu proses daha da

sürətləndirilməlidir. Türkiyədə, Avropa ölkələrində bu proses tam təkmilləşdirilib. Kompyuter vasitəsilə istənilən sənədi tapıb, sifariş vermək olar. Çox ucuz qiymətə mən Türkiyənin Baş Bakanlıq arxivindən saysız sənədlər gətirmişəm". Əhəmiyyətli arxiv sənədlərinin əldən-ələ dəydikcə zədələndiyini, korlandığını deyən tarixçi-alim hesab edir ki elektronlaşmanın sürətlənməsi sənədlərin mühafizəsi üçün də vacibdir.

Tarixçi, millət vəkili Fəzail İbrahimli isə deyib ki, sovet dövrü ilə müqayisədə indi arxiv sənədlərini əldə etmək daha asandır: "Mən namizədlik və doktorluq dissertasiyalarımı yazan zaman arxivlərdə çox böyük əziyyətlər çəkmişəm. Amma indi elə deyil axı. Müstəqillik illərindən üzü bu yana arxivlərimiz təpədən-dırnağa yenilənib. Həm təmir-tikinti işləri, həm də sənədlərin qorunması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılıb. Dünyanın bütün ölkələrindən Tarix İnstitutuna, dövlət arxivinə arxiv sənədləri gətirilir. Həmin sənədlərin elektronlaşdırılması isə tədrici bir prosesdir və zamanla öz həllini tapacaq. Bir günün, iki günün işi deyil axı! Əsas odur ki, proses başlanılıb və müəyyən nailiyyətlə də əldə olunub. Güman edirəm ki, yaxın illər ərzində proses tamamlanacaq". Azərbaycanı Türkiyə və Avropa ölkələri ilə müqayisə etməyin düzgün olmadığını vurğulayan millət vəkili deyib ki bizim müstəqilliyimizin cəmisi 25 yaşı var. Türkiyə isə 1923-cü ildən müstəqil olduğu üçün arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılmasının təkmil formada olması təbiidir (4)

Borje Justrellin araşdırmasına əsasən arxiv sənədlərinin elektron formaya salınması bu gün arxivşunaslıq elminin ən önəmli məsələsidir beləki o qeyd edir ki II dünya müharibəsindən sonra olan sənədlər bir yerə toplanmalı və elektron formaya salınmalıdır. Məqsəd müasir texnologiyanın üstünlüklərindən istifadə edərək tarixi elmi məlumatların gələcək nəsillərə ötürülməsidir.(5 səh 93)

Elektron sənədlərin hansı formata köçürülərək saxlanılması da mühüm məsələlərdən biridir. Uzunmüddətli saxlanılma üçün elektron arxivlərin daha çox açıq formatlarda istifadəsi məqsədəuyğun sayılır. Bu sənədlərin kim tərəfindən riv formatlarına köçürülməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda bu məsələ müxtəlif cür həll olunur, xarici ölkələrin təcrübəsinin gösttərdiy kimi, bu işin həlli milli arxiv xidmətinin statusundan da çox asılıdır.

Elektron arxivlərin təşəkkülü və istismarının yeni istiqamət olmasına baxmayaraq, onun özünün əsaslı sənədi mövcuddur. Əsaslı sənəd 2003-cü ildə qəbul edilmiş OAİS adlı standartdır və bu da elə həmin ildə qəbul edilmiş "Kosmik məkan haqqında məlumat və informasiyanın ötürülməsi sistemləri" Etalon model adlı beynəlxalq standartdan başqası deyildir. Bu standart kosmik məlumatların emalı üzrə Məsləhət Komitəsinin geniş elmi birlik və qrupu tərəfindən işlənilmişdir. Bu standart açıq interfeysdən və dərindən içlənilmiş sənədləşdirilmiş formatlardnn istifadəni tövsiyə edir. Standart açıq arxiv informasiya sisteminin etalon modelini təqdim edir. Onun məqsədi-informasiyanın elektron eləcə də fiziki strukturunun arxivləşdirilməsi üçün standartlaşdırılmış sisteminin yaradılmasından ibarətdir (6 / 2019)

Bu gün əlbəttə informasiya dəyəri olan elmi, tarixi, siyasi, həyati əhəmiyyət kəsb edən sənədlərin elektronlaşdırılması vacibdir və vacib olduğu qədərdə məsuliyyətli çətin işdir. Buna həm zaman lazımdır, həm də İKT bacarıqları olduqca yüksək olan mütəxəssislər cəlb olunmalıdır və onlar bilməlidirlər ki, hər hansı məsuliyyətsiz yanaşma həmin sənədinin əslinin düzgün informasiya verməməsinə səbəb ola bilərlər.

Elektron arxivlərin yaradılmasının əsas məqsədləri informasiyaxidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi informasiya xidmətləri nomenklaturasının istənilən növ və mövzulu informasiyadan istifadənin genişləndirilməsi elektron resurslara keçid zamanı istifadəçilərin sayının artırılmasıdır. Sonuncu aşağıdakı üsullar vasitəsilə həyata keçirilir

- İstənilən növ informasiyadan istifadənin təmin olunması
- İnformasiya ötürücüləri və alıcıların dairəsinin genişləndirilməsi
- Fiziki və ya soial əngəlli istifadəçilərin informasiya almasına məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması
- İnformasiyanın istənilən yerə o cümlədən iş masasına və ya evə çatdırılması imkanlarının genişləndirilməsi və s.

Müasir həyatımız informasiya cəmiyyətidir.Bu səbəbdən də insanlığa aid informasiyanın müəssisələrdə yerindəcə elektron formaya salınması daha məqsədə uyğundur. Bir sıra dünya ölkələrində bu proses getməkdədir ümid edirəm ki ölkəmizdədə elektron arxivlərin yaradılması sahəsində olan problemlər yaxın gələcəkdə öz düzgün həllini tapacaq və bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2020-ci il 12 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir Azərbaycan Respublikasında arxiv işinin inkişafına dair 2020-2025-ci illər üçün DÖVLƏT PROQRAMI qəbul olunub. (7. Bakı 2020)

Sənədə əsasən, məqsəd arxiv işi sahəsində həyata keçirilən islahatların davamlılığını, dövlət arxiv təşkilatlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini, cəmiyyətdə arxiv işinin rolunun və arxivçi peşəsinin nüfuzunun artırılmasını, Milli Arxiv Fonduna aid sənədlərin toplanmasını, sistemləşdirilməsini, dövlət mühafizəsinə daimi qəbulunu, qeydiyyatını və onlardan səmərəli istifadəni təmin etməkdir. Proqramın əsas istiqamətlərindən biridə məhz elektronlaşdırmaya şamil olunub. Bu proqramın 6.2.6-cı bəndində arxiv işində İKT tətbiq etməklə vahid elektron arxiv məlumat sisteminin yaradılması da göstərilib arxiv işinin İKT tətbiq etməklə modernləşdirilməsi, müasir tələblər səviyyəsində qurulması, Milli Arxiv Fondu sənədlərinin rəqəmsallaşdırılması, vahid elektron arxiv məlumat sisteminin yaradılması və onun dövlət informasiya ehtiyatlarına və sistemlərinə inteqrasiyasının təmin edilməsi və Milli Arxiv Fondu sənədlərinin rəqəmsallaşdırma yolu ilə etibarlı mühafizəsinin təşkili. Bunun kimi vacib proqramların qəbulu günümüzün aktual problemlərinin həllində öz həllini qısa zamanda tapacaq.

Nəticə

Arxiv sənədlərinin elektronlaşdırılması bu gün nəinki ölkəmizdə, həm də dünyada ən aktual məsələrdən biridir. Bu sahədə ixtisaslı kadrların olması işin həllini daha da asanlaşdırır. Bir sıra dünya dövlətlərində sənədlər yerindəcə elektronlaşdırılır və bu da vaxta qənaət edilməsi baxımdan uğurlu adddımdır. İstər dövlət, istərsə də özəl müəssisələrdə əlbəttə sənədlərin mikro elektron daşıyıcılara ötürülməsi lazımı informasiyanın lazımı vaxtda tez və sürətli əldə edilməsinə şərait yaradır. Əgər arxiv sənədləri elektron formada olarsa, axivə müraciət etmiş şəxs uzun müddət sənəd yığının içində vaxt itirmədən ona lazım olan sənədi qısa zaman çərçivəsində elektron formada əldə edə bilər. Bu işdə əsl məqsəd zamandan səmərəli istifadə etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Алексеева Е.В., Афанасьева Л.П., Бурова Е.М. Архивоведение: учебник / 2005 (səh. 260-261)
2. İ.E.Xvorova. Moskva-2017
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivlərinin əsas iş qaydaları. Bakı-2011
4. https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/22354/
5. Borje Justrell Arşiv bilimi nedir İsatanbul 2017 səh 93
6. Codibly-in Blogunda məqalə 2019
7. Xalq qəzeti. Bakı-13 fevral 2020

Rəyçi: dos. İ.Səfərova

Göndərilib: 14.12.2020 Qəbul edilib: 16.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/157-161

Aytac Vüqar qızı Qurbanova
Bakı Dövlət Universiteti
aytaqurbanova@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ ONUN ANLAYIŞI

Açar sözlər: *maliyyə, maliyyə sistemi, maliyyə sisteminin həlqələri, dövlət maliyyəsi,müəssisə və təşkilatların maliyyəsi.*

Financial system of the republic of Azerbaıjan and its concept

Summary

The financial system is a set of separate links of interaction and interacting financial relations. The distribution, formation and use of cash funds are carried out through the financial system. The financial system includes financial institutions that serve to regulate the country's financial activities and money circulation. This article clarifies the concept and essence of the financial system of the Republic of Azerbaijan and provides examples from foreign financial systems for comparison.

Key words: *finance, financial system, rings of the financial system, public finance, finance of enterprises and organizations*

Giriş

İqtisadi elmi mənbələr “maliyyə” anlayışının latınca “finantio” – “ödəmə” sözündən törədiyini təsdiqləyir və ilk dəfə XVI əsrdə Fransada pul fondlarının yaradılması və istifadə olunması ilə bağlı işlənildiyi söylənilir. Bəzi mənbələrdə isə, bu anlayışın ilk dəfə XIII-XV əsrlərdə İtaliyanın ticarət-bank mərkəzləri hesab olunan Venesiya, Genuya, Florensiya şəhərlərində sərraflarla tacirlər arasında qarşılıqlı pul münasibətlərini tənzimləmək aləti kimi tətbiq olunduğu göstərilir.' Lakin leksikonumuzda işlətdiyimiz “maliyyə” sözü “mal” (var-dövlət) şumer kökündən törəmiş, ərəb xilafəti dövründə aidiyyət bildirən “iyyə” şəkilçisi ilə tamamlanmış və azərbaycanca “pul yığma” (var-dövlət və ya sərvət toplama) mənasında işlə- nir. 2 Qədim dövrlərdə maliyyə, əsasən, şahın xəzinəsinin yaradılması ilə bağlı münasibətləri əhatə etmişdir. [1, s. 11-12] Maliyyə haqqında hələ Nəsrəddin Tusi özünün “Maliyyə traktovkasi” əsərində geniş məlumat vermişdir. Sonradan bu anlayış digər müəlliflərin də əsərlərində tez-tez işlədilmiş və nəhayət beynəlxalq status almışdır. [2, s.8]

Dövlətin və əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərindən XIII-XV əsrlərdə İtaliyanın Florensiya, Venesiya, Genuya kimi iri şəhərlərində istifadə olunmağa başlanmışdır və maliyyənin zəruriliyi dedikdə əsasən aşağıdakı amillər nəzərdə tutulur: 1. Dövlətin mövcudluğu. Ona görə ki, cəmiyyəti idarə etmək üçün dövlətin olması vacibdir. Dövlət də bildiyimiz kimi, idarəçilik, təsərrüfatçılıq, müdafiə və s. kimi çoxsaylı funksiyalar yerinə yetirir. Belə aydın olur ki, onları gerçəkləşdirmək üçün idarəçilik subyekti olan dövlətin əlində müəyyən maliyyə vəsaiti cəmləşməlidir. Dövlətin yarandığı ilk dövrlərdə həmin vəsait natural yığımlar hesabına əldə edilirdi. Cəmiyyətin təkamülü və idarəetmənin mürəkkəbləşməsi prosesində dövlət gəlirləri, xərcləri, bütövlükdə maliyyə münasibətləri meydana gəlməyə başladı. 2. İkinci məqam odur ki, cəmiyyətin inkişafı maliyyə münasibətlərinin inkişafı ilə müəyyən olunur. Maliyyə münasibətlərinin inkişaf etdiyi, onların mütərəqqi metodlarından istifadə olunan cəmiyyətdə iqtisadi və sosial inkişaf da yüksək olur. ABŞ, Fransa, Almaniya, İtaliya Yaponiya və s. bu ölkələr sırasındadır. [3, s. 7]

Maddi məzmununa görə maliyyə dövlətin və bələdiyyələrin, habelə, idarə, müəssisə və təşkilatların pul vəsaiti fondudur. İqtisadi münasibətlər kimi, maliyyə dedikdə, iqtisadi və sosial ehtiyacların təmin edilməsi üçün zəruri olan, dövlətin və bələdiyyələrin, müəssisə, idarə və təşkilatların pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması prosesində yaranan ictimai münasibətlər kimi başa düşülməlidir. Maliyyə dövlətin öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirməsi üçün tətbiq etdiyi bir iqtisadi mexanizm olmaqla. Ümumi Daxili Məhsulun və Milli Gəlirin bölüşdürülməsi və yemdən bölüşdürülməsi mexanizmi, habelə istehsal və ictimai tələbatların ödənilməsi üzərində həm də nəzarət vasitəsidir. [1, s.12-13]

Maliyyəni müxtəlif kateqoriyalara ayırırlar. Məsələn, subyektlərinə və onların məqsədlərinə görə: 1) dövlət (kütləvi) maliyyəsi – pul formasında ifadə olunmuş və dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsinə, eyni zamanda formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş iqtisadi münasibətlər toplusudur; 2) şəxsi (xüsusi) maliyyələr - təsərrüfat subyektləri səviyyəsində maliyyə resurslarının formalaşdırılmasını, eyni zamanda idarəetməsini təmin edən və daha çox pulla bağlı olan

iqtisadi münasibətlər toplusudur. Əməliyyatların həyata keçirilmə sferasına görə: 1) daxili maliyyə-maliyyə münasibətləri subyektlərinin vətəndaşlığı ilə məhdudlaşmışdır. 2) xarici maliyyə - müxtəlif ölkələrin maliyyə münasibətləri subyektlərinin iştirakını nəzərdə tutur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin maliyyəsi ayrı-ayrı ölkələrin, həmçinin onların subyektlərinin xarici maliyyə əməliyyatlarında üstünlükləri, çatışmazlıqları nöqteyi-nəzərdən iştirakı ilə və bir qayda olaraq, həmin ölkənin ərazi sərhədləri çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq maliyyə münasibətləri müxtəlif ölkələrin, eyni zamanda onların subyektlərinin beynəlxalq maliyyə bazarlarındakı maliyyə əməkdaşlığını nəzərdə tutur, öz maliyyə maraqlarını müdafiə edən müxtəlif ölkə qruplarının yaradılma imkanını nəzərdə tutur. Dünya maliyyəsi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında və koalisiyalarda müxtəlif ölkələrin iştirakı zamanı onların maliyyə cəhətdən qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini – həm millidən üstün statusa (dünyəvi və ya regional), həm də tövsiyə statusuna malik olan xüsusiyyətləri meydana çıxarır. [19]

Maliyyə sistemi anlayışı «maliyyə» anlayışının məntiqi davamıdır. Maliyyə xalis gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi ilə və dövlət funksiyalarının, genişləndirilmiş təkrar istehsalın yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan mərkəzləşdirilmiş və mərkəzdənqaçan fondların formalaşdırılması ilə bağlı pul münasibətlərini əks etdirir. Maliyyə sistemi, bütöv bir kateqoriya kimi bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli olan müxtəlif maliyyə institutlarının (həlqələrinin) məcmusundan ibarətdir. Maliyyə institutlarının (həlqələrinin) köməyi ilə dövlət pul vəsaitlərini toplayır, bölüşdürür və xərcləyir. Maliyyə özlüyündə ’’fondlar sistemi və hüquq institutları sislemidir”. Hüquq institutları sistemi pul vəsaiti fondlarını təmin edir. [1, s. 16]

Biz qeyd edə bilərik ki, maliyyə sistemi maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin bir formasıdır. Elmi və tədris-metodiki ədəbiyyatlarda '"maliyyə sistemi“ anlayışının müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Yəqin bu onunla əlaqədardır ki, əsas anlayış olan “sistem" çox əhəmiyyətə və çalarlara malikdir. Lüğətlərdə və digər mənbələrdə sistem dedikdə “müəyyən hərəkətlərin qarşılıqlı əlaqəsində nizamhhq", “təşkilatların forması", “struktur şəklində yerləşən və qarşılıqlı əlaqəli hissələrin vəhdəti", “cəmiyyətin quruluş formıası", “vəzifələri eyni olan təşkilatlar və ya müəssisələr birliyi“ başa düşülür [5, IV cild, s. 509].

“Maliyyə sistemi” anlayışına əsasən ya “təşkilatların forması", ya da “təşkilatların məcmusu" kimi baxılır. Məsələn, Y.V.Sokolov maliyyə sistemini öz xidmətlərini firmalara, vətəndaşlara, habelə dövlətə təqdim edən bir sıra idarələrin və bazarların məcmusu kimi müəyyən edir. Məşhur iqtisadçı L.A.Drobozina hesab edir ki, maliyyə sistemi-dövlətin və müəssisələrin pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin forma və metodları sistemidir [9, s. 55]. Professor A.Q.Qryaznovaya və E.V.Markinaya görə, maliyyə sistemi öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan maliyyə münasibətləri sferaları və həlqələrinin məcmusu kimi müəyyən edilir. [10, s. 29]. Maliyyə sisteminin “maliyyə münasibətləri sferasının", "maliyyə münasibətləri", “idarə və bazarların" məcmusu kimi müəyyən edilməsi o qədər də dəqiq deyildir, ona görə ki, göstərilən yanaşmalar sistemə qoyulan tələbə tam cavab vermir. Yuxarıda deyilənlərdən fərqli olaraq V.V.Kovalyova maliyyə sistemini təkrar istehsal prosesinin bütün subyektləri arasında məcmu ictimai məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü üzrə pul münasibətlərinin təşkili forması kimi nəzərdən keçirir [11, s.14]

Maliyyə siyasətinin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) Maliyyə siyasətinin təşkili zamanı müəyyən məkan və zaman daxilində hər bir ölkənin spesifik xüsusiyyətləri: mövcud tarixi şərait, ölkənin yerüstü və yeraltı sərvətləri, regional, demoqrafik, milli-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi bir dövrdə maliyyə siyasəti elə qurulmalıdır ki, bu, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etsin. 2) Maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə istiqamətləri müəyyən edilməlidir.3) Maliyyə münasibətlərinin təşkilinin metod və üsulları müəyyənləşdirilməlidir. Bu vəzifəyə vergilərin və digər maliyyə tənzimləyicilərinin təşkili qaydaları, dövlət maliyyə orqanlarının işinin təşkili metodları və s. aiddir.

Maliyyə sisteminin iştirakı ilə Ümumi Daxili Məhsul müxtəlif təsərrüfat subyekti arasında və məqsədli istiqamətlərdə bölüşdürülür, eyni zamanda da, nəticədə hər bir təsərrüfat subyektləri zəruri maliyyə resursları ilə təmin olunur. Beləliklə, deyə bilərik ki, maliyyə sistemi iqtisadi kateqoriya kimi Ümumi Daxili Məhsulun və Milli Gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü məhz onunla həyata keçirilir ki, bunun nəticəsində pul vəsaiti fondları yaradılır və istifadə edilir.

Maliyyə sistemi-qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən maliyyə münasibətlərinin ayrı-ayrı həlqələrinin məcmusudur. Maliyyə sistemi vasitəsilə pul vəsaitləri fondlarının bölgüsü, formalaşması və istifadəsi həyata keçirilir. Maliyyə sisteminə ölkənin maliyyə fəaliyyətinin və pul tədavülünün tənzimlənməsinə xidmət edən maliyyə idarələri daxil edilir. [6, s.22] Maliyyə sistemi müəyyən zaman müddətində pul dövriyyəsi və dövriyyədəki pulun həcminin müəyyənləşməsi, pul vəsaitlərinin müxtəlif funksiyalı, mahiyyətli fondlara cəlbi və istifadəsinin idarə edilməsi prosesidir. Maliyyənin belə açıqlanması

maliyyənin bütövlükdə məhsul axınlarını tamamlayan, mübadiləni asanlaşdıran pul dövriyyəsi olduğunu göstərir.

Maliyyə mərkəzi bankların, dövlətin kredit və büdcə siyasətinin yardımı ilə "yaranan" pul vəsaitlərinin məcmu həcmidir. Maliyyə müxtəlif fondlara-dövlət büdcəsi, fərdi kommersiya layihələri fondu, bank sektoru və s. cəlb edilən, istifadə edilən pul vəsaitləridir. Maliyyə-pul və pul fondları ilə bağlı bu və başqa proseslərin idarə edilməsidir. Ölkəmizdə maliyyə sisteminin quruluş prinsipləri kimi qeyd edə bilərik: maliyyə sisteminin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin funksional təyinatı-maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi özünün dəqiq müəyyən edilmiş vəzifələrini həll edir və buna müvafiq maliyyə aparatı yaradılır; maliyyə sisteminin vahidliyi prinsipi-dövlət tərəfindən maliyyə orqanları vasitəsi ilə vahid maliyyə siyasəti aparılır; dövlət maliyyə orqanlarının strukturu ölkənin inzibati-ərazi quruluşuna uyğun təşkil olunur. [7, s. 81]

Maliyyə haqqında iqtisadi elmin ən başlıca vəzifəsi budur ki, dövriyyədəki pul həcminin ümumi iqtisadi artımı şərtləndirən səviyyədə artımı və azalmasını müəyyənləşdirsin, fiksal siyasətin səmərəli olmasını təmin etsin, fərdi layihələrin nə dərəcədə effektiv olub-olmamağını aşkarlasın. Maliyyə mürəkkəb struktura malik bir sistemdir. [18]

Maliyyə sisteminə daxil olan həlqələr müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür təsnif edilir. Məsələn, A.Q. Mirzəyeva qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminə bu həlqələr daxildir: 1. Dövlət maliyyəsi; 2. Müəssisələrin və təşkilatların maliyyəsi; 3. Kredit fondu; 4. Dövlət Sığorta fondu. Həmçinin o qeyd edir ki, hüquq ədəbiyyatında maliyyə sisteminin çoxhəlqəli olmasına mühüm əhəmiyyət verilir. Qeyd olunur ki, maliyyə sisteminin çoxhəlqəliliyi onun daha da çevik olmasına və təsirinin səmərəli olmasına kömək edir. Bu həlqələrin alt qruplarını müəllif belə qeyd etmişdir: dövlət maliyyəsi: büdcə sistemi, dövlət büdcədənkənar fondları, dövlət krediti; müəssisə və təşkilatların maliyyəsi: kommersiya müəssisələri və təşkilatlarının maliyyəsi, kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmayan idarə, təşkilat və ictimai birliklərin maliyyəsi; kredit fondu: bank krediti fondu, kommersiya krediti fondu; dövlət sığorta fondu: şəxsi sığorta, əmlak sığortası, digər növ sığorta. [1, s.16]

Başqa müəlliflər isə qeyd edirlər ki, maliyyə ilk növbədə bölgü münasibətlərinin daşıyıcısı olduğuna görə, məhz bu bölgü müxtəlif təsərrüfat subyektləri arasında baş verir. Onlar vurğulayırlar ki, pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi qaydasından asılı olaraq maliyyə sistemi iki yerə ayrılır: Ümumdövlət maliyyəsi (mərkəzləşdirilmiş maliyyə); müəssisə və təşkilatların (təsərrüfat subyektlərinin) maliyyəsi (qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə). Maliyyə sistemi geniş mənada habelə kredit-bank sistemini də (ölkənin banklarını və digər kredit idarələrinin məcmunu) əhatə edir. [6, s.22]

Bu bölmənin hər biri təşkilati struktura malik olmaqla bir neçə həlqədən ibarətdir. Birinci bölmədə - dövlət maliyyəsinin həlqələri mərkəzləşdirilmiş maliyyəyə aiddir və makro səviyyədə iqtisadiyyatı, eyni zamanda maliyyə-bölgü münasibətlərini tənzimləmək üçün istifadə edilir. İkinci bölmə isə müəssisə və təşkilatların maliyyəsini , yəni qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyəni əhatə edir və mikro səviyyədə iqtisadiyyatı və sosial münasibətləri tənzimləmək və stimullaşdırmaq üçün yararlıdır. Kredit-bank sferası isə məlum olduğu kimi, ölkənin banklarından və digər kredit idarələrdən ibarətdir. Ölkənin maliyyə sisteminə həmçinin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən və tənzimləyən dövlət maliyyə institutları da (təşkilatlar və.idarələr) aiddir. Bəzi müəlliflər hətta AR-ın maliyyə sisteminin strukturunu bu şəkildə təsvir edirlər: 1) İctimai maliyyə: dövlət və bələdiyyə maliyyəsi, qeyri-kommersiya təşkilatlarının, büdcə təşkilatlarının, ictimai təşkilatların, fondların maliyyəsi. 2) Təsərrüfat-sahibkarlıq subyektlərinin maliyyəsi: kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi, fərdi sahibkarlığın maliyyəsi, maliyyə vasitəçilərinin maliyyəsi, qeyri-dövlət təşkilatlarının maliyyəsivə s. 3) Sığorta maliyyəsi: sosial sığorta, şəxsi sığorta, məsuliyyətliliyin sığortası, riskin sığortası, əmlak sığortası. 4) Kredit-bank sferası: AR-ın Mərkəzi Bankı, AR-ın kommersiya bankları, bank olmayan kredit təşkilatları. 5) Dövlət maliyyə orqanlarının sferası: AR-ın maliyyə Nazirliyi, AR-ın Vergi Xidməti, AR-ın subyektlərinin maliyyə orqanları və s. 6) Beynəlxalq maliyyə- beynəlxalq maliyyə təşkilatları, beynəlxalq kredit təşkilatları, investisiya əmliyyatları, valyuta əməliyyatları. [7, s.82]

Onu da qeyd edək ki, maliyyə münasibətlərinin iki sferası ayird edilir: mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş maliyyələr. Mərkəzləşdirilmiş maliyyəyə dövlət büdcəsi, büdcədənkənar fondlar, dövlət sığortası, dövlət krediti aid edilir. Mərkəzləşdirilməmiş maliyyə dedikdə isə, müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatlana bilən müəssisə maliyyəsi nəzərdə tutulur. Məsələn, maddi istehsal müəssisələrinin maliyyəsi və qeyri-istehsal sferasının müəssisə və təşkilatlarının maliyyəsi və ya dövlət müəssisələrinin maliyyəsi və digər mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsi bura aid ola bilər. Həmçinin maliyyə sisteminin intitusional strukturu anlayışı da fərləndirilir. Ölkənin maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən təşkilatların məcmusu maliyyə sisteminin institusional strukturu adlanır. Maliyyə sektoru geniş və dar mənada başa düşülür. Geniş mənada ona müxtəlif maliyyə təşkilatları, müşahidəçi və nəzarətedici orqanlar və maliyyə birlikləri aid edilir. Əgər təşkilat iqtisadiyyatın müxtəlif subyektləri (şəxsi firmalar, ev təsərrüfatları, dövlət müəssisələri və b.)

arasında pul vəsaitlərinin formalaşması və paylaşdırılması kimi başlıca funksiyaları yerinə yetirisə, o zaman o, dar mənada maliyyə sektoruna aid edilə bilər. [4, s.296]

Xarici ölkələrdə mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş maliyyə sferalarına daxil olan hissələrin yalnız bəzilərini ayırmaq qəbul edilir. Belə ki, xarici ölkələrin maliyyə sistemlərinə aşağıdakı elementlər daxildir: dövlət büdcəsi; yerli maliyyələr; xüsusi büdcədənkənar fondlar; dövlət müəssisələrinin maliyyələri. [19] Məsələn, Avropa Birliyinin büdcəsi AB-yə üzv ölkələrin pul vəsaitlərinin dövlətlərarası mərkəzləşmiş fondunu ifadə edir və əsas maliyyə planı formasında çıxış edir. Bu plana uyğun olaraq Avropa Birliyinin vəsaitlərinin səfərbər edilir və xərclənir. Avropa Birliyinin büdcəsi AB-nin inkişaf siyasətinin və strategiyasının reallaşdırılmasına yardım etməyə yönəlmişdir və aşağıdakıları əks etdirir: valyuta stabilliyinin yaradılması; müasir və dinamik Avropa sənayesinin inkişafı; yeni texnologiyaların inkişafının stimullaşdırılması; müxtəlif regionların sosial və mədəni inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi.

ABŞ-ın federativ quruluşu onun maliyyə sistemində də öz əksini tapır. Burda əsas diqqət dövlət xərclərinə, dövlət gəlirlərinə və büdcələrarası əlaqəyə verilir. ABŞ-ın büdcə quruluşu federativdir və buraya daxildir: federal büdcə; 51ştatın büdcəsi; 12,7 min inzibati, təsərrüfat-sahibkar və digər yerli şöbələrin büdcələri. [12, s.95]. Bundan başqa ABŞ-ın maliyyə sistemində xüsusi fondlar mühüm yer tutur. Onlar müstəqil maliyyə müəssisələri kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn onlara aid edilə bilər: sosial sığorta fondları, hərbi-siyasi fond, təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş iqtisadi fondlar (məsələn, investisiya fondları) və s. [13, s.115].

Almaniyanin büdcə sistemi 3 hissədən ibarətdir: federal büdcə; regional büdcə; yerli büdcə (11min icmadan çox). Bununla yanaşı Almaniyada maliyyə sisteminə həmçinin xüsusi hökümət fondları, büdcədənkənar fondlar, Federal Dəmir yolunun (Bundesbank), Federal Poçtun fondları (Bundespost), dövlət müəssisələrinin, sosial sığorta orqanlarının, əmək üzrə federal idarənin fondları daxildir. Almaniyanın maliyyə sisteminin əsas həlqəsi xüsusi fondlardır, xüsusilə də Sosial Müdafiə Fondu. Bu fondun 3 maliyyə mənbəyi var: məcburi ayırmalar, sahibkar ödəmələri, federal büdcədən subsidiyalar. Müharibə Yükünü Bərabərləşdirmə Fondu da fəaliyyət göstərir ki, onun da əsas məqsədi müharibədən əziyyət çəkmiş əhaliyə yardım etməkdir. Ağır sənayeyə kömək etmək üçün isə 1952-ci ildə yaradılan İnvestisiya Fondu fəaliyyə göstərir. Onu da qeyd edək ki, 2002-ci il alman federal büdcəsi alman markaları ilə deyil, avro ilə hesablanmışdır. [14, s.232]

Fransada isə 1959-cu il dekreti "maliyyə haqqında qanun" və "büdcə haqqında qanun" anlayışlarını bir-birindən ayırdı. Birinci anlayış dövlət vəsaitlərinin, dövlət xərclərinin anlayışı və təyinatını iqtisadi və maliyyə tarazlığı nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirirdisə, ikinci anlayış maliyyə qanununun ümumi maddələrini şərh edirdi. Fransanın maliyyə sisteminə aid edilirdi: dövlət büdcəsi; yerli büdcələr (ərazi təşkilatlarının, yerli təşkilatların, onların ittifaqlarının, sindikatların, şəhər birliklərinin, rayonların büdcələri); xüsusi fondlar (pensiya fondu, ailələrə yardım fondu, əlillik, xəstəlik, analıq üzrə sığorta fondu, işsizlərə milli yardım fondu). [15, s.67]

Büdcədənkənar fondlar xarici ölkələrdə dövlət maliyyəsinə dəstək üçün geniş istifadə olunur. Hətta bəzi müəlliflər hesab edirdilərki, bu fondların yaranmasında əsas zərurət dövlət büdcəsində olan çatışmamazlılar, yəni kəsirlərdir. [17, s.15] Ümumiyyətlə beynəlxalq təcrübədə mövcud olan büdcədənkənar fondlar iki kateqoriyaya bölünür. Birincisi, təbii ehtiyatlardan əldə olunan gəlirlər hesabına formalaşaraq sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəlmiş, ikincisi isə dövlət büdcəsindən aynlan transfertlər və həmçinin, (bir qayda olaraq sosial sığorta haqları) digər ödənişləri hesabına formalaşan və cəmiyyətdə mövcud olan sosial problemlərin həllinə (pensiyia təminatı və s.) yönəldilən fondlardır. Büdcədənkənar dövlət fondlannın təbii resursdan yaranma səviyyəsinə görə 3 növü mövcuddur: Stabilləşmə fondu; Gələcək nəsillər fondu; Büdcə ehtiyatlan fondu.

Stabilləşmə fondu (Alyaska, Venesuela. Kolumbiya, Küveyt, Nigeriya, Norveç, Çili) - bir qayda olaraq hər hansı bir təbii resursun (neft, mis və s.) dünya bazarındakı qiymətindən asılı olaraq formalaşır. Gələcək nəsillər fondu (Kanada, Alyaska, Kiribati, Küveyt, Oman, Papua-Yeni Qvineya) -hər hansı bir təbii resursdan əldə olunan gəlirlərin konkret fondda toplanaraq gələcək nəsillər üçün saxlanmasını nəzərdə tutur. Büdcə ehtiyatları fondu (Honkonq, Sinqapur, Estoniya, CAR) - əksər hallarda dövlət büdcəsində yaranan (neft və ya digər gəlirlər hesabına) profisit əsasında formalaşır və iqtisadi tənəzzül dövründə büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədi daşıyır. [8, s. 114-115]

Norveçdə 30 il ərzində neft-qaz sahəsinin inkişafı nəticəsində dövlət neft hasilatı üzrə üçüncü yerdə durur. Digər tərəfdən neftdən əldə olunan vəsaitlərin uğurlu istifadəsi nəticəsində ÜDM-in əhəmiyyətli artımı müşahidə edilir, Norveç hökumətinin ümumiyyətlə dövlət borcu heç yoxdur, vergi daxilolmalarının həcmi və ümumən yığım əmsalı cox yüksəkdir, Avropada ən aşağı işsizlik səviyyəsi məhz Norveçdədir. Bu əsasda, neftdən əldə olunan gəlirlər həm iqtisadi inkişafa, həm də əhalinin maddi rifahına yönəldilir. Norveç Neft

Fondu 1990-cı ildə yaradılmışdır. Lakin, ilk dəfə olaraq fonda pul 1996-cı ildə köçürülmüşdür (349 mln.ABŞ dollan). 1998-ci ildə isə fond bazarlarına daxil oldu. 2006-cı ildən isə fond artıq Dövlət Pensiya Fondu adlanmağa başlandı, amma öz mahiyyətini itirmədi. Hazırda fondda toplanan vəsaitlər iki mənbədən formalaşır: dövlət büdcəsində yaranan profisit və neftdən gələn gəlirlər. Həmçinin fond iki yerə bölünmüşdür: Qlobal və Norveç Fondu (keçmiş Sığorta Proqramı üzrə Milli Fond). [16, s. 45]

Nəticə

Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, maliyyə sistemi-pul vəsaitlərinin yaranması və istifadəsi prosesində yaranan maliyyə münasibətlərinin məcmusudur. Maliyyə sistemi-maliyyə bazarlarının, dövlət maliyyəsinin fəaliyyətinə imkan yaradan qarşılıqlı əlaqəli elementlərin toplusudur. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin həlqələrinə isə daxildir: dövlət maliyyəsi, müəssisə və təşkilatların maliyyəsi, kredit fondu, sosial sığorta fondu.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyeva A.Q. "Maliyyə hüququ". Dərslik. "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı, 2018, 264 səh.
2. Sadıqov M., Məmmədov S., "Maliyyə". Dərslik, "Gəncə" nəşriyyatı, Gəncə, 2010, 568 səh.
3. Bağırov D., Həsənli M., "Maliyyə". Dərslik, "İqtisadiyyat Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2011, 384 səh.
4. Zeynalov V. "Maliyyə (suallar və cavablar)". Dərslik. "İqtisadiyyat Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2010, 361 səh.
5. Böyük iqtisadi ensiklopediya. 5 cilddə. Bakı, 2012. İdeya rəhbəri və baş redaktor akademik Z.Ə.Səmədzadə.
6. Novruzov N., Hüseynov X., "Maliyyə". Dərslik, "Koperasiya" nəşriyyatı, Bakı, 2011, 464 səh.
7. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E., " Maliyyə nəzəriyyəsi". "Koperasiya nəşriyyatı", Bakı, 2004, 646 səh.
8. Vəliyev Z. Büdcə nəzəriyyə və praktikada, 2010, 530 səh.
9. Финансы. Денежное обращение. Кредит. Учебник. /под. ред. Л.А.Дробозиной. М., 2000.
10. Финансы. Учебник. / Под. ред. А.Г.Грязновой, Е.В. Маркиной. М., 2012.
11. Финансы. Учебник. Под. ред. В.В. Ковалева. М., 2003.
12. Буторина О. Трудный путь к единой европейской валюте // МЭ м МО. 1998. № 1 С. 94-104.
13. Пищик В.Я. Евро и доллар США. Конкуренция и партнерство в условиях глобализации. М.: Консалтбанкир, 2002. 304 с.
14. Новая единая европейская валюта евро /М.: МГУ; ТАСИС, 1998. 391 с.
15. Аникин А.В. Валютные проблемы Западной Европы. М.: ИМО, 1960. 179 с.
16. Intergovenmental fiscal transfers: principles and practice. The World Bank, 2007, Edited bv Robin Boadway and Anwar Shah:
17. Managing and Controlling Extrabudgetary Funds by Richard Allen and Dimitar Radev, OECD Journal on Budgeting Volume 6 – No. 4 © OECD 2006, 31p.
18. https://hozir.org/doc-dr-cihan-bulut-elcin-suleymanov-dovlet-maliyyesi-bak-2013.html?page=8
19. https://kayzen.az/blog/finance/1042/1.1.1.maliyy%C9%99-sistemi-anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1-v%C9%99-elementl%C9%99ri.htm

Rəyçi: dos. A.Mirzəyeva

Göndərilib: 07.12.2020 Qəbul edilib: 09.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/162-165

Ülkər Faiq qızı Bayramova
Milli Aviasiya Akademiyası
ulkerbayramova998@gmail.com

GƏNCƏ BEYNƏLXALQ HAVA LİMANINDA KÜLƏK REJİMİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *külək, temperatur, aviasiya, külək gülü, görünüş məsafəsi*

Wind analysis at Ganja International Airport

Summary

The article reviews wind conditions at Ganja International Airport and specifies the maximum winds observed during the month and the direction of the winds. The direction of the mean, maximum wind speed of the prevailing wind was analyzed. Based on our analysis, we can see that the prevailing wind direction is northeast and the maximum speed was recorded in March.

Key words: *wind, temperature, aviation, wind rose, visibility*

Giriş

Hava limanlarında uçuşların meteoroloji təminatının yüksək keyfiyyətli təşkili, effektivliyin artırılması bir çox amillərdən asılıdır. Bu amillərə hava limanlarında hakim küləklər, onların təkrarlanması, küləyin sürətinin ayrı-ayrı komponentləri, meteoroloji görünüş məsafəsi, ona təsir edən amillərin təhlili, atmosfer hadisələri, o cümlədən təhlükəli meteoroloji hadisələr, hava temperaturunun orta və ekstremal göstəricilərinin paylanması və s. aiddir.

Gəncə beynəlxalq hava limanı Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq yamacında Qazax-Gəncə maili düzənliyində, Gəncə çayın hər iki sahilində dəniz səviyyəsindən 350 m hündürlükdə olan ərazidə yerləşir. Ərazi şimaldan Ceyrançöl alçaq dağları, cənubdan isə Murov silsiləsinin şimal ətəkləri ilə qovuşur. Şəhərin şimal-şərqində Kür çayının sağ sahili boyunca Mingəçevirə qədər arial Bozdağ silsiləsi uzanır. Rayonun ərazisi 200-500 m-dən başlamış 3700 m mütləq yüksəkliyə qədər ucalır.

Aeroport ətrafı relyef dağətəyi düzənlik üçün səciyyəvi olan müxtəlifiyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Dağlıq relyef şəhərə doğru dərin dərələr və yarğanlarla kəsilmişdir. Gəncə şəhərinin dağlıq ərazisi mürəkkəb geoloji qurluşa malikdir. Kiçik qafqazın şimal-şərq yamacı şaquli qurşaqlıqla xarakterizə olunur. Gəncə beynəlxalq hava limanına yerləşən ərazinin dörd yüksəklik qurşağı ayrılmışdır:

1) Maili düzənliklər qurşağı (160-500);
2) Dağətəyi qurşaq (500-1200);
3) Orta dağlıq qurşaq (1200-2200);
4) Yüksək dağlıq qurşaq (2200 m-dən hündür).

Gəncə-Qazax maili düzənliyi və həmçinin Gəncə aeraportu yerləşən ərazi üçün qışı mülayim, yayı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl iqlimi səciyyəvidirsə, dağətəyi və alçaq dağlıq hissədə qışı quraq keçən mülayim isti iqlim tipi üstünlük təşkil edir. Atmosfer yağıntılarının qeyri-bərabər paylanması quruçöl və yarımsəhra landşaftının inkişafına imkan yaradır.

Azərbaycan ərazisinin müasir iqlimi bir çox amillərin təsiri altında yaranır. Bu amillər sırasında respublika ərazisinin coğrafi mövqeyi mühüm yer tutur. Yer səthinə günəşdən gələn radiasiyanin miqdarı birbaşa coğrafi mövqedən aslıdır. Həmin radiasiyanın yer atmosferində, eləcə də yer səthində müxtəlif dərəcədə akkumulyasiyası, sərf edilməsi, istilik balansının kəmiyyət göstəriciləri, ümumiyyətlə, iqlimin xarakteri bu passiv amildən aslidir.

Coğrafi mövqeyin iqliməmələgəlmədə rolu həm günəş radiasiyasının miqdarını və radiasiya balansını, həm də ərazinin termik şəraitini müəyyən etməklə bitmir. Coğrafi mövqe eyni zamanda ərazinin atmosferin planetar və regional dövranı sistemində yerini müəyyən edir.

Aerodromdakı iş şəraiti təyyarələrin qalxma və enməsi əsasən səthi külək xüsusiyyətlərindən çox asılı olur və bu hallarda təyyarələr küləyin istiqamətinin əleyhinə eniş edirlər. Çünki bu eniş sürətini, təyyarənin yerdən ayrılma sürətini azaldır və buna görə uçuş uzunluğu, təyyarənin dayanıqlığı artır. Beləliklə, üstünlük təşkil edən küləyin istiqaməti və sürətinin müəyyən edilməsi hava limanları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aerodromlarda uçuş-enmə zolağı üstünlük təşkil edən külək istiqamətinə nəzərən lahiyə edilir.

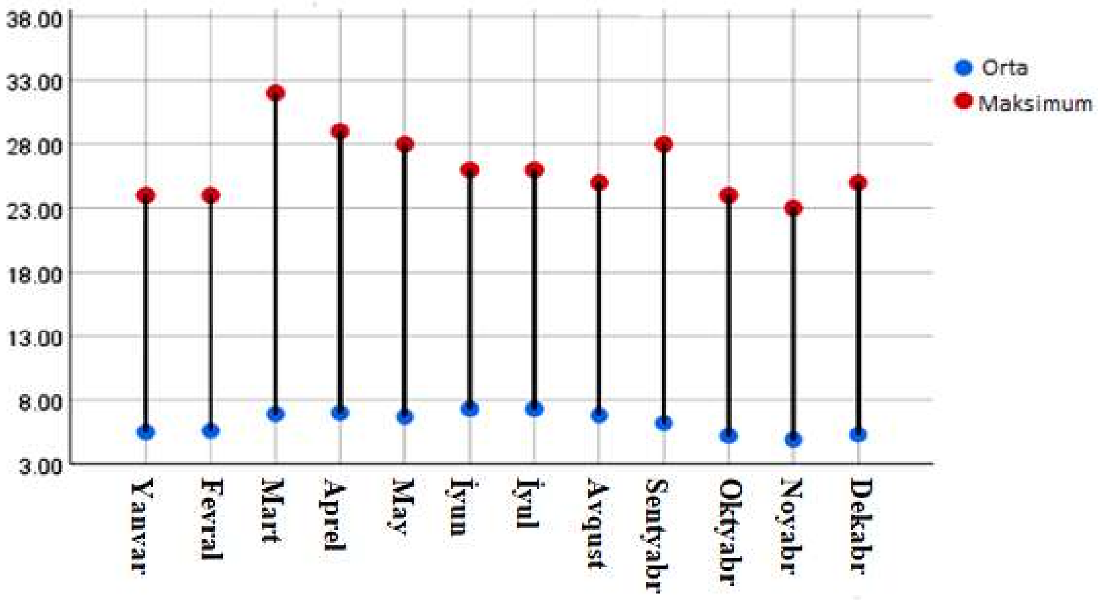
Güclü küləklər uçuş təhlükəsizliyinə və təyyarələrin hərəkətinin müntəzəmliyinə təsir göstərir. Təyyarələrin hər bir növü üçün küləyin sürətinə uyğun məhdudiyyətlər mövcuddur. Küləyin sürəti 30

düyündən çox olduqda təyyarənin enməsi qeyri-mümkün olur. Güclü küləklər zamanı səth qatında turbulentlik meydana gəlir. Gəncə hava limanında külək rejimi həm dövran amillərindən, həm də ərazinin oroqrafiyasından asılıdır.

Gəncədə külək rejimi atmosferin ümumi dövranı və relyefin xarakteri ilə müəyyən edilir. Meteoroloji elementlərdən fərqli olaraq küləyin sürəti bir vektorial kəmiyyətdir və buna görə də iki göstərici ilə müəyyən edilir: külək sürəti və istiqaməti. Təhlildə aşağıdakı külək parametrləri araşdırılır:

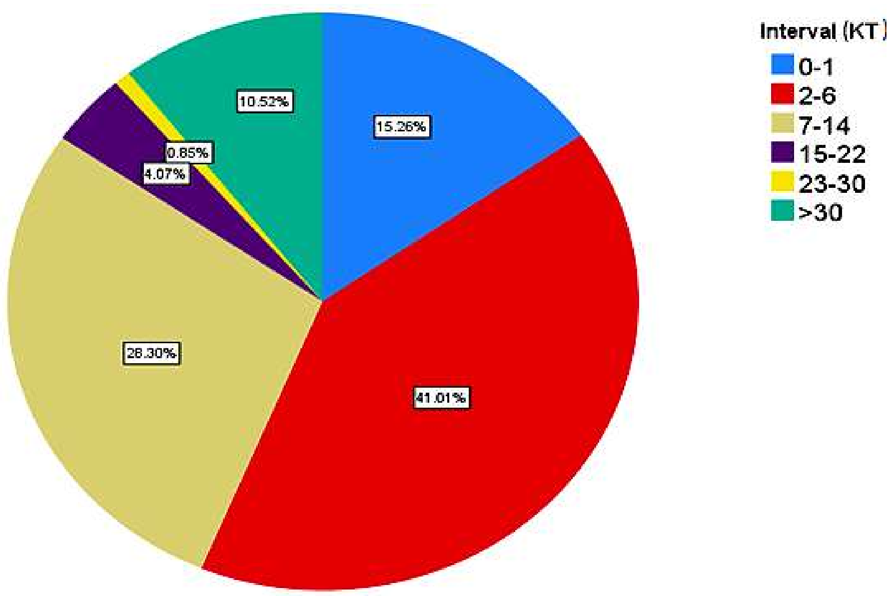
- minimum, maksimum, orta sürətin dəyərləri;
- küləyin ani və şiddətli sürəti;
- küləyin sürətinin 30 düyündən çox olduğu halların sayı;
- fərqli külək istiqamətlərinin təkrarlanması.

Şəkil 1-də 2005-2018 illər ərzində küləyin aylar üzrə orta çoxillik və maksimal sürətləri verilmişdir. Xəttin yuxarı və aşağı nöqtələrini təmsil edən xətt külək sürətinin maksimum və orta kəmiyyətlərini göstərir. Ən yüksək külək sürəti mart ayında müşahidə edilir. Küləyin orta sürəti 4 ilə 8 düyün arasında dəyişir.

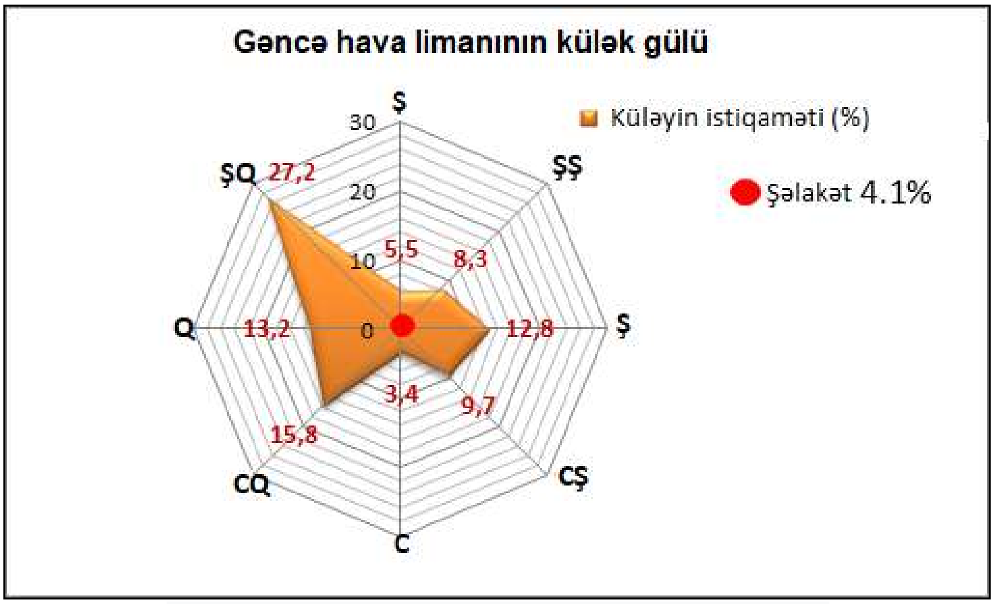
Şəkil 1. Küləyin orta və maksimum sürəti

Şəkil 2-də küləyin orta sürəti düyünlərlə verilmişdir. Ən zəif küləklər 0-1 düyün arası 0.05 %, 30 düyündən artıq küləklər isə 10.52 % təşkil edir.

Şəkil 2.Düyünlə küləyin sürətinin orta illik intervalı

Şəkil 3-də Gəncə hava limanında tərtib olunmuş külək gülü verilmişdir. Burada küləyin 8 əsas istiqamətindən istifadə edilmişdir: şimal (Ş), şimal-şərq (ŞŞ), şərq (Ş), cənub-şərq (CŞ), cənub (C), cənub-qərb (CQ). Şəkildə göründüyü kimi hakim küləyin istiqaməti Şimal qərbdir. Bu istiqamətlərin hər birinin tezlikləri cəmi (27.2% + 15.8% = 43%) təşkil edir. Şimal və Cənub istiqamətlərdə küləyin nadir hallarda əsdiyi göstərilir. Bundan əlavə şəlakətli günlərin sayı 4,1%-dir.

Şəkil 3. Gəncə beynəlxalq hava limanında külək gülü

Külək rejimi təhlili onu göstərir ki, Gəncədə il ərzində qeyri-sabit küləklərin miqdarı 5%-dir. Qərb küləkləri Avropanın cənubundan, Qara dənizdən və Gürcüstan ərazisindən Azor maksimumunun keçməsi, Şərq küləkləri isə Sibir, Orta Asiya antisiklonlarının və ya soyuq Artktik havanın qarışması nəticəsində əmələ gəlir. Fəsillərdən asılı olaraq Gəncə aeroportu və onun ətraf ərazilərində küləyin sürət və istiqaməti müxtəlifdir. Belə ki, qışda qərb və şimal-qərb küləkləri üstünlük təşkil edirlər. Yay aylarında şərq, qərb, cənub-qərb və şimal-qərb küləklərinin təkrarlanması daha üstünlük təşkil edir.

Gəncə aeroportu ərazisində, o cümlədən Gəncə-Qazax düzənliyində, cənub-şərq istiqamətli ağ yelin əksi olan, yəni şimal-qərbdən əsən küləklər qara yel adlanır. Bu küləklər çox sürətli olduqda tozanaq qopur, hava qaralır, payızda və yazda torpaq yeni şumlandığı zaman havalar quraq keçirsə torpaq qatını sovurur. Bu küləklər ilin bütün fəsillərində əsir, isti dövrdə isə bəzən çox güclü olur, ağacları sındırır, görünmə məsafəsini çox aşağı salır və bununla aviasiya üçün təhlükə yaradır. Şərq istiqamətli güclü küləklər ilin istənilən vaxtlarında, əsasən isə yay fəsilinin quraqlıq dövründə müşahidə olunurlar. Əsasən sakit havadan, zəif qərb və dəyişkən istiqamətli küləklərdən sonra, qəfildən şərq küləklərinin təkrarlanması artır və qısa müddət ərzində küləyin sürəti 18-22 m/san-yə çatır. Bu küləklər quru hava şəraitində əsən zaman tozu atmosferə qaldırır və görünmə məsafəsini xeyli azaldır.

Bu küləklərin qalxmasının sinoptik şəraitinin aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar. Şərqi Azərbaycan, Abşeron yarımadası üzərində azqradiyentli barik sahə, şimali Xəzər üzərində yüksək atmosfer təzyiqi, Qara dəniz üzərində isə alçaq təzyiq zonaları yerləşir. Kür çayının vadisi boyunca atmosfer kütləsinin müxtəlif, qeyri-bərabər qızması nəticəsində atmosfer təzyiqi Gəncə aeroprtu sahəsində düşməyə başlayır, bu isə barik qradiyentin kəskin artmasına gətirib çıxarır. Şərq istiqamətli küləklərin qalxması qəfildən baş verir və bir neçə stansiyalarda müşahidə olunur.

Nəticə

“Gəncə beynəlxalq hava limanında külək rejiminin təhlili” mövzusunda buraxılış işi yazılarkən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Gəncə beynəlxalq hava limanının qısa coğrafi səciyyəsi təhlil edilmişdir.
2. Gəncə beynəlxalq aeroportunda il ərzində hakim küləklər cənub-qərb (15,8%), qərb (13,2%) və şimal-qərb (27,2%) küləkləridir. Aeroport ərazisində şimal küləkləri 5,5%, şimal-şərq 8,3%, şərq 12,8%, cənub-şərq 9,7%, cənub 3,4%, küləksiz günlərin təkrarlanması isə 4,1% təşkil etmişdir.

3. Gəncə beynəlxalq hava limanında küləyin müxtəlif göstəriciləri (orta aylıq, və maksimum külək sürətləri, güclü küləkli günlərin sayı) statistik təhlil edilmişdir. Aeroport ərazisində küləyin sürəti müxtəlif qradasiyalar üzrə təhlil edilmişdir. Çoxillik dövr ilə müqayisədə 2005-2018-ci illər ərzində sürəti 30 düyündən artıq olan küləklərin təkrarlanma halları təxminən 10%-dək artmışdır. Gəncə beynəlxalq hava limanı ərazisində küləyin orta sürəti çoxillik iqlim məlumatları ilə müqayisəli təhlil edilmişdir. Belə ki, küləyin orta illik sürətinin 6.6 düyün (1961-1990), 2005-2018-ci illərdə isə 6.1 düyün olduğu aşkarlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Gəncə aeroportunun elektron formada arxiv məlumatları.
2. Hüseynov N.Ş., Məlikov B.M., Hacıyev A.X., Məmmədova H.V. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Hava Limanlarında dumanlı hava şəraitlərinin fiizki-statistik təhlili. Milli Aviaisya Akademiyasının Elmi Əsərləri. 2013-cü il., №1.
3. Hüseynov N.Ş., Məlikov B.M., Hacıyev A.X., Məmmədova H.V. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Aeroportlarında temperatur rejiminin təhlili. Milli Aviaisya Akademiyasının Elmi Məcmuələri №2, 2013.
4. Баранов А.М., Белоусова Л.Ю., Лещенко Г.П. Авиационная метеорология и метеорологическое обеспечение полётов. – М.: Транспорт, 1993.
5. http://ready.arl.noaa.gov.
6. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Hava Limanlarında külək rejiminin paylanma xüsusiyyətlərinin fiziki-statistik təhlili Məqalə Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Əsərləri. 2013-cü il. №2. Səh. 119-125.7 səh.Məlikov B.M.Məmmədova H.V.Məmmədova G.A

Rəyçi: prof. R.Mahmudov

Göndərilib: 20.12.2020 Qəbul edilib: 21.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/166-169

Nigar Mehman qızı Quliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
nigar.quliyeva.5649@gmail.com
Rövşanə İkram qızı Əhmədova
Bakı Dövlət Universiteti
rovshaneehmedova96@gmail.com

AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ (FİNLANDİYA, ALMANİYA, DANİMARKA) MƏKTƏB COĞRAFİYASININ TƏDRİSDƏ YERİ VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL

Açar sözlər: *tədris planı, coğrafiya dərsliyi, təhsil sistemi, təhsil səviyyəsi, inklüziv təhsil, SİM*

School geography in the curriculum and inclusive education in Germany, Finland, Denmark

Summary

A number of countries have specially designed educational programs for both healthy and students with disabilities. Differences in the education systems of countries reveal differences in the teaching of geography and the application of inclusive education. This article provides information on the geography curriculum, syllabus, lesson hours, textbooks in Finland, Germany and Denmark's secondary schools, and compares them with Azerbaijani schools. At the same time, the general content and differences of inclusive education in those countries are reflected.

Key words*: curriculum, geography textbook, education system, level of education,inclusive education, Limited Health Opportunities.*

Giriş

Coğrafiya gələcəkdə daha mükəmməl bir dünyanın inşası üçün vacib fənlərdən biridir. Bu fənn fəal və məsuliyyətli gənclərin yetişdirilməsində əvəzedilməz rola malikdir. Daha mükəmməl bir dünyanın gələcəyi təkcə sağlam şagirdlərdən yox, sağlamlıq imkanları məhdud olan (SİM) şagirdlərdən də asılıdır. Bunun üçün həmin şagirdlərin inklüziv təhsilə cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkələrin təhsil sistemindəki fərqliliklər coğrafiyanın tədris edilməsi və inklüziv təhsilin tətbiq edilməsində olan müxtəlifliyi ortaya çıxarır. Bəzi ölkələr digərləri ilə müqayisədə təhsilin keyfiyyətinə görə ön plana çıxır. Bu fərqlilikləri bir neçə ölkənin nümunəsində təhlil edək.

Təhsilin keyfiyyətinə görə bütün dünyada tanınan **Finlandiya**da coğrafiyanın tədrisinə aşağı siniflərdən başlanılır. 1-ci və 4-cü siniflər arasında coğrafiya, "Ətraf mühit və təbiət elmləri" fənni adı altında tədris edilir. 5-ci və 6-cı siniflərdə coğrafiya, "Biologiya və Coğrafiya" fənni daxilindədir. 7,8 və 9-cu siniflərdə isə ikisi məcburi, ikisi seçmə fənn olaraq 4 coğrafiya fənni tədris edilməkdədir.

Finlandiya məktəblərində təhsil 190 gün davam edir. İyun ilə avqust arasında 2,5 aylıq müddətdə şagirdlər yay tətilinə buraxılır. İki yarımilə bölünən tədris ilində həftədə 19-30 saat arasında dərs verilməkdədir. Dərslərin bəziləri seçmə, bəziləri isə məcburidir. Bir dərsin müddəti Azərbaycanda olduğu kimi 45 dəqiqədir. Tənəffüs müddəti isə bizim məktəblərdən fərqli olaraq 15 dəqiqədir. Aşağı siniflərdə bir fənn həftədə 2 dəfə olmaqla 27 saat tədris olunur. 9-cu sinfin sonunda şagirdlər könüllü olaraq 10-cu sinfə davam edə və yaxud öz istəklərinə uyğun lisey təhsilini seçə bilərlər. 9 illik təhsil məcburidir. Bütün bölgələrdə yerləşən məktəblərdə eyni adlı fənlərdən və tədris ədəbiyyatından istifadə olunur. Finlandiyada Azərbaycan dərsliklərindən fərqli olaraq variativ dərsliklər mövcuddur. Lakin bu dərsliklər eyni standartlar əsasında hazırlanır. Demək olar ki, Finlandiyada təhsilin keyfiyyəti bölgələr üzrə bərabərdir.

Lisey təhsilində coğrafiya, fizika, kimya və biologiya ilə birlikdə eyni fənn daxilində fərqli mövzularda tədris edilir. Bu fənlərdən "Mavi planet" və "Ortaq bir dünya" məcburi olaraq tədris edilir. "Təhlükələr dünyası" və "Regional iş" fənləri isə seçmə fənn olaraq tələbələrin ixtiyarına buraxılır. Azərbaycan məktəblərində isə coğrafiya 6-cı sinifdən 11-ci sinfə qədər eyni fənn adı altında tədris edilir və şagirdlərin seçimi üçün başqa coğrafi fənlər mövcud deyil.

Günümüzdə Finlandiyada bütün uşaqlar (sağlam və SİM uşaqları) eyni təhsil sisteminin içərisində yer alırlar. SİM uşaqlarının sadəcə 2%-i xüsusi təhsil müəsisələrində təhsil alır, 16%-i isə inklüziv təhsilə cəlb olunub. Finlandiyada inklüziv təhsilə keçid 1970-ci illərdə başlanılmış, 1990-cı illərdə isə geniş vüsət almışdır. Salamanka bəyənnaməsi və "Hərkəs üçün təhsil" hərəkatı Finlandiyada İnkluziv təhsilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Finlandiyada inklüziv təhsil qanunvericilik səviyyəsində inkişaf edir. Finlandiya təhsil sisteminə rəhbərlik edən qanunvericilik, bərabərlik, öyrənmə ədaləti və inklüziya prinsiplərinə əsaslanır. Təhsilin ən vacib hədəfi SİM uşaqlarının böyüməsini və inkişafını mümkün olan bütün yollarla dəstəkləməkdir. Xüsusi ehtiyacı olan şəxslər mümkün olan ən geniş və ən əhatəli təhsil sistemindən faydalanmalıdırlar. Yerli qanunlara görə, sağlamlığında məhdudiyyəti olan şəxslərin təhsili üçün diferensiallaşmış mühitin formalaşdırılması başlıca şərtdir. Milli tədris proqramına edilmiş xüsusi dəyişikliklərə əsasən, belə məhdudiyyəti olan uşaqlar da digərləri kimi kütləvi məktəblərdə təhsil ala bilərlər. Bundan əlavə, dövlət tədris-məsləhət mərkəzləri fəaliyyət göstərir ki, onlar da fiziki qabiliyyətləri məhdud olan uşaqlara, onların valideynləri və pedaqoqlarına təhsil prosesində yardım edir. Məktəblərdə pedaqoqlar üçün inklüziv təhsil mütəxəssislərinin başçılığı ilə uzunmüddətli kurslar və qısamüddətli təlimlər də keçirilir. Pedaqoqları hər növ fiziki məhdudiyyəti olan uşaqlarla işləmək üçün ciddi hazırlaşdırırlar. Bu baxımdan müəllimin tək təhsildən deyil, tibb və psixologiyadan da hazırlıqlı olması başlıca şərtdir. Ailələr, müəllimlər və şagirdlərlə birlikdə məktəbin təhsil və icra planlarının hazırlanmasında iştirak edirlər.

Finlandiyada inklüziv təhsil iki fərqli növə bölünür: "Part-time xüsusi təhsil" adı verilən hissədə şagirdlər həftədə bir saatdan bir neçə saatadək fərdi və ya kiçik qruplarda digər şagirdlərlə birgə xüsusi fənn müəllimlərindən dərs alırlar. "Part-time xüsusi təhsil"ə qatılan əsas sinif şagirdlərinin nisbəti son illər ərzində 22,7% yüksəlmişdir. (Statistika Finlandiya, 2018).

İnklüziv təhsilin ikinci forması isə uşağın "xüsusi dəstək sinfinə" rəsmi köçürülməsini əhatə edir. Şagirdə "xüsusi dəstək" təyin etmək, ümumiyyətlə onu xüsusi təhsil otağına köçürmək deməkdir. Bu sinif otaqları daha çox ümumi məktəblərdə yerləşir. Və bu siniflərdə təhsil alan uşaqların nisbəti 7,3% təşkil edir.

İnklüziv təhsil müddəti uzadıla və ya təxirə salına bilər. Şagird ümumi və gücləndirilmiş dəstək tədbirlərinin öhdəsindən gələ bilmirsə, məcburi təhsili uzadılır. Həmin şagirdlər əsas təhsilinə bir il sonra başlaya bilərlər. Finlandiyada həmçinin SİM şagirdləri icbari 9 illik təhsildən sonra könüllü bir il də əlavə oxuya bilərlər.

Ölkədə inklüziv təhsilin reallaşması üçün pedaqoq hazırlığı ilə dövlət məşğuldur. Məsələn, Laplandiya Unversitetində "Məllimlərin tədrisi" adlı proqram fəaliyyət göstərir. "Elm və təhsilin müasir problemləri" elektron elmi jurnalının verdiyi məlumata görə, bu proqramdan müəllim olmaq istəyən hər bir mütəxəssis yararlana bilər. Bələdiyyə səviyyəsində isə iş bu formada təşkil olunub: bir sinifdə iki qrup formalaşdırılır - adi uşaqlar və fiziki məhdudiyyəti olan uşaqlar. Dərsi iki müxtəlif müəllim aparır. Ehtiyacdan irəli gələrək bu müəllimlərə xüsusi pedaqoq və köməkçi də qoşula bilər. Belə siniflərdə uşaqların sayı təqribən 25 nəfərdən ibarət olur.

Almaniyanın təhsil sistemi Azərbaycanın təhsil sistemindən tamamilə fərqlidir. Azərbaycanda bütün bölgələrdə yerləşən məktəblərdə eyni təhsil proqramından istifadə edilsə də, Almaniyada bu qanunauyğunluq pozulur. Almaniya 16 federal torpaqdan ibarətdir və hər federal torpağın özünəməxsus təhsil sistemi mövcuddur. Bu da o deməkdir ki, Almaniyada 16 müxtəlif təhsil sistemi tətbiq olunur. Orta təhsil bəzi bölgələrdə 12, bəzilərində 13 il davam edir. Məcburi təhsil bütün bölgələrdə 4 il olsa da, Berlin və Bradenburgda 6 ildir. Almaniyanın təhsil sistemində 1964-cü ildə imzalanan Hamburg müqaviləsinə görə bütün federal torpaqlarda yerləşən məktəblərdə tədris ili və tətillərin müddətində birlik yaradılmışdır. Tədris ili avqust ayından iyula qədər davam edir. Həftə içi 5 gün dərs keçilən məktəblərdə bir tədris ilinin orta müddəti 188 gündür. Tədris ili 2 yarımilə bölünmüşdür.

Aşağı siniflərdə şagirdlərə daha bəsit coğrafi bilik və bacarıqlar öyrədilərkən, orta siniflərdə bunlara əlavə informasiya, bilik və bacarıqlar əlavə olunaraq orta səviyyəyə çatdırılır. Azərbaycanda tətbiq olunan Kurikulum tədris proqramında da standartlar sadədən mürəkkəbə doğru dəyişir. Universitetə hazırlıq məqsədi ilə hazırlanmış, bizim ölkədə təmayül sinfi adlandırılan 11 və 12-ci siniflərdə, digər aşağı səviyyələrdə əldə olunan bilik və bacarıqlara əlavələr edilərək şagirdlərin bacarıqları yüksək səviyyəyə çatdırılır. Aşağı siniflərdə coğrafiya mövzuları bəzi bölgələrdə tarix, bəzi bölgələrdə kimya, fizika ilə birlikdə başqa fənn adı altında tədris olunur. Verilən coğrafi təhsilin əsas məqsədi şagirdlərin bu bacarıqları bütün həyatları boyu öz fəaliyyətlərində istifadə etmələridir. Bizim məktəblərdə isə coğrafiya heç bir fənlə birləşmir və yalnız fənlərarası inteqrasiya mövcuddur.

Almaniyada orta təhsil 2 pillədən ibarətdir. Bütün bölgələrdə 5-ci və 10-cu, Berlin və Bradenburg əyalətlərində isə 7-ci və 10-cu siniflər arası birinci pillə adlandırılır. Bölgələr üzrə tədris planlarında tərtib olunan mövzular məktəbin coğrafi mövqeyinə, şagird və müəllimlərin istək və dəyərləndirmələrinə görə hazırlanır. Bəzi bölgələrdə mövzular daha dərindən, bəzilərində isə səthi tədris olunur. Ümumi götürüldükdə, 10-cu sinfə qədər bütün bölgələrdə şagirdlər daha çox fiziki coğrafiyaya aid bilik və bacarıqlar əldə edirlər. Həftə üzrə dərs saatı da bölgələr üzrə dəyişir. Almaniya təhsilindən fərqli olaraq Azərbaycanda bütün bölgələrdə yerləşən məktəblərdə tədris proqramı və tədris saatları eynidir.

Orta təhsilin ikinci pilləsi 11 və 12 ci sinifləri, bəzi bölgələrdə 13-cü sinfi də əhatə edir. Bu pillədə şagirdlərə coğrafiya seçmə fənn kimi təqdim olunur və iqtisadi coğrafiyaya aid bilik, bacarıqlar qazandırılır. Təbiət elmləri təmayüllü siniflərdə, coğrafiya fənni həftədə 5 saat, digərlərində isə həftədə 3 saat məcburi tədris olunur. Bölgələr üzrə məktəblərdə fərqli dərsliklərdən və mövzulardan istifadə olunur.

Almaniyada son aparılan statistik araşdırmaya görə ümumi şagird sayı 7.352.753, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin sayı 500.544, inklüziv təhsilə cəlb olunan şagirdlərin sayı isə 157.201 nəfərdir. Almaniya məktəblərində inklüziv təhsil vacib bir mövzudur. İctimaiyyətdə bu istiqamətdə müxtəlif fikirlər çox olsa da inklüziv təhsillə bağlı empirik tədqiqatlar da mövcuddur. Almaniyada xüsusi təhsil həm ümumi təhsildəki dəyişikliklərdən, həm də beynəlxalq mübahisələrdən təsirlənərək keçid dövründədir. Almaniyada SİM uşaqları üçün xüsusi təhsil təminatı hər bir federal torpaq üzrə dəyişir. Bu müxtəlifliyə baxmayaraq, SİM şagirdlərinə pedaqoji dəstək daha çevik əsaslarla təşkil edilir və inklüziv təhsil sahəsində irəliləyişlərə nail olunur.

Almaniyada sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün dəstək və təhsil, Əsas Qanuna (Grundgesetz) və Sosial Məcəlləyə (Sozialgesetzbuch) tabe olan bir qanuni çərçivə ilə təmin edilir. Bundan əlavə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əlillər Hüquqlarına dair Konvensiyasının 2009-cu ilin martında Almaniyada qüvvəyə minməsi də, bu sahədə irəliləyişlərə zəmin yaratdı. Dövlət, Konvensiyanın məqsədlərinə müvafiq qanunvericiliklə, inzibati addımlar atmaqla çatır. Almaniyada təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti dövlət orqanları tərəfindən maliyələşdirilir, yəni vəsaitlərin böyük hissəsi dövlət büdcəsindən təmin edilir. Almaniyadakı bütün şagirdlərin təxminən 6.6% -nin xüsusi təhsilə ehtiyacı var.

Almaniyanın inklüziv təhsil təcrübələrindən bir sıra ölkələr yararlanır ki, onlardan biri də Azərbaycandır. Bunun üçün Azərbaycanda bir sıra layihələr həyata keçirilib. Hətta, inklüziv təhsil üzrə pilot məktəblərinin direktorları, müəllimləri və xüsusi təhsil mütəxəssisləri üçün Almaniyada təlim səfəri təşkil edilib. Bakıda onlara Almaniyanın Oldenburq Universitetinin 4 nəfərdən ibarət professor heyəti tərəfindən iki həftəlik təlim də keçirilib.

Danimarkada təhsil digər ölkələrdə olduğu kimi pillələrə bölünmür. Orta təhsil 9 illikdir. 10 və 11-ci siniflər isə orta təhsilin yuxarı pilləsi adlanır. Orta məktəbdə tədris ili 40 həftə davam edir.

Danimarkada coğrafiyanın tədrisi digər fənlərin daxilində təhsilin ilkin pilləsindən başlayır. Coğrafiya fənninin minimal illik tədris saatı 7-ci siniflərdə 60 saat, 8-ci və 9-cu siniflərdə 30 saat olmaqla cəmi 120 saat götürülür. Burada əsas məqsəd şagirdlərin digər təməl fənlərlə birlikdə sadə coğrafi bacarıqlara yiyələnməsidir. Tədris ədəbiyyatı şagirdin öz həyat fəaliyyətində icra edə biləcəyi coğrafi məlumatlar əsasında hazırlanmışdır. “Təbiət və Texnologiya” fənni məktəbdə məcburi bir fənn olub 1-ci sinifdən 6-cı sinfə qədər tədris olunur. Bu fənn vasitəsilə şagirdlər elmi səriştələri inkişaf etdirməli, vacib fenomenlər və kontekstlər haqqında bilik və bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Həmçinin gündəlik həyatda dəyəri olan düşüncələri, davranışları, konsepsiyaları inkişaf etdirməli və elmin əhəmiyyətini dərk etməlidirlər.

Coğrafiya müstəqil fənn kimi 7-ci sinifdən 9-cu sinfə qədər məcburi tədris edilir. Coğrafiya dərslərində şagirdlər, əsas coğrafi anlayışları, kontekstləri və cəmiyyətin təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə şərtlərini öyrənirlər.

Danimarkada 1970-ci illərdən inklüziv təhsilə maraq daha da artdı. Bu ölkədə bütün uşaqlar kimi SİM uşaqlarının da təhsil almaq hüququ var və uşaqların təxminən 10%-nin xüsusi təhsilə ehtiyacı var. SİM uşaqları həftədə ən azı doqquz saat Təhsil Nazirliyindən dəstək ala bilirlər. Danimarkada inklüziv təhsil hüququ nəinki qanuniləşdirilib, paralel olaraq inklüziv təhsilin reallaşdırılması üçün milli strategiya da hazırlanıb. Milli Resurs Mərkəzi bu prosesə nəzarət edir. İnklüziv təhsil sahəsində araşdırmalar aparan universitetlər bələdiyyələrin bu sahədəki fəaliyyəti ilə maraqlanır və hesabatlar hazırlayır. İnklüziv təhsil pedaqoqların hazırlanması bakalavr və magistr səviyyəsində həyata keçirilir. İnklüziv təhsil sahəsində işləyəcək gənc pedaqoqları hazırlayarkən onların konkret pedaqoji situasiyaya necə reaksiya verəcəklərinə diqqət yetirilir, bu istiqamətdə müxtəlif pedaqoji məsləhətlər işlənib hazırlanır. Tədris proqramına əsasən gələcək pedaqoqlar xüsusi kurs keçməlidirlər.

Danimarkada valideyn SİM uşağını istədiyi təhsil müəssisəsinə yollaya bilər. Həmin məktəblərdə xüsusi qrup psixoloqlar, loqopedlər və pedaqoqlar var ki, onlar SİM uşaqlarına xidmət üçün ezam olunurlar. Bu ölkədə SİM şagirdlərin mümkün qədər ümumi məktəblərdə təhsil almasına çalışılır. Bəzi məktəblər xüsusi təhsil üzrə ixtisaslaşmışdır. SİM uşaqlar üçün ehtiyac yaranarsa əlavə və ya əvəzedici təhsil də təşkil edilir.

Danimarkada Valideynlər uşaqlarının xüsusi təhsili üçün yerli bələdiyyədəki təhsil-psixoloji məsləhət xidməti (PPR) ilə əlaqə qururlar. Ehtiyac yaranarsa tədris prosesinə SİM şagirdi üçün əlavə pedaqoq və tibb bacısı da cəlb oluna bilər. Həmçinin valideynlər övladları üçün xüsusi təhsil və dəstəklə bağlı müəyyən bir qərarla razılaşmazlarsa, Xüsusi Təhsil Apellyasiya Şurasına müraciət edə bilərlər. SİM şagirdin vəziyyəti hər

il yenidən qiymətləndirilir, müəyyən qeydlər götürülür. Şagirdin güclü tərəfləri, maraqları və gələcəyə dair gözləntiləri üzə çıxarılır və sonda inkişafı üçün tələblər sənədləşdirilir.

Nəticə

Finlandiya, Almaniya və Danimarkanın təhsil sistemlərində müxtəliflik olmasına baxmayaraq, hər ölkənin təhsil sistemini birləşdirən ortaq xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər şagirdlərin coğrafi bilik və bacarıqlara yiyələnməsindən və bu bacarıqların öz həyat fəaliyyətlərinə tətbiqindən ibarətdir. İnklüziv təhsil sahəsində hər üç ölkəni birləşdirən ortaq cəhət 1970-ci illərdən sonra normativ aktların qəbulu və geniş islahatların həyata keçirilməsidir. Bu ölkələrdə inklüziv təhsil dövlət səviyyəsində inkişaf edir və onların təcrübəsi digər ölkələrlə yanaşı, Azərbaycan üçün də yol xəritəsi təqdim edir. İnklüziv təhsilin təşkilində ortaq problem isə SİM uşaqların tamamilə təhsilə cəlb oluna bilməməsidir.

Ədəbiyyat

1. Europen Geography Education: The Challenges of a New Area.
2. Farklı ülkelerde coğrafya eğitimi ve öğretimi. Mayıs 2013. Ankara
3. https://eng.uvm.dk/primary-and-lower-secondary-education/the-folkeskole
4. https://vgdh.geographie.de/wp-content/docs/2014/10/geography_education.pdf
5. https://www.studying-in-germany.org/german-education-system/
6. https://journals.openedition.org/belgeo/10062?lang=en
7. Geografi Undervisningsvejledning 2019
8. Scandinavian Journal of Educational Research-2020
9. International Journal of Inclusive Education-2019
10. The Right to Inclusive Education in Germany-2014
11. Teacher attitudes towards inclusive education in Finland and Brandenburg, Germany and the issue of extra work-2016
12. https://www.unicef.org/azerbaijan/inclusive-education
13. TİPİİ.İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili-2018

Rəyçi: dos. N. Seyfullayeva

Göndərilib: 22.12.2020 Qəbul edilib: 23.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/170-173

Mələkxanım İnqlab qızı İsmayılova
Bakı Dövlət Universiteti
melekismayilova777@gmail.com

ÇİNİN MÜASİR ENERJİ SİYASƏTİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: *enerji, enerji təhlükəsizliyi, enerji siyasəti, Çinin inkişafı, yanacaq-energetika kompleksi*

China's modern energy policy: challenges and prospects

Summary

China is the world's rapidly growing economy after the United States. Economic growth has increased China's energy demand. Ensuring energy security is important for China. In order to study China's modern energy policy, the article first examines the nature of the country's fuel and energy complex. The future prospects and problems of this field were discussed. The article also examines the main threats to China's modern energy security.

Key words: *energy, energy security, energy policy, China's development, fuel and energy complex*

Giriş

Enerji təhlükəsizliyi iqtisadi, siyasi və hərbi təhlükəsizliklə sıx bağlı olduğundan müasir dövrdə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Enerji mənbələri dövlətlərin milli maraqlarının həyata keçirilməsində siyasi, iqtisadi və hərbi istiqamətlərə təsir edə bilir. Bu baxımdan da qədim dövrlərdən bəri enerji mənbələrinə sahib olmaq uğrunda mübarizə gedir. Dövlətlər enerji mənbələrinə sahib olmağı milli təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından dəyərləndirirlər. Elə buna görə də, enerji ehtiyatları ilə zəngin olan bölgələr digər dövlətlərin hədəfinə çevrilir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində enerji təhlükəsizliyi dedikdə, dövlətlərin enerji ehtiyaclarının etibarlı, təhlükəsiz mənbələrdən sabit qiymətlərlə təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Enerji təhlükəsizliyinin vahid tərifi yoxdur. Son dövrlərdə yeni iqtisadi güclərin meydana gəlməsi dünya enerji bazarında canlanmaya səbəb olmuşdur. Belə ölkələrin iqtisadi inkişafında enerji amili böyük rol oynamışdır. Eyni zamanda neft və qaz kimi enerji mənbələrinin siyasi vasitə olaraq istifadə edilməsi enerjini ixrac və idxal edən dövlətlərin siyasətlərində böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan dünya enerji bazarında idxalatçı ölkə olan Çin üçün enerji mənbələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi davamlı iqtisadi inkişafında vacib yer tutur (Yergin, 2011: 13-15).

Çin tarixin bütün mərhələlərində dünyada öz yeri və təsiri olan ölkə kimi diqqəti cəlb edir. Bu gün təkcə Şərqi və Mərkəzi Asiyada, Yaxın və Orta Şərqdə deyil, bütün dünyada gedən proseslərə hərtərəfli təsir gücünə malik bir dövlət rolunu oynayır. Çin son otuz ildə iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial inkişaf sürətinə görə bütün dünyanı heyrətləndirir. Dünyanın ən nəhəng iqtisadi və hərbi güclərindən birinə çevrilmişdir. Çinin iqtisadi inkişafında və milli təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində mənfi faktor kimi özünü enerji resursları və ərzaq məhsulları ilə təmin edə bilməməsi hesab olunur (Eyvazlı və b, 2017: 8).

1912-ci ildə min illik monarxiya rejimi dağılmış və Sun Yatsen rəhbərliyi ilə Çin Respublika elan olunmuşdu. 1912-1945-ci illər ərzində müharibələr meydanına çevrilən Çində iqtisadiyyat çökmüşdü. 1945-1949-cu illərdə ölkədə vətəndaş müharibəsi dövrü kimi xarakterizə olunur. 1949-cu il oktyabrın 1-də Çin Xalq Respublikası yaranmış və ölkə sosializm ideologiyası ilə idarə olunmağa başlamışdır. Mao Dzedunun yaratdığı ÇXR-in iqtisadiyyatı sosialist model əsasında qurulmuş və ölkə xarici dövlətlərdən təcrid olunmuşdur (İstikbal, 2019: 51).

1978-ci ildə Den Syaopin hakimiyyətə gəlmiş və iqtisadiyyatda bir çox islahatlar həyata keçirmişdir. Çində açıq qapılar siyasətinin həyata keçirilməsi ilə Çinin qapıları xarici investisiyaya və investorlara açılmışdır. "Çin səciyyəli sosializm" yolu tutmuş ÇXR-də bazar iqtisadiyyatına keçidə yer verilməsi, azad iqtisadi zonaların yaradılması, bir sözlə, iki əks qütbü əhatə edən iqtisadi sistemin yanaşı fəaliyyətinin təmin olunması qısa müddət ərzində ölkədə müsbət nəticələr vermişdi (Talıbov, 2015: 13).

Çin iqtisadiyyatı 1990-cı illərdən sonra yerli enerji mənbələri ilə kifayətlənə bilmədi. Enerjiyə olan tələbatını yerli istehsal hesabına təmin edə bilməyən Çin digər ölkələrdən asılı bir vəziyyətə düşdü. Neft hasilatı və istehlak balansının bərabərləşməsi Çinin neft idxal edən ölkə olmasına səbəb oldu. Çin 1995-ci ildən neft idxal edən ölkəyə çevrildi. Bu asılılıq Çinin daxili siyasətinin və xarici siyasətinin, bununla əlaqəli olduğu üçün enerji siyasətinin daha qlobal quruluşa sahib olmasını şərtləndirdi. Beləliklə, Çin enerji ehtiyatları olan ölkələrlə münasibətlərinə diqqət yetirməyə başladı (İstikbal, 2019: 52).

Çinin müasir enerji siyasətinin araşdırılması üçün əvvəlcə yanacaq-energetika kompleksinin səciyyəsinin öyrənilməsi vacibdir. Yanacaq-energetika kompleksi dünya iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Yanacaq-energetika kompleksi yanacağın çıxarılması və işlənməsi, elektroenergetika həmçinin, yanacağın və elektrik enerjisinin daşınması və bölüşdürülməsi proseslərini özündə əks etdirir. Enerji mənbələri ümumi olaraq əsas və ikinci enerji mənbələri kimi fərqləndirilir. Əsas enerji mənbələri öz içində bərpa olunan və bərpa olunmayan enerji mənbələri olaraq iki yerə bölünür. Məsələn neft, təbii qaz və kömür bərpa olunmayan enerji mənbələrinə aiddir. Bununla birlikdə, hidroenerji, külək enerjisi, günəş enerjisi və nüvə enerjisi bərpa olunan enerji mənbələridir. İkinci enerji mənbəyi isə elektrik enerjisidir. Bu isə əsas enerji mənbələrindən əldə olunur (Bahgat: 2011, s. 9).

Çin hökuməti yanacaq-energetika kompleksinin göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Bu kompleksin istehsal həcmlərinin artmasına baxmayaraq, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bütövlükdə tələbatın xeyli hissəsi idxal hesabına təmin edilir, ona görə də hökumət enerji resurslarından səmərəli istifadəni mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur (Səmədzadə, 2009: 128).

Çin dünyanın yanacaq-energetika resursları ilə zəngin ölkəsidir. Onun yanacaq resursları strukturunda rəqabətsiz birinci yeri kömür tutur. Adətən Çində ümumi geoloji kömür ehtiyatları 1,5 trilyon ton, kəşf edilmiş ehtiyatlar isə 850 milyard ton qiymətləndirilir. Hətta bir ildə kəşf edilmiş 1 milyard ton kömür çıxarılsa belə, həmin ehtiyatlar 7-8 əsrə bəs edə bilər. Eyni zamanda, Çin ən müxtəlif markalı kömür ehtiyatlarına malikdir. Kömür mədənlərinin ümumi sayı isə 300-ə çatır. Onlar ölkənin bütün əyalətləri boyu yerləşir (Səmədzadə, 2009: 129).

Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA) məlumatlarına əsasən, kömür dünya miqyasında istifadə olunan enerjinin 1/3-ni təmin edir. Elektrik istehsalının 38%-ni təşkil edən kömür dəmir və polad sənayesində mühüm rol oynayır. Neft və təbii qazın istifadəsinə baxmayaraq kömür gələcək əsrlər boyu əhəmiyyətli bir fosil yanacağı olmağa davam edəcəkdir. İEA-nın 2018-ci il kömür hesabatında göstərilmişdir ki, kömürdən uzaqlaşma hədəflərinə baxmayaraq bazar tendensiyaları dəyişə bilər. Kömür istehlakında Avropa və Amerikadakı azalmalar, Çin və Asiya ölkələrindəki artımlarla tarazlaşdırılacaqdır. Beləliklə, qlobal tələb 2023-cü ilə qədər sabit qalmağa davam edəcəkdir. Kömür bazarının əsas aktorlarından biri olan Çinin tələbinin 2023-cü ilə qədər tədricən azalacağı gözlənilir (7).

Çinin kömür tələbində gözlənilən azalmanın əsas səbəbi iqlim dəyişikliyi ilə bağlı olsa da, qazdan istifadənin artmasının da təsiri vardır. Dünyanın bir çox yerində kömür layihələri sərt müqavimətə məruz qalır və investorlar üçün güclü maneələr yaradır. İqlim dəyişikliyi və böhranın baş verməsi riski investorların bu sahəyə olan marağını azaldıb. Bu amillərə baxmayaraq, Çin iqtisadiyyatında struktur dəyişikliyi baş verir. Bu struktur dəyişiklikliyi tədricən istifadənin azalmasına kömək edəcəkdir. Çinin "mavi səma üçün müharibəni qazanmaq" şüarı ilə irəli sürdüyü siyasət kömürə tələbi azaldır. Kömürün daha təmiz istifadəsi əsas götürülsə də, kömürün maye, qaz və kimyəvi maddələrə çevrilmələri də strategiyanın başqa bir sütunudur (8).

Yanacaq resursları strukturunda neft və təbii qaz ikinci yeri tutur, lakin onların qiymətləndirilməsi çox fərqlidir. Çinin şimal-şərqində iri neft yatağı – Dassin yerləşir. Son zamanlar axtarış və kəşfiyyat işləri ölkənin qərb və şimal-qərb rayonlarına keçir. Burada neft və qaz sarıdan başlıca perspektivlər Turfan, Tarim, Tsaydam və Cunqar ovalıqları ilə bağlıdır. Bu işlər həmçinin San, Şərqi- Çin və Cənubi Çin dənizlərinin şelfində də davam etdirilir. Neft-qaz resurslarının aşkara çıxarılması işinə xarici şirkətlər də cəlb olunmuşdur. Dassində, Şenlidə və Şentszyuda neft ehtiyatlarının tükənməsi, şelfdə yataqların ləng istifadəyə verilməsi perspektiv üçün neft ehtiyatlarına yenidən baxılmasını zəruri etdi. (Səmədzadə, 2009: 130).

Bu sahənin inkişafı yolunda bir çox başqa çətinliklər də vardır. Ən böyük çətinlik texniki gerilikdir ki, bu səbəbdən də neftin çıxarılması cəmi 20-25% səviyyəsindədir. Neftayırma zavodlarının çox olmasına baxmayaraq, onların əksəriyyəti kifayət qədər məhsuldar olmayıb, dərin neft emalını təmin edə bilmir. Ona görə də yanacaq kimi burada xam neft və mazutdan geniş istifadə olunur. Neft kəmərlərinin uzunluğu 10 min kilometrdən artıq olsa da, onlar vahid sistem şəklində birləşdirilməmişdir. Bu kəmərlər ayrı-ayrı neft mədənlərini neftayırma zavodlarına və neft limanlarına bağlayır. Çinin keçmişdən bu günə qədər inkişaf edən iqtisadiyyatı onu neftdən asılı vəziyyətə gətirdi, bununla da neft özünü istehsal və idxal baxımından əhəmiyyətli bir mənbə kimi göstərdi (Səmədzadə, 2009: 130).

Çin inkişaf etdikcə neftə ehtiyac olacaqdır. Çinin neft hasilatı üç böyük neft şirkətinin əlindədir. Bunlara CNPC, Sinopec və CNOOC aiddir. Bu üç şirkət Çinin neft hasilatının 90%-dən çoxuna sahibdir. Beynəlxalq neft şirkətlərinin burada iştirakı adətən dənizdəki ehtiyatların kəşfiyyatı və ya texniki çətinliklərin qarşısını almaq üçün neft hasilatı pay bölgüsü müqavilələri yolu ilə həyata keçirilir. Çinin neft sənayesində özəl sektorun iştirakının artırılması maliyyə və qabaqcıl texnologiya təmin edilməsi baxımından vacib və prioritet bir siyasət halına gəldi. 2017-ci ilin may ayında qəbul olunan islahatlara görə Milli Neft Şirkətlərinin

korporativ idarəetməsini yaxşılaşdırmaq üçün "çox mülkiyyətli" islahatlarla özəl sektorların MNŞ-də iştirakı təmin edilmişdir. Bununla da əsas hədəf neft və qaz axtarışı və inkişafına onların dəstək verməsidir (9).

Çinin idxal etdiyi neft Yaxın Şərqdən, Afrikadan gətirilir. 2010-cu ildə Orta Şərq və Afrika, Çinin neft ehtiyacının ¾-i təmin edirdi. Onların 80%-i Malakka körfəzindən keçməklə gətirilir. Bu baxımdan Çinin neft idxalında Orta Asiyadan asılılığı gələcəkdə də davam edəcəkdir. Cənub-Şərqi Asiyadan daşınan neft miqdarı da artacaq və bu bölgənin təhlükəsizliyi Çin üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcək.

XX əsr boyunca neftin kölgəsində qalan təbii qaz qeyri-kommersiya məhsulu olaraq görülürdü. Beləliklə, bəzən yeraltıdan çıxarılmır və ya havaya buraxılırdı. XXI əsrdə təbii qazın neft qədər əhəmiyyətli olduğu aşkar edildi. Təbii qaz digər fosil yanacaqlara nisbətən ətraf mühitə daha az ziyanlıdır. Belə ki, təbii qaz ətrafa kömür və neftlə muüqayisədə daha az karbon emissiyaları və tullantılar buraxır. Bu səbəbdən qazdan istifadənin genişlənməsi ekologiyanın dekarbonizasiyasında mühüm bir addım kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq Enerji Agentliyini qiymətləndirmələrinə əsasən, XXI əsr təbii qazın qızıl dövrü kimi qəbul edilmişdir. Bu təbii qazın üstünlüklərini nəzərə alaraq ondan geniş istifadə perspektivinin olması ilə bağlıdır. Enerjidən asılı olan inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda qaz elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə olunur. Beləliklə, təbii qazdan istifadə enerji qaynaqlarında müxtəliflik yaradır (10).

Çinin qaz sənayesi öz inkişafının hələ başlanğıc mərhələsindədir. Kəşf edilmiş təbii qaz ehtiyatları hələ bu yaxınlarda 800 milyard kubmetr idi, sonra hətta 2 trilyon kubmetrə çatmışdır, potensialı isə 10 trilyon kubmetr həcmində qiymətləndirilir.

Çinin qaz sənayesində LNG özünəməxsus yer tutur. Bu baxımından Çinin LNG-nin gələcəyini formalaşdıracaq aktyor olacağı gözlənilir. Qarşıdakı dövrdə Çin Yaponiyanı üstələyərək dünyanın ən böyük LNG idxalatçısı olacaqdır. LNG qaz bazarında müxtəlifliyi artıracaq, rəqabəti təmin edəcək və Çinin mövcud idxal müəssisələrinə fayda gətirəcəkdir. Həmçinin də yerli qaz ötürmə xətlərinin inkişafına kömək edəcəkdir(10).

Çin dünyanın ən böyük bərpa olunan enerji bazarıdır və bu onun yanacaq-energetikasında özünəməxsus yer tutur. 13-cü beş illik planda Çinin hədəfi bərpa olunan enerjini 2020-ci ilə qədər 15%, 2030-cu ilə qədər isə 20%-ə çatdırmaqdır. Çində bərpa olunan enerjidə hidroenerji geniş yer tutsa da, külək və günəş enerjisi istehsalının da genişlənməsi müşahidə olunur. Bərpa olunan enerji Çində 2040-ci illərdə bütün istehsalın 60%-ni təşkil edəcəkdir. Hidroenerji Çinin enerji sənayesindəki ən böyük bərpa olunan enerji mənbəyidir və növbəti illərdə öz payını qoruyacağı düşünülür. Dünyadakı hidroenerjinin ¼ -ni təkcə Çin təşkil edir. 2016-cı ildə Çində hidroenerjidən 1200 TW elektrik enerjisi əldə edilmişdir və bu Almaniya ilə müqayisədə iki dəfə çoxdur. Bərpa olunan hidroenerji üçün hökumət 2020-ci ilə qədər 340 GW-a qədər hədəf müəyyən etmişdir. Yeni hidroenerji üçün uyğun sahələri tapmaqda çətinlik artdıqca genişlənmə nisbəti məhdudlaşacaqdır (11).

Günəş enerjisi Çinin yanacaq-energetika sənayesində gələcəkdə əhəmiyyətli yer tutacaqdır. Bu gün Çin bu sahədə texnologiya baxımından dünyada qabaqcıl ölkədir. Günəş enerjisindən istifadə nəticəsində elektrik enerjisi istehsalında maya dəyərinin azalmasını nəzərə alsaq, onun ən ucuz elektrik enerjisi mənbəyi olması hesab olunur. Eyni zamanda, Çinin əksər bölgələrində günəş enerjisinin inkişafı üçün əlverişli şərait mövcuddur.

Külək enerjisi Çinin enerji bazarında sürətlə inkişaf edən bərpa olunan enerji mənbəyidir. Çinin külək enerjisindən istifadə imkanları böyükdür. Külək stansiyaları bir çox bölgədə quraşdırılıb. Bu bölgələrə Monqolustan, Sincan, Gansu və Ningxia misal göstərmək olar. Bu bölgələr ölkənin quraşdırılmış külək enerjisi tutumunun 52%-ni təşkil edir. 2016-cı ildə külək enerjisi istehsalı 242 TW/saat çatdı. Beləliklə, elektrik enerjisi istehsalında kömür və hidroelektrik enerjidən sonra üçüncü yerdə qərarlaşdı. 2016-cı ildə Çin məcmu külək enerjisinin həcminə görə Avropa İttifaqını üstələmişdir. Çin həmçinin açıq dənizdə 1,6 GW həcmində külək enerjisinə sahibdir. Bu sahədə Avropa İttifaqından sonra ikinci yerdədir. 2020-ci ildə bərpa olunan enerjidə külək enerjisinə görə Çin 210 GW quraşdırılmış güc və təxminən 420 TW/saat elektrik enerjisi istehsal etməyi hədəfləyir. Çində külək stansiyalarının quraşdırılması yanacaq-energetika balansında gərginliyi azaldacaqdır (11)

Enerji təhlükəsizliyi üçün Çinin qarşıya qoyduğu hədəflərə görə bərpa olunan enerjinin istehlakdakı payı 15% -i keçəcək. Bu nisbətdə ən vacib rolu nüvə enerjisi oynayır. Nüvə qaynaqlı elektrik enerjisi istehsalı son 10 ildə sürətlə artdı və beləliklə, 2005-ci ildə 53 TW-dan (2%) 2016-cı ildə 213 TW (3,5%)-a yüksəldi. Başqa sözlə, 11 ildə təxminən iki dəfə artdı. Nüvə enerjisi 2040-cı ilə qədər 1100 TW-a (11%) çatacağı gözlənilir. İEA-nın 2018-ci il hesabatına əsasən, Çin 2030-ci ildə nüvə stansiyalarından alacağı elektrik enerjisi ilə ABŞ və Aİ-ni keçəcəyi gözlənilir(12).

Böyük nailiyyətlərə baxmayaraq, Çinin yanacaq-energetika kompleksi öz inkişafında bir çox çətinliklərlə üzləşməyə davam edir. Bunlara misal olaraq, kömür sənayesində texniki geriliyi, neft məhsullarının çatışmazlığını

və qaz sənayesinin yavaş inkişaf etməsini göstərmək olar. Bu baxımdan, Çin bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni artırmaqla daxili ehtiyatları hesabına öz enerji təhlükəsizliyini təmin edə bilər (13).

Beləliklə, Çin öz enerji resurslarına olan tələbatının ödənilməsində xarici bazara istiqamətlənir. Bu baxımdan Afrika və Yaxın Şərq üstünlük təşkil edir. Həmin regionlar üçün xarakterik olan qeyri-stabilliyi və uzaq dəniz marşrutu ilə bağlı riskləri nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, ÇXR-ə enerji resurslarının çatdırılması təhlükəsizliyinə potensial hədədir. Beləliklə, Çin riskləri azaltmaq və enerjinin nisbətən stabil çatdırılmasını təmin etməli olacaq. Bu mənada bugün Mərkəzi Asiya Çin üçün ən mühüm perspektiv tərəfdaşdır (Abbasbəyli, 2011: 553).

Çində 12-ci beşillik plan (2010-2015) enerji siyasətinin yaxşılaşdırılması üçün əsas mərhələ hesab olunurdu. Bu siyasətin mahiyyətini iqtisadiyyatın enerji mənbələri ilə təchizatı problemini həll etmək və eyni zamanda ölkənin yanacaq-energetika kompleksində köklü bir islahat aparmaq təşkil edir (Zhang, 2009: 11). 2020-ci il Çinin enerji sektorunda mühümdür, çünki 13-cü beş illik planın (2016-2020) son ilidir. Çin hökumətinin bu illər üçün qətiyyətli planları var idi, lakin Covid-19 pandemiyası dünya iqtisadiyyatını və enerji sektorunu zəiflətdi. Pandemiya dövründə neft şirkətləri xaricdəki maliyyə xərclərini azaldaraq daxili bazarda neft istehsalına diqqət yetirdilər. Bununla da xaricdən asılılıqlarını azaltmağa çalışırlar.

İEA-nın bərpa olunan enerji haqqında 2020-ci il məlumatına əsasən, Covid-19 pandemiyası enerji sektorunun bir çox sahəsində azalmalar yaratdığı halda bərpa olunan enerji sürətlə artacaqdır. 2020-ci ilin ilk 6 ayını 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisə etsək, Çində neft, qaz və kömür istehsalında artım görürük. Eyni zamanda bu artımı bərpa olunan enerji mənbələri olan külək günəş və hidroenerji üçün demək olar (11).

Nəticə

Çin dünyanın ən çox əhalisi olan və sürətlə böyüyən iqtisadiyyata malik ölkəsidir. İqtisadiyyatın inkişafı Çinin enerjiyə olan tələbatını artırır. Ölkənin özünü enerji ehtiyatları ilə təmin edə bilməməsi nəticəsində ixracatçı ölkədən idxalatçı ölkəyə çevrildi. Bu asılılıq Çinin daxili, xarici siyasətinin və həmçinin enerji siyasətinin qlobal səviyyədə nəzərdən keçirilməsini şərtləndirdi. Çinə enerji ehtiyatlarının çoxu qeyri-sabit region olan Yaxın Şərq ve Afrika regionundan gətirilir. Həmçinin, ticarət müharibələri Çinin enerji resurslarına çıxışını təhdid edir. Çinə enerji ixrac edən İran, Rusiya, Anqola və Venesuela kimi ölkələr ABŞ tərəfindən sanksiyaya məruz qalır. Çinə tətbiq olunan ticarət tarifləri Çini çətin siyasi və iqtisadi vəziyyətə salır. Çin üçün enerji ehtiyatları olan bölgələr və onların sabitliyi əhəmiyyət qazandı. Bu baxımdan enerji təhlükəsizliyi Çin üçün prioritet sahəyə çevrilir. Buna görə də enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi strateji cəhətdən mühüm məsələdir. Əsas enerji mənbələrini diversifikasiya etmək üçün yeni ixracatçıların axtarılması və enerji ixracının daha rasional strukturunu yaratmaq tələb olunur.

Ədəbiyyat

1. Yergin D. The Quest: Energy, Security and Remaking of the Modern World. US, Penguin Press, 2011, p. 832
2. Eyvazlı C.V, Ələkbərova A.F. Çin Xalq Respublikasının müasir regional siyasəti. Bakı: Mütərcim. 2017, s. 120
3. İstikbal D. Rejimin meşruiyeti ve enerji güvenliği: Çin Kommunist partisinin enerji politikaları. Uluslarası Ekonomi, İşletme ve Politika dergisi, 2019, 3(1), s. 49-68
4. Talıbov R. Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı, «Elm və təhsil», 2015, s. 312
5. Bahgat G. Energy Security: An Interdisciplinary Approach. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, 2011, p. 254
6. Səmədzadə Z. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2009, s. 608
7. İEA Coal Report, 2018, p. 153
8. İEA Coal İnformation Overview, 2019, p. 168
9. İEA Oil information Overview, 2019
10. İEA Natural Gas information Overview, 2019
11. İEA renewable report 2020//https://www.iea.org/reports/renewables-2020
12. Nuclear power in China //https://cnpp.iaea.org/countryprofiles/China/China.htm
13. Abbasbəyli A.N. Dünya siyasət. Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, s. 584
14. Zhang J. Energy Security: Prospects, Challenges, Opportunities. China, Autumn 2009, p. 32

Rəyçi: prof. İsmayıl Musa

Göndərilib: 21.12.2020 Qəbul edilib: 22.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/174-178

Cavidan Baladayı oğlu Nəzərov
nezerovaturkan29@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti

TSİKLİK İQTİSADİ İNKİŞAFIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ TSİKLLƏRİN FAZALARI

Açar sözlər: *böhran, iqtisadi inkişaf, tsiklik fazalar, dövlət tənzimlənməsi, hüquqi normalar, maliyyə böhranı, fiskal və monetar siyasət, hüquqi tənzimləmə*

Legal regulation of cycle economic development and phases of cycles

Summary

The subject of the article covers issues that have been relevant since the last century. The study of economic fluctuations, the study of their causes allows us to make proposals to eliminate its negative consequences. Frequent crises since the early twentieth century necessitate the expansion of research in this area.

The peculiarities of cyclic phases require different approaches and problem-oriented regulatory policies. For this reason, it is necessary to pursue an adequate state policy. Normative legal acts, laws and decisions are the main tools of legal regulation. Steps are also being taken to reduce the negative effects of the cyclical phases used by the Central Bank and other banking and financial institutions

Key words: *crisis, economic development, cyclical phases, government regulation, legal norms, financial crisis, fiscal and monetary policy, legal regulation*

Giriş

Tədqiqat zamanı, tarixi metoddan istifadə edilərək iqtisadi tsikllərin baş vermə səbəbləri araşdırılmışdır:

- Fazaların bir-birini izləməsinin qanunauyğunluqları müəyyən edilmiş;
- Tsiklik tərəddüdlər zamanı iqtisadi inkişafın davamlılığına nail olmanın yolları tədqiq edilmiş;
- Son övrlərdə qlobal hadisələrlə bağlı baş vermiş və ya baş verməsi ehtimal edilən böhran fazalarında tənzimləmə yolları tədqiq edilmiş;
- Tədqiqat aparılması ilə tsiklik iqtisadi inkişafın idarə olunmasının funksiyaları və perspektiv imkanları öyrənilmişdir.

Məlumdur ki, təbiətdə mövcud olan hərşey bəlli tərəddüdlərlə inkişaf edir. İqtisadi hadisələr də bundan yan keçmir. İstər makroqtisadi, istərsə də mikroiqtisadi cəhətdən iqtisadi proseslərdə inkişaf bir istiqamətli olmayıb, zaman-zaman böhranlarla, enmələr-qalxmalarla müşahidə olunur. Bu cür dəyişmələrlə müşahidə olunan inkişafın yaradacağı mənfi nəticələrin aradan qaldırılması, makroiqtisadi tarazlığın və sabitliyin əldə olunması üçün dövlətin məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirəsi labüddür. Bunun üçün antitsiklik siyasət həyata keçirən dövlət tənzimləyici rolunu hüquqi cəhətdən həyata keçirir. İqtisadi sabitlik elə bir anlayışdır ki, biz onu ayrı-ayrı iqtisadi sahələrə deyil, bütövlükdə iqtisadiyyata aid edirik. Belə olan halda sabitliyin pozulması bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişaf dinamikasında dəyişikliyə səbəb olur. Məqalənin mövzusu o səbəbdən əhəmiyyətlidir ki, iqtisadi inkişaf tarixinin bütün dövrlərində böhranlar, enmələr müşahidə olunmuşdur. Mövzunun təhlili, tsiklillərin araşdırılması, tsikllərin xarakteristikasının öyrənilməsi bizə imkan verir ki, onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması və ya zəiflədilməsi üçün təkliflər irəli sürə bilək. İqtisadi inkişaf, habelə iqtisadi artım nəticə etibarilə dövlətin iqtisadi cəhətdən qüdrətlənməsinə əsas verir.

Qloballaşan iqtisadi münasibətlər fonunda tədqiq edilən mövzu olduqca aktualdır. 2008-ci ildən başlayan və günümüzdə də fəsadları ayrı-ayrı sektorlarda müşahidə edilən maliyyə və iqtisadi böhranların öyrənilməsi, iqtisadi tsikllərin durğunluq və böhran dövrlərində idarəedilməsi məsələləri, bu məsələdə daxili və xarici faktorların, iqtisadi şokların qiymətləndirilməsi, həll yollarının, tənzimləmə istiqamətlərinin, funksiyaların müəyyən edilməsi, nəticə etibarilə, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf dinamikasında öz müsbət nəticələrini göstərəcəkdir.

Nəticə

Tsikl dedikdə biz elə bir iqtisadi vaxt periodu başa düşürük ki, həmin dövrdə zamanla əmtəə və xidmətlərin həcmində artma, durğunluq, azalma kimi mərhələlər bir-birini əvəz edir. İqtisadi tsikl dedikdə dövrü olaraq dörd mərhələdən keçən iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti başa düşülür. Bir tsikl daxilində bu hadisələrdə müəyyən təkrarlanmalar baş verir ki, bunu tsiklin fazaları adlandırırıq. Tərifi elmi ifadə ilə belə deyə bilərik: İqtisadi tsikl, iqtisadiyyatda bir tarazlıq vəziyyətindən digər tarazlıq vəziyyətinə qədər olan dövrü, yaxud da bir böhran nöqtəsindən digərinə qədər keçən dövrü ifadə edir. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda tsiklik inkişafın əsasən sənayə sahəsi üzərindən öyrənilməsini irəli sürərək, iqtisadi tsikli sənaye tsikli də adlandırırlar. İqtisadi inkişafda müşahidə olunan qeyri-sabitlik müxtəlif xarakter alırsa, bu hal iqtisadi tsikl adlanır.

İqtisadi böhranların öyrənilməsi, böhrandan çıxış yollarının araşdırılması məsələləri iqtisadi məktəb nümayəndələrinin diqqət mərkəzində olsa da, bu mövzuya əhatəli yanaşma 1929-1933-cü illəri əhatə edən "Böyük İqtisadi Böhran"-ın baş verməsindən sonra yaranmışdır.

Makroiqtisadi qeyri-sabitliyin müşahidə olunduğu dövrlərdə iqtisadi fəaliyyət sahələrinin bütün istiqamətlərində qiymətlərin səviyyəsində, məşğulluq və işsizliyin nisbətində, sahələr üzrə istehsalın həcmində əhəmiyyətli dəyişikliklər nəzərə çarpır. Belə ki, iqtisadi qeyri-stabillik zamanı istehsalın həcmi azalır və müəyyən zaman kəsiyində əmtəə və xidmətlər istehsalının artırılması mümkün olmur. Bu isə öz növbəsində bazarda məcmu tələb və məcmu təklif arasındakı tarazlığın pozulması ilə nəticələnir. İqtisadiyyatın tsiklik inkişafı müxtəlif iqtisadi məktəblərin araşdırma mövzusu olmuşdur. C.M.Keyns, K. Marks, Y.Şumpeter, C.Klark və digərlərinin tədqiqat obyekt olmaqla, onlar tərəfindən nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Monetarist iqtisadi məktəbinin nümayəndələri iqtisadi fazaların dəyişimini kredit faiz dərəcələri ilə əlaqələndirirdilər. Faiz dərəcələrindəki dəyişimlər tədricən ev təsərrüfatları, müəssisə və firmalar, habelə hökümət tərəfindən borcalmaya bu və ya digər formada təsir etdiyindən iqtisadi aktivliyi azalda və ya təhrik edə bilir. Bəzi iqtisadçıların fikrincə praktik olaraq iqtisadi tarazlıq mümkün deyildir, yalnız bir-birini əvəz edən tsiklik periodlar vardır (Allahverdiyev, 2009).

İqtisadi qeyri-sabitlik həm daxili, həm də xarici təsirlər hesabına formalaşa bilir. Xarici təsirlərə: innovativ dəyişikliklər, ixtiralar, istehsala təsir günündə olan texnika və texnologiyaların inşikafı; müharibələr, siyasi proseslər; yeni yananacaq və qiymətli metal yataqlarının kəşfi və s. aid ola bilər.

Daxili təsirlər: şəxsi istehlakın həcminin dəyişməsinə müvafiq istehsalda və məşğulluq nisbətindəki dəyişmələr, əsas kapitalın xidmət üçün yararlılıq xidməti, əsaslı kapital qoyuluşunun artırılması, istehsalın modernləşməsinə, innovativ istiqamətlərə kapital yatırımlarının edilməsi, dövlətin iqtisadi siyasətinin dolayı və birbaşa alətləri hesabına istehsalın həcminə, istehlak və tələbata təsirlər və sair.

Tsiklik iqtisadi inkişafın öyrənilməsində digər bir məsələ onun qısamüddətli və uzunmüddətli dövrdə fərqli xarakteristikaya sahib olmasıdır. Bu fərqlilik özünü ən çox qiymətlərin səviyyəsində göstərir. Belə ki, uzunmüddətli dövrə qiymətlər bazarda tələb və təklif arasınakı dəyişməni tez əks etdirir. Qısamüddətli dövrdə isə qiymtlər müəyyən zaman üçün sabit qəbul edildiyindən bazarda tələb və təklifin uzlaşması nisbətən qorunur. Uzunmüddətli dövrdə pul bazarında məcmu təklifin həcmi, əsasən, nominal göstəricilərə təsir edir, nəinki real göstəricilər. Nəticə etibarilə, bazarda pul kütləsinin azalması əmtəə və xidmətlərin qiymətlərini aşağı salır. Uzunmüddətli dövrdə qiymətlərin dəyişməsi nominal əməkhaqqının həcmini dəyişsə də, real əmək haqqı, istehsalın həcmi və işsizlik səviyyəsi kimi iqtisadi kateqoriyalarda nəzərəçarpan dəyişiklik yaratmayacaqdır. Uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə inkişafın təlatümlüyü makroiqtisadi qeyri-sabitliyin göstəricisidir.

İqtisadi tsikllərin yaranma səbəbləri müxtəlifdir, bunlara iqtisadiyyatda zamanla investisiyaların həcmindəki artma-azalmalar, bəzi hallarda investisiya imkanlarının tükənməsi, bazarda pul kütləsinin həcminin dəyişməsi, real istehsal imkanları ilə planlanan iqtisadi istehsalın üst-üstə düşməməsi kimi səbəbləri sıralamaq olar. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi stabilliyi pozan, zamanla iqtisadi sistemə təsir göstərən impulslardır. Bu impulslar hesabına təsir şokları yaranır və iqtisadi sistemin tarazlığında tərəddüdlər əmələ gəlir. İqtisadçı alimlər sözügedən impulsların aşağıdakı növlərini ayırırlar:

1. Əsas təsiri istehsal üzərindən müşahidə edilən təklif şokları-bu impulslara dünya bazarında xammal məhsullarının qiymətlərinin tez-tez dəyişməsini, iqlim dəyişikliklərini, innovativ yenilikləri, yeni texnika və texnologiyanın ixtiraları, yeni xammal mənbələrinin kəşfi və sair aid edilə bilər.
2. Makroiqtisadi səviyyədə verilən qərarlar və qanunlarla bağlı olan və əsasən tələbə təsir göstərən şoklar. Bunlara dövlətin monetar-pul və fiskal siyasətini, borc faiz həcmindəki dəyişmələri, valyuta məzənnəsinin qeyri-sabitliyi, dalğalanmaları və s. aiddir.
3. Özəl sektorda yaranan tələb şokları-Bunlar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında investisiya yatırımları, habelə istehlakçıların xərclərinin həcmindəki dəyişmələrlə xarakterizə edilir (2).

Karl Marksın iqtisadi yanaşmasına əsasən, iqtisadi stabilliyin pozulduğu dövrlərdə ortaya çıxan tsiklik fazalar dörddür:

- İqtisadi böhran-tsiklik periodun birinci fazası olan durğunluq dövründə xalq təsərrüfatının və ya istehsalın ayrı-ayrı sektorlarında deyil, bütünlükdə əmtəə və xidmətlər istehsalında, təsərrüfat fəaliyyətində sarsıntı və çöküş müşahidə edilir. İqtisadi böhran dövrünün səciyyəvi xüsusuiyyəti istehsal edilən mal və məhsulların həcminin bazarda həmin əmtəələrə olan tələbi üstələməsidir. Alqı-satqı əməliyyatlarının çətinləşməsi, həddən artıq istehsalla əlaqədar tədricən istehsalın fəaliyyətinin zəifləməsi, işsizlik faizlərinin artımı, istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi böhran fazasının xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Ölkənin pul-kredit, maliyyə sistemi çökür, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrindən başlayaraq biznes sektorunda iflaslar müşahidə edilir. Əhalinin rifah halı pisləşir, orta təbəqənin sayı azalmaqla yoxsulluq kütləvi xarakter alır.
- Durğunluq-böhran fazası tədricən durğunluq övrü ilə əvəvz olunur. Bu dövr uzun müddət ərzinə davam edə bilər. Xarakteristik xüsusiyyətləri əhalinin alıcılıq qabiliyyəti nisbətən yaxşılaşsa da, əmtəə və xidmtələrə aşağı tələbin olması, işsizlik faizinin yüksək olması, zamanla qiymətlərin enməsinin qarşısının alınması, istehsalın həcminin sabit saxlanılması və sairdir.
- Canlanma-İstehsalın genişlənməsilə iqtisadi inkişafı canlanma mərhələsi başlayır. Zamanla istehsalın həcmində əsaslı artım müşahidə edilir, işsizlik faizləri azalmağa başlayır. İstehsal amilləri bazarına amil məhsullarına olan tələb artır, borc faiz dərəcələri və qiymətlərdə artım müşahidə olunur.
- Yüksəliş-istehsal potensialından tam istifadə edilməsi və qısa zaman kəsiyində mənfəətin maksiumumlaşırılması imkanı iqtisadi inkişafın canlanma mərhəsindən yüksəliş mərhələsiə keçidə əsas verir. İstehsalın tam həcmə işləməsi işçi qüvvəsi bazarını canlandırdığından və işçi qüvvəsinə olan tələbi artırdığından məşğulluğun təmininə və əmək haqqının artımına səbəb olur. Həm işçilərin, həm də kapital sahiblərinin gəlirləri özünün maksiumum həddinə çatır (Veral, 2018: 463-488).

İqtisadi dövrləri müəyyən etmək üçün məşğulluğun səviyyəsi, faiz dərəcələri, istehlak xərclərinin həcmi kimi iqtisadi kateqoriyalardan istifadə edir.

Hökumətlər və böyük maliyyə qurumları iqtisadi dövrlərin gedişatını və təsirlərini idarə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Hökumətin idarəedici aləti maliyyə siyasətidir. Böhranın aradan qaldırılması üçün hökumətlər genişləndirici maliyyə siyasətini tətbiq edir. Əksinə, yüksəliş dövrlərində ümumi xərcləri azaltmaq üçün vergi və büdcə profisiti tətbiq edərək daraldıcı maliyyə siyasəti tətbiq edirlər. Mərkəzi banklar iqtisadi dövrlərin idarəedilməsi üçün pul siyasətindən istifadə edir. Belə ki, iqtisadiyyatda durğunluq və enmələrin müşahidə edildiyi zamanlarda genişləndirici pul siyasəti hesabına faiz dərəcələrini aşağı salır, xərcləri və ya investisiya yatırımlarının həcmini artırır. Əksinə, iqtisadiyyat yüksəliş dövründə olduqda daraldıcı siyasət yeridir. Bu dövlərdə Mərkəzi bank faiz dərəcələrini artırır, infilyasiya təzyiqlərini azaldır, kredit axınlarını yavaşladır (Veral, 2018: 463-488).

Yüksəliş dövründə investorlar, əsasən, texnika və texnologiya məhsullarının, iri şirkətlərin, enerji şirkətlərinin alışını həyata keçirdikləri halda, böhran dövrlərində isə investorlar kapital yatırımını maliyyə, kommunal, səhiyyə cəhətdən tənəzzül edən şirkətlərin alışına sərf edirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi tsikllər müəyyən fazalar üzrə hərəkət edirlər. Bu hərəkət trayektoriyası çevrəşəkilli deyil, spiralvaridir, yəni fazaların bir-birini əvəz etməsi həm uzunmüddətli, həm də qısamüddətli dalğalanmaları ehtiva edir. Bu aspektdən yanaşıldıqda iqtisadi tsiklləri aşağıdakı formaları fərqləndirilir:

Uzunmüddətli tsikllər-iqtisadi inkişafın uzun zaman kəsiyində davam edən tərəddüdləridir. Bu tərəddüdlər bəzi hallarda əlli ilə qədər davam edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda "Kondratyev" tsiklləri şəklində adlandırılır. Kondratyev dalğaları texnoloji inkişafın gətirdiyi yüksəliş dövründən sonra ortaya çıxan uzunmüddətli dövrlərdir. Öz adını rus kommunist iqtisadçısı Kondratyevin adından götürən bu iqtisadi tsikllər 18-ci əsrdən etibarən təsbit edilməyə başlanılmışdır. Kondratyev hesab edirdi ki, sözügedən dalğalanmalar özündə təkamül və özünüyeniləmə dövrlərini ehtiva edir. Əlavə olaraq, Kondratyev tsikllərinin dörd alt mərhələsi vardır:

I dövr: infilyasiya ilə yanaşı məhsuldarlığın artması, habelə iqtisadi partlayışla xarakterizə edilir.

II dövr: iqtisadi böyümənin tədricən yavaşlaması, işə münasibətin dəyişməsi, ümumi məhsul həcmindəki artımın stabilliyi ilə müəyyən edilir.

III dövr: iqtisadi şərtlərin pisləşməsi hesabına inkişaf perspektivləri azalır, daraldıcı təcrid siyasətini labüd eən deflyasiyalı artım spiralı yaranır.

IV dövr: İqtisadiyyatdakı çöküş, əhalinin sosial təbəqəsi arasında uçurum tədricən dərinləşir. Orta təbəqəli əhali qrupları itir, həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən depressiya müşahidə edilir (4).

Kondratyevin yanaşması ortodoks iqtisadi nəzəriyyəyə müvafiq olduğundan qəbul edildi, lakin kommunist cəmiyyətində birmənalı qarşılanmadı. Buna səbəb Kondrtayvein kapitalist cəmiyyətlərin qaçılmaz məhv yoluna olmadığını, əksinə zamanla dəyişən fazalara inkişaf meyilli olduğunu sübut etməsi idi.

Digər bir qrupa səkkiz-on iki il davam edən sənaye tsiklləri aiddir.

Üçüncü qrupa üç-dörd il müddətində mövcud olan "Kitçin" dalğalanmaları aiddir.

Hazırda iqtisad elminə 1300-dən çox tsikl növü məlumdur ki, bunların hər biri müxtəlif iqtisadi sektora təsir göstərməklə tərəddüdlərin meydana gəlməsinə səbəbiyyət verir.

Tsikllərin iqtisadi davam müdətinə görə aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. İki-dörd il ərzinə davam edən Kitçin tsiklləri. Onun əsas xarakteristik xüsusiyyətləri infilyasiya dalğalanmaları, məşğulluq-işsizlik nisbətində, ehtiyyatların həcmində dəyişmələr və sairdir.
2. Yeddi-on iki il davam edən Cuqlar tsiklləri-İnvestisiya tsiklləri adlanan bu fazalar infilyasiya və məşğulluq dərəcələrinin dəyişməsində özünü göstərir.
3. On altı-iyirmi beç il davam edən Kuznesta tsiklləri-gəlirlərdə, məcmu tələbin həcmində, immiqrasiyadaki dəyişmələrdə özünü göstərir.
4. Qırx-altmış il davam edən Kondratyev tsiklləri-əsaslı struktur dəyişiklikləri, tələbə təsir edəcək gücdə texnoloji yeniliklər zamanı yaranır.
5. İki yüz ilə qədər davam edə bilən Forrestera dalğalanmaları-enerji və materiallar sektorunda köklü dəyişikliklər və istehsalın strukturunun dəyişməsi ilə xarakterizə edilir.
6. Min illərlə avam edə bilən Toffler dalğalanmaları-bəşər sivilizasiyalarının inkişafı ilə mümkün olur (2).

Dövlətin iqtisadiyyata tənzimləyici müdaxiləsinin labüdlüyü 1929-32-ci illərdə "Böyük durğunluq" zamanında özünü daha qabarıq göstərdi. Cəmiyyəti mövcud sosial-iqtisadi böhrandan çıxara bilmək üçün hüquqi və iqtisadi tənzimləmə qaşılmaz oldu. Beləliklə, dövlət öz üzərinə bir sıra iqtisadi və hüquqi funksiyalar, vəzifələr götürməli oldu.

Uzunmüddətli dövrdə iqtisadi stabilliyin təmini, geniş təkrar istehsalın stimullaşdırılması, makroiqtisadi tarazlığın təmini, səmərəli idarəçiliyin təşkil edilməsi, işgüzar fəaliyyətin yaxşılaşdırılması məsələləri üçün dövlətin hüquqi baza əsasında tənzimləmə tədbirləri görməsi tələbolunandır. Dövlətin bu istiqamətdəki tənzimləmə siyasəti antitsiklik siyasət adlanır.

İqtisadi artım heç də hər zaman iqtisadi inkişaf anlamına gəlmir. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarındakı rəqəmsal artım əhalinin rifah halında öz əksini tapmadığı halda bu artımı inkişaf kimi xarakerizə etmək yalnış olardı. Eyni zamanda sosial və iqtisadi inkişaf anlayışları da bir-birindən ayrılır. Müxtəlif əhali qruplarına iqtisadi fəaliyyətin göstərdiyi təsirlər tədricən sosial problemləri də gündəmə gətirir və aktuallaşdırır. Məsələn, sənaye və emal sahəsinin inkişafı, bu sektorlardakı inkşafın ixrac yönümlülüyünün artımı sənaye sahələrini kənd təsərrüfatına nisbətdə daha gəlirli edir. Kənd və şəhər arasında yaranan iqtisadi boşluqlar zamanla əhali qruplarının davranışında öz əksini tapmağa başlayır. Biz bunun regionlar arasındakı disproporsiya, bəlli şəhər

və şəhərətrafında kəskin mərkəzləşmə ilə nəticələndiyini görə bilərik. Tipik misal Bakı şəhəri və Abşeron rayonu ərazisində sənaye sahələrinin yüksək inkişafı ilə əhalinin kənddən bu ərazilərə miqrasiyası ola bilər. Regionların inkişafı arasında disbalansın olması, habelə həmin ərazilərin müvafiq istehsal sahəsi üzrə ixtisaslaşmaması, Bakı və ətrafının aqlomerasiyalaşması ilə nəticələnmişdir. Rəsmi mənbələrdə Bakı şəhərinin əhalisi iki milyon qeyd edilsə də, qeyri-rəsmi mənbələrdə bu say dörd milyona yaxındır. Kəskin təmərküzləşmə məhz regionlar arasında mövcud olan iqtisadi boşluqlar hesabına yaranmışdır. Bu çatışmazlıqlar nəinki sosial eyni zamana ekoloji problemləri də aktuallaşdırır. Davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması üçün etibarlı hüquqi baza formalaşdırılmalı, istehsalın diversifikasiyasına nail olunmalıdır. Tsiklik iqtisadi inkişafa nail olunmasında sosial tərəqqinin də rolu əhəmiyyətlidir. Məsələn, işçi qüvvəsinə münasibətdə gender ayrıseçkiliyinin aradan qaldırılması, sosial cəhətdən zəif əhali qruplarının müxtəlif formalarda istehsala cəlb edilməsi, istehsalda qadınların iştirakının stimullaşdırılması kimi faktorlar nəticə etibarilə iqtisadi inkişafa dəyər qatacaqdır (Dagner, 2018).

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev H., "İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin əsasları", Dərs vəsaiti, Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2009.
2. https://azrefs.org/kafedra-iqtisadi-nezeriyye.html
3. Evren Sapmaz Veral, "Döngüsel ekonomiye geçiş doğrultusunda yeni tedbirler ve AB üye ülkelerinin stratejileri", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Ankara, 2018, s. 463-488.
4. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/HT1.pdf
5. Jihad Dagher, "Regulatory Cycles: Revisiting the Political Economy of Financial Crises", IMF WORKING PAPER, Los Angeles, 2018.

Rəyçi: dos. L.Abışlı

Göndərilib: 21.12.2020 Qəbul edilib: 22.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/179-183

Sirus Rafiq Asgarov
Baku State University
siruz_esgerov@mail.ru

CHINA'S ENERGY POLICY IN AFRICA

Summary

China's interest in Sub-Saharan Africa, which can be summarized within the framework of 2 main objectives as the acquisition of fossil resources such as oil and natural gas, which are needed as a result of rapidly increasing production, as well as the marketing and supply of products obtained as a result of production, was first carried out with Angola, which has a very rich position in terms of oil. started as a result of contacts. Within the framework of the agreements made between the Chinese government and the Angolan government, which was selected as the pilot country in the opening towards the region, the long-term transfer of the oil extracted in Angola to China was ensured; In return for this sale, China made dams, power plants, electricity transmission, and distribution lines and various transportation infrastructure investments in the region.

Key words**:** *Africa, China, energy, resource, policy*

Introduction

The changes experienced in the international system after the Cold War paralleled the technological development. Technological development has caused communication to become easier and widespread and triggered globalization. The impact of globalization has made itself felt especially in the economic field. Economic developments have caused changes in countries' understanding of power.

These changes caused economic power to become dominant and to prevent political and military power. In addition, the high cost of using military power and the requirement of obtaining approval from the national / international public made the use of soft power important. With the effect of the use of soft power, economic factors came to the fore more.

In the economic sense, different centers have been added to the multi-center world structure consisting of the USA, Europe and Japan. China comes first among these centers. The policies pursued with Deng Xiaoping's rule have created an ever-growing economy and this growing economy has made China a global player.

While having a constantly growing economy is seen as important for the development of the country, the continuity of growth is considered as the continuation of the regime. The necessity to continue economic growth makes China increasingly dependent on energy. Obtaining energy smoothly and uninterruptedly becomes the main foreign policy objective. China evaluates energy security, economic security and national security in a "holistic way". This holistic assessment is also an indicator of the desire to be a power in the international system. From this point of view, it is seen that energy and security are increasingly becoming the main determinants of foreign policy for China.

Challenges: Finding an effective collaboration formula

Now the Russian-Chinese relations are considered mainly in this aspect. Harvard University professor C. Nay analyzes the prospects for an alliance between the two countries in the context of the agreements they have reached in the field of energy[1]. The figures he brings are huge. The cost of the project, which covers gas trade between Russia and China, is $ 400 billion. Moscow must supply 68 billion cubic meters of gas to China annually for 30 years. Russia currently sells 40 billion cubic meters of gas a year to Germany. So the deal with China serves a bigger purpose.

Will such a large energy project be able to sincerely ally the two countries? This is the other side of the issue. Cooperation in the field of energy makes it possible. Because there are plans to establish a fairly broad relationship in the middle. Given China's growing demand for energy, there is no doubt about the prospects for cooperation. But other factors should not be forgotten.

Nay cites demographic and military factors as examples in this context. According to them, Russia-China relations may not rise to the level of a sincere strategic partnership. It turns out that some additional factors must be taken into account in energy policy in order to achieve the expected result. It is in this aspect that experts emphasize the importance and, at the same time, the complexity of energy policy.

The seventh China-Africa (FOCAC) summit in Beijing in the first decade of September was remembered as the most attended meeting in its 18-year history. The meeting was attended by leaders of 53 of the 54 African countries, with the exception of Eswatini (formerly Swaziland), the last country on the continent to maintain diplomatic relations with Taiwan. The summit was also attended by UN Secretary-General Antonio Guterres. China took its first and less daring steps in the "invasion" of Africa in the 1970s. At the time, Beijing was at the bottom of the continent's list of trading partners. At that time, the favorites among the continent's investors were the United States, the Soviet Union and European countries.

But much has changed since then. The USSR no longer exists, and Russia, the successor to all its foreign assets, has lost most of its position. Europe, which is embroiled in internal problems, is now paying less attention to Africa. As for the United States, its new administration has decided to suspend humanitarian and other aid to foreign countries. The White House requires everyone to be fair to it in trade, which has weakened Washington's cooperation with African countries. In general, Western investment in Africa has been relatively insignificant since the 2008 crisis[1].

Strategic competition in the East

According to experts, Beijing has ignored this recommendation. Because "China's support for Iran is an important element of the strategic competition between the United States and China in the Middle East[2]".

An interesting aspect of China's Middle East policy is the military. In this regard, Beijing is cooperating more with Israel and Saudi Arabia. Relations with Iraq, Syria and Qatar have also expanded in recent years. It should not be forgotten that Turkey signed an agreement on the purchase of new missiles from China. Although NATO protests, Ankara does not change its mind.

All this reflects the main points of China's Middle East policy. First of all, it should be noted that Beijing's approach to the region in the context of West Asia and North Africa in general. The main goal here is to systematically ensure the country's economic development and geopolitical interests in a wider space. China initially preferred the economic and military spheres. In recent years, it has increased its focus on socio-cultural issues. It is acknowledged that Beijing has succeeded in spreading language and culture.

In general, China's Middle East policy is "restrained," but not "organizing[3,p.53]". In other words, Beijing does not determine the general direction of geopolitical processes in the region. He is still trying to be a "neutral party" in the current situation, without interfering in the internal affairs of local states. However, a new situation is emerging in the region and Beijing is experiencing difficulties in its foreign policy. Experts point out that the differences between the US, Russian and Chinese Middle East policies are in this area[4].

US Secretary of Defense Chuck Hagel said that the essence of Washington's Middle East policy is to "shape the course of events." The United States is trying to determine the overall geopolitical landscape of the region. In doing so, it moves to control the dynamics of change in the situation as a whole.

According to experts, in contrast, Russia's policy in the region is contradictory. For example, Alexander Shumilin, director of the Center for Middle East Conflict Analysis at the US-Canadian Institute of the Russian Academy of Sciences, says that "... Moscow is taking difficult steps, especially on Iran and Syria. "On the other hand, it does not want the country to have nuclear weapons. The situation is the same in relations with Israel. Moscow is abolishing the visa regime with this country and at the same time voting against it at the UN."

Wu Bingbing, a professor at Peking University, says China, unlike the United States and Russia, has no plans to influence any process in the Middle East[3,p.53]. At the same time, Beijing is defending Syria at the UN, developing energy cooperation with Iran and defending Palestine. In parallel, it seeks to expand ties with the major powers in the region in all areas. It turns out that despite its so-called concealment, China is increasingly trying to defend its geopolitical interests in the Middle East. There is a specific reason for this.

The point is that the United States has been working to "geopolitically blockade" China in recent years. The Middle East has a special place in this process. It is no coincidence that Washington is putting pressure on each of the countries in the region that cooperate with China. This can be seen when looking at the geography of conflicts in the region. In this context, it is difficult to predict how "quiet, gentle and restrained" China's foreign policy will be in the Middle East.

Trade imbalances

Against this background, a significant increase in Chinese investment in the "Black Continent" is expected. Beijing has been Africa's largest economic partner since 2008. In the last 40 years, the trade turnover between the parties has increased at least 200 times - from $ 765 million in 1978 to $ 170 billion in 2017. In the first half of 2018, bilateral trade turnover increased by 16% compared to the same period last year and amounted to $ 98.8 billion.

During all this time, China has repeatedly "touched" the strategy of cooperation with Africa. According to the "Black Continent", the use of highly processed goods as a place of sale and a source of raw materials has been stopped, and China has decided that the development of industry and agriculture is in its interests.

The point is that the increase in trade turnover between African countries and China does not indicate a balanced expansion. Today, China is the largest exporter to Africa, but imports are low. Raw materials and unprocessed materials are transported in one direction, and industrial goods and cheap processed products are transported in the other direction. For example, for Uganda, the import-export ratio with China is 22: 1. Even Nigeria, the continent's largest oil producer, imports $ 11 from China for every $ 1 it exports.

Easy money

Until recently, China was mainly a creditor of Africa. The countries of the continent gladly borrowed from him. Because for this we need to fight corruption, protect the environment, respect human rights, ensure freedom of speech and so on. There was no need for such promises. Moreover, in most cases, no collateral is required for the loan, which was simply guaranteed by the state. But "easy" money goes so easily - it is stolen, uncontrolled and often spent on meaningless projects. As time passed, the debt was accumulated. Finally, the debtors realize that it will not be easy to repay it[5, p.137].

In a number of countries, including the Republic of Congo, Zambia and Djibouti, China's credit has even caused a debt crisis. Because, for example, in Djibouti, this money makes up 75% of GDP. Moreover, its share in public debt is projected to rise from 82% to 91% in the coming years. The situation in Kenya is no better. Kenya, which has $ 50 billion in foreign debt, must return 72% of that amount to Beijing. Almost all of Angola's oil is used to pay off its $ 25 billion debt to China.

China is well aware of this and from time to time restructures its debt. At the last summit, Chinese President Xi Jinping said that by the end of 2018, less developed countries, as well as landlocked countries and small island nations will be exempt from interest-free government bonds.

Four suggestions

Balancing trade with China will also help Beijing's efforts to increase investment in recent years and boost production in Africa. To this end, Beijing is considering buying local industries in Africa or creating new ones. At the same time, it intends to export its products to both China and other markets.

About 3,100 Chinese companies have already invested in Africa in transport, energy, telecommunications, mining and processing, agriculture, water supply, health and education. According to McKinsey, in 2017, the number of Chinese companies operating in Africa exceeded 10,000.

For example, the Chinese company Hua Jian built a shoe factory in Ethiopia, and today its products are mainly exported to the United States. At the same time, China is working in the field of soybean exports in this country. In doing so, Beijing is trying to avoid paying for soybeans at the expense of the United States[7, p.43-44].

At the same time, some African leaders believe that China's actions will not be enough to address the imbalance. They demanded a solution to the problem at a summit in Beijing. In response to this request, Xi Jinping put forward 4 proposals.

First, to promote the "promotion" of African products within China. For example, the introduction of e-commerce, the organization of regular specialized trade fairs and other marketing activities. As a first step, African countries have been promised free participation in the China International Import Expo, which opens in Shanghai in November. Second, the Chinese government is ready to develop a trade support program for each of the African countries. In particular, we are talking about programs that will regulate customs procedures. Third, it is proposed to create a new fund of $ 5 billion to finance imports from Africa. Fourth, Beijing has agreed to begin talks on transition to free trade with middle-income countries. At present, 97% of the products of the less developed countries of the continent are exported to the Chinese market duty-free[9,p.91-93].

Security

Probably, the dependence on Africa's natural resources, as well as the active growth of investment in the region, including in the framework of the international project "One Belt - One Road" (which involves 37 countries), are forcing Beijing to take steps to secure assets. There are several real tools for this: its own

army, the armed forces of countries with Chinese economic interests, as well as UN peacekeepers. Beijing uses each of them.

In 2017, China established its first overseas military base in Djibouti. Following the base, which can accommodate up to 10,000 troops, Beijing is expected to take the same step in Sudan, Kenya and several other African countries. In June-July 2018, Beijing hosted a two-week China-Africa defense and security forum. The forum was attended by representatives of 50 African countries. This is seen as a great opportunity to coordinate efforts to maintain order on the continent. At the meeting, China also announced its readiness to provide $ 100 million in military assistance to the African Council[7,p.45].

China's first armed force as a UN peacekeeping contingent appeared in Liberia in 2003. Later, Beijing became the most active participant in peacekeeping missions in Africa among the five permanent members of the UN Security Council. As a participant in the international anti-piracy program, China has been sending Navy ships to the East African coast since 2008. In general, since 2010, China's peacekeeping contingent has become the largest UN peacekeeping contingent. Beijing pays more than 10 percent of the cost of UN peacekeeping missions. He also said he was ready to spend $ 10 billion over 10 years[8, p. 80-81].

"I brought peace to Africa"

The Sammit and the military meeting are not the only major Sino-African events this year. Two more forums were held in the summer to discuss issues such as education, health and the fight against poverty in Africa. The parties also organized a forum for cooperation with the media. An investment congress is scheduled for November. Thus, cheap billions in credit investments, funding for social and educational programs, and intensive work with all segments of the population are helping China gradually seize real power on the continent[6,p.1-2].

In 2015, Beijing failed to achieve peace between war-torn Sudan and South Sudan. The biggest thing he did at the time was to get assurances from both sides that China's oil infrastructure would not be attacked. Instead, China has vetoed UN Security Council sanctions against officials in both countries.

However, in July this year, China ended the 22-year war between Eritrea and Ethiopia and brought the leaders of the two sides to the negotiating table. China needs peace in this region. Because the Ethiopia-Eritrea-Djibouti triangle must become an important transport corridor in the growing trade turnover with the continent. China has achieved this by taking advantage of the opportunity to seriously influence these countries. Today, Beijing is trying by all means to prove that it came to Africa only in good faith. Maybe that's really the case. However, his desire for a monopoly on the continent is a matter of concern.

Conclusion

With its relatively homogeneous population, constantly developing economy and foreign policy that this economic development has made increasingly effective, whether China will continue to use these features as an indicator of a great challenge is one of the most debated issues today. China is aware that if it loses stability in economic terms, its development in all areas will be interrupted.

The biggest obstacle to China's economic growth is the ever-increasing energy need and therefore energy imports that increase more and more each year. Using its economic growth as a foreign policy argument against the regions / countries from which it imports energy, China does not hesitate to compete with other powers on these regions / countries. This foreign policy understanding has made China one of the new but most important players in the energy wars.

With this understanding, Chinese foreign policy has made it a principle to veto UN resolutions that are tried to be imposed under US pressure and contain embargo / sanctions. The main reason for this is its desire not to make an enemy to itself within the framework of its "peaceful development" policy. If it receives energy from the country that is against the embargo / sanction, it definitely rejects the embargo / sanction, even if it accepts it, it does not fully fulfill the conditions. This political attitude accelerates the approach of these countries to China.

China tries to make energy source countries dependent on cheap Chinese goods through export and by offering import advantages to these countries by opening their own domestic market. The policy he pursues in this context aims to obtain energy by encouraging export and maintain the economic and political stability of the country.

The stability provided by the trouble-free supply of energy will mean success in building prosperity and creating a modern army. The welfare of the people and the modern army will be able to create a more confident foreign and domestic policy. This policy will reduce the influence of the international public opinion against the ethnic problems that it may experience within itself, ensure the continuation of Taiwan

policy and will mean regional superiority to other powers of the region, Japan, India and South Korea. The opposite would mean breaking the most important part of the "grand strategy". The Taiwan policy, which has been maintained patiently since 1949, will mean a loss of power and may cause the breakdown of the regional influence that is becoming more and more visible.

In addition to these, the prosperity level, which has been increasing continuously since the early 1990s, may draw the people under constant pressure into the social explosion and the continuity of the regime will be in trouble. In order to counter this situation, China may become more aggressive in order to protect its national interests at sea or on land. All these predictions show that experiencing difficulties in obtaining energy will draw China into more competition, and its strengthened structure will lead China to an active foreign policy in which military elements can be more effective.

References

1. Joseph S. Nye. A New Sino-Russian Alliance? / Project Syndicate, January 12, 2015
2. Nikolai Bobkin. Iran and China: on the basis of friendly relations of pragmatism / "New East Review", February 21, 2014
3. Eyup Ersoy. The work cited, p. 53
4. Natasha Brain. USA, China, Russia - three different views of the Middle East / Voice of America, 10 may 2013
5. Ahmad Hajjaj.“International Competition for Africa: China Rediscovering Africa”, International Policy Magazine, No. 163, Al-Ahram Foundation, Cairo, January 2006, p. 137.
6. FU, BU, “Le silence diplomatique de la chine”.Le monde diplomatique, mars 2003, p. 1-2.
7. Oyebade.The United States' Foreign Policy Africa in the 21st Century Issues and Perspectives, North Carolina: Carolina Academic Press, 2014, p. 43-46.
8. Walid Abdel El-Hay. China’s future status in the international system (1978-2010). Emirates Center for Strategic Studies and Research. Abu Dhabi. 2000, p. 80-81.
9. Khaled Hanafi Ali, "Global Companies: The Game of Resource Conflict in Africa", International Politics. No. 169. July 2007, Vol. 43, p. 91-93.

Rəyçi: prof. İsmayıl Musa

Göndərilib: 10.12.2020 Qəbul edilib: 12.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/184-186

Rəfiqə Emin qızı Ağazadə
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
rafa.ağazade@gmail.com

İSTEDADLI GƏNCLƏRƏ DÖVLƏT QAYĞISI

Açar sözlər: *gənclər, ağıllı gənclər siyasəti, dövlət qayğısı, istedadlı gənclər*

State care for talented young people
Summary
Today, when we look at the main political activities of various countries in the international arena, we can clearly see that working with young people is a priority. Ensuring material and spiritual development not only locally but also globally depends on the proper development of young people, their socio-psychological, and economic state. At all stages of history, the youth and the youth movement have played a great role in the regulation of social relations, in determining the directions of future development.
***Key words**: youth, smart youth policy, state care, talented youth*

Giriş

Gənclərdə vətənpərvərlik ruhunun daha da gücləndirilməsi, məşğulluq imkanlarının artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən daimi dəstəklənməsi, sosial problemlərinin həlli, gənc ailələrə, eləcə də yaradıcı və istedadlı gənclərə dövlət qayğısının göstərilməsi, onların ictimai-siyasi məsələlərə daha çox cəlb olunması məqsədilə bir çox addımların atılması son d zəruri hal almışdı.

Bu istiqamətdə ölkədə fəaliyyət göstərən ən vacib dövlət orqanlarından biri Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyidir.

Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin Gənclərlə iş Departamenti 4 hissəyə bölünür.

1. Gənclər Təşkilatları ilə İş şöbəsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

a.Qeyri-hökumət təşkilatlarının işini tənzimləmək;

b.Gənclər siyasətini seminarlar, təlimlər, kurslar və s. vasitəsilə inkişaf etdirmək;

c.Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda iştirakçılığını dəstəkləmək;

d.Qeyri-hökumət təşkilatlarının layihələrini maliyyələşdirmək.

2.Sağlam həyat tərzi və sosial proqramların təşviqi şöbəsi aşağıdakı məslələrə fokus olmuşdur:

a.Sağlam həyat tərzinin gənclər arasında təbliği və siqaret, narkotik vasitələrdən istifadə, alkoqolizm. AİDS və s. qarşısının alınması;

b.Gənclər üçün sosial proqramların reallaşdırılması və məşğulluqlarının təmin edilməsi (bilik və bacarıqlarının inkişafı)

c.Çətin həyat şəraitində yaşayan gənclərlə işi həyata keçirən təşkilatları dəstəkləmək;

3. Yaradıcı və istedadlı gənclərlə və gənclərin asudə zamanlarının düzgün təşkili ilə məşğul olan təşkilatlarla iş şöbəsi fokus olmuşdur:

a.Yaradıcı və bacarıqlı gənclərlə iş;

b.Festivallar, müsabiqələr, elmi yarışlar, sərgilər və s. tədbirlərin təşkili;

c.Asudə vaxtların səmərəli təşkili (kamplar, turlar və s.)

4.Vətənpərvərliyin tərənnümü ilə məşğul olan şöbə fokus olmuşdur:

a.Məktəblilər arasında milli vətənpərvər oyunların təşkili;

b.Gənclərin müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə orduya hazırlanması;

c.Milli və ənənəvi tədbirlər, tariximiz haqqında informasiyaların təbliği ilə vətənpərvərlik ideyalarının təbliği;

d.Vətəndaşlıq ideyasının təbliği.(5).

2005-2009-cu illəri əhatə edən “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətini daha da inkişaf etdirmək, gəncləri dövlət idarəçiliyində aparıcı qüvvəyə çevirmək, onların sosial-iqtisadi problemlərinin həllini təmin etmək və istedadlı gənclərə dövlət qayğısının göstərilməsi məqsədilə təsdiq edilmişdir. Bu proqram çərçivəsində gənclərin əsas fəaliyyəti 9 aprel 2002-ci ildə qəbul edilmiş "Gənclər Siyasəti Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Dövlət tərəfindən bu proqramın icra edilməsinə dövlət büdcəsindən 8 milyon 375 min manat vəsait ayrılmışdır.

Proqramda gənclərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, məşğulluğunun artırılması, yaradıcılıq axtarışlarının və özünüreallaşdırma fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması, milli ruhda təlim-tərbiyə edilməsi, vətənpərvərlik hisslərinin daha da gücləndirilməsi, sağlam yaşam tərzinin təbliği istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməsi təsbit olunmuşdur.

Proqram çərçivəsində sosial və maddi vəziyyəti dəyərləndirilmədən istedadlı və yaradıcı gənclərə təhsilini davam etdirməsi və tamamlamasına dövlət təminatı verilir. Belə ki, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan istedadlı gənclər təhsilini yekunlaşdırdıqdan sonra qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada kreditlər əldə edə bilər. Həmçinin, burada istedadlı gənclərin maraq dairəsində olan sahələrdə təcrübə proqramından keçməsinə şərait yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur.

AR Prezidentinin 2011-ci il 19 dekabr tarixli fərmanı ilə AR Gənclər və İdman Nazirliyi yanında gənclərə dövlət dəstəyinin göstərilməsi məqsədilə Gənclər Fondu təsis edilmişdir. Fondun yaradılmasında başlıca məqsəd ölkədə gənclər siyasəti ilə əlaqədar elm, təhsil, mədəniyyət kimi və digər sferalarda, həmçinin beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən, müvafiq konfrans, seminar, festivallar, olimpiada və ya digər beynəlxalq proqramların, ictimai və sosial əhəmiyyətli layihələrin qrantlar şəklində maliyyələşdirilməsidir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu elmi araşdırmalar, sosial əhəmiyyətli və innovativ ideyaları, gənclər siyasətini həyata keçirən müəssisələrin fəaliyyətini yaxından izləyərək, gənc nəslin müxtəlif sahələrdə öz potensialını reallaşdırmasında onların iştirakçılığını və təşəbbüskarlığını dəstəkləyir (8).

Dövlət gənclər siyasətini dəstəkləyən addımlardan biri də 2 fevral 2019-cu il tarixində Gənclərin İnkişaf və Karyera Mərkəzinin yaradılması olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondunun maddi-texniki bazası əsasında fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1 oktyabr 2019-cu il tarixli 1454 saylı Sərəncamına əsasən, ölkənin şəhər və rayonlarında fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev mərkəzlərində Gənclərin İnkişaf və Karyera Mərkəzinin nümayəndəliklərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət siyasətində gənclərin müxtəlif fəaliyyətlərdə iştirakçılıq prinsiplərinə və bunun təmin edilməsi yollarına geniş yer ayrılır, lakin bunun reallaşdırılması ilə bağlı sınaqdan keçirilmiş yanaşma və metodlar daha ön planda saxlanılır. Çünki gənclərin öz yaşadıqları mühitdə yaxşılaşdırıcı işlər görməyə cəlb etməkdən əlavə, uğurlu cəmiyyətin yaradılması üçün ən təsirli strategiyalardan biri də həqiqi iştirak prosesidir: gənclərin bir-birilərini dinləməsi, fikir ayrılıqlarına hörmət etməsi, ortaq məxrəcin müəyyənləşdirilməsi, tənqidi düşüncə, qiymətləndirmə və əks etdirmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, kəşflər, informativlik, kollektiv problem həll etmə proseslərinin dəstəklənməsi və sonda, onların dünyasında müsbət dəyişiklər etmək üçün bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi (1).

Qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan gəncliyi ölkənin inkişafında fəal rol oynayan sosial təbəqəyə çevrilmişdir. Belə ki ölkəmizdəki gənclər bütün sahələrdə öz sözünü demək potensialına malikdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanda istedadlı gənclərin aşkar edilməsi və dəstəklənməsi üçün bütün sahələr üzrə müəyyən qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır. Bu gün orta məktəblərdə kifayət qədər istedadlı gənclərin təhsil alması ilə bağlı faktlar reallıqdır. Bu istedadların aşkar edilməməsi onların zamanla itirilməsinə də gətirib çıxara bilər. Həmin gənclərin müəyyən yaşdan kəşf edilməsi və potensialının reallaşdırılmasına imkan yaradılması bu gün dövlət qayğısı sayəsində mümkün ola bilər.

Bu istiqamətdə müxtəlif layihələrin təşkili və hayata keçirilməsi gənclərin mənəvi formalaşmasında böyük rol oynayır. Son dövlərdə gənclərin və eləcə də məktəblilərin sosial mediaya maraqlı olması həmin layihələrin istiqamətinin müəyyən qədər dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, bu layihələr haqqında dijital platformada gənclərin məlumatlılığının artırılması və onlayn layihələrə üstünlük verilməsi aktualdır.

Ölkəmizdə son illərdə bu sahədə atılan uğurlu addımlardan biri də Azərbaycan Respublikası Gənclər Fondunun təşəbbüsü ilə GencApp mobil tətbiqinin yaradılması oldu. Belə ki, gənclər bu mobil tətbiq vasitəsilə daimi istifadə etdiyi elektron platforma vasitəsilə ölkədə onlar üçün yaradılan imkanlardan və yeni təşəbbüslərdən daha sürətli şəkildə məlumatlana biləcəkdilər. Tətbiqin yaradılması məhz bu məqsədi hədəfləyirdi, lakin mobil tətbiq vasitəsilə gənclərə daha çox imkanlar yaradıldı (8).

"GencApp" mobil tətbiqi vasitəsilə gənclər ölkədə keçirilən qrant müsabiqələri, təqaüd proqramları, eləcə də yerli və beynəlxalq tədbirlərə müraciətlə bağlı bütün məlumatları əldə edə bilirlər. Həmçinin, müxtəlif qurumlarda ən yeni vakansiyalar, təcrübə və könüllülük proqramları, xaricdə təhsil, kamplarla bağlı yenilikləri öyrənmə imkanı əldə edirlər. Gənclər mobil tətbiq vasitəsilə CV yarada və müxtəlif dövlət orqanları və şirkətlərlə informasiya mübadiləsində iştirak edə bilirlər.

Bu platforma ilə gənclərə şəxsi karyeraları ilə bağlı yaradılan imkanlarla yanaşı, həmçinin asudə vaxtlarını səmərəli keçirməsi üçün də istiqamətlər verilmişdir.

Nəticə

Günümüzdə həyata keçirilən gənclər siyasəti bu istiqamətdə normativ-hüquqi bazanın yaradılması və daimi olaraq yenilənməsi, idman, elm, səhiyyə, siyasət, mədəniyyət, ictimai həyat və s. kimi sahələrdə onların maraqlarının və fəaliyyətlərinin stimullaşdırılmasını hədəfləyir.

Gənclər bu bacarıq və qabiliyyətlərdən istifadə etməklə, beynəlxalq səviyyədə tətbiq edilən yenilikləri də öyrənə və özləri yeni istiqamətlər müəyyənləşdirə bilərlər. Son hissədə qeyd edilən rəqəmsal gənclər siyasəti istiqamətində də addımların atılması bu baxımdan misal göstərilə bilər. Gənclər şəxsi və milli rifahın təmin edilməsi naminə daima öyrənməli, sosial məsuliyyətli və yeniliklərə açıq olmalıdırlar.

Qeyd olunmalıdır ki, gənclərin təhsilə cəlb edilməsi, onların müxtəlif bilik və fiziki tərbiyə layihələrində iştirakı potensiallarının reallaşdırılmasında böyük fayda verir. Bu onlara hərtərəfli hazırlıq təlqin edir və belə gənclərdə milli şüur simptomları yüksək inkişaf edir, vətənpərvərlik hissi yüksək səviyyədə olur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov A.M., İmaməliyev E.B. (2012) Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin iştirakı
2. "Azərbaycan Gəncliyi" Dövlət Proqramı. 2005-2009-cu illər. (2005) Azərbaycan qəzeti.
3. Azərbaycan Gənclərinin I Forumu, "Azərbaycan qəzeti", 4-9 fevral 1996.
4. Azərbaycan Gənclərinin I Forumu, 2-3 mart, 1999-cu il. Bakı:Azərbaycan, 2000.
5. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin cari arxivi. 1993-2005-ci illər.
6. https://edu.gov.az/az/page/9/14534
7. http://www.e-qanun.az/framework/22706
8. https://youthfoundation.az/44402/?lang=en

Rəyçi: s.f.d. C.Cahangirli

Göndərilib: 19.12.2020 Qəbul edilib: 20.12.2020

DOI: 10.36719/2663-4619/61/187-192

Sirus Rafiq Asgarov
Baku State University
siruz_esgerov@mail.ru

MILITARY COOPERATION BETWEEN AZERBAIJAN AND ISRAEL

Summary

Azerbaijan and Israel have friendly relations and serious relations between the two countries are based on mutual interests. Azerbaijan has proved that it has played an important role in maintaining peace in the world in its international policy and relations with various countries and international organizations. Also, mutually beneficial relations between Azerbaijan and Israel serve to strengthen peace and tranquility in the world and in the region. Azerbaijan-Israel relations are based on mutual interests and are bilateral.
Key words: *Azerbaijan, Israel, cooperation, military, support*

Introduction

The strategic cooperation between Azerbaijan and Israel, established in 1992, has expanded and developed in recent years. The trade turnover between our countries has increased, and cooperation in tourism and security has been strengthened.

Azerbaijan is one of the few countries with a majority Muslim population that has established mutual and economic relations with Israel. Unlike some Muslim countries, Azerbaijani-Israeli relations are at a high level and cover all sectors of the economy, including energy, tourism and defense.

In January 2019, the State Border Service of Azerbaijan purchased a Sky Striker drone from Israel. Azerbaijan is the first foreign buyer of this long-range, accurate and tactical drone. During his official visit to Baku in December 2016, Prime Minister Benjamin Netanyahu said that Azerbaijan had received $ 5 billion worth of weapons from Israel for security and defense purposes. Benjamin Netanyahu also noted that there is a special point in this relationship. Israel is a Jew and Azerbaijan is a Muslim country. Here is an example of Muslims and Jews working together to ensure a better future for both sides. This example shines in the face of a past of intolerance, tolerance and lack of mutual respect.

In 2018, the mutual trade turnover between the two countries reached $ 139 million. This does not include oil trade. Israel's desire to participate in the trade in state-of-the-art weapons is an indication of its confidence in Azerbaijan and its confidence that military action will not conflict with Israel's security interests in the region.

Relations between the countries include not only security and defense issues, but also joint activities in many areas. Azerbaijan is an important energy supplier to Israel and supplies 40 percent of its oil needs.

In recent years, there has been an increase in the number of Israeli tourists visiting Azerbaijan. In 2018, more than 40,000 Israeli tourists visited Azerbaijan, and according to this indicator, Israelis are included in the list of the ten most visited Muslim countries in Eurasia. In the first half of 2019, 24,464 Israeli tourists visited Azerbaijan. If the current trend continues, 2019 is expected to be a record year for Israeli tourists.

Azerbaijan attracts tourists from Israel with its centuries-old traditions, modern architecture and development that connects the West and the East.

Diaspora cooperation between Azerbaijan and Israel

Diplomatic relations between Azerbaijan and Israel were established in 1992. The Israeli embassy in Azerbaijan has been operating since 1993. Meetings of the Presidents of Israel and Azerbaijan gave impetus to the development of relations between the two countries.

In 1995, President Haydar Aliyev met with Israeli Foreign Minister Shimon Peres at the World Economic Forum in Switzerland, in October of the same year at the UN General Assembly with Israeli Prime Minister Ishaq Rabin, and in 1996 at the funeral of former French President Francois Mitterrand. Peres met with Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu on December 2, 1996, as part of the OSCE Summit in Lisbon, to discuss issues of mutual interest. In 1997, Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu paid a short visit to Azerbaijan and met with President Haydar Aliyev. Haydar Aliyev expressed satisfaction with the meetings and talks with Natenyahu at the OSCE Lisbon Summit, as well as his statement on behalf of the Israeli government that he was ready to provide necessary assistance in overcoming the problems facing Azerbaijan. Touching upon the Nagorno-Karabakh conflict, President Haydar Aliyev stressed his support for resolving the conflict on the basis of the principles put forward in Lisbon. It was decided to establish a working group to develop cooperation between the two countries. Noting that Azerbaijan is a peace-loving

and multinational country, Haydar Aliyev said Jews have lived here in friendship and kindness with Azerbaijanis for centuries. "Jews have lived in friendship and kindness with Azerbaijanis in Azerbaijan for centuries. Today, Jews are full citizens of Azerbaijan and Azerbaijan is their homeland. "All this creates a good opportunity for our cooperation. In addition, representatives of Jews living abroad often visit our country. There are ample opportunities for the constant development of relations between our countries. It is very important to further expand these relations."

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev also pays attention to the development of relations between the two countries. On June 28-29, 2009, for the first time in the history of Azerbaijani-Israeli relations, the President of Israel paid an official visit to Azerbaijan together with 3 ministers and 50 businessmen. During the visit of Israeli President Shemon Peres, two agreements were signed with the participation of the Presidents of Azerbaijan and Israel. One of these documents provides for cooperation in the field of communication, and the other provides for cooperation in the field of education, science and technology[wikipedia.org].

It should be noted that the cooperation between the two countries has also had a positive impact on diaspora activities. The Israel-Azerbaijan International Association, which operates in Israel, recently issued an appeal on behalf of the Azerbaijani community living in the country. "Currently, relations between Israel and Azerbaijan are developing and flourishing intensively. Israel values good relations with every country, especially Muslim countries, especially Azerbaijan, which is developing rapidly in all areas. This is certainly very good for the Azerbaijani community in Israel." The Azerbaijani Diaspora, especially the Israel-Azerbaijan International Association, has made great strides in reaching a high level of bilateral relations. However, the main factor in the development of these relations and the growing interest in Israeli-Azerbaijani relations is the policy pursued by the Azerbaijani state. Ilham Aliyev's political foresight and agile tactics in relations with the countries have given Azerbaijan a leading position in the economic, military-strategic and social spheres. It is an indisputable proof that President Ilham Aliyev deserves to be re-elected to this responsible post in order to bring prosperity to the people and the state. "

The Israel-Azerbaijan International Association operating in Israel was established in 2007 in Tel Aviv. The organization unites about 30,000 Jews who emigrated from Azerbaijan and now live in different cities of Israel[kaspi.az].

Aryeh Gut, an expert on international conflicts, said that Israel supports Azerbaijan's just position, actively supports its territorial integrity and calls on Armenia to resolve the Azerbaijani conflict within the framework of Azerbaijan's territorial integrity: "Armenian occupation of Azerbaijani territories has been going on for more than 25 years. As a result, there are one million refugees in the country. In the current complex geopolitical situation, it is very important for official Baku to support Azerbaijan's rightful position in the Middle East as an important strategic partner and a strong geopolitical player as Israel. Undoubtedly, Israeli-Azerbaijani relations are a strategic partnership. Azerbaijan and Israel choose their friends and partners, and determine the level of strategic cooperation in the military-technical sphere. Israeli Prime Minister Netanyahu's visit to Azerbaijan It has shown once again that Armenia is very concerned about this visit and its consequences. "

As for how to assess the role of the Jewish Diaspora and lobby in promoting the truth of Azerbaijan in the world, the expert said that mechanisms for working with a strong and effective Jewish Diaspora in the world should be identified. with the support of world Jewish diaspora leaders, including Ronald Lauder, President of the World Jewish Congress (WJC), Robert Zinger, Chief Executive Officer, God Nisanov, Vice President of the Congress, Julius Mainl, President of the Eurasian Jewish Congress, Yuri Kanner, Vice President of the Russian Jewish Congress. During the meeting of President German Zakharyayev with President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, they discussed the recognition of the realities of Azerbaijan in the world. This meeting was of great historical significance for the development of relations between Azerbaijan and the Jewish people. , Azerbaijan is an "island" of multiculturalism and tolerance.

History shows that Azerbaijanis have never betrayed Jews, and Jews have never betrayed Azerbaijanis. The main purpose of the visit of the delegation of the World Jewish Congress was to establish close relations between the world Jewish diaspora and Azerbaijan, on the other hand, to get acquainted with the life of the Azerbaijani Jewish community. The publication in Israel of a fiction documentary about the Khojaly massacre, which I co-authored with my father as part of the Israeli NGO International Projects for Society, plays an important role in promoting the truth about Azerbaijan in the world.

Expert Arye Gut also noted that the relations between Azerbaijan and Israel can be an example for the Middle East and the world as a whole: "Azerbaijani President Ilham Aliyev always states that we live in a multinational and multi-religious country, peace and prosperity in Azerbaijan. We are proud of the Jews

from Azerbaijan. Despite the heavy and bloody territorial conflict with Armenia, Azerbaijan is the undisputed regional leader of the South Caucasus, a true example of inter-civilizational and inter-religious dialogue. Tolerance and multiculturalism are important foundations of Azerbaijani society. The beacon is a unique secular country where Western pragmatism is closely intertwined with Eastern hospitality and traditions. Azerbaijan has been and continues to be home to many religions and peoples. I remember the words of the Israeli Prime Minister: "Israel is a Jewish state. Azerbaijan is a Muslim country and the majority of its population is Muslim. Here we are witnessing Jews and Muslims working together to ensure a brighter future for both countries. This is a very bright example in the current context of lack of tolerance and mutual respect. 70,000 Jews from Azerbaijan live in Israel, the "human bridge". Besides, there is something else we can show the world. The world sees a lot of intolerance, a lot of darkness. Here is an example of how relations between Muslims and Jews can be established. The mutual respect and good attitude you have shown towards the Jews in Azerbaijan over the years strengthens these ties, our sympathy and admiration for Azerbaijan "[3].

Finally, the Israeli-Azerbaijani International Association (AzIz) presented Fuad Huseynzadeh's book "Palette of World Azerbaijanis" about the activities of active diaspora representatives in different countries. It was noted at the event that currently the Azerbaijani Diaspora has achieved great success in representing the interests of Azerbaijan in various countries.

Yegana Salman, a member of the board of the Israel-Azerbaijan International Association and director of the Azerbaijani Cultural Center, spoke about the work done to unite the Azerbaijani Diaspora and promote the history and culture of our country. This is a very important fact for the Jews because the Jews are persecuted everywhere they live. We try to tell the Israelis the truth about the Nagorno-Karabakh conflict because even though they hear about it, they have misinformation about many things. In addition, of course, we hold official events to promote the history and culture of Azerbaijan. and representatives of the diplomatic corps, as well as representatives of compatriot associations of different countries. "

Azerbaijan-Israel relations

Just two months after Azerbaijan gained its independence, Israel was one of the first countries to officially recognize the new state and established diplomatic relations with Azerbaijan on April 7, 1992[4]. Since then, bilateral relations have expanded, particularly in the areas of security, energy trade, and culture and education.

Despite the position of international organizations calling for a ceasefire in connection with the Armenian-Azerbaijani conflict in Nagorno-Karabakh, Israel has been a major supplier of weapons and high technology to Azerbaijan for five years. According to President Ilham Aliyev, Azerbaijan has so far received about $ 5 billion worth of weapons and military equipment from its ally in the Middle East. Such an agreement has only benefited Azerbaijan. The $ 5 billion deal also includes the supply of Israeli-made "suicide drones." This technology has the ability to determine the position of the enemy using radio waves and easily destroy it. It should be noted that until now, the Azerbaijani military has not used such technology[5].

On the other hand, Azerbaijan offers its partner a product that it cannot produce - oil. Israel's annual oil imports of 40 million barrels or $ 1.5 billion (40% of total imports) come from Azerbaijan [6]. In addition, the Israeli EAPC Pipeline Company plans to send Azerbaijani oil transported to Turkey by tankers from Turkey to Ashkelon, Israel's Mediterranean port. Israel is preparing to become a carrier of East Asian crude oil by tankers, establishing special energy relations with Azerbaijan.

Azerbaijan and Israel have become key regional players for each other, especially in the sectors most needed by both countries. The recent visit of high-ranking Azerbaijani officials to Tel Aviv on the opening day of the new US embassy in Jerusalem in May this year to promote new economic, business and trade ties confirms the recent intensification of bilateral relations between the two countries [7].

My foe enemy is my friend

Thus, the relations between Azerbaijan and Israel are not limited to trade and arms imports. As both countries consider Iran a "regional antagonist," military cooperation between the two countries has deepened with the concept of "my enemy is my friend." Tehran officials see the military ties as a threat to Iran's security; because Azerbaijan plays an important role in terms of Mossad's data collection [8]

The operation against Iran through Azerbaijani lands reached its peak in March 2012. According to some sources, Israel was planning an attack on Iran's nuclear and military facilities. According to the Kuwaiti newspaper Al-Jarida, the Mossad, Israel's intelligence agency, managed to seize "Iran's nuclear documents" through Azerbaijan[9]. Given that Iran is a common threat to both Azerbaijan and Israel, expanding military intelligence cooperation with Mossad is part of Israel's regional policy in the coming years.

Policy in support of Israel: Azerbaijan's weapon in Washington

Azerbaijan and Israel have had wonderful friendly relations for more than a decade. At the same time, Azerbaijan has become one of the few Muslim countries to strengthen its support for the state of Israel. Opposing many Arab and Muslim countries, Azerbaijan has never tried to weaken or hide its close ties with Israel but has openly stated that it is using it to strengthen its position in Washington. Azerbaijan's friendly attitude towards Israel and the local Jewish community has significantly increased its prestige in Washington.

According to New York Rabbi Mark Scheiner, an active participant in the dialogue and initiative between Muslim countries and Israel, "Azerbaijan has become one of the favorites of the American-Jewish leadership, largely due to the country's strong support for Israel."[10] American-Jewish organizations have always had a strong lobby and close ties with the current US government. Because conservative Jewish groups, such as the Conference of the Leaders of the Great Jewish Organizations of America and the Zionist Organizations of the United States, are doing very well with President Trump. The fact that the US Embassy in Azerbaijan hosted the Hannuka Festival at the Trump International Hotel, attended by about 200 people, mostly members of the strong Jewish community, is a significant event [11].

According to the leaders of the Jewish-American community, Azerbaijan has set an example to the wider Muslim world that the establishment of strong ties with Israel is undoubtedly one of the factors leading to the respect and support of the American Congress.

In addition, the support of Jewish evangelicals by government officials in Baku allows Azerbaijan to join one of America's most influential religious and political groups today. It should be noted that before President Ilham Aliyev's speech at the UN General Assembly, he met with pro-Israel pastors, which once again emphasizes the importance of the American-Jewish Lobby in the interests of Azerbaijan.

"Excellent relations and sincere friendship" and the failure of the Armenian lobby in Israel

During his visit to Azerbaijan in December 2016, Prime Minister Netanyahu called bilateral relations "excellent relations and sincere friendship." Indeed, the Azerbaijani-Israeli relations, as noted by President Ilham Aliyev, have passed the stage of "intimacy" formed a long time ago and have risen to the level of close friendship and even brotherhood. After that, bilateral cooperation in the fields of agriculture, education and tourism is actively developing. For example, in 2018, the number of tourists from Israel is expected to reach 50,000 [12].

Against the background of this strong connection, the Azerbaijani-Israeli relations also caused a crisis created by the enemy Armenia. For a long time, Armenian officials and lobbyists have tried to disrupt Azerbaijani-Israeli relations. Fear of isolation in the Middle East could be a major driving force behind these actions. This policy reached its peak this year as a result of extremely active pressure from the Armenian lobby in Israel, with the spread of false information by some Israeli media outlets about "problems" in military cooperation between Israel and Azerbaijan[13]. However, this wave of fraud was soon suppressed. Thus, it is no secret that Armenia presents itself as an ally of Iran, a mutual enemy of the two partner countries.

Discussions and analyzes

Azerbaijan's position can be called traditional in advance. Following Trump's statement, official Baku recognized the right of Palestinians to own their own state, as well as friendly Muslim nations, as East Jerusalem as a worthy Palestinian capital. At the same time, given Armenia's non-compliance with UN resolutions on the Nagorno-Karabakh region, Azerbaijan argues that Israel's implementation of UN resolutions on the Palestinian territories is a completely logical and fair approach by Azerbaijan.

During the ECO meeting, President Ilham Aliyev, unlike neighboring and allied Turkey, refrained from making any harsh statements against Israel. Despite calls for the implementation of the resolutions, official Baku does not intend to break friendly relations with Tel Aviv. In addition, Muslim countries have very warm diplomatic relations with Armenia, and in this regard, the fact that Azerbaijan has become an object of criticism is nothing but double standards. Azerbaijan has always opposed the slogan "Israel is a Zionist society" put forward by some states, and in fact, official Baku has always justified the Jewish people's right to own their own state[14].

Certainly, Israel is a more realistic state and cannot expect a small South Caucasus state to act against the will of a number of Muslim states, especially its ally Turkey. It should also be remembered that Israel was one of the first Muslim countries to recognize it as a state. Both countries should be satisfied with the current level of cooperation, in other words, Israel's supply of weapons and Azerbaijan's supply of about half of Israel's oil needs (which is a large number).

In addition to the extremely favorable trade conditions between the two sides, Israel will keep Azerbaijan on its list of friends for its cooperation in supporting the status quo against Iran, and Azerbaijan, in turn, will use all means of support for Israel to strengthen ties in Washington through friendly Jewish communities. .

Support from Israel to Azerbaijan during the Second Karabakh War

"From the point of view of international law, historical reality, as well as the interests of the state of Israel, justice is on the side of Azerbaijan." Former Foreign and Defense Minister Avigdor Lieberman, the leader of the House of Israel (Yisrael Beiteinu) party, known as the Russian-speaking party of Israel, told the local Vesti newspaper. "I understand that each of the conflicting parties has its own views on this long-standing conflict, its causes, and motives. As we have seen in history, even before the formation of the Soviet Union, Nagorno-Karabakh was mainly part of Azerbaijan. Hopes for a positive change after the election of Nicole Pashkina, the first non-clan in Nagorno-Karabakh, as Prime Minister of Armenia did not materialize. "Aside from making progress, Pashinyan has taken a tougher stance and made a statement that Nagorno-Karabakh is Armenia and is a point," he said, noting that Nagorno-Karabakh is Azerbaijani territory in terms of international law. "Armenia itself has not recognized Nagorno-Karabakh as a sovereign entity."

"From the point of view of historical reality, international law, and the interests of the state of Israel, our position is completely unequivocal. Over the past period, this position has been consistently implemented, regardless of who heads the Israeli government and who is the foreign minister. The Israeli political leadership is unanimous on the issue of Azerbaijan and its attitude to it. We support the territorial integrity of Azerbaijan and believe that it is impossible to resolve the issue in the region without restoring this territorial integrity. "Azerbaijan's territorial integrity is Israel's official position in terms of history, international and national interests," he said.

Commenting on today's meeting of the UN Security Council, the former minister said that the fact that such a meeting was scheduled shows that there are no frozen conflicts: "I would not expect any progress after the Security Council meeting. I don't think there is any need to invent anything in this regard. A number of positive proposals have been made in the framework of the existing Minsk format. It seems that the co-chairs of the group - the United States, France, and Russia - should take a more active position. "

Conclusion

Recently, due to the extremely active pressure from neighboring countries, Azerbaijan-Israel relations are experiencing a somewhat difficult period. Trump's statements, Erdogan's call for tough measures against Israel at the ECO meeting, of which Azerbaijan is an active member, are Armenia's attempts to sabotage bilateral relations and the deterioration of relations by some hostile states in the region. Nevertheless, bilateral relations in all areas will continue at the same pace of development, which will bring success to both nations at the regional and international levels. First, both countries need close cooperation with each other in a broader political perspective. Second, these ties are based not only on mutual interests in trade and security but also on the long-standing tradition of Jewish-Azerbaijani friendship.

References

1. Wikipedia.org
2. kaspi.az
3. anl.az
4. EAD. Azerbaijan will not spoil relations with Israel over Jerusalem: Opinion, December 19, 2017.retrieved at:https://eadaily.com/en/news/2017/12/19/azerbaijan-will-not-spoil-relations-with-israel-over-jerusalem-opinion
5. Lenk.Arthur (April 7, 2007). "15th Anniversary of Israel-Azebraijan Diplomatic Relations" (PDF). Ministry of Foreign Affairs of Israel. Retrieved 2008-03-21.
6. Middle East Monitor. When Israel starts Looking like Azerbaijan. There's a Problem. August 18, 2018, retrieved at: https://www.middleeastmonitor.com/20180818-when-israel-starts-looking-like-azerbaijan-theres-a-problem/
7. Haaretz. As Tensions With Iran Mount. Officials From Neighbouring Azerbaijan visit Israel. September 13, 2018, retrieved at: https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-iran-tensions-azerbaijan-officials-visit-israel-1.
8. When Israel starts Looking like Azerbaijan. There's a Problem. August 18, 2018
9. As Tensions With Iran Mount. Officials From Neighbouring Azerbaijan visit Israel. September 13, 2018

10. Haaretz. How pro-Israel Jews Became Azerbaijan's Secret Weapon in Washington, April 29, 2018, retrieved at: https://www.haaretz.com/us-news/.premium-how-pro-israel-jews-became-azerbaijan-s-secret-weapon-in-washington-1.6033307
11. Azernews. Number of Israeli Tourists visiting Azerbaijan to triple, May 3, 2018, retrieved at: https://www.azernews.az/nation/131410.html
12. The Jerusalem Post. Why did Israel Choose Azerbaijan?. September 7. 2017. retrieved at: https://www.jpost.com/Blogs/News-from-Arye-Gut/Why-did-Israel-choose-Azerbaijan-504474
13. Azerbaijan will not spoil relations with Israel over Jerusalem: Opinion. December 19, 2017

Rəyçi: prof. İsmayıl Musa

Göndərilib: 10.12.2020 Qəbul edilib: 12.12.2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

"ELMİ İŞ"
İmpakt faktorlu beynəlxalq elmi jurnal

Jurnala elmin bütün sahələrini
əhatə edən elmi məqalələr qəbul olunur

Məqalələr Azərbaycan, ingilis, türk və digər dillərdə qəbul olunur
Jurnalda məqalələrin dərc olunması ödənişlidir

Məqalələrin texniki tərtibatına dair tələblər

Məqalələrin həcmi: 8-25 və daha çox səhifə

- Məqalələr A4 formatda 14 ölçüdə, 1.5 sətirlərarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, kənarlardan 2 sm (hər tərəfdən) boşluq buraxılmalıdır.
- Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı (məs.: Əli Məmməd oğlu Vəliyev), iş yeri (tam şəkildə), ölkə və şəhər, müəllifin şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi (məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə) göstərilməlidir.
- Məqalədə **Giriş** və **Nəticə** hissələri yazılmalıdır
- Məqalənin əvvəlində ingilis dilində 7-8 cümədən ibarət **Xülasə** və **açar sözlər** (5 sözdən az olmayaraq) yazılmalıdır. Əgər məqalə ingilis dilindədirsə, o zaman xülasə və açar sözlər ingilis və Azərbaycan dilində yazılmalıdır.
- Məqalənin sonunda **Ədəbiyyat** yazılaraq məqalədə istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı verilməlidir. Siyahıda əsərlərin ardıcıllığı istinad ardıcıllığına uyğun verilməlidir.
- **İstinadlar** mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:

Mətndə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə

Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh. ***Nümunə***: Axundov, 2005: 201)

Əgər müəllifin adı mətndə çəkilirsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: "...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki..."

Məqalənin sonunda rəyçinin elmi adı və ya dərəcəsi aşağıdakı qaydada (qalın həriflərlə) yazılmalıdır: **Rəyçi: dos. A.Əliyev**

Redaksiya ünvanı: Bakı ş., Mətbuat pros., 529,
"Azərbaycan" Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
www.aem.az saytında məqalələr onlayn yerləşdirilir.
E-mail: elmmerkezi@gmail.com
Tel.: +994 (012) 510 63 99
+994 (050) 209 59 68
+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: 25.12.2020
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 23
Sifariş: 333

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68